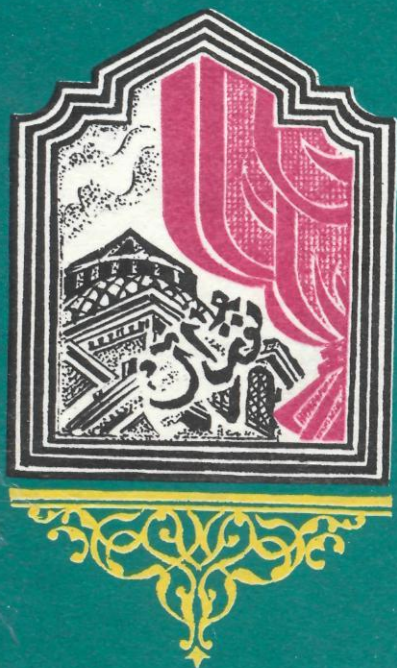

ШУҲРАТ
РИЗАЕВ

ЖАДИД ДРАМАСИ

Истиқлол жадид зиёлиларимиз орзулаган энг муқаддас тилак эди. Шу тилак йулларида уларнинг бор куч-қуввати, навқирон йигитлик умрлари нисор бўлди, бошлари кундага тортилди.

Мазкур китоб уша табаррук зотларнинг, қадри баланц ота-боболаримнинг руҳи покларига, улар номини шарафлаган устозларимга, истиқлол сурури билан яшаётган ва яшаяжак фарзандларимга бағишланади.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг Мустақил Республика деб эълон қилиниши халқимизнинг асрий орзуларини рўёбга чиқарган ҳолда фавқуллодда мураккаб вазифаларнинг мавжудлигини ҳам намоён этди. Юз уттиз йил давом этган сўнгги истибдод собиқ Иттифокдаги барча республикаларни жуда кўп ҳаётий зарур жабҳаларда бир-бирига тобелантириб қўйгани маълум бўлиб қолди. Айниқса, иқтисодий масалаларда бу ҳол жиддий муаммоларни келтириб чиқарганди. Айни чоғда ана шу «занжирбандлик»нинг маънавий ниқобига айлантирилган ижтимоий соҳаларда ҳам ғоят чалкаш, лекин муайян мафкурага тамомила бўйсунган қарашлар, талқин ва тушунчалар ҳукмронлиги аён бўлди. Ҳар қандай тараққиёт табиат ва жамиятнинг диалектик қонунларига кўра амалга ошгани каби, Мустақиллигимиз барча воқеа-ҳодисаларга ҳолис ёндошув туфайлигина қарор топади ва мустаҳкамланади. Шу маънода Мустақиллик мафкураси ҳақидаги тушунчанинг ижтимоий майдонга қўйилгани фикрий баҳслар асносида ҳақиқатни ойдинлаштиришга, тарих ва тафаккур ривожини табиий қурилишларида тадқиқ этиб баҳолашга имкон яратади. Гарчи бу жараён, маълум маънода жаҳолат, тарафкашлик билан маърифат, билимдонлик мубоҳасалари шаклида давом этаётган бўлса ҳамки, охир-оқибат фикрий рангинликка, ҳаққоний ва ҳолис тушунчаларга йўл очиши аниқ. Бинобарин, бу йўл миллатнинг ижтимоий онги шаклланишида, маданий даражаси юксалишида муқаррар бир йўлдир. Улуғ мутафаккир Маҳмудхужа Беҳбудий худди ҳозирги каби, миллатнинг истиқболи масалалари ҳал бўлаётган тарихий 1917 йилда ёзганидай, «Дунё жиҳодгардир. Жиҳод-жаҳд ва жиҳодни шакли ҳар замонда бошқа булур»¹.

Мазкур ишга киришар эканмиз, эл-юрти озодлиги, эркин истиқлоли, маорифи, маданияти учун ўз ҳаловати ва ҳатто ҳаётидан воз кечиб, кураш жабҳаларига отилган, охир-оқи-

¹ Беҳбудий. Баёни ҳақиқат. — «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил 12 июнь.

бат Мустақиллик нашидасини суролмай, қутлуг қонини нисор этиб, шаҳид кетган табаррук инсонларнинг хотирасидан айрим саҳифаларни имкон қадар урганиб, тадқиқ этмоқни ният қилдик.

Рус шарқшуноси А. Н. Самойлович 1916 йилда эълон қилинган «Драматическая литература сартов» номли мақола-сида «Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун қутилган ҳол эди», деб ёзган. Дарҳақиқат, асримиз бошларида минг йиллик адабиётимизнинг қатъий қонун тусини олган аруз вазнидаги мумтоз намуналари урнида тамомила янги мазмун ва шаклдаги оврупоча йўналиш касб этган бадиий адабиёт шакллани бошлади. Ғарб адабиётининг роман, ҳикоя, бармоқ вазнидаги шеър турлари Туркистон туркчасида дадил қўлланила бошлади. Оз фурсатда бу йўналишнинг истеъдодли намояндалари пайдо бўлди. Шу билан бирга XX асрнинг 10-йилларидан ўзбек жадид драматургиясининг тажрибалари куртак ёзди.

Драматурглар етишди.

Мутахассислар аниқлашига кура, Октябрь ўзгаришигача драматургиянинг уттиздан ортиқ намунаси яратилди. Ҳатто шаклланиш даврига кирган бу адабий турнинг трагедия, драма, комедия каби барча жанрларида қатор асарлар майдонга келди.

Ҳуш, бунинг сабаблари нимада? Асрлар давоми буюк даҳоларини етиштирган классик адабиёт нима учун айнан XX аср бошларига келиб ижодкорларни қониқтирмай қўйди? Адабиётнинг мақсад ва вазифалари ўзгардимми? Бу ва бунга ўхшаш саволларга жавоб топмоқ учун ҳар қандай ҳодисанинг моҳиятини белгилловчи табиий, ижтимоий сабабларни аниқламоқ, давр манзараларини, унинг ўзгариш маншафини кузатмоқ лозимдир.

ХIX аср охири — XX аср бошларида туркистонликлар тилида «жадид», «усули жадид» деган сўз ва ибора айланишиб қолди. Бошлаб зиёлилар орасида қўлланилиб юрилган бу сўз ва ибора борган сари оддийроқ одамларнинг ҳам тилига куча бошлади. Кейинроқ эса бу ҳодиса бутун жамият ҳаётида ўзгаришлар ясай бошлагач, «жадид», «усули жадид», «зиёли», «тараққий» каби сўзлар оммаланиб кетди. Ҳатто бу сўзни «кофир» маъносига нисбат бердилар. Айрим намояндаларини (масалан, Исмоил Обидийни туғридан-туғри «тараққий» ё «жадид» деб атай бошладилар. Кримнинг Боғчасаройида «Таржумон» номли газета чиқариб, бутун Россия чор маъмурларини ташвишга солиб қўйган Исмоилбек Гаспралӣ «усули жадид» тушунчаси ва у билан боғлиқ бутун бир жараённинг валломати эди. Бу тушунчани Исмоилбекнинг ўзи шундай таърифлайди: «...ота-бобо қўнлариндан қолмиш миллий мактаблари ислоҳ этмак усули жа-

дид демақдир, бошқа бир ўқув, бошқа бир мактаб демак дагилдир»¹.

Амалий жиҳатдан фавқуллода ижобий натижалар берган бу усул аср бошида Туркистоннинг барча шаҳар ва қишлоқларига кириб бораётган эди. Бу усул тарғиботчилари ана шу муносабат билан «жадидлар» номини олди, уларнинг мактаблар ислоҳоти билан бошланиб, аста-секин жамиятнинг маданий-маънавий ҳаётини, кейинроқ ижтимоий-сиёсий соҳаларини қамраб олган ҳаракати учун эса «жадидчилик ҳаракати», даврни эса «жадидчилик даври» деб аташ расмий тус олди. Шу билан бирга бу даврни тарихий ва илмий адабиётларда «Миллий уйғониш даври» деб аташ ҳам 20-йилларда таомилга кирган эди. Айниқса, мунаққид Вадуд Маҳмуд мақолаларида бу истилоҳ куп қўлланилади. Ҳатто мазкур ҳаракатнинг иштирокчиларидан бўлган Лазиз Азиззода шу даврни мавзу белгилаб, 20-йиллар миёнасида «Туркистоннинг миллий уйғониш тарихи» деб номланган салмоқли тадқиқот яратгани ҳам маълум².

Шундай қилиб, XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда «жадидчилик» ёки «миллий уйғониш даври» бошланди. Профессор Беғали Қосимов бу давр хусусиятларини урганиб, шундай хулосага келган эди:

«Туркистонни саводли ва маърифатли, туқ ва фаровон, озод ва обод ватанга айлантириш, биринчи навбатда мустақилликка эришиш, мустамакачилик исканжасидан ҳалос бўлиш жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсад-вазифасини ташкил қилар эди»³.

Афсуски, бундай хайрихоҳ муносабат сунгги йиллардагина очик айтилмоқда. Жадидлар антиколониал мақсадларни кузлаб курашганлари учун ҳам Октябрь ўзгаришидан кейин большевикистик истибод уларни кескин қоралаш ва ҳатто умуман тарих саҳифаларидан учирини йўлини тутди. Айниқса, 1927 йилда Тошкент ва Самарқандда утказилган маориф ва маданият ходимлари қурултойларида совет ҳукумати раҳбарлари жадидларнинг интилишларига сиёсий баҳо бериб: «Ватан учун кураш миллий бойлар учун курашамиз, дейишдир. Ватан сўзи — бойлар сўзи. Миллатчилик учун кураш бойлар ҳокимиятини курашамиз, дейишдир. Бизнинг маданиятимиз мана шу қилиқлардан тоза бўлиши керак», деган яқунга келадилар. Бу «фатво»га деярлик олтмиш йил давомида изчил амал қилинди. Ижтимоий фан соҳаларидаги юзлаб тадқиқотлар, рисола ва мақолаларда жадидчилик фақат қоралаб келинди. Адолат юзасидан яна бир ҳақиқатни тан олмақ лозимки, жадид адабиёти ва унинг айрим намояндалари ижодини урганиш, маълум даражада тарғиб

¹ Қаранг: Б. Қосимов. Исмоилбек Гаспралӣ. Тошкент, 1992, 28-бет.

² Бу тадқиқот қўлёзма ҳолида Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондларида сақланади.

³ Б. Қосимов. Жадидчилик, — Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, 1993, 21- 22-бетлар.

этиш, мафкуравий тазйикларга қарамай, Ойбек, И. Муминов, С. Қосимов, А. Алиев, Б. Қосимов, Ш. Турдиев каби адиб ва олимлар томонидан давом эттирилди.

80-йилларнинг урталарида бошланган ошкоралик, қайта қуриш шабадалари аср боши адабиётимиз, ижтимоий тафаккуримиз тарихини урганиш зарур деган қарашларни юзага чикарди. Шу мақсадда 1988 йили булиб ўтган икки илмий-амалий анжуман жадидчилик ҳаракатини урганишда алоҳида аҳамият касб этди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти январь ойи сўнгида утказган анжуманда республикамизнинг этиборли ижтимоий олимлари мулоҳаза ва музокаралардан сўнг давр ҳаракатчилиги ва адабиётини кенг тадқиқ этиш, жадидизм атамаси урнига ҳаракатни маърифатчилик деб аташ, чунки улар фақат маърифий мақсадларни кузда тутгандир (Э. Юсупов, С. Қосимов), жадидларни эса «революцион-демократлар» (Э. Каримов), «буржуача реформистлар» (Иззат Султон), «либерал буржуазия» вакиллари» (Р. Едгорова), «буржуа демократлар» (Ҳ. Зиёев) сифатида баҳолаш лозим деган қарашлар уртага тушди. Айни чоғда мазкур ҳаракатнинг уз миллий қурилишини урганишда узоқ йиллардан бери тажрибалар орттирган озарбайжон, татар ва тожик олимлари иштирокида кенгроқ илмий суҳбат ўтказишга келишиб олинди.

1988 йил октябр ойида яна Тил ва адабиёт институти ташаббусига кўра озар, татар ва тожик олимлари билан бирга «Жадидчиликнинг умумтуркий масалалари»га бағишланган «доира столи» ташкил этилди. Бу йиғинда ҳам жадидчиликни асосан маърифатпарварлик оқими деб баҳолаш, айни чоғда кўп қатламли маърифатчилик (Г. Ашуров, И. Нуруллин), буржуа йўналишидаги маърифатчилик (Ҳ. Воҳидов) каби талқинлар илгари сурилди.¹ Бизнингча, талқин ва баҳолар хилма-хиллиги, баҳсалаблигидан қатъий назар, жадидчилик масалаларини урганиш шундан кейин ғоят жонланиб кетди. Тарихчилар, адабиётшунослар, файласуф олимларнинг республика матбуотида унлаб мақолалари эълон қилинди. Аммо, таассуфки, ҳолис ёндошув, ижобий баҳолар билан бирга, қарашларимиз кескин узгарган сўнгги йилларда аввалги қатагон ва турғунлик даврлари ҳиди келиб турган мулоҳазалар ҳам уртага ташланди. Профессор Г. Ҳидоятовнинг Ўзбекистон мактаблари учун 1990—1992 йилларда жуда кўп нусхада рус ҳам ўзбек тилларида чоп этилган «Менинг жонажон тарихим» номли китобида шундай фикр баён этилади: *«Жадидлар муҳим ижтимоий-сиёсий оқим бўлиб қолдилар. Уларнинг раҳнаmolлари ва ҳомийлари барча муаммоларини чор ҳукумати билан келишув ва ҳамкорликда ҳал этишга умид боғладилар. Улар рус давлати ҳокимиятига нисбатан хайрихоҳлик курсат-*

дилар... Бу, миллий манфаатларга очикдан-очик хиёнат эди». Ёки жадидчиликнинг маънавий отаси ҳисобланган Исмоилбек Гаспирли ҳақида *«Романовлар хонадонининг содиқ хизматкори», «подшоҳпараст», «турк тилини сақлаб қолишни фақат уз миллати манфаатлари учун яккаю-ягона восита деб қаровчи»*¹ қабiliдаги камситувчан фикрларни билдирадигани, бу бутун дунё ва илгор қарашли кишилар Исмоилбек Гаспирлини «миллий қаҳрамон» атаб, 1991 йили 140 йиллигини миллий байрам сифатида нишонлаш арафалари айтилгани ғоят таажжубли эди. Г. Ҳидоятов, назаримизда, на жадидчилик ва на И. Гаспирлининг қарашларини жиддий урганмай фикр юритган қуринади. Акс ҳолда у «усули жадид» мактабларида диний фанлар ва туркий тилгина утиларди», деган мутлақо нотўғри тушунчани такрор-такрор таъкидламаган бўлар эди. Ваҳоланки, И. Гаспирли айнан шу тарздаги ўқитиш усулини, шунга асосланувчи эски мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш ғояси билан чиққан эди.

И. Гаспирли ёзади: *«Онгни тилшунослик эмас, балки илмий асосдаги тарбия ривожлантиради... Ислоҳ этишимизнинг моҳияти, бизнингча, мадрасалар таълимга татар (турк) тилидаги элементар, бошланғич илмлар (қисқача жутрофия, тарих, табиий фанлар, арифметика, педагогика ва рус қонунчилиги асослари) киритилишидир»*².

Юқоридаги нотўғри тушунчалар, аввалги ун йилликлардаги кескин айтилган фикрлар сингари, шуро мафкурасининг ҳануз сақланиб келаётган оқавалари бўлиб, жадидчилик масалаларини янада кенгроқ урганиш, жадид адабиёти намояндаларининг ижодий меросини нашр этиш ва тарғиб этиш қанчалик долзарб масала бўлиб қолаётганини билдирмоқда.

Жадидчиликнинг ижтимоий-сиёсий табиатига чуқурлашмай, урни билан бу масалаларга мурожаат этишимизни таъкидлаб айтмоқчимизки, ўзбек жадид адабиёти, жумладан, драматургиясининг пайдо бўлиши давр ҳаракатчилигига бевосита алоқадордир. Зеро, жадидчиликнинг сиёсий, тарихий масалалари, намояндалари ҳақида кейинги йиллари анчагина салмоқли рисола ва мақолалар яратилди³. Шулар-

¹ Ҳидоятов Г. Моя родная история. Тошкент, 1990, стр. 293.

² Гаспирский И. Русское мусульманство, — журнал «Звезда Востока». 1991, № 4, стр. 117.

³ Б. Қосимов. Жадидчилик, — «Ёшлик» журналари, 1990, 7-сон; Фидойилар. Қатагон қурбонлари ҳақида мақолалар, Тошкент, 1991; Б. Қосимов. Исмоилбек Гаспирли. Тошкент, 1992; Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, 1993; О. Шарафиддинов. Истиклол фидойилари: Мустафо Чўқай, Чўлпон, Отажон Ҳошим. Тошкент, 1993; С. Аҳмедов. Мунаввар қори, — «Шарқ юлдузи» журналари, 1992, 5-сон; А. Алиев. Фитрат. Тошкент, 1993; «Шарқ юлдузи», «Фан ва турмуш», «Мулоқот», «Звезда Востока», «Санъат», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Ёшлик» журналларида 1988—1994 йиллар оралиғида эълон қилинган Ҳ. Зиёев, Б. Қосимов, Н. Каримов, Ш. Турдиев, Р. Шамсутдинов, М. Ҳасанов, Ҳ. Содиков, С. Аҳмедов, С. Аъзамжоев, Ҳ. Болтабоев каби олимларнинг қатор мақолалари ҳам масаланинг турли жиҳатларига бағишланган.

¹ Мазкур йиғилиш материаллари «Санъат» журналининг 1990 йил 12-ва 1991 йил 1-сонларида эълон қилинди.

ЯНГИ ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА ТАРИХИЙ ШАРОИТ

1. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТЕАТР САНЪАТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ДРАМАСИ

¹ Буюк юнон мутафаккири Аристотель дунё адабиёт-шунослигининг ибтидоси булган «Поэтика» асарида «*драманинг ўзи ҳаракат, чунки у ҳаракат қилувчи шахсларни акс эттиради*»,¹ деган машҳур бир тушунча билан драманинг театр санъатига қанчалар муштарак ҳодиса эканини таъкидлаган эди. Шундан кейинги Ғарбда яратилган деярли барча «адабиётшунослик назария»ларида бадий адабиётнинг драма тури ҳақида сўз юритилар экан, қонуний ҳолда театр билан боғлаб таъриф берилади. (Замонавий ўзбек адабиётшунослик илмининг эътиборли нашрларидан булган профессор И. Султоннинг дарслигида ҳам драма шундай таърифланган: «*Театр сахнасида қўйиш учун... ёзилган адабий асарларнинг жами адабиётнинг уч асосий тури (жинси)дан бири булган драматик турни ёки, қисқа қилиб айтганда, драмани ташкил этади*».² Демак, ҳар қандай драма ёки драматургия ҳақида сузлаш бевосита театр ҳақида сузлашни ҳам тақозо этади. Шу боис ўзбек драматургияси тарихининг янги сифат босқичи ҳақида сўз юритилар экан, бунгача мавжуд булган шундай ҳодисанинг куринишлари, бинобарин, у билан узвий боғлиқликдаги театр санъати ҳақида ҳам баъзи экскурслар зарурдир.

Қадимий Марказий Осиё сарҳадларида театр санъати тарихи, профессор М. Раҳмоновнинг археологик топилмалар асосида гувоҳлик беришича, йигирма икки асрдан мулроқ ҳисоб билан улчанади.³

Милоддан аввалги биринчи минг йиллик урталарида Сурхондарё, Самарқанд, Фарғона вилоятларидаги қадимий шаҳарлар харобаларида ҳайвонлар ниқобини

га қарамай, миллий уйқониш даврининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ва, жумладан, адабий манзараси яхлит ҳолда илмий тикланганича йўқ. Академик И. Муминовнинг «Ўзбекистонда XIX аср охири ва XX аср бошларида ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожланиши тарихидан» номли докторлик тадқиқоти (1950), Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг олимлари томонидан тайёрланган «Ўзбек адабиёти тарихи» беш томлигининг 5-томи (1980), профессор Ғ. Каримовнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» (3-нашр, 1987) дарслигида ана шу мақсад қўйилиб, муайян таҳлил ва баҳолаш амалга оширилган бўлса-да, улар шўро мафкураси ҳукмрон бир пайтда ана шу позициядан келиб чиқиб ёндошиш маҳсуллари дидир. Шу боис уларнинг давр ҳақидаги тушунча ва ҳулосалари ҳам бутунги кун нуқтаи назаридан танқидий ёндошишни, қайта баҳолашни тақозо этмоқда.

Асримиз бошларидаги адабий мероснинг шеърят намуналари, адабий алоқалар, таржима асарлар, адабий танқидчилик махсус тадқиқотлар мавзуи сифатида урганилди. Бироқ наср ва драматургия соҳасида яратилган асарлар яхлит йирик тадқиқотларга муҳтож. Айниқса жадидчилик даври адабиётининг энг сермахсул ва оммабоп ҳодисаси булган драматургия алоҳида жанр сифатида махсус тадқиқот мавзусига айланмади. Ҳолбуки, айнан драматургик асарларда жадид қарашлари, мақсад ва интилишлари ўзга жанрлардан кура қупроқ ва хупроқ ҳамда кенг миқёсларда ўз аксини топди. Шеърят ва насрнинг аҳамиятини камситмаган ҳолда айтиш лозимки, драматургик асарлар жадидларнинг халқ билан яқинлашуви, унинг маиший, маънавий дунёсига кириб боришини таъмин этди. Ғояларнинг ёйилиши, сингиши ва амалий натижалар беришида драматургия ва театр беқиёс таъсир кўрсатди. Шу боис ҳам жадидчилик ҳаракатининг аксарият йирик намоёндалари драматургияга, театр ишларига алоҳида аҳамият бердилар, илк намуналарини яратдилар. Ҳақиқатан ҳам драматургия ва театр маърифат, миллат тараққиёти, озодлиги, маданияти, мустақиллиги ғояларини ташувчи энг асосий маънавий қурооллардан бири булиб қолди. Шу сабабли ҳам жадид драматургиясининг шаклланиш жараёнларини урганиш зарурдир. Бу аввало жадидчилик ҳақидаги қарашларимизни, тушунчаларимизни кенгайтиришга, ҳодисанинг мақсад ва қўламини тулароқ тасаввур этишга ёрдам берса, иккинчидан, Туркистонда янгича ижтимоий-эстетик тафаккурнинг шаклланиши ва тараққиётини кузатиш, адабий-бадий савиянинг юксалишини аниқлашга имкон беради.

¹ Аристотель. Поэтика, Тошкент, 1980, 10-бет.

² И. Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 257-бет.

³ М. Раҳмонов. Узбекский театр с древнейших времен до 1917 года. Ташкент, 1981, стр. 23—71.

кийиб, турли ҳаракатлар қилаётган одамларнинг тас-
вирлари сақланиб қолган. Уларнинг турли тақлидий
қилиқлар билан муайян кучларга сажда қилаётганла-
ри ёки ов ва бошқа хил тирикчилик ташвишлари би-
лан шугулланаётганлари акс этган. Ана шу тақлидий
ҳаракатлар ибтидоий театр шакллариини англатиб,
Марказий Осиёда унинг гоёта қадимий илдизлари бор-
лигидан далолатдир. Бу тақлидий ҳаракатлар кейинча-
лик ва ҳатто яқин-яқинларгача Сурхон воҳаси, Хо-
разм, Фарғона водийсидаги қизиқчи ва масхарабоз-
ларнинг айрим хатти-ҳаракатларида уз унсурларини
сақлаган. Масалан, «Айиқ уйин», «От уйин», «Эчки
уйини» кабилар. Маросим фольклори намуналаридаги
тотем тушунчалар билан боғлиқ жуда кўп қилиқлар,
куйлар, қўшиқлар уша ибтидоий театр анъаналари-
нинг баъзи қуринишлари ҳамдир. Айниқса, зардуш-
тийларнинг муқаддас китоби бўлган «Авесто»да Мит-
ра, Апахита, Жамшид каби мифологик образларга си-
ғиниб, тақлид қилишлар, ёвузлик ва эзгулик худолари
Ахриман ва Ахурамазданинг мурасасиз курашлари
ҳамда китобдаги гот (гимн), яъни мадҳия қўшиқлари
ҳам қадимий театр ҳақидаги тасаввурларни уйғотади.
Ёки Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луғотит турк»
асаридаги фасллар мунозараси билан боғлиқ парчалар
драма жанри моҳиятини белгиловчи конфликт эле-
ментлари билан театрни ёдга солади. Нафақат бу, балки
«Девон»даги турли маросим-байрамлардаги ашула-
лар, уйинлар, қадим «Тумарис», «Широқ», «Зариадр
ва Одатида», «Сиёвуш», «Афросиёб», «Рустам» номла-
ри билан боғлиқ эпос ва афсоналарнинг куйланиб,
турли ҳаракатлар билан ижро қилиниши ҳам томоша
санъати ва драматургияга алоқадор жиҳатларнинг
мавжудлигидан далолат. Рустам ёки Сиёвуш каби қаҳ-
рамонлар қиёфаларига монанд қилиқлар ёки шу ном-
ларга нисбат бериб кейинроқ халқ театрларида томо-
шалар кўрсатилиши ҳам уша даврларда бу санъат мав-
жуд бўлганига ишорадир. Айниқса Сиёвуш улими би-
лан боғлиқ таъзия маросимларининг муайян қоидалар
ассосида томошавий бир шакл олиб, мунтазам уткази-
лиши Наршахийнинг «Бухоро тарихи» ва С. Толстов¹
тадқиқотларида қайд этилади. Марказий Осиёда қа-
димдан театр ва оғзаки драма мавжуд бўлганига жуда
кўп асослар берадиган далиллардан бири ва энг

ишончлиси ханузгача моҳиятини йўқотмаган Навруз
байрамидир. Табиатнинг уйғонишини бир неъмат,
гойиб кучларнинг инъоми, деб тушунган халқ сайил-
лар уюштириб, қўшиқлар куйлаган, тақлидий уйин-
лар, енгил, кайфиятни кутарувчи томошалар, турли
мусобақа ва курашлар уюштирган. Бу байрамларда
масхарабоз ва муқаллидлар, қўғирчоқбозу «от уйин»-
лари маросимнинг таркибий бир қисмига айланган.

Булардан ташқари, қадимий юнон тарихчилари
милоддан аввал VII—IV асрларда Эрон ва Марказий
Осиёда ҳукмронлик қилган Аҳоманий шоҳлар саройи-
да куй-чолғу, хонанда-ю машшоқлар, раққос, қизиқчи
ва муқаллидлар барча тантаналар иштирокчиси бўл-
гандан, улар ҳатто саройнинг махсус қаромоғида тур-
ганларидан огоҳ эътадилар. Демак, «*Урта Осиё халқла-
рининг узига хос театр санъати милотдан аввалги би-
ринчи минг йиллик урталарида шаклланиб, Шарқ-
нинг бошқа театрлари каби, диний маросим, мусиқа,
тақлидий уйинлар, халқ қаҳрамонлик томошалари,
кулгу ва паҳлавонлик уйинларида намоён бўлган*».¹

Марказий Осиёнинг милотдан аввалги IV асрга ке-
либ юнон жаҳонгири Александр Македонский томо-
нидан босиб олиними, бу ерларда театр маданияти-
нинг тамомила янги шакллари пайдо бўлиши ва ри-
вожланиши учун йўл очди. Ҳар қандай фотиҳлик қу-
рол билан, қон билан амалга оширилса-да, бу усул
фотиҳлар галабасини барқарор қилади, дегани эмас.
Маданияти ривожланган мамлакат узига нисбатан қо-
лоқ ва заиф давлатни эгаллар экан, мавқеини мустаҳ-
камламоқ учун, албатта, уз тили, адабиёти, мадания-
тини жорий қилишга ҳаракат қилади. Александр Ма-
кедонский фотиҳликнинг айнан шу усулини кенг қул-
лаган тадбиркор жаҳонгирлардан эди. Балки шу боис
ҳам у кейинги минг йиллик форс-тожик ва ўзбек ада-
биётининг мумтоз намуналарига эзгуликнинг тимсоли
бўлиб муҳрланди.

Марказий Осиёдаги қадимий маданиятни, «Авес-
то» каби муқаддас китобларни йўқотиб, Македонский
бу ерга юнон маданияти намуналарини олиб келиш
ҳаракатига тушади. Юнон тили ва ёзуви, адабиёти шу
тариқа маҳаллий аҳоли, зиёлилар орасида тарқала
бошлайди. Юнон муаррихи Плутархнинг ёзишича,
Македонский ерли аҳоли болаларидан ўттиз мингта-

¹ С. П. Толстов, Древний Хорезм. Москва, 1948, стр. 261.

¹ М. Рахманов. Узбекский театр, Ташкент, 1975, стр. 37.

сини юнон муаллимлари қўлига топшириб, уларга юнон тили ва ёзувини, ҳарб санъатини ургатишга буюрган.¹ Ҳатто уз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун маҳаллий қизга (Равшанак-Роксанага) уйланган.¹ Санъат ва адабиётга ғоят ихлосманд бўлган фотиҳ узи билан санъаткорларни ҳам олиб юрган. Уларнинг орасида созандалар, раққослар, куз бойлагич найрангбозлар ва қизиқчилар бўлган.¹ Аскарларнинг оғир жанг ва юришлардан сўнг ҳордигини чиқариб, кайфиятини кутаришда санъатнинг аҳамиятини жуда яхши сезган лашкарбоши уларга алоҳида эътибор қўрсатган. Катта муҳорабалардан сўнг галаба қозонгач, сайил ва базмлар уюштириб, бу тадбирларга Юнонистондан қўшимча театр актёрларини чақиртирган.¹ Хусусан, Мидияга келганда ана шундай тантаналар учун уч минг актёр олиб келинган.² Уша кезлар Юнонистонда машҳур бўлган Софокл, Эсхил, Еврипид трагедиялари шу санъаткорларнинг театр репертуарларини белгиллаган.¹ Македонский буйруғи билан юнон санъаткорлари Марказий Осиёда ҳам махсус томошалар қўрсатган. Улар учун эса юнон театрлари типиди айлана амфитеатрлар қурила бошлаган. Бу ҳол Македонский вафотидан сўнг Осиёда ташкил топган Бактрия ва Парфия давлатлари ҳукмронлари томонидан давом эттирилган.

«Урта Осиё совет республикалари сарҳадларидаги археологик топилмалар эътирозсиз аниқлик билан гувоҳ берадики, бу ерда нафақат Юнон-Бактрия давлатининг, балки ундан кейинги асрларда ҳам Урта Шарқнинг — Хоразм, Парфия, Сугдиёна... каби эллинистик давлатларининг қадимий юнон театрлари мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради».¹

Мазкур мулоҳаза 1975 йил француз археологи Поль Бернар бошчилигидаги олимларнинг қадимий Бактрия давлати тасарруфида бўлган Термиз шаҳридан бир неча чақирим нарироқдаги, Афғонистонга қарашли Ойхоним шаҳарчасида олиб борган қазилма ишлари вақтида тасдиқланди. Улар бу ерда қадимий юнон амфитеатри вайроналарини топганлар. Кейинроқ Туркманистоннинг жанубий томонларида (Нисо шаҳарчасида) яна шундай амфитеатрлар нишонлари, турли театр ниқоблари топилган. Демак, дадил айтиш

мумкинки, ҳақиқатан ҳам қадимий юнон театр маданияти Марказий Осиёда уз тарихига эга. Бунини Америка ва Россия музейларида сақланаётган кумуш идишлардаги ҳар хил тасвирлар ҳам тасдиқлайди.¹ Марказий Осиёда тайёрланган бу идишларнинг тасвирлари, олимлар аниқлашича, Еврипид трагедияларидаги сюжетларни эслатар экан. Еврипид трагедиялари изини Марказий Осиёдаги баъзи адабий-бадиий обидаларда ҳам кузатиш мумкин.¹ Уғузларнинг кенг тарқалган «Дада Қурқут» эпосида Домрул исмли қаҳрамоннинг тангрига шак келтириб, улимга маҳкум этилиши ва нола-ю-илтижоларидан сўнг яқинларидан бирор кишининг урнига уз жонини бермоққа рози бўлса, Домрулга ҳаёт ато этилажаги ҳикоя қилинади.¹ На қари отаси ва на мункиллаган онаси жонларини беришни хоҳлашмайди. Фақат Домрулнинг суюкли, садоқатли хотинигина эри учун, фарзандларини етим қолдирмаслик учун уз ҳаётидан воз кечишга тайёр эканини билдиради. Худди шу воқеани юнон мифологияси ва турмуш тарзи асосидаги Еврипиднинг «Алкеста» трагедиясида кузатиш мумкин. Америка олимлари аниқлашича, қадимий Бактрия давлати вайроналаридан топилган кузада айнан шу трагедия воқеаларига ишора берувчи тасвир акс этган. Бу сюжет угуз эпосидан утиб, бир оз узгартирилган ва муайян халқ ҳаёти ҳамда психологиясига мос равишда аксарият Марказий Осиё халқлари дoston ва эртакларида учрайди.¹ (Ҳатто шоир Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йул» драматик дostonи шу сюжет мотивлари асосида ёзилган.) Шунинг учун ҳам С. П. Толстовнинг «Агар юнонларнинг Марказий Осиёдаги ҳукмронлиги ерли халқларнинг мустақиллик учун қатъий ва қаҳрамонона курашлари натижасида таназзулга учраган бўлса, меҳнаткаш ва истеъдодли маҳаллий халқ юнон маънавий ва моддий маданиятига бошқача муносабатда бўлди. Парфия шоҳлари Марказий Осиё ва Эрондаги юнон ноибларини ҳайдаб юбориб, уларини юнонлар дусту, деб атадилар. Уларнинг саройларида юнон ва ерлик актёрлар юнон трагедияларини ижро этардилар»,¹ деган фикрга қўшилмаслик мумкин эмас! Бу, уз навбатида, ўнлаб асрлар утиб, тамомила бошқа замин ва таъсирларда шаклланган ўзбек жадид драматургиясида фожиаларнинг муҳим урин тутиши беихтиёр, ан-

¹ Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Москва, 1963, стр. 429—430.

² Плутарх. Сравнительные жизнеописания, стр. 440.

³ А. Корсакова. Узбекский оперный театр, Ташкент, 1961, 11-бет.

¹ С. П. Толстов. Древняя культура Узбекистана. Ташкент, стр. 1948, стр. 25.

тик дунё билан генетик алоқалар ҳам булмаганмикан, деган фаразлар қўзғайди. Бу ҳақда баъзи гипотезаларни урни билан айтиб, муҳокама қилиб курашимиз. Лекин шу нарса аниқки, Марказий Осиё қадимиятида ҳозирги шаклларга ухшаш профессионал театр бўлган ва ривожланган. Табиийки, юзлаб йиллар мавжуд бўлган бундай театрлар фақат юнон ёки Еврипид трагедиялари билан чекланиши мумкин эмас. Маҳаллий драматурглар етишиб, ўз ёзма трагедия ва комедияларини яратган бўлишлари керак. Зотан, юнон тарихчилари ҳам, совет даври олимлари ҳам таъкидлаганларидек, юнон актёрлари билан маҳаллий санъаткорларнинг ўзаро ҳамкорлиги бўлган. Ана шу ҳамкорлик ва юнонларгача Марказий Осиё халқларида масхарабозлик, тақлидий уйин каби театр санъатининг ибтидоий курунишлари асосида профессионал маънодаги «халқ ёки фольклор театри» ва оғзаки драматургия шаклланиган.

Театршунос М. Раҳмонов зикр этилган китобида юнон театр системасининг икки куруниши, яъни юқори табақаларнинг трагедия театри ва қуйи табақаларнинг демократик масхарабозлик театри Марказий Осиёда мавжуд бўлганини таъкидлайди ва ҳатто бизда асрлар оша ривожланиб борган профессионал масхарабозлик театр терминини ҳам лотин тилига нисбат беради. «Қадимий қўлзмалардан маълумки, милоддан аввалги IV асрларга қадар Италиядаги халқ томошалари қадимий лотин тилида «маскара», «масхера» ва «маснера» деб аталган.

Демак, ... «масхара» ёки «масхарабоз» деб номланган қадимги ўзбек театри қадимий юнон даври театр системалари билан боғлиқдир»¹.

Марказий Осиё тарихидаги театр санъатининг кейинги тақдири ва тараққиёти «масхарабозлик ва қизиқчилик санъати тарихидир. Бу санъат турли курунишларда то ҳозиргача давом этапти. Драматургиянинг жадид адабиётида ёзма намуналари пайдо бўлганига қадар кечган тарихи фақат ана шу масхарабоз ва қизиқчилар театрида ижро этиб келинган оғзаки драма курунишларидан иборат. Табиийки, бу ўз-ўзидан ворислик бормикан, деган саволни туғдиради. Буни «Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихи» номли рисоласида академик В. В. Бартольд ҳам қайд этган эди:

халқ томошалари ... «драма адабиётининг ибтидоси сифатида қизиқиш уйғотиши ҳеч шубҳасиздир»¹.

Масхарабозлик ва қизиқчилик театр шаклига профессор М. Қодиров шундай таъриф беради: «...бир замонлар бу тушунчалар «масхара», «муқаллид» шаклида ифода қилинган. Уларда ўзига хос драматургия бор, қаҳрамонлар қиёфасини ўз қобилияти, ақли, мижози, ҳиссиёти, танаси, ҳаракатлари билан гавдалантирувчи актёрлар бор, уларнинг уйинларидан завқлана оладиган томошабинлар бор — қуйингки, театр санъатининг барча аломатлари муайян. Бу театрнинг ҳозирги замон театридан айирмаси шундаки, унинг махсус биноси ва сахнаси йўқ, халқ актёрлари ўз спектакллариини истаган вақтда, турли шароитларда гир атрофи томошабинлар билан қўралган ўзига хос халқа — «сахна»да кўрсатиб кетаверганлар... Аммо масхарабозлик ва қизиқчилик — бу халқнинг маросимлари, урф-одатлари билан туташиб кетган ибтидоий шаклдаги театр эмас, балки оғзаки анъанадаги профессионал театр»². Шундай қилиб, драматургия ана шу профессионал театрнинг узвий бир қисми бўлиб, оғзаки шаклда давом этиб келди.

Драматургиянинг сўз ёки ҳаракатдан иборат уч курунишини санаиш мумкин:

БИРИНЧИСИ: масхарабозларнинг фақат ҳажв ва кулгидан иборат сўз уйинларига қўрилган диалоглари шаклидаги куруниши;

ИККИНЧИСИ: муайян қиёфа ва қилиқларга тақлидан ҳаракатларни намоён қилувчи сўз воситаси ва ёки сўзсиз ижро этиладиган куруниши;

УЧИНЧИСИ: турли ниқоблар билан ҳамда «чодир жамол», «чодир ҳаёл» каби қўғирчоқ уйинлари пайтида ижро этиладиган шакли.

Албатта, бу бир-бири билан алоқасиз, қатъий чегараланган драматургик курунишлар эмас. Театр санъатининг энг синкретик шакли бўлгани каби, оғзаки драма шакллари ҳам қўришиқ ҳолда бўлиши мумкин. Ҳар қалай, ижрочи ўз санъатининг томошабинга энг максимал таъсирини қай йўсин таъминлай олса, шу усулдан кенг фойдаланади. Бу диалоглар пайтида тақлидни ҳам ёки қўғирчоқ уйинларида жонли актёрлар иштирокини ҳам истисно этмайди.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбекский театр, стр. 46, 48.

¹ В. В. Бартольд. Сочинения, том II, часть I. Москва, 1963, стр. 349.

² М. Қодиров. Ўзбек халқ томоша санъати. Тошкент, 1981, 36—37-бетлар.

Оғзаки драма намуналаридаги бош хусусият ҳажв ва кулгидир. «Масхарабозлик ва қизиқчилик — ўткир комедия, муқаллид, серзавқ ҳикоя, ҳажвий қушиқ, кулгили уйин дегани; бу ёмонларга нисбатан гурзи бўлса, яхшиларга оптимистик кайфият, кулги, ғайрат, роҳат баҳш этувчи ажойиб халқ санъати... Масхарабоз, қизиқчи ва муқаллид — ҳажв ва танқид, ҳазил ва тақлид, қаҳқаҳа ва ханда устаси, демак. Зотан, уларнинг санъати комедик — ҳажвий йуналишга эга, асосий қуроли сатира ва юмордир»¹.

Бу санъат турининг тарихи қанча давр билан белгиланса, оғзаки драма тарихи ҳам шунча вақт билан улчанишини айтиб ўтган эдик. Бу шунчалик узвийлашиб кетган санъат ҳодисаларики, уларнинг яратувчиси ҳам ижрочиси — тарғиботчиси ҳам масхара ва қизиқларнинг узидир. Ўтган йигирма асрдан кўпроқ вақт давомида оғзаки драмаларнинг юзлаб намуналари яратилди, улкан ижрочилари яшаб ўтди. Санъатшунослик институти илмий ходимлари томонидан ёзиб олинган оғзаки драма намуналари юз элликдан ортиқроқ экан. Булар ҳам асосан XVIII-XX асрлар оралигида ижро этилиб, яқин йилларгача халқ актёрлари репертуарида муқим сақланиб қолган намуналар, холос.

Анъанавий халқ театри Марказий Осиёга араблар бостириб киргунга қадар узининг тараққиётини бошдан кечирган эди. VIII асрга келиб, янги дунёқараш ва ақидалар ҳукмронлиги бу санъатни эътироф этмади. Мутлақо йўқотиб юбормагани каби, ривожланиши учун ҳам имконият яратгани йўқ. Чунки ислом ақидаларига қўра, ҳаддан ортиқ кулги ва хурсандчилик инсонни имонидан айиради, Аллоҳ ҳидоятидан чалғитади. Шу тариқа масхарабозлар ва қизиқчилар театри Марказий Осиёда маълум даврларда аҳамиятини йўқота бошлади. Бунга асосий сабаблардан яна бири, бизнингча, янги эстетик шаклларнинг пайдо бўла бошлагани эди. Шу даврлардаги форс-тожик адабиёти, X асрдан бошлаб ривожланиш босқичига кирган туркий адабиёт инсоннинг узлигини, ижтимоий воқелик ва муносабатларни образли, бадиий ифода-лашнинг беқийс имкониятларини намоян қила бошлаган эди. У кулги ва ҳажвдан қўра маърифатни, панд-у одобни дин-у ақидаларни жамиятда устивор этиш

учун майдонга чиққан эди. Бу ҳол ўз-ўзидан масхарабозлар театридан қўра, бошқачароқ ижро шаклларини тақозо этаётган эди. Қизиқчилик, муқаллид уйинлари қаторида ва улардан қўра фаолроқ бир йўсинда маддоҳлик, масалғуилик, қиссахонлик, бадиҳағуилик, надим ва воизлик тараққий топа бошлади, унинг етук намояндалари пайдо бўлди. Созанда-ю машшоқлар, ҳофиз-у раққослар санъати янги қурулишларда, араб дунёсидан кира бошлаган маданият қурулишлари таъсири ҳам сингишида ўзига хос шакллар топиб ривожланди. Урта аср туркий ва форсий манбаларда мазкур санъатларнинг юзлаб етук намояндалари зикр этилган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Мирхондиннинг «Равзат ус-сафо», Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ», Алишер Навоийнинг «Ҳайрот ул-аброр», «Мажолис ун-нафоис», «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида, Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарларида ўзларига замондош санъат аҳллари ва улар санъати, санъат турлари ҳақида жуда кўп қимматли маълумотлар бор.¹

Темурийлар ва Шайбонийхон салтанатларининг емирилиши Марказий Осиё санъати, шу жумладан, томоша санъати тарихида ҳам муайян ўзгаришларни вужудга келтирди. Анъанавий ўзбек профессионал театри ва оғзаки драматургия янги бир ривожланиш босқичига кирди. Марказий Осиё сарҳадида таркиб топа бошлаган Қўқон, Хоразм хонликлари, Бухоро амирлиги саройларида, йирик шаҳарларда масхарабоз ва қизиқчиларнинг йирик профессионал труппалари пайдо бўлди. Масалан, Россия сайёҳ ва миссионер улкашшунослари хабар беришича, Қўқон хони Худоёрхоннинг саройида 75 кишилиқ халқ қолғу асбоблари тудаси, 60 кишилиқ рақс дастаси, 30 кишилиқ актёрлар труппаси бўлган.² Бу актёрларнинг томошалари, репертуари ва умуман қизиқчилар театрининг Худоёрхон саройидаги аҳамияти ҳақидаги баъзи маълумотлар Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги айрим бобларда ҳам бадиий ифодасини топган.³ Фикримизнинг тасдиғини ўзбек театр арбобларидан

¹ Уша китоб, 36-бет.

¹ Бу ҳақда қarang: М. Раҳмонов. Ўзбек театри (Қадимий даврлардан XVIII асргача). Тошкент, 1975; М. Қодирий. «Бобурнома»ни варақлаганда, — «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 1993 йил 12 октябрь.

² «Туркестанские ведомости» газетаси, 1982 йил 24 апрель.

³ Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. Тошкент, 1959, 35—36-боблар.

Гулом Зафарийнинг «Чигатой-узбек халқ театруси» номли мақоласида ҳам учратамиз: *«Туркистоннинг энг улуг хонларидан булгон Қизил Арслонхон қизик ва уйинчиларга зур аҳамият бериб, уз урдасида қизик ва уйинчилар сақлаб, шулар орқали беклар ва ҳокимларини танқид этдириб, ҳар бир келишмаган ишларни тузатмакка чолишгонлиги, қулоқдан-қулоқга эшитилиб, сақланиб келган хабарлар ила собитдир»*.¹

Бу даврларда халқ театри ва драматургиясининг Бидиёршум, Зокир эшон, Ризо қийик, Саъди махсум, Усмон қизик, Рузи гов, Шомат қизик, Давлат қизик, Мизром масхара, Тула масхара, Қувват қалта, Болтақул масхарабоз, Матёқуб кўр каби ўнлаб намояндалари етишган. Булар Қўқон, Бухоро ва Хоразм хонликлари Қашқар вилоятида ном қозониб, машҳур булган санъаткорлардир. Уларнинг ўзлари томонидан яратилиб, репертуарларида узоқ сақланган пьесаларидан айримларини Гулом Зафарий юқорида қайд этилган мақоласида келтирган. Масалан, «Мақтанчоқ киши» кичик ҳажмли кулгу пьесаси, «Эр ва хотун» ҳажвий айтишувининг матнларини келтириб, яна ўн чоғлиқ пьесаларни санайди. Кейинчалик Л. Троицкая, М. Раҳмонов, М. Қодиров ва бошқалар аниқлаган, ёзиб олган турли ҳажмдаги пьеса, айтишув, муқаллид уйинларини жамлаганда, ҳақиқатан ҳам уларнинг сони икки юзга яқинлашади. Шулардан энг машҳурлари қуйидагилар: «Мударрис», «Авлиё», «Хон ҳажви», «Заркокил», «Қаландарлар», «Дорбозлик», «Хатна», «Ёмон ука», «Чусти муқаллиди», «Қуйди-чикди», «Улоқ», «Келин туширди», «Раис», «Духтарбозлик», «Оқсоқол», «Қози», «Судхур», «Лули», «Атторлик», «Хотин жанжал», «Баччабозлик», «Ҳаммом», «Мозор», «Улик сотди», «Сухмозор», «Уйланиш», «Бой ила мардикор», «Яна уйланаман», «Кафан уғриси» кабилар. Бу пьесаларнинг аксарияти Фарғона анъанавий театрининг сўнгги атоқли вакилларида Юсуфжон қизик Шакаржонов труппаси томонидан ҳам ижро ва ижод этилган. Булардан ташқари, халқ қўғирчоқ театрининг ҳам ўз репертуарлари бўлиб, уларда «Полвон качал саргузаштлари», «Саркардалар», «Икки масхарабоз», «Терговчи», «Тосбоз», «Маст бойвучча», «Мерган» каби қатор пьесалар ва кичик-кичик сахналар

ижро этилган. Булар купинча масхарабозлар театрларидаги каби, куй, қўшиқ ва рақслар журлигида намойиш қилинган.

Анъанавий ёки қадимий ўзбек театрида уйналган пьесаларни кенг таҳлил этиб, М. Раҳмонов уларни тематика жиҳатидан асосан икки туркумга бўлади.

1. Инсонга инсонлик ҳада этувчи енгил, юмористик ва майший комедиялар.

2. Кучли социал тема кутарилган ва тарбиявий аҳамиятга молик булган сатирик пьесалар.¹

Албатта, бу таснифга қўшилиш мумкин, аммо масхарабозлар театрини онгли равишда ижтимоий интилишларни кузлаган, дейиш мумкин эмас. Олим мазкур тадқиқотининг «Ўзбек буржуа театри» деб номлаган булимда жадид драматургиясига баҳо берар экан, «*ғоя жиҳатидан улар ҳатто қадимги халқ оғзаки традицион драматургиясининг ғоявий-эстетик позицияларидан ҳам тубан турар эди. Бидиёршум, Зокиржон, Юсуф қизик каби қадимий ўзбек театри намояндалари эксплуататор синфларни кескин фош қилганлари ҳолда ўзбек буржуа театри намояндалари бу темага тегмай утдилар*»,² деб ёзади. [Бу қарашга мутлақо қўшилиб бўлмайди. Анъанавий театр ва оғзаки драматургия, аввало, соф томоша мақсадларини кузлаган бўлиб, унда кулги, томошабин кайфиятини кутариш, ҳар қандай қилиқлар ва, ҳатто эротик ҳатти-ҳаракат ва ишоралар билан ҳам иш тутиш кузатилади. Иккинчидан, ҳажв, «фош қилиш» кабилар хусусий характерда бўлиб, уларда ижтимоий-адабий тип яратиш нияти бўлмайди. Учинчидан, ҳар қандай янги объектив ҳодиса унғача мавжуд ҳодисаларнинг инкори бўлиб, ўзида муайян тараққиёт унсурларини мужассамлайди. Бу оддий диалектика табиатни ҳам, жамиятни ҳам бошқариб турган қонуниятдир.] Туртинчидан, анъанавий халқ театри ва драматургияси билан жадид театр ва драматургиясининг ғоявий-эстетик мезонларида шу қадар катта, ҳатто айтиш мумкинки, инқилобий даражадаги фарқ борки, бунинг ўзи алоҳида бир тадқиқот мавзуси. Бироқ бу мулоҳазалар анъанавий халқ театри ва драматургияси билан жадид театри ва драматургияси ўртасига хитой девори барпо қилолмайди. Акс ҳолда икки минг йилдан ортиқроқ театр тарихимизга

¹ «Билим ўчоғи» журналы, 1923 йил, 2—3-сон, 62-бет.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи. Тошкент, 1968, 64-бет.

² Ўша китоб, 296-бет.

экскурсадан қандай мантиқ булиши мумкин? Зоҳиран ҳам, ботинан ҳам кескин фарқлари яққол куруниб турган/ анъанавий халқ театри, драматургияси ўзбек жадид театри ва драматургияси шаклланишига муайян таъсир курсатди, унинг ривожига, ютуқлари мустаҳкамланишига узига хос ҳисса қўшди ва баъзи умумий жиҳатлар ҳам касб этди. Бу нималарда куринади?

[Аввало, ҳеч бир маданий тараққиёт ўз заминидан озикланмаслиги мумкин эмас. Аксинча, унинг униб-ўсишга мойил бўлган прогрессив жиҳатлари қай бир тарзда кейинги жараёнларда ўзлашиб кетади. Бу азаллий қонуниятни академик Н. И. Конрад шундай таърифлаганди: *«Мерос тушунчаси ғоят реал, аниқдир ва бу мерос утмиш давр асарларининг янги даврларда ҳам ҳаётчилигидагина эмас, балки айни чоқда уша асарларда акс этган эстетик қадриятлар кейинги авлодларнинг онгини бойитади, тўлдиради. Ана шу асарлар оша ўтиб келадиган алоқа ва ворислик бутун адабий-тарихий жараённинг реал асосини ташкил этади. Худди шу эстетик жамғарма... тараққиётнинг моҳиятини белгилайди»*.¹

Иккинчидан, жадид драмаси Туркистон воқелигининг бадиий инъикоси эди. Анъанавий драмалар учун ҳам мавзу, гарчи жузъий ва хусусийроқ характерда бўлса ҳам, шу воқелик бағридан белгиланган

Учинчидан, жадид пьесаларининг аксарияти, айниқса кулги томошалари бевосита халқ анъанавий пьесалари асосида ёзилган.

Туртинчидан, масхарабоз ва қизиқчилар бир пайтнинг ўзида ҳам пьеса муаллифи, ҳам саҳналаштирувчи, ҳам ижрочи бўлганлари каби жадид театр арбоблари ҳам илк шаклланиш палласида худди шундай функцияларни бажардилар.

Бешинчидан, анъанавий театрнинг айрим вакиллари оврупоча шаклдаги янги ўзбек театри шаклланишида бевосита иштирок этдилар (масалан, Қўқон, Хоразм театр труппалари).

Хуллас, ғоявий-эстетик йўналишлари, шакли фарқ қилишига қарамай, анъанавий театр ва драматургия янги ўзбек жадид театри ва драматургиясининг майдонга келишига муайян таъсир курсатди. Бироқ ҳал қилувчи таъсирни ва намунани жадид драматургияси, театри намоёндалари XIX асрнинг 70-йиллари-

дан Туркистонга кириб кела бошлаган рус, озарбайжон татар зиёлилари ҳамда оврупоча театр шакллари-дан олдилар, ургандилар ва ижодий ўзлаштирдилар.

2. ТУРКИСТОНГА ОВРУПОЧА ТЕАТР ҲАМ ДРАМАТУРГИЯНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ ВА МАҲАЛЛИЙ ЗИЁЛИЛАР

XIX асрнинг иккинчи ярмида юз берган сиёсий воқеалар Туркистон ҳаётини буткул ўзгартириб юборди. Россиянинг Марказий Осиёни босиб олиши, Энгельс айтганидек, «маданийлаштириш» ролини эмас, аввало, руслаштириш йўллари-ни кузлаб амалга оширилган қонли-сиёсий бир ҳодиса бўлгани бугунги кунда сир эмас.

«Мусулмонлар маорифининг асосида уларни руслаштириш,.. исломни бузиш,.. умумий диний жиҳатларини бузиш ётмоғи лозим». «Русиядаги мусулмон халқларига биронта ҳам ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ берилмаслиги керак».¹ Бу сўзлар рус зиёлилари, «маданиятчилари» томонидан айтилган. Шу сиёсий маслакларни кузлаган ҳолда рус маданияти рус ҳарбийлари ва ўқимишли кишилари билан бирга Туркистонга кириб кела бошлади. Александр Македонский истилоси муносабати билан таъкидланганидек, мустабид давлат ўз мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида халқнинг маданий, маънавий анъаналари урнига ўз маданияти ва маънавиятини жорий этишга ҳаракат қилди. Бунинг салбий моҳиятини сира ҳаспўшламасдан, эътироф этмоқ лозимки, рус маданий тадбирларининг муайян ижобий таъсирлари ҳам бўлди. Туркистонда ижтимоий-эстетик тафаккур тараққиётининг тезлашувида узига хос урин тутди.

Чор ҳукуматининг мустамлака ўлкадаги расмий нашри афкори бўлган «Туркестанские ведомости» газетаси ёзишчи, рус архитектори С. В. Леханов, унинг хотини М. Г. Леханова ва Н. Ф. Ульяновлар биринчи маротаба Тошкентда 1867 йили ҳаваскорлар драма тугарагини ташкил этганлар.² Кейинроқ, 1876 йили Самарқандда мусиқали драма тугараги, 1890

¹ Кучирмалар Б. Қосимовнинг «Исмоилбек Гаспралӣ» китобидан олинди, 20-бет.

² «Туркестанские ведомости», 1903 йил 23 июль.

йилда ҳаваскорлик жамияти тузилади. Қўқон хонлиги тугатилиши билан эса Қўқон шаҳрининг узида ҳам драматик санъат ҳаваскорлари тугараги ташкил булади. Бу тугарақлар қисқа фурсатда рус ва Оврупо драматургиясининг мумтоз намуналарини саҳналаштиради. Жумладан, Тошкент тугараги А. Н. Островский асарларини, Самарқандлик ҳаваскорлар эса А. Н. Островский асарлари қатори Л. Н. Толстой пьесаларини ҳам саҳналаштирганлари маълум.¹

1877 йили 7 октябрда Ф. И. Надлер бошчилигидаги рус театр жамоаси Россиядан келиб А. Ф. Писемскийнинг «Машбум тақдир» пьесасини саҳна шаклида мослаштирилган «Военное собрание» биносидан намоиш қилади.

Бу труппа 1880 йилгача шу ерда бўлиб, Туркистон шаҳарлари ҳарбий қисмларида спектакллар курсатади. Труппа спектакллари аксарият енгил комедия, мелодрама, фарс ва водевил жанридаги асарлар бўлиб, гоҳида томошабин табақаларига қараб жиддий драма асарлари ҳам қўйилган. Бу жиҳатдан Н. И. Ржевский труппасининг гастроллари эътиборга лойиқ. Унинг труппасида Гоголнинг «Ревизор», Лермонтовнинг «Маскарад», Мольернинг «Тартюф» пьесалари ва ҳатто Гётеннинг «Фауст», Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърӣ романи асосидаги инсценировкалар қўйилган.² Умуман, утган асрнинг 80-йилларидан то 1917 йилгача Туркистонга Россиядан В. Васильев-Вятский (1890—1896), Н. Д. Кручинина (1894—1899), В. И. Яков (1900-1903), З. А. Малиновская (1903—1917), Н. П. Казанский (1904—1906), М. С. Кожевников (1907-1908), В. Ф. Комиссаржевская (1910), М. Шумская (1912—1913), А. С. Костаньян (1913), Д. Х. Южин (1916), Л. В. Собинов (1912, 1915) каби ташкилотчи ва санъаткорларнинг театр ҳамда концерт жамоалари келиб, Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Бухоро, Хўжанд, Марғилон, Ашхобод, Чоржуй каби шаҳарларда спектакллар курсатганлар, мусиқа кечалари ташкил этганлар. Бу театр-концерт жамоалари репертуарида Оффенбах оперетталари, Ж. Верди, М. Глинка, П. И. Чайковский операларидан тортиб А. Н. Островский ва А. П. Чехов водевиллари, Еврипид, Шекспир, Шиллер трагедиялари, А. С. Грибоедов, Н. В. Гоголь,

А. С. Пушкин, А. Н. Островский, А. Н. Толстой, Г. Ибсен, Бомарше, Г. Гауптман, Л. Н. Толстой, А. В. Сухово-Кобилин, А. П. Чехов, А. М. Горький драма ва комедияларигача бўлган. Айрим рус театр жамоалари раҳбарлари ва бой савдогарлари Туркистоннинг йирик шаҳарларида театр бинолари қурганлар. Масалан, Н. Д. Кручинина Тошкент шаҳар боғида эзлик театр биносини, Г. М. Цинцадзе «Колизей» концерт-театр биносини қурдирганлари маълум. Умуман, Туркистонга 1880—1917 йиллар оралиғида юздан ортиқ театр ва мусиқа жамоалари гастролларга келган. Ғарб театр ва мусиқа маданиятининг Туркистонга келиши 1905—1907 йиллардан бошлаб шу қадар кучайганки, ҳатто 1907—1910 йиллар оралиғида Гансэльц раҳбарлигида итальян опера труппаси ҳам Тошкентга тўрт марта келиб, спектакллар намоиш қилган.¹

Туркистонга оврупоча театр ва драматургиянинг ёйилишида озарбайжон зиёлиларининг фавқулодда катта хизмати бор.

Озарбайжонда театр санъатининг янги шакли озар адабиётшуносларининг талқинларича, Мирза Фатали Охундов (1812—1878)нинг драматургик ижоди туфайли шаклланган. Унинг юксак маърифатпарварлик руҳидаги «Қароқчини енгган айиқ», «Ленкорон хонининг вазири», «Ҳожи қора», «Шарқ адвокати» каби саҳна асарлари таъсирида Н. Вазиров, Ж. Мамадқулизода, Н. Наримонов, А. Ахбердиевдек озарбайжон жадид драматурглари етишдилар. Булар, ўз навбатида, ўзбек жадид драматургияси ва театри тугилиши, ривожланиши учун беқиёс таъсир курсатдилар. Шу уринда мазкур масалаларни 30-йилларда урганиб, тадқиқ этган Миён Бузрук Солиҳовнинг бир мулоҳазасига эътиборни тортмоқчимиз. Озарбайжон театрининг Ўзбекистондаги таъсири хусусида сўз юритиб ёзди:

«Озарбайжон театруси 1915 дан бурун Ўзбекистонга таъсир курсатмади.² Бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки мавжуд фактлар тамомила акс манзарани курсатади.

Озарбайжон актёрлари илк бор 1911 йилда Турки-

¹ В. П. Дьяченко қайд этилган китобида рус театри, М. Раҳмонов «Ўзбек театри тарихи» монографиясида рус театр ва мусиқа жамоалари гастроллари ҳақида муфассал маълумот берганлар.

² Дж. Джафаров, М. Ф. Ахундов, Москва, 1962, стр. 68.

³ М. Б. Солиҳов. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Тошкент, 1935, 64-бет.

¹ В. П. Дьяченко. Русский драматический театр в Туркестанском крае. Ташкент, 1966, стр. 12.

² «Туркестанские ведомости», 1889 йил 17 октябрь.

тонга кириб келганлар. Аҳмадбек Қамарлинский, Сидқий Рухилло,¹ Наримон Наримонов, Хусайн Араблинский каби етук озар актёрлари Самарқандда, Қуқон ва Чоржуйда, И. Тургеневнинг «Пулсизлик» (қайта ишланган) асарини ва Н. Наримоновнинг «Нодиршоҳ» тарихий драмасини, М. Ф. Охундовнинг «Ҳожи қора», Н. Везировнинг «Ёмгирдан қутулиб, селга...», «Мусибати Фахриддин», А. Ҳақбердиевнинг «Ога Муҳаммад шоҳ Ҳожар» спектакллари намоиш қилганлар.

Улардан сунг озарбайжонлик актёр ва режиссёр Алиасқар Асқаровнинг Туркистонга уз кичик труппаси билан келгани маълум. А. Асқаров Туркистон театри тарихида алоҳида урин тутадиган сиймолардан. У уз труппаси билан озарча спектакллар қўйиш қаторида, ерли халқ вакиллари саҳна санъатида жалб этишда жонбозлик курсатди. Унинг режиссёрлигида «Падаркуш»нинг Самарқандда илк саҳна умри бошланган булса, кейинроқ Тошкент, Каттақўрғон, Қуқон, Наманган каби шаҳарларда саҳналаштирилган мазкур спектаклнинг ростлагувчи режиссёри ҳам А. Асқаров бўлди. А. Асқаров Туркистонга 1913 йилнинг иккинчи ярмида келган эди. Шу буйи у икки йилдан ортиқ Туркистонда қолиб кетади. У уз труппасида «Хур-хур», «Кўҳна Туркия», «Оч ҳарфли» каби озарбайжон тилидаги пьесаларни саҳналаштириш билан бир қаторда гастролга борган шаҳарларида ерли ҳаваскорларни йиғиб, «Падаркуш»ни ҳам яна бошқа таржима асарларни ўзбек тилида саҳнага қўйиб беради.

Ана шу фаолиятини табриклар «Ойна» журнали 1915 йил 14-сонида ёзган эди: *«Наманган ёшларига ва муҳтарам Алиасгар афандига ташаккур қилинур. Самарқандда ҳам биринчи турк тилинда қўйилган тиетрута уч-турт сана илгари Алиасгар жаноблари сабаб бўлиб эди. Туркистонда Алиасгар афандини тиетру қўймаган шаҳри оз қолди ва қолганларига ҳам гайрат этиб қўйса яхши булур».*

Куринадики, А. Асқаров миллий ўзбек театри вужудга келишида беқиёс роль уйнаган. Агар «Ойна» ҳайъати гапларини инобатга олсак, биз белгиллаган сана ҳам бир-икки йилга сурилади, яъни А. Асқаров труппасининг Туркистонга келиши 1911 ёки 1912 йилларга тўғри келади. Шу билан бирга бу далиллар М. Б. Солиҳов мулоҳазасининг ҳам тўғри

эмаслигини исботлайди. У мулоҳазани инкор этадиган яна бир гувоҳлик тагин уша «Ойна» мажалласида учрайди. Унинг 1914 йил 38-сонида «Самарқандда мусулмонча театру» номи билан озарбайжонлик артистларнинг Туркистон, хусусан Самарқандда бўлишига доир хабар босилган. Унда айтилишича, Самарқанднинг руслар яшайдиган қисмида 4 июль куни Бокудан келган Мирақбар Хонталшинский «раёсатида бир неча армани ортистлари иштироки илан «Кўҳна Туркия» фожеаси ила «Дошим-дошим» ва «Турсунали ва Баллибоди» мазахкалари мавқеъ томошага қўйилган». Айниқса «Кўҳна Туркия» фожиаси «туркистонли, эронли, тотор ва қофқози мусулмон» томошабинлари томонидан олқишланиб, муваффақият қозонган.

Бундай далилларни «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталари саҳифаларида ҳам куплаб учратиш мумкин.

Озарбайжон театрларининг Туркистонда бўлиши ерли халқнинг 1915 йилдан бошлаб театр томошаларига кўпроқ қатнашиши, яқинлашуви учун кенг йул очди, десак, тўғрироқ булади.

Шу йили Сидқий Рухилло бошчилигида мусиқий театр жамоаси катта дастур билан Тошкентга гастролга келади. Улар Узеъир Ҳожибеков мусиқа басталаган «Лайли ва Мажнун», «Машоди Ибод» мусиқий спектакллари, Н. Наримоновнинг «Нодиршоҳ», А. Ҳақбердиевнинг «Турсунали ва Баллибоди», Х. Ризасевнинг «Жаҳолат» асарларини курсатадилар.

1916 йилда Сидқий Рухилло труппаси Туркистонга қайта келади. Бу галги гастроль репертуарида У. Ҳожибеков муаллифлигидаги мусиқий драмалар анчагина эди. Фузулий достони асосидаги «Лайли ва Мажнун», «Асли ва Карам», «Аршин мол олан» каби опера ва оперетта спектакллари ўзбек томошабинининг театр санъатининг янги жанрлари билан яқиндан танишувига ердан берди. Бундан ташқари, озарбайжон санъаткорлари «Шарқ кечалари» номи театрдаштирилган маърифий композициялар қўйиб, маҳаллий халқ маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилганлар. (Булар ҳақида яна урни билан тўхталамиз.)

Туркистон зиёлиларини янги театр санъатини таш-

¹ Бу ҳақида қаранг: С. Алиев. Литературные связи и узбекская драматургия. Ташкент, 1975, 31—37-бетлар.

кил этишга илҳомлантирган омиллардан яна бири татар театридир.)

Профессор М. Раҳмонов Туркистонда татар театрчилик ҳаракати татар труппалари Тошкентга келмасидан анча аввалроқ бошланганини қатор далиллар билан исботлайди. Жумладан, 1904 йилнинг 4 апрелида Тошкентда подполковник С. Г. Еникеев уйида Новмиқ Камолнинг «Ишқ балоси» спектакли Туркистонда яшовчи татар ҳаваскорлари томонидан намоиш қилинган. Бу намоишдан олдин Абубакр Диваев чиқиб, Оврупо театри ҳақида маъруза қилган.¹

Хонадон эгаси Соҳиб Гиреевич Еникеев асли бошқирдистонлик татарлардан бўлиб, собиқ Қуқон хонининг Санкт-Петербургдаги элчиси Мирза Ҳаким Парвоначининг татар хотинидан дунёга келган Саодатхонимга уйланган эди. Саодатхоним Тошкент гимназиясида ўқиб, оврупоча тарбия олган, рояль чалишни биладиган маърифатпарвар аёллардан бўлган. Унинг турмуш уртоғи чор армияси офицери С. Г. Еникеев эса 90-йиллар охирида Асака ноиби бўлиб, Маъдалихон — Дукчи эшон кузғолонига хайрихоҳликда айбланиб, кейинроқ истеъфога чиққан². Ана шу зиёли хонадонидан мунтазам татар спектакллари, концерт ва «санойи нафиса» кечалари уюштириб турилган.)

(1909 йили Тошкентда маҳаллий татар ҳаваскорлари «Мусибати Фахриддин» ва «Қизлар қандай кулалар» номли спектакллар курсатганлар.) «Туркистон вилояти газети» ёзишича, 1910 йилдан бошлаб Тошкентда доимий татар театр жамоаси иш бошлаган.³ Мазкур труппада озар, татар, рус драматургиясининг сара намуналари сахналаштириб борилган.)

Татаристон театр тудалари Туркистонга 1911 йилдан кела бошлайдилар. «1911 йилда Илсбек Ошқозорский раҳбарлигидаги профессионал татар труппасининг Тошкент, Самарқанд, Қуқон, Бухорода бўлиши ҳам улқада маҳаллий театрчилик ишларининг ри-

вожланишига катта таъсир курсатади»¹ Илсбек Ошқозорский ёки Илсбек Қудашев-Ошқозорский² дустлари Соҳибжамол Иззатулина-Волжская ва Абдулла Қориев билан Қозонда 1906 йили биринчи татар профессионал театрини ташкил қилган эдилар. Улар гастролларда куп юрганлари учун узларини «Сайер» труппа деб номлаганлар. Уларнинг репертуарида рус, озарбайжон таржима асарлари қатори «татар Островскийси» дея ном олган Алиаскар Камолнинг «Бахтсиз йигит», «Уйнаш», «Бизнинг шаҳар сирлари», «Банкрот», «Дажжол», Исҳоқ Богдановнинг «Камбағаллик айб эмас» номли А. Островский асари асосидаги «Хужа ва гумашта» комедияси каби пьесалар ҳам илк бор сахна умрини бошлаган.³ «Сайер» труппаси ана шу спектакллари 1911 йили Тошкент, Бухоро ва Фарғона водийси шаҳарларида намоиш қилди. Юрадан бир йил утгач, С. Иззатулина-Волжская Уфада «Нур» номли алоҳида театр гуруҳи тузиб, яна Марказий Осиёга келади. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Марв, Чоржуй шаҳарларида спектакллар курсатади.

И. Қудашев-Ошқозорский 1913 йили Тошкентда яна бир доимий татар труппаси тузишга ёрдам беради. Бу труппа 1914 йилдан Заки Боязитский ва Мустафо Мансуровлар режиссёрлигида ишлаган.)

«Сайер» труппаси 1913 йилда Туркистонга иккинчи қайта келади. Бу сафар Тошкент, Наманган, Когон ва Бухорода спектакллар қуйгани маълум. Умуман, татарларнинг ҳам маҳаллий, ҳам гастролга келувчи театр труппалари Туркистонда бу санъат турининг пайдо бўлиши ва ривожланишида муҳим роль уйнади. Нафақат маънавий, айтиб чоғда бевосита амалий таъсир курсатди.)

Шу уринда, Туркистонга турли сабаблар билан келиб қолган арман жамоаларининг ҳам узига яраша Оврупо типига ҳаваскорлик театр гуруҳлари бўлганини эслатмоқ лозим. Театршунос М. Раҳмонов «Ўзбек театри тарихи» китобида арман профессионал

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 264-бет. Эслатма: Шу факт Миен Бузрук Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» номи 1935 йил нашр этилган китобининг «Татар театрусининг Ўзбекистонга таъсири» бобида Қозонда чоп қилинган «Татар театри» китоби асосида қуйидагича келтирилади. «...1905 да апрелнинг 4 ида полковник Абубакир Дивайовнинг уюштириши билан Тошкентдаги татарларнинг юқори оилалари учун бир ҳовлида татарча спектакл ясаиб, «Ишқ балоси» пьесасини уйнаганлар» (57-бет).

² Бу ҳақда қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1993 йил, 10—12-сон, 17—19-бетлар.

³ «Туркистон вилояти газети», 1910 йил 4 февраль.

¹ Б. Қосимов. Салом, келажак. Тошкент. 1986, 36-бет.

² М. Раҳмонов «Ўзбек театри тарихи» 266-бетиде Қудашев ва Ошқозорскийни бошқа-бошқа шахслар, деб келтиради. Бу тўғри эмас. Аслида бу бир шахснинг номи бўлиб, 1913 йилда Тошкентда ташкил этилган доимий татар труппасининг асосчиларидан бири ҳам шу Илсбек Қудашев-Ошқозорский эди. Бу ҳақда қаранг: Х. Губайдуллин. Татарский театр дооктябрьского периода (1887—1917). АКД. Казань, 1964, стр. 7.

³ Қаранг: Х. Губайдуллин. Татарский театр дооктябрьского периода (1887—1917).

театри гастроллари Туркистон шаҳарларида 1903 йиллардан бошланганини қайд этади. Бу труппалар «Медя», «Отелло», «Трильби», «Номус», «Лиза», «Куз еш водийси», «Жиноятчи оиласи», «Арслон боласи» каби арман ва дунё классик асарлари асосидаги спектаклларни намойиш қилган. Ҳатто арман ҳаваскорларидан С. Хачатуров, Н. Хачатуров, С. Жамшидян, Гоянэ, А. Саркисян, Ақопянлар 1904 йилда доимий труппа тузганлар. Кейинроқ бу труппа рус ҳаваскорлари билан қушилиб кетган. Назаримизда, арман труппаси кўпроқ рус ва ўз миллатдошлари учун спектакллар қўйиб, ерли аҳолини жалб этиш ниятида бўлмаган, уларнинг маданий таъсирларини кўрсатадиган жиддийроқ далиллар йўқ. Аксинча, кўпгина ўзбек жадид пьесаларида, айрим мақолаларда бу миллат вакиллари аксар маҳаллий миллатнинг бойликларини ўзлаштираётган айёр тadbиркорлар сифатида таъсирланади. Шу боис уларнинг бевосита маънавий таъсирлари ҳақида сўз юритиш мушкул.

Рус, озарбайжон, татар театрларининг эса маҳаллий зиёлиларга таъсири, амалий ёрдамлари алоҳида тўхталишни тақозо этади. Зеро, бу таъсир ва амалий ёрдамларсиз ўзбек жадид театрининг ҳам, драматургиясининг ҳам тўғилиши мумкин эмас эди.

Адабий-маданий алоқалар ҳақида сўз юритилар экан, мавзунини яна XIX асрнинг иккинчи ярмидан, жараённинг илк давридан бошлашга тўғри келади.

Туркистонда Оврупо маданияти қўриғиларининг пайдо бўлиши илк паллаларда авомнинг ҳам, зиёли-ю уламоларнинг ҳам қаттиқ норозилигига сабаб бўлган бўлса, кейинроқ, шахсий ва амалий муносабатлар тўғрисида ижобий ўзгаришлар сезила бошлайди. Сатторхон Абдуғафоров, Саидрасул Саидазизий, Муҳиддинхужа Ҳакимхужа ўғли, Журабек Қаландар ўғли, Мирзо Абдуллоҳхожи Исамуҳаммад ўғли, Мирзо Бухорий, Хожи Муҳаммад Зухур, Аҳмад Дониш, Комил Хоразмий каби Марказий Осиёдаги пешқадам зиёлиларнинг Россия марказий шаҳарларига қайта-қайта саёҳатлари, рус маданий ва маънавий ҳаёти билан яқинроқдан танишиш уларни янгича маданиятдан ўз халқларини ҳам баҳраманд этишга даъват қилди. Айнан шу зотлар Марказий Осиёдаги илк оврупоча ўқитув системаларини, турмуш шароитларини, медицина ва техника ютуқларини ўз ватанларида тарғиб ва ташкил қилишнинг ташаббускорлари бўлдилар. «Туркис-

тон вилояти газети»да мақола ва саёҳат хотиралари билан чиқишлар қилиб, янгича, замонавий илмларнинг афзалликларини тушунтиришга, аҳолининг онги, савиясини кутаришга уриндилар. Зоҳиран қараганда, рус мустамлака сиёсатининг маккор «маданийлаштириш» дастурига хизмат қилаётгандек кўринувчи бу маърифатпарварлар, аслида, анъанавий илмларнинг ўзи билангина чекланиш, эски турмуш тарзини шу зайил давом эттириш мамлакатни янада қолоқ аҳволга солишини, халқнинг мустамлака исканжасидан қутула олмаслигини англаб етган эдилар. Шунинг учун ҳам уларнинг аксарияти кейинроқ тарихга «Тошотар воқеаси» деб кирган 1892 йил июнидаги Тошкент вабо қўзғолонининг — моҳиятан миллий, озодлик мақсадларини кўзлаган халқ ҳаракатининг ташкилотчилари ва раҳбарлари бўлиб чиққани, бежиз эмас. «...узоқ вақт йиғилиб келган норозиликлар натижаси бўлган вабо қўзғолони меҳнаткаш халқнинг чор мустамлака идора усулига ва амалдорлар зулмига қарши қўрашининг ёрқин ифодаси эди».¹ Бир қарашда рус маърифатчилигининг энг фаол тарғиботчиси бўлиб қўринадиган рус-тузем мактабларининг ўқитувчиси ва шу мактабларда ўқитилган «усули савтия» асосидаги «Устоиди аввал» алифбо дарсигининг муаллифи Саидрасул Саидазизий ҳам 1917 йилга келиб миллий мухторият учун қўрашган «Шурои исломия» ташкилотининг фаолларидан бирига айланади.²

Мавзуга қайтиб айтадиган бўлсак, оврупоча театр санъатини ҳам биринчилардан бўлиб ташвиқ этган зиёлилар ушша биз зикр этган инсонлардир. Уларнинг орасида уч зиёли бу жиҳатдан алоҳида сўз айтишга лойиқ. Буларнинг бири бухоролик маърифатпарвар Аҳмад Дониш (1827—1897) бўлиб, у Бухоро амирининг элчиси сифатида уч карра (1857, 1869, 1874 йиллар) Россия марказларида бўлиб, театр томошахоналаридан олган таассуротини машҳур «Наводир ул-вақое» китобида ёзиб қолдирган эди.³

Иккинчи маърифатли зиёли тошкентлик Ҳожи Муҳаммад Зухурдир. Илмий жамоатчиликка Фурқатнинг «Гимназия» манзумасидан таниш бўлган бу зот ҳам бир неча қайта хориж ва Россия буйлаб саёҳат-

¹ Ш. Юсупов. Фурқат йулларида. Тошкент, 1984, 170-бет.

² Бу ҳақда қаранг: «Фан ва турмуш» журнали, 1992, 5—6-сон, 18-бет.

³ Қаранг: Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. Тошкент, 1964, 238—257-бетлар.

ларда булган. Унинг 1894—1895 йиллардаги Россияга саёхат таассуротлари «Туркистон вилояти газети»нинг 1895 йил 17, 24, 25-сонларида эълон қилинган. Мазкур хотираларга қўра, Ҳожи Муҳаммад Зухур Петербургда театр томошасида булган ва у ердаги гаройиб ҳолдан худди Аҳмад Дониш каби бағоят таъсирланган. У саҳнада уйнаган актёрлар, мусиқачилар, уларнинг кийим-бош ва ижро маданиятлари ҳақида тулқинланиб фикр юритган.¹ Агар бу икки зиёли Россиядаги театр маданияти ва унинг тартиботларидан суз юритган булса, узга бир муборак инсон Туркистон худудидаги театр тамошаларидан баҳс очади.

Бу зот эса атоқли ўзбек шоири ва маърифатпарвари Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўғли Фурқатдир. (1859—1909). Фурқатнинг 1889—1891 йилларда Тошкентда бўлиб, рус гимназияси, кургазмалари, акт мажлиси, мусиқа концертлари ва, ниҳоят, театр томошахоналарида булгани ҳақида кўп ёзилган. Шу боис биз шоирнинг уша мавзудаги асарларининг яратилиш тарихи ва мазмуни таҳлилига тўхталмаймиз. Бунинг учун фурқатшуносликдаги эътиборли манбалар булган профессор А. Абдугафуров ва профессор Ш. Юсуповларнинг тадқиқотларини эслатиш билан чекланамиз.² Фақатгина Фурқатнинг «Туркистон вилояти газети»да мунтазам босилиб турган хотираларига урни билан мурожаат этишимизни таъкидлаб, ҳозирча «Нагма хусусида» ҳамда «Суворов» манзумалари ҳақидаги айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашмоқчимиз, холос.

Фурқатнинг Тошкент даври адабий меросида «Тошкент шаҳрида булган нагма базми хусусида», «Нагма ва нагмагар ва анинг асбоби ва ул нагма таъсири хусусида» номли икки маснавийси бўлиб, улар шаҳарнинг руслар яшайдиган қисмида намойиш қилинган Оврупо усулидаги концертлар ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга, биз мазкур маснавийлар орқали шоирнинг ҳиссий олами, таассуротлари, нозик кузатишлари, мақсади ва диди хусусида ҳам тушунча ҳосил қиламиз. Айни чоғда Фурқатнинг турли оврупоча томошаларга мунтазам қатнашгани, жумладан, театр томошасига ҳам борганини эътироф этиб ёзган қуйидаги сатрлари алоҳида эътиборни тортади:

На ерда нагмалик булса тамошо,
Қилур манзума бирла они иншо,
Тамошаларки, аввал неча ёздим,
Газет бирла они сизга чиқоздим.
Хусус ики тамошо, аввал, охир,
Бири нагма, бири эрди театр.
Яна неча тамошаларни ётдим,
Ажойиб нагмаларни куб эшитдим.¹

Маълум бўляптики, Фурқат, айтганимиздек, томошаларга тез-тез бориб турган. Қурганларини эса назмга солиб, дарҳол «Туркистон вилояти газети»да эълон қилиб борган. Бундан мақсад аввало халқни дунёда шундай маданий муассасалар борлигидан огоҳ этиш булса, иккинчидан, шоирнинг бош тилаги ҳам шу:

Аё, Фурқат, қулоқ сол забот этиб хуш,
Ки шояд наслимиз солғай дебон гуш.²

(Таъкид бизники — Ш. Р.)

Фурқат саъй-ҳаракатининг туб замирида ўсиб келаётган авлод шундай санъатларга «забот этиб», урганармикан, биздан ҳам оврупоча куй-қушиқларни маромига етказиб ижро эта оладиган санъаткорлар етишармикан, деган орзу ётади. Шу орзусини шоир драматик театр санъати томошасидан олган таассуротлари билан яна бир қарра таъкидлайди. Бу томоша «1890 йил 5 октябрда Тошканд шаҳридаги театр иморатида булгон» Н. Куликовнинг «Суворов қишлоқда, Миланда ва яхши аёллар орасида» номли спектакли эди. Фурқат спектаклдан жуда мутаассир булган шекилли, оз фурсатда қурганларини вазнга солиб, қогозга туширади ва «Туркистон вилояти газети»нинг 1890 йил 44, 45 ва 50-сонларида эълон қилади. Асарнинг илк байтидаёқ ифодаланган ҳолат фикримизни янаям далиллайди. Яъни, одатда киши қаттиқ таассуротлар исканжасида қолганида, илмий тилда айтилгандай, лирик чекинишларга, қизғин ифода ва эътиросли даъватларга мурожаат этади:

Муганний, нагмани кел айлаб оғоз,
Уруш оҳангида қил пардасин соз!

¹ Қаранг: Ш. Юсупов. Дустлик қалдирғочлари. Тошкент, 1983, 8—9-бетлар.

² Қаранг: А. Абдугафуров. Зокиржон Фурқат. Тошкент, 1977; Ш. Юсупов. Фурқат йулларида. Тошкент, 1984.

¹ Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик. II том. Тошкент, 1959, 30-бет.

² Фурқат. Танланган асарлар. Икки томлик. II том, 33-бет.

(Навоий дostonларидаги шоирнинг муайян туйғулар жунбушга келганида, муганний, соқий ва ўз-ўзига мурожаатларини эслайлик.)

Театр базмини обод қилгил,
Тамоша аҳли кунглин шод қилгил!
Суворовга муқаллид бир тамошо
Эрур бошдин-аёғи ҳайрат афзо.
Не ишким, қилди у ўтган замонда,
Анга бўлди муқаллид бул маконда.¹

Шоир «муқаллид» сўзини икки бор қўллаб, масхарабоз ва қизикчилар анъанавий театри каби, тақлид маъносида ишлатади. Аммо асар сўнгигача гуё тақлид деган сўзни унутиб, Фурқат воқеаларнинг драма конфликтига мос динамик ривожини ҳикоя қилади. Муқаллид театри зўр берадиган енгил кайфият, юмористик кулги туйғуси ҳикояда мутлақо йўқ. Демак, Фурқат «муқаллид» сўзини ишлатгани билан, у тушунчани назарда тутмайди. Умуман, Фурқатнинг театр ва драматургия эстетикаси ғоят аҳамиятга молик. (Буни кейинроқ жадид театри ва драматургия эстетикаси муносабати билан алоҳида таҳлил қилиш мумкин.)

Хуллас, мавзудан чалғимамай, сўзни мухтасар қиладиган бўлсак, «Маърифатпарвар шоир, биринчидан, газетани ўқувчи маҳаллий аҳолининг аксар қисми ҳали театр спектакли ҳақида тасаввурга эга эмаслигини ҳисобга олиб, иккинчидан, ўзининг шу руҳдаги асарларини ёзишдаги анъанасига содиқ қолиб, театр нималигини, унинг спектакллари қандай ташкил этилиши, қандай мақсадларга хизмат қилиши ва ҳоказолардан газетхонларни воқиф қилишдек ғоят уринли мақсадни қўяди ва уни муваффақиятли бажаради».²

Шу уринда яна бир мулоҳазани мушоҳада этсак. «Суворов» асарини фурқатшунослар жанр эътиборига қўра дoston, шеърӣ ҳикоя ёки оддийгина маснавий ва ё манзума, деб қайд этадилар. Мазкур қарашлардаги муайян асосларни ёдда тутган ҳолда мунозарага киришиб айтмоқчимизки, шеърӣ тақриз шаклидаги бу маснавий, бизнингча, биринчи навбатда, ўзбек театр танқидчилигининг илк намунаси, деб қаралмоғи лозим. Тавсиф ва таърифларнинг шеърӣ шаклда-

лиги эса бу умуман жаҳон тажрибасидаги юзлаб илмий трактатларнинг шеърӣ шаклда ёзилгани каби ҳодисадир. Бу антик дунедан бошлаб давом этган ифода усули классик даврларнинг ҳаммасига хосдир. Шарқда Ибн Сино, Ибн Рушд, Умар Хайём илмий рисоаларидан тортиб, Фурқатга замондош Аҳмад Табибийнинг «Мажмуатуш-шуаро»сигача, Ғарбда Эвклид «Геометрия»сидан бошлаб Буало «Шеър санъатлари»-ю Ломоносов кўзгу илми ва минерологиясигача шеърӣ шаклда, вазнга солиб ёзилгани шундан далолат. Бунинг энг яхши таърифини эса яна уша адабиётшунослик ибтидоси Аристотель «Поэтика»сидан топамиз. «*Мабодо, медицина ёки физикага оид қандайдир рисола вазнга туширган ҳолда нашр этсалар, муаллифни одатда шоир деб атайдилар. Бу уринда Гомер ва Эмпедокл (милoddан аввал V асрда яшagan, «Табиат ҳақида» поэмасининг автори — таржimonлар изоҳи) билан вазндаги яқинлиқдан бошқа ҳеч қандай умумийлик йўқ, шу боисдан ҳар иккисини шоир дейишдан қўра, биринчисини шоир, иккинчисини табиатшунос деб аташ адолатлидир*».¹ Классик анъаналар адабиётининг сўнгги мумтоз вакилларида булган Фурқатнинг мазкур асарини ҳам шеърӣ шаклдаги тақриз, деб атаган маъкул қўринади. Чунки у, биринчидан, мустақил бадиий асар сифатида яратилган эмас; иккинчидан, Суворов образи ва бошқа персонажларни Фурқат томонидан қайта бадиий идрок этилган, деб бўлмайди. Баъзи баҳо ва мушоҳадалар эса ҳар бир томошабиннинг қизиқарли томоша жараёнида кўнглидан кечадиган муносабати, қўрими ва мезонлари кабидир; учинчидан, бу асар Фурқатнинг бадиий салоҳияти даражасидаги юксак санъат намунаси эмас. Буни назарда ҳам тутмайди. Қолаверса, Фурқат лирикасидаги айрим мусаддас ва мухаммаслар, шеърӣ мактублар, саёҳатномаси, ёълон қилинмаган диний манзумалари, хусусан, яқиндагина «Туркистон» газетасида босилган «Ҳажнома» асарлари шоирнинг эпик поэзия соҳасида ҳам юксак шукуҳлик санъаткор эканидан далолат беради.

Шоирнинг «Саргузаштнома»сидаги «*Мен ҳарнаким қурдум фикрим юбориб ёздим, баъзи одамларга меннинг ўшандоқ мазмунларим*» («манзумаларим» булса

¹ Шу китоб, 34-бет.

² Ш. Юсуповнинг қайд этилган китоби, 142-бет.

¹ Аристотель. Поэтика. Тошкент, 1980, 8—9-бетлар.

керак — III. P.) марғуб бўлмагандур ва лекин менинг кўнглумдаги аҳвол булак одамларга маълум эмасдур ва менинг кўнглумнинг ичидан хабардор бўлмаганларга ташқаридан қиёс бирлан бир нимарсага ҳукм қилмоқлари мушқилдур»,¹ деган ғоят пурмаъно изтироби, бир чети маърифатпарварлик манзумаларининг жанрини белгилаш муносабати билан ҳам тўғилган сузлар эмасмикин? Чунки юксак бадияти билан бутун Туркистон улкасида танилиб қолган шоирга маърифий манзумалар муносабати билан шеър нуқтадонларининг танбеҳ ва таассуфи билдирилган бўлиши мумкин. Ваҳоланки, бу туркум асарларнинг шоир Фурқат бадий салохиятини белгилай олмайдиган асарлар эканини жуда яхши англаганимиз ҳолда азбаройи шу ро мафқураси ва «катта оға» мулоҳазаларидан келиб чиқиб баҳо берганимиз сир эмас-ку! Нафақат «Суворов», балки барча маърифий манзумаларнинг яратилиш тарихи, мақсади ва вазифаларини яна қайта мушоҳада этиб, шоир ижодий имкониятлари юзасидан тош-тарозуга солиб куриш фурсати етмадимикан? Ҳар қалай, ана шу уйлар/Фурқатнинг «Суворов» асарини шеърий тақриз, аниқроғи, илк ўзбек театр танқиди намуналаридан, деб баҳолашга туртки берди. Қолаверса, театр томошаларига шеърий шаклдаги тақриз, янаям аниқроғи, ташвиқий тақриз яратиш тажрибаси Фурқатдан кейин ҳам ва, бизнингча, бевосита унинг таъсирида давом этди. Жадид шоирларидан Тулаган Хужамёров — Таваллонинг 1916 йили чоп этилган «Равнақ ул-ислом» тўпламидаги «Театр ҳақида», «Театрга махсус» деб сарлавҳаланган газал ва мураббаъ шаклидаги бир неча шеърий таассурот ва тақризлари мулоҳазаларимизга яққол далил бўла олади.

Юқоридаги шахсий мулоҳазаларни қўятуруб, фикрларимизни умумлаштирадиган булсак, шуни айтмоқ лозимки, янги давр ўзбек маърифатпарварларининг илк бугини вакиллари оврупоча театр санъатидан баҳраманд бўлдилар ва уни маҳаллий халқ ҳамда келажак авлод учун ғоят керакли тарбия учоғи деб қарадилар. Матбуот орқали, турли асарлар воситасида тарғиб ва ташвиқ этдилар.

Оврупоча театр санъатининг амалий таъсири XX аср бошларига келиб янги ва ғоят юксак бир босқичга кўтарилди. Маънавий озикланиш, тарғиб этиш бу

санъат турининг халқ руҳий дунёси ва ижтимоий-сиёсий онгининг шаклланишидаги беқиёс аҳамиятини англашга олиб келди. Натижада Туркистон шароитида ҳам миллий драматургия ва театр яратиш ғояси тугилди. Уни замонавий маърифатчилик, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар йулидаги қудратли воситага айлантириш нияти пайдо бўлди. Бу қўтлуг орзу-ниятни эса уша юксак миллий уйғониш ғояларини қўзлаб тарих саҳнасига чиққан ўзбек жадид зиёлилари амалга оширдилар.

3. ТАРИХИЙ-ИЖТМОИЙ ШАРОИТ ВА ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ўзбек жадид драматургияси ҳамда театрининг шаклланиши, аввало, ижтимоий ҳаёт тақозоси ва эҳтиёжи туфайли содир бўлди.

Тарихий жараён ва Россиянинг мустамлакачилик сиёсати мамлакатдаги мусулмон улкаларнинг, жумладан, Туркистоннинг том маънодаги миллий уйғониши учун вазият етилганлигини намоян қилмоқда эди. XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларига келиб жамиятнинг энг илғор фикрли қатламлари қарашларини акс эттирган миллий уйғониш муайян мафкура сифатида, биринчи навбатда, маърифатчиликда кўринди. Ана шу мафкуранинг жарчилари бўлган жадидлар эса кенг миқёсли амалий фаолият билан ўз ғояларининг жамият ҳаётида қарор топиши, мустақамланиши ва охир-оқибат улар қўзлаган миллий озодлик, сиёсий мустақиллик қўрашларига ушиб утиши учун замин ярата бошладилар. Бу бутун Туркистон халқининг ижтимоий-сиёсий тафаккури тараққиётида янги бир босқич эди. Бу босқични ҳар бир маданий утмишига эга бўлган халқ ўз бошидан кечирган. Чунки жамият тараққиётида маълум бир системанинг табиий равишда янги сифат ўзгаришига учраши узига хос маърифатчиликни тақозо этади. Туркий халқларнинг этник жиҳатдан шаклланиши IX—X асрларда Шарқ Уйғонишини белгиллаган илм даҳоларининг етишиб чиқишига, бадий ижодда эса дидактик таъмоийидаги асарларнинг пайдо бўлишига олиб келган бўлса, XIX аср охирлари — XX аср бошларига келиб, бу жараён ғоят ривожланган бир қўринишда эскирган, қолоқ ва мустабиллик негизидagi жамиятни адо-

¹ Фурқат. Танланган асарлар. II том, 131-бет.

латли, эркин, маданий муносабатлар устивор бўлган жамиятга айлантириш мақсадлари томон йуналтирилди. Шу жиҳатдан биздаги бу маърифатчиликни XVII — VIII асрлардаги Оврупо, XIX аср урталаридаги Туркия, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX бошларидаги япон, араб ва Эрон маърифатчилигига қиёслаш мумкин. «Ривожланаётган қатор ҳодисаларнинг бир қанча умумий қонуниятларга эга эканлиги, бу ҳодисаларнинг табиати муштараклигидан далолатдир».¹

Умумжаҳон маърифатчилик ҳодисаларига чуқурлашмай, уларга ҳамоҳанг бўлган ўзбек жадид маърифатпарварлиги хусусида сўз юритилар экан, уни майдонга келтирган ижтимоий-тарихий манбалар ҳақида бир оз мулоҳаза юритишга тўғри келади.

Мазкур тадқиқотимизнинг кириш қисмида, «жадид» тушунчаси ва унинг оммалашуви билан боғлиқ баъзи маълумотларни келтирган эдик. Шу бобнинг юқоридаги икки қисмида эса жадид театри ва драматургияси учун бавосита ва бевосита омил бўлган ўзбек халқ анъанавий театри ҳам оғзаки драмасы, рус, озарбайжон татар театри ва драматургияси ҳақида хийла маълумотлар қайд этилди.

Булар, албатта, гоят муҳим омиллар. Бироқ биринчи навбатда, эстетик характердаги маданий-адабий омиллар. Ҳуш, унда бу ҳодисанинг манбаи қерда? Унинг маънавий-мафкуравий асослари нима? Ўзбек жадид театри ва драматургияси, айтиб утганимиздек, ижтимоий давр, ижтимоий эҳтиёжлар талаби билан майдонга келган эди. Шу мулоҳазани назарда тутсак, демак, «асосий манба тарихий шароит бўлди»,² деб айтиш жоиздир.

Ҳуш, тарихий шароитнинг узи қандай эди? Утган асрнинг сўнгги чорагидаги бир неча халқ исёнлари чор маъмурлари томонидан қон билан бостирилгач, Туркистонда ҳам сиёсий, ҳам маънавий тазйиқ ва таъқиблар авж олди. 1892 йил июнида Тошкентда юз берган «вабо қўзғолони»дан кейин чор ҳукуматининг Туркистондаги энг етакчи миссионер идеолог Н. Остроумов уз дустларидан бирига йўллаган мактубида шундай деган эди: «Куп жиҳатдан айб узимизда, албатта: уларнинг («сарт»ларнинг) феъл-атворини ва

қонун-қоидаларини урганганимиз йўқ ва ҳали ҳам урганмаяпмиз».¹ Бу «ўрганиш» замирида руслаштириш сиёсатини кенг миқёсда жорий этиш учун замин тайёрлаш мақсади етганини англаб олиш қийин эмас. Шу фикр тасдиғи улароқ исёнлардан сўнг Туркистонга Россиядан рус оилаларини кучириб келтиришга зўр берилди. «Россия марказидан кучириб келтирилган деҳқонларни улқада жойлаштириш ва қупайтириш тадбири бу ерда «рус давлатчилиги»ни мустаҳкам ўрнатишдан иборат буюк давлатчилик сиёсатига ҳам қурол бўлиш вазифасини бажариши лозим эди».² Биргина мисол: 1898 йилги Муҳаммадали халфа — Дукчи эшон номи билан боғлиқ Андижон қўзғолонидан сўнг генерал Корольков Россия ҳарбий вазирлигига мактуб ёзиб, исёнчиларга жазо бериш усули сифатида Мингтепа қишлоғи атрофидаги 30 чакрим масофада яшайдиган 3000 мингдан ортиқ оилани Россия жанубига, ўзлашмаган ерларга кучириб, улар ўрнига рус деҳқонларини олиб келиш режасини баён қилган.³

Шу тариқа бутун Туркистонга XX аср бошларида бир ярим миллион русларни кучириб келтириш мулжалланган эди.

Чор ҳукуматининг иқтисодий режасида эса аграр улқа ҳисобланган мустамлака Туркистонни янада аграрлаштириш, айрим саноат корхоналарини темир йўлларни, биринчи навбатда, Россиянинг пахта мустақиллигини таъминлаш учун барпо этиш кузда тутилган эди. Улқанинг йирик шахарларида қурилаётган унлаб пахта заводлари хом ашёни бирламчи қайта ишлов билан Россия енгил саноати марказларига арзимаган нархда етказиб бериш учун хизмат қиларди. Пировардида шу хом ашёнинг бир қисми Туркистоннинг узига тайёр маҳсулот бўлиб бир неча баравар қиммат нархда қайтиб келар эди. Фақат эди унинг тулақонли хўжайини «катта оға» бўлар эди.

Мавжуд аҳволни кузда тутиб Турор Рискулов «Янги Туркистон» номли мақоласида шундай дейди: «Иқтисодий жиҳатдан, чор Русиясининг эзиши икки йўл билан борди: Ерлик халқ манфаатининг зарарига пахта саноатини сунъий равишда тараққий қилдириш ва

¹ Н. И. Конрад. Избранные труды, стр. 13.

² Б. Қосимовнинг «Излай-излай топганим» рисоласида ҳам 1905—1917 йиллар жадидлар шеъриятининг асосий манбаи тарихий шароит, деб курсатилган (47-бет).

¹ Кучирма Ш. Юсуповнинг «Фурқат йўлларида» китобидан олинди (170-бет).

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент 1974, 194-бет.

³ Бу ҳақда қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1993, 10—12-сон, 46—49-бетлар.

қозоқ-қирғизларнинг экиб тургон ерларини урус келгиндиларга олиб бериш... Туркистонда ишлатилмакда бўлгон ерларнинг 55 фоизи урус келгиндиларининг қулига утди...¹

Маданий-маънавий ҳаётда эса «руслаштириш» режасини янаям жадалроқ амалга ошириш ҳаракати кетаётган эди. Рус-тузем мактаблари, гимназия, семинария, ҳарбий билим юртлари каби маърифий муассасалар очилиб, бу ерда рус болалари билан бирга ўзбек болалари ҳам ўқитила бошлади. Фақат уларни оврупоча ўқитишдан асосий мақсад чор ҳукуматининг жойлардаги садоқатли гумашталари, тилмочларни тайёрлашга қаратилганди. Ана шундай таълим кўрган тилмочларнинг моҳиятини умумлаштириб, Мустафо Чукоев ёзади: «Мустамлақа ҳолида бўлган бир мамлакатда тилмоч маъмурлар у мамлакатнинг миллий манфаати нуқтаи назаридан энг зарарли, энг қўрқинчли махлуқлардир... Орада ўз юртдошларидан ришват олмоқчи бўлиб, идора бошлиғи билан биргалашиб ўз халқини, юртдошларини қийнаб бўғиш... кенг юртимизни миллионларча халқи билан мустамлақа қилиб босиб утирган рус режими ҳақида мана шу ўз халқимиз чиқиндилари — тилмочларга қараб ҳукм бериш мумкин эди».²

Тугри, илк паллаларда, яъни утган асрнинг 80-йиллари ўрталарида рус-тузем мактаблари улка бўйлаб кенг ёйила бошлаганда, маҳаллий зиёлилар бу ўқув юртида нажот кўргандай бўлдилар. Чунки эски мактаб ва мадрасалар замона илмларидан шу қадар орқада эдики, биргина руҳоний таълим билан мамлакатни олға силжитиб бўлмас эди. «Улкан руслаштириш режасини амалга оширишда мактаб катта аҳамият касб этиши лозим» деган нуқтаи назар билан иш тутувчи генерал-губернатор Розенбах (1884—1889) даврида чор ҳукумати билан бирга айрим мулкдор ерли бойлар ҳам рус-тузем мактаблари ташкил этишда жонбозлик кўрсатдилар. 1884 йил декабрида тошкентлик Саидгани Саидазимбой уйида маҳаллий болалар учун биринчи рус-тузем мактаби очилди. Бундай мактаблар йил сайин кўпайиб борди. Айниқса, ҳукумат маблағи билан бирга вақф йули билан ҳам шундай мактаб очиш

мумкинлиги бир қатор ерли зиёлиларни руҳлантириб юборди. Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазий, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қози каби илғор фикрли кишилар бундай мактабларнинг ўқитувчилари, ҳомийлари, фахрий нозирлари бўлдилар. Ўз фарзандларини рус-тузем мактабларига бердилар. Уни матбуот орқали тарғиб ва ташвиқ этдилар. Ҳатто ўртада пул йиғиб, рус-тузем мактабларида камбағал болаларини ҳам ўқишга жалб эта бошладилар. Академик В. В. Бартольд шаҳодатича, 1911 йилга келиб бундай мактаблар сони 89 тага етган. Аммо у ердаги ўқитиш усули шу қадар саёз эдики, буни ҳатто рус зиёлиларининг ўзлари ҳам ошқора тан олганлар: «вилоятдаги (Самарқанддаги — Ш. Р.) рус-тузем ва соф русча мактаблардан ҳеч бири русча ёзиш у ёқда турсин, ҳатто тугри ўқий оладиган бирорта ҳам маҳаллий халқ кишисини етиштиргани йўқ». Бунинг сабабларини В. В. Бартольд чор маъмурларининг мактабларда ерли болаларга она тилларида кенг билимлар бериб қўйиб, уларнинг ўз адабиёти ва маданий хусусиятларини англаб қолишлари руслаштириш сиёсатига путур етказиши мумкинлиги туфайлидир, деб кўрсатади. Шунинг учун ҳам рус-тузем мактабларининг рус бўлимларида кейинроқ бориб барча дарслар фақатгина рус тилида ўқитилган бўлса, маҳаллий болалар бўлимларида «ерли мулла раҳбарлигида эскича савод ва мусулмончилик қоидаларидан бошқа бирор машғулоти утилиши мумкин эмас эди».¹ Шу фактни тасдиқлаб, кескинроқ фикрни Исмоилбек Гаспрали ўзининг «Русия мусулмончилиги» номли 1881 йили эълон қилинган асарида билдирган эди: «Рус мактаблари татарлар учун бир улик муассаса қабидир — буни унинг назарий жиҳатдан қувватланган амалиёти ҳам исбот этмоқда».)

Маънавий устозининг фикрларига ҳамонанг мулоҳазани кейинроқ Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам айтади: «Русский-туземний мактабларига ўқиганлар зиёли туғул, хиёли ҳисобланмайдурлар. Улар фақат русча чала-савод кишилардир».²

Руслаштириш сиёсати маданий-маърифий соҳаларда шу қадар жадал кетаётган эдики, рус-тузем мактабларида асосий фанлар рус тилидан таржима қилинган дарслик ва қўлланмалар (масалан, Н. С. Ликошин-

¹ «Туркистон» газетаси, 1923 йил 25 ноябрь.

² Мустафо Чўқай угли. Истиқлол жаллодлари. Тошкент, 1992, 16—17-бетлар.

¹ Қўчирмалар В. В. Бартольд «Асарлари»нинг II жилд 1-қисмидан олинди (308-бет).

² «Туркистон вилоятининг газети», 1909 йил 2 октябрь.

нинг узбек тилида 1906 йил чоп этилган рус тарихи дарслиги) асосида утилар, чор ҳукуматининг расмий нашри «Туркистон вилоятининг газети» эса «сарт тилида» зур бериб рус маданияти ва санъатини тарғиб этар, айни пайтда бу ишга маҳаллий зиёлиларни ҳам жалб қилар эди. Рус театр ҳамда мусиқа санъатининг XIX аср сунгги чораги ва XX аср бошларида Туркистонда бу қадар кенг тарқалиши, унлаб ижодий жамоаларнинг йилларча гастролларда бўлиши, моҳият эътиборига кўра, руслаштириш сиёсатининг мафкуравий курунишлари эди. Ана шу моҳиятни Россия мусулмонлари орасида биринчилардан бўлиб англаган кримлик мутафаккир Исмоилбек Гаспрали бўлди. Унинг «Россия мусулмончилиги» номли асари зоҳиран Россия ҳукмронлигини қувватлаб мусулмон халқларининг улар билан биродарлиги, оға-ини эканлигини таъкид этса-да, ботинда уз диндошларининг узига хос тараққиётини, утмиш шонли тарихи ва маданиятини, истиқболда ривож топган халқлар билан тенглаша олувчи қудратли, маърифатли, мустақил миллатга айланишини тарғиб этган ва кўзда тутган эди: *«Ақлни тилшунослик эмас, балки илмий асосдаги тарбия ривожлантиради: рус мусулмончилигига янги ҳаётни рус тили эмас, аксинча, унга энг осон ва ҳаққоний усулда сингдирилувчи илм-фан ато этади»*.¹

И. Гаспрали қарашлари шу асар билан чекланмади. У 1883 йил апрелидан «Таржумон» газетасини чоп этиб, уз қарашларини матбуот воситасида тарғиб эта бошлади. Унингча, энг муҳими мусулмонларнинг эски тартибдаги ёллаб ўқишларига асосланган рухоний илмларни ўрганишини ислоҳ этиб, товушлар асосида ўзлаштирилган алифбо билан оз фурсатда хат-савод чиқаришни жорий қилиш, маънавий илмлар қаторига замонага хос дунёвий илмларни қўшиш, ҳуқуқлар-тартиботлар асосини эгаллаш кабилар эди. Товуш методини англатувчи «усули савтия» ёки «усули жадид» асосида Исмоилбек 1884 йили таъриба утказиб, қирқ кунда ун икки боланинг хат-саводини чиқаришга эришади. Уз усулининг ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан фавқуллодда катта фойдасини ҳис этгач, уни кенг жорий қилиш чораларини излайди. Уз атрофига хайрихоҳларни жамлайди, газетаси орқали тинимсиз ташвиқ этади. Тез орада Кавказ турклари, Туркистон мусулмонлари орасида «усули савтия»нинг унлаб тарафдорлари пайдо бўлади. 1884 йилнинг узида «Тар-

жумон» газетасининг 1000 кишилиқ обуначиларидан икки юзтаси Туркистонда экани,² бу усул ва И. Гаспрали гоъяларининг улкамизда таъсир ҳам тарқалиш доираси нақадар кучли бўлганидан далолатдир. Бунга Тошкент жадидларининг отаси ҳисобланган Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг қуйидаги сузлари ҳам гувоҳлик беради: *«Жадид мактаби ташкил қилгонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Богчасаройда чиқадургон Исмоил Гаспринскийнинг газетасини ўқидилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдиран эди»*.³

Шундай қилиб, руслаштириш мақсадларини кўзлаган рус-тузем мактаблари қатори «усули жадид» мактаблари ҳам пайдо бўла бошлади. Бу мактаблар ташкилотчилари эса «жадид» ёки «тараққийпарвар» номини олдилар. Жадид мактабларининг илк ташкилотчилари ҳам татар қардошлар бўлди. Чор ҳукуматининг туркистонликларни татарлар таъсиридан сақлашга бўлган интилиш ва чеклашлари табиий тарихий жараёни тухтата олмади.

XX аср бошларига келиб Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида унлаб «усули жадид» мактаблари очилди. Унинг биринчи қалдирғочлари татар маърифатпарварлари қаторида ерли зиёлилардан Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий-Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Олимий, Муҳаммадшариф Суфизода, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний каби унлаб атоқли зотлар бўлди.

Янги мактаблар Туркистонда жадид маърифатчилигининг илк куруниши бўлиши билан бирга то бу ҳаракат соф сиёсий қиёфа касб этгунга қадар ҳам уз аҳамиятини йўқотмади.

«Усули савтия» мактабларининг очила бошлаши уларни алифбо ва бошқа ўқув қўлланмалари билан ҳам таъминлаш муаммосини келтириб чиқарди. «1901 йилдан эътиборан Қўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Бу мактаблар Туркистоннинг катта шаҳарларида сон жиҳатидан (тақлидий суратда) бир даража купайган бўлса

¹ Б. Қосимов. Исмоилбек Гаспрали. Тошкент 1992, 24-бет.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил 7 июнь.

ҳам, 4-5 йилдан кейин яна камайиб, фақат баъзи тузуклари давом этди. Бунинг бир сабаби китобсизлик бўлса, бошқа сабаби ўқитувчиларнинг усули таълимдан хабарсизликлари эди.¹ Бу вазифани ҳам янги мактаб ташаббускорлари ўз зиммаларига олдилар. Худди И. Гаспирали шундай мактаблар учун «Хужаи сибён» («Болалар муаллими»), «Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош» номли дарслик ва қўлланмаларни тузиб бергани каби Туркистон жадидлари ҳам бирин-кетин «Устоли аввал» (Саидрасул Саидазизий), «Адиби аввал» (Мунаввар қори Абдурашидхонов), «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» (Абдулла Авлоний), «Таҳсил ул-алифбо» (А. Ибодий), «Раҳбари аввал» (М. Фахриддинов), «Таҳзиб ус-сибён» (Садриддин Айний) каби қатор алифбо ва дарсликлар ёзиб, нашр қилдирдилар. Нафақат алифбо, айни чоғда ҳисоб, жуғрофия, тарих, имло қоидалари, ислом дини тарихи, она тили ва адабиёти каби алоҳида предметлар бўйича ҳам Бехбудий, Фитрат, Ашурали Зоҳирий, Ҳамза, Авлоний, Айний кабиларнинг махсус дарслик ва мажмуалари тайёрланиб чоп этилди. Шундай китобларни чоп этиб, оммалаштириш мақсадида нашриёт ширкатлари, кутубхона ва қироатхоналар ташкил этила бошлади. Хусусан, Тошкентда «Умид», «Мактаб» кутубхоналари, Самарқандда «Бехбудия», «Зарафшон», Қўқонда «Ғайрат», «Мадора» каби китоб-нашри ва тарғиботи муассасалари пайдо бўлди.

Жадидлар маслагининг амалга ошувида мактаблардан кейинги асосий уринни матбуот эгаллайди. «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кузимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тулқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз (жадидлар — Ш. Р.) сиёсий масалага тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кузни очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газета чиқармоқни муносиб куриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».

Дарҳақиқат, 1905 йил рус инқилоби ва унинг таъсирида кейинроқ подшоҳ Николай томонидан 17 октябрда эълон қилинган манифест Туркистон тарақ-

қийпарвар зиёлиларининг фаолиятлари кенгайишига бир оз имкон берди. Манифестдаги айрим демократик ислохотлар, яъни шахснинг дахлсизлиги, виждон ва сўз эркинлигидан фойдаланиб, миллий газеталар чиқаришга расмий рухсат олинди: «Газета чиқариш умиди 1905 йил манифестидан илгари ҳаёл бўлиб юрган бўлса, бу гал ул қоронғи кунларнинг раҳмсиз жабрига йулиқмай борлиққа чиқади».¹ Шу заминда жадидларнинг «Тараққий», «Хуршид» (1906), «Шухрат», «Тужжор» (1907), «Осиё», «Самарқанд» (1913), «Садойи Туркистон», «Садойи Фаргона» (1914) газеталари, «Ойина» (1913), «Ал-ислоҳ» (1915) каби журналлари дунё юзини куради. Илк миллий матбуотимизнинг бу намуналари турлида тақдирга эга. Аксарияти бир неча сонлари чиқиб улгурмай ҳурфикрлиги учун ёпиб қўйилди. Айримлари йилларча давом этиб (масалан, «Ойина» журнали) мактаб-маориф, илм-фан, ижтимоий-маданий тараққиёт, миллий тил ва тарих, сармоя ва тижорат, санъат ҳам адабиёт мавзуларини мунтазам ёрита бориб, ҳақиқатан ҳам «қора халқни оқартирмоқ ва кузини очмоқ» йулида беқиёс хизматлар қилди.

Жадид зиёлиларимизнинг фаолият қирраларини курар эканмиз, уларнинг том маънода Уйғониш давлари даҳоларига менгазулик қатор фазилатларидан огоҳ бўламиз. Миллий мактаб ва матбуот ишларини жонлантириб юборгач, уларнинг бир маромда давом этиб турмоғини ҳам таъминлаш лозим эди.

Маълумки, Туркистондаги мавжуд эски ўқув системаси, асосан вақфлар ва мактаб шогирдларининг муайян тўловлари билан маблағлантириб турилар эди. Жадид мактаблари эса ўзига туқ оилалар фарзандлари билан бирга камбағал болаларини ҳам ўқитар, улар асосан бепул ўқитилар эди. Ўқибат маблағсизликдан баъзи мактаблар ёпилиб ҳам қоларди. Ана шу ҳолнинг олдини олиш, ночор оилалар фарзандларининг ҳам тўлақонли илм урганишлари ҳамда уларни ўқув қуроллари ва дарсликлар билан таъминлаш ва, бундан ташқари, иқтидорли ёшларни тараққий топган хорижий давлатларга юбориб ўқитиш учун маблағ топиб бериш мақсадларида «жамияти хайрия»лар ташкил этилади. Турли маданий тадбирлар билан пуллар йиғилиб, уларга кўмак курсатилади. Айни чоғда, ав-

¹ Ҳожин Муъин. Ўзбекча алифбо тарихи, — «Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1929, 2-сон.

² А. Авлоний. Таржимаи ҳолим. — Қаранг: «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари». Тошкент, 1993, 108-бет.

¹ Ёне Саид. Танланган асарлар. Тошкент, 1974, 33-бет.

вал маърифий-маданий мақсадларни қўзлаб, кейинроқ сиёсий қиёфа касб этган яна қатор йирик жамиятлар таъсис этилади. (Тошкентда «Турон» жамияти (1911), Бухорода «Тарбият ул-атфол» (1908) каби.)

Лазиз Азиззода Бехбудий ҳаёти ва ижодини ёрита туриб, «Туркистоннинг уйғониш даврини уч қисмга — маориф..., матбуот ва жамиятга бўлиб, шу даврда катта роль уйнагонларни текширмоқ» фикрини илгари сурганида, жамиятларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини алоҳида қайд этган эди. Бу жамиятлар маърифий мақсадларни амалга ошира бориб, илгор тараққийпарвар кучларнинг бир гуруҳга бирлашуви, муайян партиявий қурилишлар касб этиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Турон» жамияти 1917 йил март-апрель ойларига келиб, Туркистондаги барча табақа мусулмон аҳоли манфаатларини узида акс эттирган «Шурийи ислом» ташкилотининг узагини таъкил этди.¹ «Тарбият ул-атфол» эса чиркин одатларга қарши курашиш, маориф ва мактабга ташвиқ этиш, ерли ешларни хорижга ўқиш учун юбориш, газета ва мажаллалар тарқатиш билан бирга амир ҳукмронлигини купориб, демократик давлат қуриш учун сиёсий ҳаракатларни бирлаштирувчи ва йуналтирувчи марказ бўлиб қолди.¹

Мавзу маърифий фаолиятнинг бевосита сиёсий ҳаракатлар билан узвийлашиб кетишига бориб боғланир экан, шуни алоҳида қайд этмоқ лозимки, сиёсий маслаклар етакчи жадид идеологлари қарашларида аввал бошданок мавжуд эди. Бу фикрга шубҳа билдирганларга қарата Мунаввар қори: «Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий қурашчилар тайёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдирилмай ута олмайман — деб ёзган эди. — Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дуконда ўлтириб насиё ёзадургон ходимлар етказасак?»² Абдулла Авлоний «Таржимаи ҳол»ида тилга олган «ташкilot» ё «уюшма» Россия мустамлака мусулмон улкаларидаги барча жадид зиёлилар каби қурашнинг революцион эмас, балки эволюцион йўлларининг, табиий, маданий-мафкуравий усулларининг тарафдори эдилар.¹ Буни Бехбудий 1909 йилдаёқ ёзиб чиққан эди: «Яқин замонда қонунлар ва аксар ишлар бошқа рангга кирар ва кундан-кун мада-

дия бизни ихота эдур. Биз, энди керакки, ўз дин ва миллатимизни, давлатимизни Миллат Мажлиси (Государственный Дума)да мудофаа этайлик».¹ Бу йўл рус мустамлакаси қарор топгандан сўнг юз берган унлаб халқ қўзғолонлари қонга ботирилгач, тажрибада англаб етилган ягона йўл эди. Бу йўл эса ўз навбатида сабр-бардош билан босқичма-босқич амалга оширишни тақозо қилди. Шу мақсаддаги илк босқич, таъкидлаганимиздек, маърифатчилик, маданийлаштириш ёки «оқартириш» бўлди.¹ Бу фикр тасдигини Исмоил Гаспирли ҳақидаги Ф. Амирхоннинг «Улуғ миллатчи тўғрисида кичкина бир хотира» мақоласидан ҳам топиш мумкин «...қизгин руҳли ешларимиз миллатга хизмат этиб, анинг маданий даражасини устирсалар, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўйлашурмиз, фикр юритишурмиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Модомики, ул йўқ экан, ҳали синфий низоларга эрта. Бизнинг бутунги вазифамиз ҳозирча маданий усувдан ва шунга йўллар ҳозирловдангина иборат».² Бу йўл 1916 йил урталарига келиб табиий йўналишидан чиқиб кетди.

Император Николай II нинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» ҳақидаги 1916 йил 25 июнь фармони Туркистон халқини галаёнга келтирди. «Эр ва болаларимизни мардикорликка бермаймиз», дея, Хужанд, Жиззах, Каттақўрғон, Самарқанд, Тошкент, Андижон, Қўқон, Наманган каби шаҳарлар аҳолиси қўзғолон кўтардилар.

«Тош, гишт парчаси, таёк, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан қурулланган оми омма милтиқ, тўппонча, қилич, пулемёт ва тулпарга эга бўлган империя қўшинларига қарши узлари билганича қураш олиб бордилар».³ Натижада қўзғолон бир ойлар чамаси давом этиб, яна қон билан бостирилди. «3000 уч (минг)дан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб ўлдиришга ҳукм этилди».⁴

Мазкур ҳодисани миллий-озодлик ҳаракати сифатида баҳолаган деярли барча манбаларда жадид зиёли-

¹ «Фан ва турмуш» журнали, 1992, 5—6-сон, 18—19-бетлар.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил 7 июнь.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1909 йил 2 октябрь.

² «Еш ленинчи» газетаси, 1989 йил 5 август.

³ Х. Зиев. Туфон. — «Шарқ юлдузи» журнали, 1992, 3-сон, 114-бет.

⁴ Шу мақола, 110-бет.

ларининг шу пайтдаги позицияси кескин қораланади. Улар миллат манфаатларига ҳоинликда айбланадилар.

Ҳақиқатан ҳам, бу ҳаракатда жадид зиёлилари, асосан тескари йул тутдилар. Галаёнларни тинчлантиришга, аҳолини туқнашувлардан тутиб қолишга интилдилар. Бу манзара, илмий-тарихий адабиётлардан ташқари, Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида ҳам аниқ ифодасини топган. Жадидлар ҳатто мардикорликка сафарбарликнинг барбод бўлиши чор армияси жазо отрядларининг шафқатсиз ваҳшийликлар қилиши учун қул келишини сезиб, бу «кампания»ни ҳам маънавий, ҳам амалий йўллар билан қўллаб-қувватладилар. «Туркистон вилояти газети»да улар шу кунлари императорни олқишлаб шеър ва мақолалар эълон қилдилар, мардикорликка чорловчи хитобномалар тарқатдилар, «маҳаллий ердам комитетлари»ни тузиб, мардикорларни тўплаб жунатишга кўмаклашдилар.¹

Табиий, савол туғилади: нима сабабдан миллий мустақиллик гоёси учун жонбозлик курсатиб, фидойилик қилган маҳаллий жадид зиёлилар пиравардида шу мақсадга йўналтирилган миллий-озодлик ҳаракатини қўллаб-қувватламадилар, балки, аксинча, унга қарши бўлдилар? Бу саволни икки муҳим жиҳатга кўра ҳал этиш мумкин.

Биринчиси, юқорида мисоллар билан қайд этганимиздек, жадидлар курашнинг сиёсий-маданий йўллариини қўзлаган эдилар. Уларга аввалги халқ исёнларининг аччиқ тажрибаси сабоқ бўлган эди. Фитрат айтмоқчи: «Зотан, қурол кучи билан бир миллатни йўқ этмак қўлай, бор этмак мумкин эмасдир. Қурол кучи билан ҳеҳ бир жамоатни маданият сари жунатиб бўлмайди».²

Жадидларнинг қатъий ақидаси шу эди.

Иккинчидан, 1916 йил қўзғолони «стихияли, тарқоқ ҳолда» бўлган, дейилса-да, уни оловлантирган ўз «идеолог»лари ҳам бор эди.

1916 йил қўзғолони билан боғлиқ ҳужжатлар тўпламида Фарғона губернатори, подполковник Ивановнинг ҳисоботи келтирилади. У исён сабабларини изоҳлаб, шундай ёзади: «...ерли халқнинг рус таъсирига сира тушмаган вакиллари — руҳонийларни ҳаракатлаб ўтишни вақтли ҳисоблайман. Бу группага

мадрасаларнинг домла-муллалари, қориваччалари, сонсиз-саноқсиз мадраса ва мактабларнинг муаллимлар синфи, маддоҳлар, мусулмон курашчан суфизмининг вакиллари — эшонлар ва уларнинг муридлари, суфилари кирадилар. Бутун бу группа улканинг қўлга олинишининг бошиданоқ мусулмонларнинг ҳурлигини йўқотганлиги, кофирлар ҳокимияти қўлига қолгонидан фарёд қилиб келди».¹ Ана шу фарёд, 1898 йили «газовот» шиори билан Дукчи эшонни қўзғолонга бошлагани каби, 1916 йилда ҳам «баҳонаи сабаб» руҳонийларнинг яна шу шиорни уртага ташлашлари учун имкон яратди. Генерал А. Куропаткин, Бартольднинг қайд этилган китобида эслатишича, «Агар қандайдир галаёнлар руй берса, бу, албатта, аҳолининг фанатизмидан эмас, балки жаҳолатга асосланган муллалар раҳнамолиги (таъкид — Ш. Р.) туфайли бўлади».² деб бежиз айтмаган эди. Ҳақиқатан ҳам, 1916 йилги қўзғолонда руҳонийлар яқиндан ишгирок этганлар: «Хужандда қўзғолиш бир мулланинг халойиққа қилган мурожаатидан бошланган бўлса, Назирхўжа (Жиззах), Қосимхўжа (Зомин) каби эшонлар жойларда қўзғолонга бошчилик қилганлар».³

Шундай эътирофни воқеаларнинг бевосита иштирокчиси, гувоҳи бўлган Лутфулла Олимий хотираларида ҳам ўқиймиз: «Имомларнинг-да бир фикри бор: — Мусулмонларнинг душмани бўлгон подшоҳ бизнинг наслимизни қурутиб; ислом динини йўқотмоқчи. ...Йигилгон халқ орасида суфийлар, зокирлар ҳам бор, улар зикри самоъ билан халқнинг диний ҳаяжонини ортдирадирлар».⁴

Жадидчилик ҳаракати тарихидан маълумки, руҳоний-уламолар билан жадид зиёлилар муносабати илк даврларидаёқ фавқулодда кескинлик билан давом этди. Деярли барча тараққийпарварларнинг матбуот орқали чиқишлари, бадий асарлари, амалий фаолиятларида эскилик тарафдорларига танқидий муносабат ошқора ифодаланди. «Қадим-жадид» муносабатлари шу қадар муросасиз тус олган эдики, ҳатто «муллаларга қарши уюшмамиз ҳам вужудга чиқди», деб ёзган эди А. Авланий. Бир миллатнинг икки кутбдаги зиёлилари ўртасидаги зиддият борган сайин мураккабла-

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1991, 12-сон, 127-бет.

² В. В. Бартольд. Сочинения, стр. 391.

³ «Шарқ юлдузи» журнали, 1991, 12-сон 127-бет.

⁴ «Ер юзи», журнали 1926, 11-сон, 10-11-бетлар.

¹ Шу манба, 104-115-бетлар.

² «Учқун» журнали, 1923, 1-сон, 4-бет.

ша бориб, охир-оқибат/ 1917 йил феврал-октябрь оралигида Туркистоннинг кейинги етмиш беш йиллик тарихининг «қизил мустамлака» шаклида кечишига сабаб бўлди. Жадидлар, тараққийчилар «Шуруи исломия» ташкилотига, руҳонийлар эса/«Уламо» жамиятига ажралишиб, асосий душман урнига узаро кураш-ни авж олдирдилар.¹

Демак, бундан хулоса қилиш мумкинки, 1916 йил қўзғолонига руҳонийларнинг бош қўшгани ҳам жадидларнинг бу ҳаракатдан четда туришларига сабаб бўлган. Аниқроғи, «қадимчи»лар халқни яна бир самарасиз қиргинга ундаган эдиларки, оқибат жадидларнинг сиёсий кураш усуллари ҳам таъқиққа учраб, улкада реакцион тартиблар ўрнатилиши мумкин эди. Шу боис тараққийпарварлар чор маъмурларининг сифарбарлик ҳаракатларига ёрдам қилдилар, ҳатто «бургага аччиқ қилиб, кўрпа куйдириш»га мойил бўлиб турган ҳарбийларнинг бирор баҳона топишларидан ёки руҳонийларнинг яна бир масъулиятсиз тадбирларидан эҳтиётланиб, бу ишларга бошчилик қилдилар. Зеро, бу, жадидларнинг узоқни кўлаб амалга оширган тактикалари эди. Олий мақсад муайян чора-тадбирларни оқлаганидек, истиқбол орзулари миллатни парокандаликка юз тутишидан сақлаб қолган эди. Шуларга қарамай, 1916 йил воқеалари беиз кетмади. Аксинча, сиёсий маслакларнинг шиддатли амалий тус олишига, ҳаракатнинг илк маърифатпарварлик босқичи янги ижтимоий босқич билан алмашинувига олиб келди. (*«Унинг кўзи очилишида 1916 йилги миллий қўзғолоннинг аҳамияти катта бўлди».*² *«Туркистон муслмонларининг ҳам кўзларин очуб, билмажбур ҳурриятчилар қаторина киритди».*³)

/ Мана шундай тарихий шароитда юзага келган адабиёт ва санъатнинг урни, вазифаси қандай бўлиши мумкин? Албатта, ижтимоий воқелик тақозоси билан адабиёт, санъат ҳаётдан узилган, биқик бир муҳитга уралган ҳолда яшаши мумкин эмас эди. Иқтисодий ҳаётда, маориф, матбуот ва турмуш тарзида қарор топётган ислохотчилик кайфияти адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади. Минг йиллик анъанавий йусинда-

ги адабиёт урнига янги, замонавий адабиёт, янги адабий тур ва жанрлар, ҳатто янги адабий тил шакллана бошлади. Матбуот билан бирга турли соҳаларни қамраб олган публицистика, адабий танқид пайдо бўлди. Бадиий ижодда «жанровий» инқилоб содир бўлиб, бармоқ вазнидаги ижтимоий, маърифий шеърят, румон, ҳикоя, драматургия майдонга келди. Янги адабиётнинг Бехудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Сидқий Хондайлиқий, Фитрат, Садриддин Айний, Тавалло, Нозимахоним, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермухамедовлар, Суфизода, Иброҳим Даврон, Абдулла Бадрий, Нусратулло Қудратулло-Миллий, Хуршид, Чулпон каби унлаб намояндалари етишиб чиқди.

Ҳатто анъанавий адабий шаклларда ижод этган Завқий, Нодим, Иброт, Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Хислат, Мискин, Аваз Утар, Бағнийлар ижодида ҳам давр воқелиги, замонавий ғоялар аруз вазнида ўз ифодасини топди. Булар ҳам, тараққийпарвар ёшлар қатори, маърифатпарварлик қарашларини шеърга солиб ёки мақола шаклида матбуот саҳифаларида фаол қатнашдилар. Хуллас, мавжуд адабиёт шаклий, жанровий тафовутларидан қатъий назар, асосан давр ғояларига хизмат қилди. Шу уринда алоҳида таъкидламоқ зарурки, жадид адабиёти ҳаракат ғояларини акс эттирувчи бадиий ҳодиса бўлибгина қолмади. Балки шу ҳаракат замирида туғилди, унинг мақсад ва вазифалари тақозосига кўра майдонга келди. Унинг ижтимоий-маърифий, сунгрок сиёсий манфаатлари учун мактаб, матбуот, театр каби маънавий восита бўлиб хизмат қилди. Буюк мафкуранинг таркибий қисмига айланди ва шу мафкура учун назарий ҳам амалий ҳаракатда бўлган фидойилар томонидан бунёд этилди. *«Жадидлар ўз мафкураларини тарқатиш, ўз идеялари йўлида ташвиқот олиб бориш учун адабиёт яратдилар»*,¹ деб ёзган эди кейинроқ мунаққид Турсунқул. Бу унинг аҳамиятини сира пасайтирмайди. Аксинча, давр адабиётининг моҳиятини англашга, ундаги айрим мураккабликларни ўзига хос равишда тушунишга, баъзи жанровий ва бадиий заифликларни эса ғоя гарази, мақсад андишаси билан изоҳлаб, ҳар қандай ҳодисанинг туғилиши ва такомили билан боғлиқ

¹ Бу ҳақда қаранг: Мустафо Чўқой ўғли. Истиқлол жаллодлари, 27-31-бетлар.

² «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», 38-бет.

³ *Мунаввар қори*, Мақбул қўрбонлар, — «Нажот» газетаси, 1917 йил 26 март.

¹ «Маориф ва ўқитғучи» журналы, 1928, 3-сон, 39-бет.

эволюцион ривожланишда тасаввур ҳам талқин этиш-ни, холис баҳолашни тақозо қилади. Ана шу тарихий шароитда — жаҳидчилик ҳаракатининг илк босқичи бўлган маърифатчилик авжи қулоч еяётган 10-йиллар бошида — унинг яна бир муҳим тармоғи, таркиби бўлиб жаҳид театри ва драматургияси майдонга келди.

И Б О Б

ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИ ВА ТЕАТР

XX асрнинг 10-йиллари Туркистон маданияти тарихига янги ўзбек миллий театрининг ҳам вужудга келиш даври бўлиб киради. Миллатни маърифат нури билан уйғотиб, озодлик ва тараққиёт тантанасини орзулаган жаҳид зиёлилар маслак йўлидаги буюк амаллардан бири театр, деб тушундилар ва шу йўлда саъй-ҳаракат бошлаб, қисқа бир муддатда ғоят шоян самараларга етишдилар.

Туркистонга рус, татар, озарбайжон театрларининг кириб келиши ўзбек миллий театр санъатининг антик даврларда шаклланган қадимий юнон театри кўринишидаги театр маданиятини орадан икки минг йилдан мулроқ давр ўтиб ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатидан кескин ўзгаришларга учраб, янгитдан туғилиши учун муҳим омил бўлди. Ижтимоий-тарихий жараёнлар тақозоси билан йўқолиб, ўз ўрнини масҳарабоз ва қизиқчиларнинг майдон томошаларига бушатиб берган эллин театр маданияти кейинги давр Оврупо театри тараққиётига замин бўлиб, унинг таркибига сингиб, ўзгариб, улар воситасида ўзининг энг қадимий масканларидан бири бўлган "Марказий Осиёга яна қайта бошлади. Бироқ, энди ўзининг қадимият илдизларидан тамомила узилган, ҳатто буни мутлақо тасаввур қилиб кўрмаган авлодлар учун ҳайрат ва ибрат намунаси, улуғвор мақсадларга етаклагувчи «улуғлар мактаби», «садоийи ватан» бўлиб қайтмоқда, қайта туғилмоқда, Ғулом Зафарий ибораси билан айтганда эса, «янги давр» бўлиб яралмоқда эди.)

Туркистоннинг аср бошлари матбуотида оврупоча театр санъатининг миллий негизини барпо қилишга бўлган интилишлар бу санъат тури бизда 1913 йил расман шаклланмасидан биров илгарироқ бошланганига оид далиллар учрайди. Ўзбек янги театри тарихини махсус урганган Б. О. Пестовский «Инқилоб» журналининг бир неча сонларида эълон қилинган катта мақоласида «Қорақул шаҳрига яқин бир қишлоққа 1909 йилда «ўзбек театри уйналди», деган хабар борганлигини қайд этган эди. «Туркистон вилоятининг га-

зети» 1910 йил январь сонларидан бирида эса «тез фурсатда Тошкент шаҳрида театр, яъни «муқаллид» уйини уйналтургон мусулмон жамияти (труппа) очилур эмиш... Ул жамият мусулмон забонида «муқаллид» уйнар эканлар», деган хабар босилади. Бу хабардан беш-олти кун утиб, яна шу газетада ерли татар ҳаваскорлари доимий театр труппаси тузгани ҳақида ҳам кичик ахборот берилган. Балки аввалги хабарда «мусулмон жамияти» деганда мазкур татар ҳаваскорлари назарда тутилгандир? Аммо бундан қатъий назар, уша жамият спектакллари бевосита маҳаллий зиёлилар иштирокида утган. Агар «Ойина» журналидаги «Доҳилия хабарлари» деб номланган рукни куздан кечирсак, театр ё концерт томошалари ҳақидаги хабарларда маҳаллий ҳаваскорлар татар театрчилари билан ҳамкорликда спектакллар қуйгани, аксарият миллий пьесалардан сунг татар пьесалари уйналгани, ҳар бир спектаклда татар ва ўзбек актёрларининг биргалишиб иштирок этганидан огоҳ буламиз.

Умуман, театр масаласига эътибор 10-йилларда жуда кучли булган. Ўр ҳукуматининг Туркистон улкасидаги расмий нашри афкори ҳисобланган «Туркистон вилоятининг газети»дан тортиб, «Садойи Туркистон», «Садойи Фаргона» газеталари, «Ойина» мажалласида шундай қизиқишни ифодаловчи оддий хабарлардан то спектаклларга тақриз-у театр танқидчилигига оид назарий мақолаларгача учратиш мумкин. Масалан, «Ойина» журнали 1913 йилги 8-сонда «Оврупода театру» номли мақола эълон қилиб, унда Фарбдаги йирик мамлакатлар театрлари, уларнинг миқдори ҳақида батафсил маълумотлар беради. Маданий тараққиети юксак булган Англия, Италия, Испания, Франция, Германия каби давлатларда юзлаб театр томошахоналари борлиги, булар ёнида эндиликда синематугрофнинг ҳам пайдо бўлиб, ривожланаётгани айтилади. Бундай мақолалар маҳаллий зиёлиларни театрчилик ҳаракатига даъват қилса, авомни шундай маданият учоқларидан баҳраманд бўлишга тарғиб этар эди.

1. «ПАДАРКУШ» ПЬЕСАСИ ВА САМАРҚАНДДА ТЕАТРЧИЛИК ҲАРАКАТИ

1911 йилда Маҳмудхужа Бехбудий «Падаркуш» ёхуд Уқумаган боланинг ҳоли» номли «3 парда 4 манзара»ли миллий, биринчи фожиасини ёзади. Асарни чоп

қилиш хусусидаги уринишлар икки йилгача муваффақиятсиз кечади. Фақат пьесани 1812 йили рус-француз муҳорабасининг Бородино майдонидаги руслар галабаси билан якунланиши 100 йиллигига бағишлаб, Тифлисдаги цензорга юборилиши нашр учун имкон беради. «Матбуот ишлари Тифлис қўмитаси цензори рухсати билан Кавказ улкаси саҳналарида қуйиш мумкин», деган 1913 йил 23 март 19940-сон қарорига қўра, асар 1913 йил Самарқандда алоҳида китоб ҳолида чоп этилади.¹

«Падаркуш»нинг нашрдан чиқиши том маънода ўзбек миллий театрининг туғилишини белгилади. Шу йилнинг узидаёқ Самарқандда Бехбудий, Тошкентда Мунаввар қори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни саҳналаштириш ҳаракатлари бошланади. «Ойина» ёзади: «Самарқанднинг ўзбек ва татар ёш ва тараққийпарварлари бир бўлиб, ўзбекча «Падаркуш» ва татарча — «Олладук ҳам олдандук» асарларини Самарқанд қироатхонаи исломияси нафъига 1914 йил 15 январь оқшоминда Самарқандда қўймоқчи бўдилар ва ҳам ушбу ғайратли ўзбек ва татарлар бирлашиб, Ҳуқанд ва Бухоро ва узга Туркистон шаҳарларинда миллий тиётрлар курсатмоқчидурларки, ният ва ғайратлари шоян шукронадур. Идорага келган мактубларга қараганда, Ҳуқанд ва Тошқанда ҳам «Падаркуш» фожиасини саҳнада қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар. Агарда ғайратлик ёшлар миллий тиётрга ривож берсалар, яна бошқа асарларда тартиб ва нашр қилинур».¹ Шу кичкинагина хабардан бир қанча эътиборли маълумотлар жонланади. Биринчидан, хабар воқеа содир бўлмасидан муштарийларни муҳим бир маданий тadbирга тараддудлантирмоқда. Иккинчидан, спектакль намоиши кунини аниқ маълум қилмоқда. Учинчидан, юқорида айтган фикримиз далили улроқ, Самарқандда татарларнинг мустақил театр труппаси борлигидан огоҳ этмоқда (махсус татарча спектакль қуйилиши) ва миллий ҳаваскорлар билан илк паллаларданоқ ҳамкорлик қилаётганликлари англашилмоқда. Туртинчидан, «Падаркуш»ни Самарқанд аҳолисига ҳали қўрсатиб улгурмасданоқ йирик шаҳарларда гастроль ўтказишни режалаштирмоқдаки, мақсад маблағ билан бирга янги санъат турини Туркистон бўйлаб ташвиқ этмоқ, «ғайратлик ёшлар»ни миллий

¹ Самарқандда тиётру, — «Ойина» журнали, 1913, 10-сон, 234-бет.

театрга ривож беришлари учун даъват қилмоқдир. Бешинчидан, «Хуқанд ва Тошқанда театр труппалар ташкил бўлиб, улар ҳам «Падаркуш»ни сахналаштириш учун машқ қилаётганлари маълум бўлмоқда. Олтинчидан, спектаклдан тушадиган маблағни «Самарқанд қироатхонаи исломияси нафъига» бағишлаш кузда тутилмоқда.

Демак, «Падаркуш» пьесасининг эълон қилиниши бу Бехбудий ёки Самарқанд шаҳри зиёлилари учун аҳамиятли бир ҳодиса бўлмай, бутун Туркистонда ижтимоий-маданий ҳаётнинг янада жонланмоғи учун, театр ҳаваскорлари негизида янги-янги маърифатчи жамоалар майдонга келиши учун туртки бўлган.

«Падаркуш» илк бор ҳаваскорлар томонидан 1914 йил 15 январь куни Самарқанднинг Янги шаҳар қисмида намойиш этилади. Шу муносабат билан «Ойина» мажалласининг 1914 йил 25 январь 14-сонида «Туркистонда биринчи миллий театр» ҳамда «Падаркуш» кетидан татар труппаси қўйган «Олладук ҳам олдандук» номли татарча спектакль ҳақида 1 февраль 15-сонида «Самарқандда театр» номли давомли ахборот-тақризлар эълон қилинади. Унда «Падаркуш» фожиасининг «ниҳоятда яхши амалга қўйилгани» айтилиб, театр-ибратхонага минглаб халқ «хужум» қилгани, 320 ўринлик театр залига яна элликта қўшимча жой қилиниб, билетлар баланд нархларда аввалдан сотилгани баён қилинади! Бундан ташқари, яна маълум бўлишича, уч-тўрт юз киши қайтиб кетишга мажбур бўлган.¹ Баъзилар ўз билетларини икки баравар қимматига сотиб, фойдаланиб қолганлар, айримлар эса уч сўм бериб, тик турмоққа ҳам рози бўлган, аммо шунда ҳам бир парча ер йўқлиги, охиरोқибат театр маъмурлари халқдан ўз сўраб, «Падаркуш»ни яна яқин кунларда Ўски шаҳарда мактаблар фойдаси учун қўйилиши ва билетлар баҳоси арзонлаштирилиб сотилишига ваъда берган. Мазкур тафсилотлар спектаклнинг улкан воқеа бўлганига яна бир далилдир.

Хабарда асарни сахналаштирувчи режиссёр ҳақида маълумот берилмайди. Лекин жадид театри тарихини биринчилардан бўлиб кенг таҳлил этган Миён Бузрук Солиҳовнинг ёзишича, «Озарбайжонли Алиасқар Асқаровнинг сахнани тартибга солишда таъсири бўлган. Ҳатто унинг режиссёрлик вазифасини бажарганини профессор Абдулла Авлоний сўзлаган эди. Иккинчи

бир хабарга қура, режиссёрликни Маҳмудхужа Бехбудийнинг ўзи қилган эмуш».¹)

Спектаклдаги ролларни Абдусалом Абдулрахим ўғли (Бой), Аббос (Хайрулла), Мардонқул Шомухаммад ўғли (Домла), Ёздонқул Шохмуҳаммад ўғли (Бойвучча Тоштемир), Мирзо Нуъмон мулла Фозил муфти ўғли (Зиёли), Раҳимқул Муҳаммад Солиҳ ўғли, Мирҳошим Миррахим ўғли, Муҳиддин Журабой ўғли (майхонадаги буз болалар, йигитлар), Муҳаммад Аминжон Ниезий (бойнинг биродари-укаси), Абдулла Бадриддин ўғли (бой хотини), татар актёрларидан Аҳмаджон Шамсуддинов (Пристав)лар ижро этган. (Танаффус вақтларида эса Самарқанднинг машҳур ҳофизларидан Ҳожи Абдулазиз қўшиқлар қўйлаб турган.) Ахборотнинг тақриз характерида экани шундан маълумки, унда ҳар бир парда ҳақида алоҳида маълумот берилиб, ижро ва воқеалар оқимида муайян муносабат билдириб борилади. Оралатиб спектаклда мусулмонлар қатори рус, яҳудий томошабинлари ҳам қатнашиб, таҳсин айтганлари, олқишлаганлари, театр маъмуриятининг 20 йилдан бери бундай воқеа бўлмаганини «таъриф этган»лари қайд қилинади. Бунинг сабабини эса театрда «ўқуйдургон аётлари номуносиб» бўлиб келганида, деб курсатади. Умуман, «Падаркуш»нинг намойиши маданий ҳаётдаги катта воқеа экани эътироф этилиб, мақоланинг 15-сонидаги «бақия»сида татар ҳаваскорлари спектаклига муносабат билдирилган. Татарча спектаклнинг энгил кулгу-комедия экани, ижрочилар нутқининг тезлиги ва русча сўзлар тез-тез ишлатилиши бир оз танқид ҳам қилинади. Тақриз сунгроғида «Падаркуш»нинг, татарлар спектаклига қараганда, ижро маданияти жиҳатидан ҳам юксак бўлгани руслар томонидан тан олингани қайд этиладики; шу гувоҳликларнинг ўзи, ўзбек миллий театри шаклланиш палласидаёқ баъзи профессионал хусусиятлар намоён қила олганига ишончли далилдир.

«Падаркуш»нинг илк муваффақияти бутун Туркистонга ёйилади. Кетма-кет барча йирик шаҳарларда сахналаштирилади. Айримларида ерли ёшларнинг ўз кучлари билан мустақил ҳолда, баъзи шаҳарларда эса Самарқанд мушахислари томонидан ёки улар билан жойлардаги ҳаваскорларнинг ҳамкорлигида уйналади.

¹ Миён Бузрук Солиҳов. Ўзбек театр тарихи учун материаллар. Тошкент, 1935, 71-бет.

Бу ҳақдаги хабарлар «Ойина»нинг 1914 йилги сонларида мунтазам бериб борилади.

«Падаркуш»нинг илк сахна муваффақияти Самарқанд театр ҳаваскорларининг ижодий жипслашуви ва труппа шаклида уз фаолиятларини яна ривожлантиришлари учун мадад берди. Труппанинг Туркистон шаҳарларидаги гастроллари ҳам уларни театрчилик билан мунтазам шуғулланишга даъват қилмоқда эди.

1914 йил 15 январь томошасидан кейин Самарқанд аҳолисининг томошахонага киролмай, театр маъмурлари ваъдаси билан қайтиб кетганларини айтиб ўтган эдик. Ана шу ваъда ва томошабинларнинг талаби билан ёшлар яна ғайрат курсатиб, «Падаркуш»ни иккинчи қайта сахналаштирадилар. Бу ҳақда «Ойина» журнали 17 май 30-сонида ахборот босади. Маълум бўлишича, бу спектакль яна айнан ўша актёрлар ижросида уйналган. Аммо бу сафар режиссерликни Мулла Ориф Абулрахимзода бажарган.

Демак, 1914 йилнинг май ойларига келиб, Самарқандда мунтазам труппа мавжуд эди. Аммо бу мунтазамликни нисбий маънода (бир мартагина спектакль қилиш учун жамланиб, сўнг тарқалиб кетадиган муваққат жамоалар ҳам буларди) тушунмоқ керак. Чунки спектакллар қўйиш ва актёрларни доимий иш ҳақи билан таъмин этиш учун ҳеч қандай моддий база мавжуд эмас эди. Аксинча, спектаклларнинг ўзи маърифий муассаса ва тадбирларни маблағ билан таъминловчи асосий манбалардан бири эди. Шунинг учун актёрлар ўзларининг асосий касб-корларидан бўш пайтларидагина театр билан машғул булардилар. Масалан, Абдулла Бадрий матбаада ҳарф терувчилик, Ҳожи Муъин муаллимлик, Ҳошимқул баққолчилик, Раббимқул машиначи-тикувчи, Абдусалом бойвачча рангфурушлик, Мардонқул турли ширкатларда коммерсантлик, Ақобир Шомансуров эса савдогарлик билан тирикчиликларини юргизардилар. Улар спектаклдан тушган даромаддан ҳам бирор улуш олмас эдилар.

«Падаркуш»нинг 7 майдаги иккинчи намоёйиши ҳақидаги хабарда йиғилган маблағ ва унинг «масорифи» хусусида батафсил ҳисобот келтирилади. Спектаклга билетлар сотилишидан 384 сум 50 тийин йиғилиб, шундан 184 сум 50 тийини сарф-ҳаражатга: реквизит ва бошқа спектакль ташкилий унсурлари учун кетган. Қолган 200 сум фойданинг эса 110 суми мактаб исло-

ҳига, 35 сум Жомбойда Бозорамин Уринхужа таъсис этган ва муаллим мулла Комил идорасидаги мактабга, 15 сум Боғишамол мактабига, 15 сум Бухорий қишлоқдаги Мулла Журабой мактабига, «Подшоҳ(лик) городской училища» мактабидаги мусулмон ўқувчиларга 25 сум, 35 сум эса муаллим мулла Абдулқодир мактабига ажратилган. Қуринадики, даромаднинг сўнгги тийинигача ҳатто ошиғи билан фақат ва фақат маърифий ишларга сарф бўлган. Демак, Туркистондаги илк театр труппаларини, шу жумладан, Самарқанд труппасини ҳам ҳозирги давлат таъминотидаги труппалар каби тасаввур этмаслик керак. Бу кўнгилли ёшларнинг ишончли ақидалари юзасидан уз ҳаловатларидан кечиб амалга оширган сазй-ҳаракатлари, оврупоча театр санъатини тарғиб этиш йўлидаги интилишлари бирлаштирган ижодий-маърифий жамоалар эди.

Самарқанд труппасининг нисбатан доимий, тулақонли иш юритиши учун тез-тез йиғилиб туришига монелик қилган сабаблардан яна бири миллий драматургиянинг суст ривожланиши билан боғлиқ. «Падаркуш» сахнада қўйилганидан сўнг деярли йил давомида янги ўзбек миллий пьесаси яратилмади. Труппа шунда ҳам тамомила тарқалиб кетмай, баъзи-баъзида мустақил, баъзан эса татар ё озарбайжон труппалари билан биргаликда таржима спектакллар курсатиб турди. «Ойина»нинг 1914 йил 41-сонида 11 август куни Самарқанднинг Подшоҳлик чорбоғидаги театрхонада мусулмон мактаблари ва урушда мажруҳ бўлган аскарлар фойдаси учун мусулмон артистлари «Даҳоталар қурбони» фожиаси ҳамда «Қизлар шундай қизик айтилар» ва «Адабиёт кечасида жанжал» комедиялари намоёйиш этилиши «мусулмон артистлари ҳайъати» номидан муаллим З. Музаффарий имзоси билан хабар қилинади. Бизнингча, бу асосан маҳаллий татар труппаларининг ерли ёшлар билан биргаликдаги спектакллари бўлиб, Самарқанд миллий труппанинг фаолияти давом этаётганидан шаҳодатдир. Бу пайтда шаҳарда «Мусулмон артистлари ҳайъати»нинг ҳам ташкил топгани театрчилик ишларининг анча ривожланиб борганини англатади.

Дарҳақиқат, театр ҳаракати 1914 йил урталарига келиб Самарқандда анча жонланиб қолди. «Падаркуш»нинг шу ернинг ўзида икки мартаба сахналаштирилиши маҳаллий ёшларни яна янги-янги миллий пьесалар билан бу ҳаракатни тараққий топтириш иш-

ларига йуналтирди. «Ойина»нинг 42-сони ва шу асосда «Садойи Туркистон» газетасининг 35-сониди берилган хабарларга кура, Самарқандда миллий драматургиямизнинг янги намуналарини яратишга бел боғлаган гайратли муҳаррир-драматурглар курина бошлайди. Шу кезлари Туркистон турмушидан олиб, куйидаги пьесалар ёзилаётганидан огоҳ бўламиз:

1) «Аҳмад порина»; 2) «Туй»; 3) «Бой ила хизматкор»; 4) «Ислоҳ(и) мактаб ҳақида кенгаш мажлиси»; 5) «Эски мактаб ҳоли»; 6) «... эшигида қонли куз ёшларимиз»; 7) «Кукнори» (музҳаки).

Шундай қилиб, «Падаркуш» пьесаси билан Маҳмудхужа Бехбудий бошлаб берган ташаббус кенг қанот ёзди. Гарчи янги миллий пьесалар яратилаётган бўлса-да, бир неча йилга қадар «Падаркуш» Туркистонда театрчилик ҳаракатлари учун туртки бериб турди. Асар шу қадар оммалашиб, шуҳрат қозонган эдики, пьеса нашри муқовасида муаллиф асарнинг ҳар бир постановкаси учун ўзидан ёзма рухсат олиниши зарурлигини махсус қайд этган бўлса ҳам, куп жойларда бунга қарамай саҳналаштираверувчилар кўпайиб кетади. Бехбудийнинг уз эътирофича, 1914 йилнинг январь-сентябрь оралигида «Падаркуш» 15 марта саҳнага қўйилган. Шундан еттитасига унинг розилиги олинган. Муаллиф уз асарининг бунчалик эътироф топиб, ҳатто баъзи ерларда икки дафъадан қўйилгани учун мамнуният билдиргани ҳолда, баъзи масъулиятсиз ўзбошимчаликлардан ҳафаланганини ҳам изҳор этган эди. Гап шундаки, театрдан бирламчи мақсад янги, гоят таъсирчан санъат тури билан миллатнинг маърифий-маданий савиясини кўтариш, илм ва ўқимокқа даъват этиш бўлса, иккинчидан, таъкидлаганимиздек, театр-томошалар воситасида муайян маблағ топиб, «усули савтия» мактаблари, бошқа хил ўқув юртлари, хайрия жамиятлари, матбуот ва бошқа маданий ишларга моддий ёрдам кўрсатиш эди. Ўша давр газета ва журнал саҳифаларидаги жадид зиёлилар ташкил этган қайси бир театр ёки «саносъ нафиса» кечалари ҳақида босилган хабарни олиб қараманг, юқорида кўриб ўтганимиздек, уларнинг барчасида бу тадбирлар маърифий-маданий муассасалар очиш ё булмаса уларнинг моддий таъминотини яхшилашга қаратилганини англайсиз. Сузларимизнинг такрор иботи сифатида яна бир характерли мисолга мурожаат этайлик: «Ойинанинг 21-сониди самарқандлик муша-

хисларнинг Қўқон шаҳрига бориб «усули жадид» мактаблари фойдасига «Падаркуш»ни намойиш қилганлари айтилиб, давомига театр оқшомининг махсус мудир Ақобир Мансурийнинг батафсил «ҳисобот»и қўшимча қилинади. «Оқшом»да 1298 сум 50 тийинлик билет, 33 сўмлик «пруграм» сотилиб, жами 1331 сум 50 тийин топилган. Шундан 727 сўм 10 тийин харажатларга (харажат рўйхати ҳам келтирилади) сарфланиб, 604 сум 40 тийин мактаб фойдасига ўтказилгани айтилади. Шуниси қизиқки, сарф-харажатларнинг бу муфассал рўйхатида ҳам мушаххислар ҳақи ҳақида бирор жумла йўқ. Уларнинг бориш-келиш харажатларигина кўрсатилган, холос. Демак, актёрлар чиндан ҳам фақат олижаноб мақсадларни кўзлаганлари ва уларни муқаддас гоё манфаатигина бошқаргани шак-шубҳасиздир.

Бехбудий мана шундай саъй-ҳаракатларни қувватлаб, хусусий «бойлиқ» учун ё бошқа гараз билан пьесани саҳналаштирувчилар ўзидан махсус ёзма рухсат олишларини талаб қилади: *«Баъзи тарафдан ёзилган хатларга қараганда, баъзи театрни мактаб ва ё жамият фойдасига қўйулуб, аммо ақчаси бар вақфи эълон сарф қилинмабдур. Ва театр оқшоми хилоф адаб баъзи ҳаракатлар бўлубдур. Онинг учун мажбуран эълон қилармизки, баъд ушбу фожиани қўймоқчи булган муҳтарам зотлар, аввалан муҳаррирдан когаз ила жавоб олиб ва нимани фойдасига қўймоқларин билдуруб, сунгра ишга ҳаракат этсалар...»*.¹ Бехбудий миллий театрчилик тонгидаёқ бу санъат турининг моддий ва маънавий ҳалоллиги масаласини илгари сурган эди. Шунинг учун ҳам Бехбудий илк даврдан масалани қатъий қўйди. «Падаркуш» муаллифи энг юксак маънавий ақидаларидан келиб чиқиб, «ибратхона»да «хилоф(и) адаб» ҳаракатларга йўл қўйилмаслиги учун курашди. Гарбу Шарқ мамлакатларини кезиб, театрнинг гоҳ эрмак, гоҳ кўнгилоҷар маиший муассаса сифатида, гоҳо эса буюк ижтимоий-маънавий тарбия, тафаккур воситаси эканини кўзатиб, у ана шу иккинчи йўлни танлади. Миллат истикболи йўлида уни энг таъсирли, оммавий куруллардан бири, деб тушунди. Сафдошларидан ҳам шуни талаб қилди. Урни келганда шу ақидасини баъзи санъат қушандаларидан зукколик билан ҳимоя қила олди.

¹ «Ойина» журнали, 47-сон, 130-бет.

Беҳбудийнинг театрда кузатган мақсади ва умуман жадидларнинг театр ва драма эстетикаси алоҳида, катта мавзу. Биз фақат бир оз олдинроқ утиб айтмоқчимизки, Беҳбудийнинг бундай қарашлари узига замондош ва айна шу пайтларда Россияда буюк театр ислохотини амалга ошираётган К. С. Станиславскийнинг қуйидаги ақидаси билан қай бир маънода яқинлик касб этади: «Одамлар театрга кунгилхушлик қилиш учун келадилар, аммо улар бу ердан фикрмулоҳаза, уй билан чиқиб кетишлари лозим». Хуллас, келтирилган далиллар курсатадики, «Падаркуш» пьесасининг яратилиши ўзбек миллий театрининг пойдевори қурилишида беқиёс аҳамият касб этиб, унинг тараққиётини белгилади.

Ҳеч шубҳасиз, Қўқон, Каттақўрғон, Андижон, Наманган, Бухоро шаҳарларида ҳаваскор ижодий жамоаларнинг юзага келиши Самарқандда бошланган миллий театр яратиш ташаббуси билан бевосита боғлиқ. Аммо Туркистон генерал-губернаторлиги пойтахти Тошкентда миллий театрнинг ташкил топиши бу сирадан бошқачароқдир.

2. «ТУРОН» — БИРИНЧИ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТЕАТР ТРУППАСИ

Абдулла Авлоний ўз «Таржимаи ҳоли»да шундай ёзади: «1913 йилдан бошлаб халқни кўзин очмоқ, маданиятга яқинлаштирмоқ учун театрга киришиб, театру ишларини йўлга қўювчиларнинг бошлугу бўлб, Туркистоннинг бир неча шаҳарларига бориб ўзбеклар орасида театрга йўл очдим. ... «Турон» исми театральный благотворительный жамиятни юзага чиқардим».¹ Авлонийнинг бу сўзини Миён Бузрук Солиҳов ҳам қайд этган: «1913 дан бошлаб ҳаваскор тусида тушланган бу тўда 1914 охирида расман «Турон тудаси» номи билан утилади ва тобора ташкилий тус ола боради».²

Жадид адабиёти ва театр санъатининг билимдон

тадқиқотчиларидан Сирожиiddин Аҳмаднинг «Мунаввар қори» номи эссесиде шу маълумотларни тасдиқловчи янада аниқроқ далиллар келтирилган: «Мунаввар қори 1913 йилда иш бошлаган «Турон» труппасининг ташкилотчиларидан биридир. У дўстлари Абдулла Авлоний, Илҳомжон Иноғомов, Комилбек Норбеков, Тулаган Ҳужамеров (Тавалло), Муҳаммад Пошшахўжаев, Убайдулла Ҳўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков ва бошқалар билан бирга труппанинг барча ишларида қатнашди.

1913 йил июнь-июль ойларида «Турон» труппаси ўзининг норасмий спектаклини курсатади. Труппанинг ташкилий ва тарғибот ишларига Мунаввар қори фаол аралашади. Хусусан, труппанинг дастлабки спектакли ҳақида қуйидагича маълумот беради: «... шаҳар боғининг ёзлик театрусида бир мартаба спектакль қўйиб, олти юз сўмга яқин фойда қилди, буни устига, ушбу августнинг 8-куни рамазон муносабати-ла Шайх Хованд Таҳур боғида биринчи мартаба «Томоша кечаси» ясади, ушбу томоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди: сотилган билетлардан 1387 сўм 54 тийин...».¹

Мазкур қатор гувоҳликлардан маълум бўляптики, Тошкентда биринчи миллий театр 1913 йилда ташкил топиб, шу йил ўрталаридан ўз спектаклларини курсата бошлаган. Ғулом Зафарий ҳам «Ўзбек театру тарихи» номи мақоласида «Тошкент театру ҳаваскорлари «Падаркуш» ёзилгондан сўнг 1913 йилда иш бошлаганларини айтиб ўтган. Шу уринда Миён Бузрук Солиҳов китобида келтирилган яна бир факт эътиборга молик. У татар театрининг ўзбек театрчилигига таъсири масалаларини ёритар экан, ишимизнинг аввалги булимларида эслатганимиз генерал С. Еникеев ва рафиқаси Саодатхоним хонадониде 1909 йили татар ҳаваскорлари намоиш қилган Алиасқар Камолнинг «Биринчи театр» комедиясида бир неча ерли зиёлилар қатори Абдулла Авлонийнинг ҳам иштирок этганини қайд қилади. Демак, Абдулла Авлоний ва бошқа миллий зиёлилар ҳаёлида театр труппаси ташкил этиш гоёси ўша даврлардан етила бошлаган бўлиши мумкин.

Хуллас, Тошкентда ҳаваскорлар труппа тузиб, иш

¹ «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», 110-бет.

² М. Б. Солиҳов. Ўзбек театр тарихи учун материаллар, 79-бет.

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1992, 5-сон, 110-бет.

² «Ўзғаришчи ешлар» журнали, 1924, 2-сон, 10-бет.

бошлаган 1913 йил урталарида Туркистоннинг узга бирон шахрида миллий театр жамоаси пайдо бўлмаган эди. Ҳатто барча мутахассислар қайта-қайта биринчи дея таъкидлайдиган Самарқанд ҳаваскорлик миллий театр труппаси¹ ҳам 1913 йил ноябрь ойи урталарига қадар ташкил топмаган. Бунга Самарқандда ҳафтасига чиқадиған «Ойина» журналининг ўзи гувоҳлик беради. Журналнинг 1913 йил 14 ноябрь сониде «Н.И.» имзоли муштариий номидан савол тушгани қайд этилади. Унда «Падаркуш» театру рисоласини ёзиб, нашр қилингани ва ўйналмоққа рухсат олинганига бир мунча вақт ўтган бўлса ҳам, асар ҳануз ўйналмай турганининг сабаби сўралади. Ҳайъат бу саволга қуйидагича жавоб қайтарган: *«Ўйнайтургон одам йўқ. Азбаски, Туркистонда бекор одам йўқки, халқ учун ишласа ва беор киши йўқки, театру сахнасида чиқиб масхарабозлик қилса. (Чунки Туркистонда театруни масхарабозликдан айирмайдурлар.) Қачондаким, мушахисслик заҳматиини зиммасига олатургон ун киши топилса, ўйналур. Самарқанд қироатхонаси нафъига Самарқандда ўйналгон суратда мушахиссларга бир юз сўм харажат пули ҳам берилур».* Демак, Самарқандда ҳали миллий театрнинг ўрни-таги ҳам йўқ. «Жавоб»да бундан аламли таассуф билан бирга, ўқувчиларни театрчилик ишига қизиқтириш учун уриниш ҳам сезилади (яъни «мушахиссларга бир юз сўм пул» ваъдаси билан).

✦ Хулоса шуки, биринчи ўзбек миллий театр труппаси Самарқандда эмас, Тошкентда 1913 йил урталарида вужудга келган. Бироқ биринчи миллий асар асосидаги спектаклни сахналаштириб намоиш қилиш шарафига Самарқанд театр ҳаваскорлари муваффақ бўлдилар. Чунки Тошкент труппаси «Падаркуш»ни самарқандликлардан қирқ кун кейин расман сахнада курсата олди. Ваҳоланки, «Падаркуш» устидаги иш Тошкентда ҳам самарқандликлар билан параллел декабрь ойларида бошланган. Юқорироқда зикр этилган «Ойина» журналининг 28 декабрь сонидеги «Самарқандда театру» хабарини эслайлик. Унда «Хўқанд ва Тошкентда ҳам «Падаркуш»ни сахнада қўймоқ учун машқ» қилинаётгани хусусида мактуб келгани айтилади. Бу факт Миён Бузрук-

нинг китобида ҳам «Турон» труппаси асосчиси Абдулла Авлоний билан Ёҳбатлари асосида батафсил баён этилади: «Тошкентда — 1913 декабрдан бошлаб «Падаркуш»ни сахнага қўйиш учун ҳозирлик кетади. Бу тўғрида Тошкент жадид муаллимлари актив роль ўйнайдилар. Жумладан, профессор Авлоний, Муҳаммаджон қори, Низомхўжаев, Шоқир Раҳимий ва бошқалар жиддий киришадилар. Профессор Авлоний айтуви бўйича, ҳозирлик кўрар вақтда Тошкент ҳаваскорларида Муҳаммадєров номли татар зиелиси режиссёрлик вазифасини кўра боради.¹ Лекин ҳозирликнинг бориши яхши бўрмай, театру қўйилиши судралиб кетади. 1914 февралда Алиасқар Асқаров Самарқанддан келиб Тошкент ҳаваскорларига ўзини танита олади ва режиссёрлик вазифаси унга топширилади. Бунинг билан оз кунда ҳозирлик битиб, 1914 февралда «Падаркуш» пьесаси — озарча «Хур-хур» комедияси билан бирликда сахнага қўйилмоқчи бўлади.¹ Демак, режиссуранинг ожизлиги спектаклни самарқандликлар билан бирга ёки улардан аввалроқ чиқариш имконини бермаган. Алиасқар Асқаровнинг Самарқандда спектакль постановкасини яқунлашини кутишга мажбур бўлинган. 1914 йил 27 февралда «Тошкент Янги шахаридаги «Колизей» театрининг 2000 кишилик томошахонасида кеч соат еттида «мусулмон жамияти имодияси фойдасига» Тошкент театр ҳаваскорлари расман ўз спектакллари намоишини бошлайдилар. Театр кечаси, Абдулла Авлоний мемориал музейида сақланаётган «маромнома» (афиша)дан маълум бўлишича, ўқ бўлимдан ташкил топган. Биринчиси — Маҳмудхўжа Бєхбудийнинг «Падаркуш» пьесаси асосидаги спектакль намоиши. Иккинчиси, — озарбайжон актёрларидан Алиасқар Асқаров, Гулузорхоним ва М. Шахболовлар ижросида бир пардалик озарча «Хур-хур» кулгу-томошаси (С. Музагайни асари). Учинчи бўлим «Миллий ўқиш ва журнал» бўлиб, бунда саккиз номерлик концерт кўрсатилиши маълум бўлади. Концертда Мулла Тўйчи ҳофиз, машхўр раққоса Қурбонхон, Мулла Аҳмаджон тура кабилар қатнашиши ва сўнгдан «Туркистон фареди» ва «Тўй» номли Абдулла Авлоний қаламига мансуб манзумалар журликда айтилишидан огоҳ этилади. Маромнома сўнгиде бутун ке-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 281-бет; С. Қосимов. Маърифат ёлкени, — «Нафосат» журналы, 1993, 7-8-сон, 27-28-бетлар.

¹ М. Б. Солихоннинг зикр этилган китоби, 74-бет.

ча учун мудири масъул Абдулла Хужа угли, режиссёр Алиасқар Асқаров экани қайд қилинади.

(Илк парда очилишидан аввал сахнага Мунаввар қори Абдурашидхонов чиқиб, театрнинг «ибратхона» экани, унга енгил-елпи қарамаслик, актёрлар эса «бир табиби ҳозик мисоли» эканликларидан қисқача ваъз сўйлаб, бутун жамоани буюк маданий ҳодиса билан табрик этади.)

«Падаркуш»нинг Тошкент труппаси томонидан сахналаштирилиши кутилгандан кура аълороқ натижалар берди. Бу воқеа Туркистондаги шу даврда мавжуд бўлган барча матбуот нашрларида ёритилган эди. Жумладан, «Туркистон вилоятининг газети»нинг ахбороти гоёят характерли: *«Туркистон вилояти тараққийлик Русия ҳукуматига тобе бўлганига ярим аср бўлиб, сартияларда бу уйин биринчи маротаба бўлиб ҳам шу даражада яхши ухшатдиларки, ҳар қайу театрни куриб, театр ишига омил кишилар буларнинг, янги урганганларига инонмай, балки булар бир неча йил Оврупода машқ қилган одамлар, деб ҳаёл қиладди... Русия ҳукуматига тобе бўлганига 300 йил бўлган татарлардан неча даража ортиқ деганда муболага бўлмас. У муқаллид уйинида сартиялар, татарлар шу даража кўп бўлдиларки, кейин келган одамларга билет етмай қолиб, театр ичида ва тепаларида одамлар муру малаҳдек қайнаб турдилар. Русиялар ҳам бўлдилар. Сартияларнинг бу тариқа кўп бўлганликлари театрда ишқлари ва тараққийга қадам қўйишларининг аломати бўлиб, театрдан тушган ақча Тошкент жамияти имдоцияси фойдасига берилар экан».*¹

Демак, спектакль ҳамма жиҳатдан баланд савияда утган. Юқоридаги хабарни ёзган мухбир замонавий театр санъатидан анчагина маълумотлик шекилли, спектакль ва актёрлар ижросини Оврупо (асосан рус) ва татар театрларининг узоқ йиллик тажрибалари билан қийслаб, ерли ҳаваскорларнинг санъатига юксак баҳо бермоқда. Бу баҳо, биринчидан, Тошкент ҳаваскорлари театр ишларига «Падаркуш» муносабати билангина икки-уч ойда киришмай, балки аввалроқдан тажриба орттириб юрганларини, иккинчидан эса, 1914 йилнинг февраль охирларига қадар муайян профессионалик касб этганларини англатади. Бу фикрни шу воқеа муносабати билан «Садойи Туркистон» газетаси-

нинг 1914 йил 16-сони ва, айниқса, «Ойина» журналининг 22-сонида босилган «Тошкандда миллий театр» номли батафсил ахборот-тақризлардан ҳам сезиш мумкин. Хусусан, Тузил Жонбоев имзоси билан «Ойина»да босилган ахборот-тақризда спектаклнинг ҳар бир пардаси алоҳида баҳоланиб, биринчи пардада Бой ролини Абдулла Авлоний, Домла ролини Зиебоев, Зиёлини Асомиддин Хужаев, Хайруллани Хоний жаноблари; иккинчи пардада — майхона манзараси — Давлатзур ролини Хоний, Нор ролини Пошшоҳужаев, Тангриқул ролини Шоҳинойтов, Бойваччани — Бадриддин Аъламов; учинчи пардада Бой хотинини А. Зиебоев, Домла ролини Ҳусайний жаноблари, Пристав ролини Мирзахоновлар яхши ижро этганлари ва уларнинг сузлари томошабинларга жуда таъсир кўрсатиб, халқ уртасида овоза бўлаётгани айтилади.

Тошкентлик ҳаваскорларнинг катта муваффақияти, уларнинг шу йўналишдаги фаолиятлари янада кенгайиши ва ривожланмоғи учун муҳим туртки бўлди. Агар Самарқанд труппаси «доимий сахна кучларининг йўқлиги сабабли 1916 йилга келиб... тарқалиб кетган»¹ бўлса, Тошкент труппаси янги-янги ҳаваскорлар ҳисобига қувватланиб, Миён Бузрук Солиҳов ва Ғулом Зафарийлар таъкидлаганидек, 1914 йил охирида расман «Турон тудаси» номини олиб, «шул тудатида ҳар чоқ театру уйнаб келдилар».)

«Турон» труппаси шаклланиши ва тараққиётида татар ҳамда озарбайжон режиссёрларининг ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этди. Бошлаб татар режиссёри Муҳаммадєров йул-йуриқлари билан иш бошлаган труппа «Падаркуш»ни озарбайжонлик режиссёр Алиасқар Асқаров раҳбарлигида сахналаштирди. А. Асқаров биринчи постановкадан сўнг, бошқа шахарларга ҳам таклиф этилиши муносабати билан, труппани тарк этади. 1914-1915 йилларда «Турон»га татар режиссёри Заки Боязидский ва Мустафо Мансуров ижодий жиҳатдан бошчилик қилиб турадилар. 1914 йил сўнгларида труппа Ҳожи Муъин ва Нусратулло Қудратулланинг «Туй» драмасини сахналаштиради. Спектакль худди аввалги «Падаркуш» каби муваффақият қозониб, «Садойи Туркистон» газетаси унга «Миллий театр» сарлавҳали махсус мақола бағишлайди. Мақолада пьеса мазмуни ҳикоя қилиниб, сўнг спектаклнинг сахналаштирилиши, ак-

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1914 йил 6 март.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 282-бет.

тёрлар ижроси ҳақида мулоҳаза юритилади. Асардаги қатор персонажлар талқинида А. Зиебоев, Б. Аъламов, Ш. Шоҳиноятов, М. Миразимов, Қ. Исматуллаевларнинг яхши ғайрат ва маҳорат курсатганлари айтилиб, айниқса Абдулла Авлоний талқин этган Олимбой роли алоҳида диққатга сазовор бўлгани қайд этилган! *«Олимбой роли саҳнада бўлгон ролларнинг энг оғири ва энг маънолисидир. Бу ролни миллий шоиримиз Абдулла Авлоний афанди уйнади ва Олимбой афанди бўлиши лозим бўлса, худди ўзини мужассам авлороқ кўз олдига келтируб қўйди! Абдулла афандининг саҳнада курсатган маҳорат ва истеъдодига ташаккур қилмасдан утмакни виждоним қабул қилмайду».* Бундан кейин репертуарида ана шу икки миллий спектакль ва бир неча усмонли турк, озарбайжон, татар тилларидан таржима қилиб қўйилган саҳна асарлари билан труппа Фарғона шаҳарлари бўйлаб гастролга чиқади. Бир неча ой давом этган бу гастролдан мақсад, биринчи навбатда, маблағ топиб, моддий қийинчилик туфайли епилиб қолиши мумкин бўлган «Садойи Туркистон» газетасини сақлаб қолиш бўлса, иккинчидан, водий ёшларига маърифий-маданий хизмат курсатиб, уларни ҳам театр ишларига даъват қилиш эди. Театр труппасининг гастроллари ҳақида мунтазам хабарлар босиб турган «Садойи Туркистон» ва «Садойи Фарғона» газеталарининг маълумот беришича, бу спектаклларга ерли зиёлиларнинг яқиндан ёрдам бераётганлари, Андижон, Қўқон, Хужанд каби шаҳарларда айрим ёшлар кичикроқ ролларга ҳам жалб этилганлиги баён қилинади.

Бундай хабарларни тасдиқловчи бир ҳужжат Абдулла Авлоний мемориал музейида сақланган. Бу «Турон» труппасининг Хужанд шаҳридаги гастроллари муносабати билан чиқарилган афиша бўлиб, унда 1915 йилнинг 1, 2 ва 3 июнь кунлари Тошкент ҳаваскорларининг хужандлик ерли ёшлар иштирокида «Падаркуш», «Туй» миллий пьесалари ҳамда «Бадбахт келин» номли усмонли туркчадан таржима қилиниб саҳналаштирилган спектаклларни намойиш этишлари маълум қилинган. Мазкур афишада Хужанд ҳаваскорларининг иштирокидан ташқари, яна бир муҳим маълумот мавжуд. Яъни «Падаркуш» ва «Туй» спектакллари ҳақидаги тафсилотлар тагида уларнинг постановкачиси Низомиддин Асомиддинхужа ўғли, «Бадбахт келин» спектакли остига эса режиссёр Абдулла Ав-

лоний, деб ёзилган. Демак, «Падаркуш» ва «Туй»ни иккинчи маротаба саҳналаштиришда Н. Хужаев режиссёрлик қилган. «Падаркуш» ва «Туй»дан ташқари, Н. Хужаев француз ҳаётидан олиб ёзилган «Қотили Карима» мелодрамасини ҳам саҳналаштиргани маълум. Бу спектакль 1916 йил 10 майда Тошкент Эски шаҳаридаги Ёзлик театрда курсатилган. Айни пайтда Абдулла Авлонийнинг ҳам режиссёрлик билан шугуллангани «Турон» труппаси мисолида миллий режиссура санъати ҳам шакллана бошлаган эди, дейишимиз учун етарли асос беради.

«Турон» труппаси 1915 йилдан бошлаб таржима асарлари қатори миллий драматургиямизнинг янги намуналарини мунтазам саҳналаштириб боради. (1915-1916 йиллар давомида Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кув», Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», Ҳожи Муъиннинг «Мазлума хотун» пьесалари труппа репертуаридан жой олади.) Таъкидлаганимиздек, шу йиллари ўз миллий режиссёрларимиз ҳам етишга бошлайди. Низомиддин Хужаев, Абдулла Авлоний, Бадриддий Аъламов кабилар бу соҳанинг илк қалдирғочлари бўлди.

«Турон» труппаси шу йилларда театр санъатининг яна бир жанри — мусиқали драма (айрим манбаларда «опера» деб ҳам юритилади) театрининг ҳам пойдеворини қура бошлайди. Тошкентга Озарбайжоннинг машҳур трагик актёри, режиссёр, хонанда Сидқий Рухилло бошчилигидаги озар мусиқали театр труппаси гастролларга келади. Бу труппа озарбайжон мусиқий драмасининг асосчиларидан бўлган Узейирбек Ҳожибеков билан ҳамкорликда «Лайли ва Мажнун» (Фузулий достони асосида), «Асли ва Карам» (озар халқ миллий достони бўйича), «У улмасун, бу улсун» каби қатор мусиқий спектакллар яратиб, шуҳрат қозонган эди. Ана шу спектакллар билан улар Туркистоннинг йирик шаҳарларида томошалар, мусиқий кечалар утказадилар. Айниқса, Тошкентдаги гастроллари катта аҳамият касб этади. Ерли театр намояндаларидан Абдулла Авлоний Сидқий Рухилло билан ижодий ҳамкорликка киришади. Авлонийнинг оила аъзолари айтишича, Сидқий Рухилло маълум муддат уларнинг Сапёрлар кучасидаги 74-уйида яшаган. Бу ҳамкорлик натижаси уларок 1916 йилнинг 30 декабрида «Қолизей» театрида озар ва ўзбек актёрлари иштироки билан «Лайли ва Мажнун» мусиқий драма (ёки опера)си

намоиш этилади. Либреттони Авлоний озар туркчасидан узбек туркчасига табдил қилади. Спектаклни эса С. Рухилло сахналаштиради. Асосий ролларни Сидкий С. Рухилло (Мажнун), Дуррияхоним (Лайли), А. Авлоний (Малуб), А. Муҳаррамов (Навфал), Н. Хужасев, Фарид Тоҳирӣ, Юсуф Алиев кабилар ижро этадилар. А. Авлоний мемориал музейида шу воқеа муносабати билан, худди шу куни, спектакль иштирокчилари грим ва костюмларида акс эттирилган тарихий сурат сақланади. Миён Бузрук Солиҳов қайд этилган китобида шу суратни илова этар экан, айрим ижрочиларнинг номларини келтириб, 4-рақамда Маъсумакхоним деб қайд этади. Маълум бўлишича, бу аёл кейинчалик узбек сахна санъатининг машҳур намояндаларидан бўлган Ўзбекистон халқ артисти Маъсума Қориева экан. У «Турон» труппасидаги илк аёл актрисалардан эди. Демак, Тошкент театри жамоаси сахнага аёл актрисани олиб чиқишда ҳам биринчи бўлиб ташаббус курсатган.

Ўқоридаги фактлар курсатадики, «Турон» труппаси мунтазам ишловчи, профессионал жамоа сифатида ижодий ўсиш, янгиликлар излашга ҳаракат қилди. Халқнинг маданий-маърифий савиясини кўтариш йўлида янги шакллар топишга уринди, дадил ташаббусларга журъат қила олди. Труппанинг мунтазам фаолияти ва профессионал асосларда иш юритишини расман эътироф этувчи муҳим бир ҳужжат ҳам мавжуд. Бу ҳужжат ҳозирда Абдулла Авлоний мемориал музейида сақланувчи «Тошкент шаҳридаги мусулмон драма санъати ҳаваскорларининг «Турон» жамияти Низоми» бўлиб, у 1916 йил 11 ноябрь куни ва 7176-рақамли реестр билан нотариус Дм. Егоров томонидан тасдиқланган. 73 банддан иборат бу «Низом»да жамиятнинг асосий мақсад ва манфаатлари тула ифода-сини топган:

а) аҳоли уртасида сахна ҳамда хайрия ишларига жиддий муносабатни устириш;

б) халқ учун спектакллар сахналаштириш, унга соғлом ҳордиқ бағишлаш;

в) Туркистон улкаси худудидаги моддий ва маънавий аҳволни яхшилашга муҳтож мусулмон эътиқодидаги кишиларга ёрдам курсатиш.

Мазкур мақсадларни амалга ошириш учун жамият қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлади:

— кечалар, концертлар, спектакллар ва шунга ўхшаш оммавий томошалар ташкил этиш. Ўз номига клуб

ва мусиқа курслари очиш, ўз кутубхонаси ва қироатхонасига эга бўлиш;

— ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш ҳамда муҳтожларга нафақа бериш, шу жумладан, ўқувчиларга ва олий ўқув юрларида таҳсилни давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шу билан бирга, мавжуд хайрия ва маориф муассасаларини, уларнинг расмий, хусусий, ижтимоий қандай табақада бўлишларидан қатъий назар моддий қўллаб-қувватлаш.

«Турон» жамиятига турли дин ва мазҳабдаги кишилар аъзолик бадалини мунтазам тулаб туриб, ҳақиқий аъзо бўлишлари мумкин эди.)

Жамият фаҳрий, ҳақиқий ва Туркистон улкасида муқим нарсаларни сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлган ижрочи аъзолардан ташкил топади. Ижрочи аъзо сифатида қабул қилинаётган шахс 13-бандда айтилишича, биринчи марта ўз иқтидори (амплуа) доирасидаги кичикроқ ролда синаб курилиши лозим. Агар унинг иқтидори сезилса, шунга яраша роль берилиб, ижросидан сўнг хайъат қарори билан жамият аъзолигига қабул қилинган. Бу банд труппага шунчаки ҳаваскорни эмас, балки муайян театр талабларига жавоб бера оладиган шахсларни, яъни профессионал хусусиятли шахсларни жиддий синов ва танлаш йўли билан қабул қилинганини аниқлатади. Бу профессионал театрнинг муҳим шартларидан биридир.

Труппанинг мунтазамлиги ва қатъий ижодий қоидаларга биноан ишлашини курсатувчи яна «Ижрочи аъзоларнинг мажбуриятлари» қисмида қуйидагича бандлар бор:

18) Ижрочи аъзолар жамият йил давомида уюштирувчи оммавий томошалар: концерт, спектакль, кечалар ва шунга ўхшаш жамият хайъати ёки раис томонидан таклиф этилган курикларда ками билан беш марта иштирок этиши керак. Иштирок этмаганлар аъзоларнинг умумий йиғилиши қарори билан ижрочи-аъзолар сафидан чиқарилади.

19) Ижрочи-аъзолар бирор спектаклда банд бўлса, белгиланган барча репетицияларга келиши ва режиссёрнинг ҳамма курсатмаларига амал қилиши мажбурийдир.

20) Ўзбекистон сабабсиз икки марта репетицияга келмаган ижрочилар муайян спектаклда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

21) Асосий репетиция ва ўз иштирокларидаги спектаклга, режиссёрни камида бир кун аввал огоҳлантирмасдан, иштирок этмасалар, умуман спектакллардан четлаштирилишлари мумкин.

«Низом»нинг кейинги бандларида ижрочи-актёр, режиссёр, бошқа ижодий ва ташкилотчи аъзоларнинг вазифалари, ҳуқуқ ва имкон ҳамда имтиёзлари белгиланганки, бу «Турон» жамиятининг қанчалик жиддий асосларда иш олиб борганини курсатади. «Низом»да профессионал театр ижодий ва ташкилий хусусиятларининг энг оддий деталларидан тортиб мураккаб жараёнларигача барча-барча жиҳатлари тулиқ акс этган. «Турон» «Низом»ини ҳозирги профессионал театрларнинг шундай ҳужжатлари билан солиштирганда ҳам 1916 йилда белгиланган қонун-қоидалар қатъийроқ ва жиддийроқ эканини англаш мумкин. Демокчимизки, «Турон» труппаси гарчи 1916 йил ноябрида ўзига хос профессионал труппа эканини расмий қайд этдирган бўлса-да, аслида 1914 йилдаёқ қатъий ижодий қонун-қоида ва тартиб-интизомда иш юритувчи мустаҳкам негиздаги ижодий жамоа эди.)

Бу жамоанинг ядросини ташкил этувчи мунтазам ижодий кучлари — актёр, режиссёр ва бошқа муқим хизматдаги ходимлари бор эди. Миён Бузрук Солиҳов «Ўзбек театр тарихи учун материаллар» китобида «Турон» труппасининг асос негизини ташкил этган актёрлар гуруҳининг қуйидаги рўйхатини келтирган: Ҳасан қори, Эшонхўжа Хоний, Самиъ қори (Абдусамиъ Зиебоев — *Ш. Р.*), Абдулла Авлоний, Бадриддин Аъламов, Шораҳим домла Шоҳинойтов, Низомиддин Хўжаев, Шокиржон Раҳимий, Қудратулла Махзум, Муҳаммадхон Пошшоҳўжаев, Башруллоҳон Хўжаев, Абдуллазиз Хўжаев, Эшонхўжаев, Мусахон Мирзахонов, Умарқул Анорқулов, Фузаил Жонбоев, Салимхон Тиллахонов, Қудратулла Юнусий, Тулаган Хўжаёров, Убайдулла қори Эргозиев.

Булар сафига 1916 йилдан Сулаймон Хўжаев, Маннон Уйғур, Ғулом Зафарийлар қўшилган. Яна бошқа илмий манбаларда труппада Абдурахмон Акбаров, Юсуф Алиев, Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Мусо Азимов, Мирмулла Шермуҳамедов, Муҳиддин Шарафиддинхўжаевлар ишлагани ҳақида маълумотлар учрайди.

Хуллас, «Турон» труппаси 1917 йилнинг суронли ходисаларига қадар уттизга яқин муқим актёрлар гуруҳи, Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний, Бадрид-

дин Аъламов каби миллий режиссёрлари, қатъий «Низом», миллий ва байналмилал характердаги мустаҳкам репертуари, Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида узининг «қишлик» ва «ёзлик» саҳнаси, ижтимоий-маданий мақсад ва вазифалари билан шаклланган, тараққий топиб бораётган ўзига хос, мустаҳкам профессионал театр труппаси эди. Унинг ижро, актёрлик маҳорати профессионализи ҳақида эса юқорида «Падарқуш» ва «Туй» спектакллари постановкаси билан боғлиқ ҳолда келтирилган матбуот хабар ва мақолалари керагича далиллар беради. Умуман, «Турон» труппаси нафақат Тошкент, айни чоғда бутун Туркистон ўлкасида турт-беш йиллик сана ичи оврупоча театр маданиятининг вужудга келиши ва мустаҳкам қарор топишини курсатувчи яққол намунадир.

3. ҚУҚОНДА ТЕАТРЧИЛИК ҲАРАКАТИ ВА ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА ФАОЛИЯТИ

Мазкур бобнинг бошланишида «Самарқандда театру» хабарини келтириб, унда самарқандлик хаваскорлар билан бир пайтда «Хўқанд ва Тошкентда» ҳам «Падарқуш»ни саҳналаштириш учун ерли ёшлар «машқ» қилаётганлари хусусида маълумотлар берилган эди. Дарҳақиқат, Тошкентда янги театр пойдеворини барпо этиш жараёни муваффақиятли кечаётганини кўриб утдик. Аммо Қўқонда-чи? Ўзбек театр санъатининг тараққиётида жуда катта ва муҳим ўрин ишғол қилувчи Қўқонда театрчилик ишлари қачон ва қандай бошланди? Бу саволга доир аниқ жавобни яна «Ойина» журнали беради.

1914 йил 19 февраль 7-сонида «Ойина» идораси Қўқонда қўйилиши режалаштирилаётган спектакль ҳақида ўз анъанаси бўйича олдиндан шундай хабарни босади: «Хўқандда мактаблар нафъига «Падарқуш» фожиасини 24 февралда саҳнада қўймоқ учун Хўқанд тараққийпарвар ёшлари гайрат этибдурлар. Хўқандда турғучи жаноб Ақобир Самарқандий Шомансур угли баланд даражалик Фарғона волисидан рухсат олибдур. Самарқанд кўнгулдиларидан бир нечаси Хўқандда бориб стмагон кераклик шахсларни Хўқандий биродарлардан тайёрлаб «Падарқуш» фожиасини саҳнада қўймоқчидурлар».

Ҳақиқатан, февраль урталарида Бехбудий бошлиқ

ун чоғли самарқандлик ҳаваскорлар — Абдулла Бадрий, Ҳожи Муьин, Ҳошимкул, Раббимкул, Абдусалом бойвачча, Мардонкул кабилар Қўқонга келиб, маҳаллий ёшлар ва (зиёлилардан) Мирзоҳид Мироқилов, Ашурали Зоҳирий, Ҳодихўжа Ёқубхўжа ўғли, Шарифжон ҳожи Солиҳ ўғли, Мулла Маҳмуджон қори, Мулла Ҳакимжон (муаллимлар ёрдами билан «Падаркуш» спектаклини намойиш этадилар.) Албатта, бунга қадар Қўқонда ҳам рус, озарбайжон, татар труппалари бир неча марта гастролларга келиб, қатор томошалар кўрсатишган, турли кечалар уюштириб, халқнинг янгича театр санъати ҳақидаги тушунчалари шаклланишига таъсир кўрсатган эдилар. Бироқ Қўқонда ҳам, бутун Туркистон шаҳарларидаги каби, 10-йиллар ўрталарида уз миллий театр санъатини яратиш орзуси пайдо бўлган эдики, бу илк бор самарқандликлар билан ҳамкорликдаги «Падаркуш» спектакли намойишида яққол намоён бўлди.¹

Қўқондаги театрчилик ҳаракатининг атоқли намояндаларидан бўлган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий бу пайтда чет эл сафарларидан қайтиб, бир муддат Бокуда туриб қолган эди. Шоир биографларининг аниқлашича, у 1914 йилнинг феввали охирларида Қўқонга қайтган.² Хориж сафарига 1912 йил сентябрида йўл олиб, Афғонистон, Ҳиндистон, араб мамлакатлари ва Туркиядан Озарбайжон пойтахтига ўтиб келган Ҳамза бир йилдан ортиқ давр мобайнида жуда куп янгиликларни кўрган, турли зиёлилар билан танишган эди. Шу кезларда фавқуллодда шитоб билан юксалаётган озарбайжон театри, мусиқа санъати Ҳамзани бефарқ қолдирмагани аниқ. Чунки унинг Қўқонга қайтиб амалга оширган илк ижодий ишларидан бири халқ куйларини тўплаб, улар оҳангида ижтимоий-маърифий шеърлар ёзиш бўлган. Шу тариқа шоир 1915-1917 йиллар орасида 30 дан ортиқ халқ куйларига шеърлар ёзиб, «Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси» номи остида саккизта кичик тўпламлар — «Биринчи бўлим», «Оқ гул», «Қизил гул», «Пушти гул», «Сариқ гул», «Яшил гул», «Сафсар гул», «Атир гул»ни тайёрлагани маълум. Ана шу тўпламларнинг энг биринчисидаги «Дилогон» оҳангида айтилувчи «Кузни очинг, қардошлар» шеърида қуйидаги сатрлар бор:

Ташлаб Ниҳон кўнгилда бўлган иллатни,
Кину бузғу адоват, фисқу гийбатни,
Сунний, шийи сузларни барбодлашайлик,
Миллат йўлини қўплашув ободлашайлик.
Ўлфатлашув ёзлашув ҳам қишлашайлик,
Театр ясаб, концертлар, олқишлашайлик¹.

1915 йилда тайёрланган тўпламдан олинган бу шеър Ҳамзанинг театр санъатига алоҳида аҳамият кўрсатиши шу даврларга тўғри келади, дейиш учун асос беради. Бундан ташқари, Ҳамзанинг дўстларидан Мулла Аҳмадали қорига 1915 йил 12 ноябрда йўлланган мактубида ҳам театрга даъват қилувчи сузлар бор.² Унинг «Илм ҳидояти», «Заҳарли ҳаёт еҳуд Ишқ қурбонлари» драматик асарлари ҳам 1915 йил маҳсули. Бироқ шуларга қарамай, Ҳамзанинг 1915 йилларда Қўқонда махсус театр труппаси тузгани ҳақидаги мулоҳазалар гоёт шубҳали туюлади. Унинг ўзбек театр санъати соҳасидаги буюк хизматларини сира камситмаган ҳолда шубҳаларимиз учун асос берувчи айрим далилларга мурожаат этайлик.

М. Раҳмонов ўзининг «Ҳамза ва ўзбек театри» номли монографиясида 1915 йил санасига алоҳида эътибор бериб, ёзади:

«Ҳамзанинг революциядан илгариги биринчи ҳаваскорлар труппаси 1915 йилнинг иккинчи ярмида Қўқон шаҳрида ташкил топади.

Труппанинг состави Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Маҳмуд тарапша, Абдулазиз, Ҳолмуҳаммад Охундий, Аъзамхўжаев, Мирҳомид Мироқилов, Азимхўжа Тошхўжаев, Ҳасан Эрматов, Ҳусан Эрматов, Исоқ Содиқий, Абдуллажон ва бошқалардан иборат эди»³. Бироқ айнан шу муаллиф 1968 йилда эълон қилинган «Ўзбек театри тарихи» китобида ўзининг аввалги маълумотларига шубҳа билдириб, янги топган фактлари асосида: «Кейинги вақтларда бу труппа (Қўқон труппаси — Ш. Р.) тўғрисида яна бир муҳим ҳужжат топилди. Бу 1915 йилда Тошкентдаги «Туркистон» труппасининг Қўқон гастроли муносабати билан бошилган афишаси бўлиб, унда: «Тошкент ҳаваскорлари томонидан 1915 йил 7-январда «Тўй» спектакли қўйлажаги ва унда Қўқон «драма» санъати ҳаваскорлари

¹ М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри. Тошкент, 1959, 109-бет; Л. Қайюмов. Сайланма. 1-жилд, Тошкент, 1981, 127-бет.

² Ҳамза. Тула асарлар тўплами, 2-жилд, Тошкент, 1988, 12-бет.

³ Ўша нашр, 5-жилд, 1989, 15-бет.

⁴ М. Раҳмонов. Зикр этилган китоб, 111-бет.

труппаси ҳам қатнашажаги курсатилган. Бундан шу нарса маълум бўлдики, Ҳамза труппаси 1914 йилнинг охиридаёқ ташкил топган. Аммо труппанинг то «Заҳарли ҳаёт»ни сахналаштиргунча қўйган репертуари тугрисида етарли маълумотлар йўқ. Қабилдаги мулоҳазани илгари суради. Адабиётшунос олима Р. Иброҳимова «Ҳамза Ҳакимзода ва театр» номли мақоласида М. Раҳмонов мулоҳазасига ҳеч бир янги фактлар қўшмасдан, уша фикрни айнан такрорлайди². Аммо бу мулоҳазани Ҳамзанинг ўзи ёзган «Таржимаи ҳол»и буткул инкор этади: «1914 йилнинг охирларида ҳозирги Фарғона газетасининг муҳаррири уртоқ Охундийларнинг гайрати билан Марғилонда мактаб очдим. Саккизинчи ойгача бормай, Андреев исминдаги Скобел маориф раҳбари томонидан мажбурий ёпилди»³. Демак, Ҳамза 1914 йил охирларидан бошлаб саккиз ой давоми Марғилонда муаллимлик билан машғул бўлган. Буни, Ҳамзанинг «Таржимаи ҳол»идан ташқари, «Тула асарлар тўплами»нинг 5-жилдидаги қайдлари ва шу жилд сўнгидаги «Ҳамза ҳаёти ва фаолиятининг асосий саналари»га кирган маълумотлар ҳам тула тасдиқлайди. Шуларга қўра, Ҳамза 1915 йил август сўнгларида қадар ҳам Марғилонда истиқомат қилиб, ҳатто 28 августда Марғилоннинг Қудингтар маҳалласидаги масжидда янги «усули савтия» мактаби очганидан хабар топамиз. Шу йилнинг сентябрида эса шоир Ҳолмуҳаммад Охундий билан Андижоннинг Шаҳрихонига борганини ҳам қайд этади⁴. Профессор Л. Қажомов ҳатто «Ҳамзанинг бу фаолияти (Марғилондаги муаллимлиги — Ш. Р.) 1915 октябрь, ноябрь ойларигача давом этади»,⁵ деб ёзади. Бу фактлар, биринчидан, Ҳамзанинг сентябрь урталарига қадар театр труппаси тузишдек жиддий фаолият билан шугуллана олмаслигини аңлатса, иккинчидан, унинг труппасидан деб қайд қилинган Ҳолмуҳаммад Охундийнинг ҳам буткул бошқа ишлар билан машғул бўлганини курсатади. Хўш, унда, М. Раҳмонов аввалги китобида айтганидек, Ҳамза балки 1915 йил урталаридан (сентябрь деб фараз қиламиз) махсус театр труппаси тузишга киришгандир? Афсуски, бу мулоҳаза ҳам Ҳам-

занинг на асарлари ва на ҳозиргача маълум бўлган архив материалларидаги бирор ишончли ҳужжат билан тасдиқланмайди. М. Раҳмонов келтирган далиллар эса А. Хужаев ва М. Мироқиловнинг шахсий хотираларидангина иборат, холос.

Таажжубланарлиси, ҳар икки хотира ҳам бирор ерда эълон қилингани маълум эмас. М. Раҳмонов изоҳича, бу хотиралар унинг қулида сақланади. М. Раҳмоновнинг ҳар икки китоби эълон қилинганига йигирма беш йилдан ошди. Шу давр мобайнида Ҳамзанинг қатор юбилейлари ўтди. 1979 йили махсус «Ҳамза замондошлари хотирасида» тўплами чоп қилинди. Аммо у муҳим хотиралар узга бирор бир манбада тула ҳолда ҳануз эълон этилган эмас. Иккинчидан, «А. Хужаев» шахси ким? Ҳурматли профессор китобларида у 1915 йилдаги Ҳамза труппаси қатнашчиси, деб курсатилади-ю, аммо труппа аъзолари рўйхатида А. Хужаев деган ном келтирилмайдди. Агар у Аъзамхужаев бўлса, бу актёрнинг исми Ҳамза рўйхатларида 1923 йилдагина учрайди. Еки Азимхужа Тошхужаев бўлса, у ҳам 1920 йилга оид рўйхатларда зикр этилган.

Миршоҳид Мироқилов хотиралари хусусида эса яна бирор мулоҳаза айтиш мушкул. Бу хотиралар М. Мироқиловнинг олим билан шахсий суҳбатларида ҳикоя қилинган бўлиб, бирор далилий ҳужжат шаклида эмас. Қолаверса, Миршоҳид Мироқилов 1915 йилларда 14-15 яшарлик ўспирин йигитча бўлган.

Яна бир ҳайрон қолдирадиган жиҳат «Ҳамза замондошлари хотирасида» тўламининг мундарижасига кирган хотиранависларнинг фактлар талқинидаги хотиралари хилма-хиллиги ва ҳатто баъзан буткул зидлигида ҳамдир. Масалан, Маннон Уйғур «Заҳарли ҳаёт»ни 1917 йилда ҳаваскорлар драма тўғарагида сахнага қўйдик, деса, шу воқеа шоҳиди Ф. Бакиров 1918 йилнинг ёз кўнларидан бирида «Заҳарли ҳаёт» қўйилди», дейди. Еки Ҳ. Усмонов Ҳамзанинг 1914-1915 йилларда Марғилонда муаллимлик қилганини хотирлаб, шу йилларда «Шўройи ислом» ташкилотининг масъул котиби жадид Эгамберди Мирзанинг бу мактабга қарши ҳаракатларидан сўз юритади. Ваҳоланки, «Шўройи ислом»нинг 1917 йил март-апрель ойлари ташкил топгани жуда яхши маълум. Умуман, мазкур хотиралар тўпламида ҳам (Ҳамзанинг 1915 йилларда театр труппаси тузганига ҳеч бир далолат йўқ) Тугри, хотиралар ҳам ҳодиса ва воқеалар моҳиятини аңлашда

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 313-бет.

² «Ҳамза Ҳакимзода ижоди проблемалари». Тошкент, 1988, 95-бет.

³ Ҳамза. Тула асарлар тўплами. Тошкент, 1989, 4-жилд, 294-бет.

⁴ Ҳамза. Тула асарлар тўплами. 5-жилд, 185, 187, 352-353-бетлар.

⁵ Л. Қажомов. Инқилоб куйчиси. Тошкент, 1962, 39-бет.

муайян аҳамиятга эга. Бироқ унда купинча объектив-ликдан кура субъектив муносабат кучлироқ булиб, хотирловчининг мақсад ва манфаати устиворлик қилиб туради. Шуни назарда тутиб, рус адабиётшуноси И. Г. Ямпольский қуйидаги мулоҳазани билдирган эди: «*Ҳар бир хотирловчи ўзи ҳикоя қилаётган ҳодисани ўз позициясидан баҳолайди ва утмишини бугунги кунни нуқтаи назаридан тасаввур қилади. Купинча бу позиция хотирловчи томонидан ё онгли, ё беихтиёр хиралаштирилади*»¹. Айниқса хотирланаётган зот шахсияти улуғланаётган ёки қораланаётган ва ёки унинг ўзи, қариндош-уруғлари маълум бир мавқега эга бўлса, хотирларга ноҳолис ҳам туқилган маълумотлар аралашуви шубҳасиз. Бунга қатагон даври ва турғун-лик йилларидан унлаб, юзлаб мисолларни келтириш мумкин. Бинобарин, шахсий хотирлар хотирловчининг шахсияти, эътиқод ва ақидалари билан бир қаторда, муайян жамиятдаги муносабатлар, мавжуд «об-ҳаво»га ҳам боғлиқдир.

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Ҳамза Ҳа-кимзоданинг 1929 йилда вафотидан сунг ҳаёти ва ижодини сунъий равишда идеаллаштириш, уни ўз та-биий муҳитидан ажратиб олишга уриниш, унинг асар-ларига «сайқал бериш» кучайиб кетди. (Шахс ва ижод-корнинг асл қиёфаси ўрнига, уни шоҳона либос ва анвойи ранглар билан безаб, пардозланган мавҳум ва ҳаққониятдан йироқ образи яратилди. Оқибатда ба-дий ижод табиятини белгилайдиган ички зиддият-лар, мураккабликлар ўрнини шоҳсупадаги якка-ю-яго-на тимсол ва манфаат исканжасидаги илм эгаллади.) Ана шу аҳволни кўзда тутиб, адабиётшунос олим Наим Каримов қуйидаги фикрни айтган эди: «...*нима учундир биз, ўзбек совет адабиёти тадқиқотчилари, тарих фактларини ҳам пардозлаб курсатишга урина-миз. Ана шундай пардозвозлигимиз орқасида Ҳамза-нинг бир қанча асарларини китобхондан яшириб, ҳат-то уларни «Мукамал асарлар тўплами»га ҳам кирит-май, яна бу тенденциозлигимизни турли-туман далил-лар билан «асослаб» келамиз. Биз 1929 йилда 40 ёши-да ҳалок бўлган Ҳамза фақат шоҳ асарлар яратган, деб уйлаймиз ва бунга бошқаларни ҳам ишонтирмоқ-чи бўламиз. ... Сайқалчилар ҳали ҳам Ҳамза асарлари-ни асл манзараси билан курсатиш ишига тусқинлик*

¹ Қаранг: И. И. Панаев. Литературные воспоминания. Москва, 1988, стр. 18.

қилмоқдалар. Ҳолбуки, янгича фикрлаш ва ошқора-лик даври биздан илмий объективлик ва ҳалолликни талаб этмоқда».

Дарҳақиқат, сунгги йиллардаги узгаришлар жа-миятга, мафкурага, адабиёт ва санъат масалаларига қарашларимизни ислоҳ қилишни тақозо этмоқда. Шу жумладан, ўзбек адабиётшунослигининг каттагина тар-моғи бўлган ҳамзашунослик масалалари ҳам ута муҳим муаммолар олдида турибди. Бу муаммолардан бири Ҳамза биографияси ҳамда унинг театр ва драматургик фаолияти билан боғлиқ масалалар. Ҳамза «Тула асар-лар тўплами»нинг 5 жилдлиги нашр этилиши, «Ҳамза Ҳа-кимзода Ниёзий архиви каталоги» икки жилдлиги ва унинг ҳаёти, ижоди ҳақидаги кейинги пайтда чиқ-қан бир қанча тўплам ва мақолалар шоир фаолиятида-ги қатор нуқталарнинг ҳужжатлар асосидаги аниқ ман-зарасини равшанлаштирмоқда. Хусусан, «Ҳамза Ҳа-кимзода Ниёзий ижоди проблемалари» номли 1988 йилда босмадан чиққан тадқиқотлар тўпламида Г. Му-миновнинг «Ҳамза Ҳа-кимзода биографиясининг илк саҳифалари» ва «Ҳамза Ҳа-кимзода ижодини урганиш-нинг актуал масалалари» номли мақолаларида ҳамда шоирнинг ўз «қайд»ларида у 1917 йил май ойи охири-ла «Шурий исломия» жамиятининг Қўқон бўлими озуқ-овқат шўъбасига ишга киргани, шу йил октябри-дан 1918 йил мартига қадар эса Туркистонда Саидно-сир Миржалилов хонадониде яшагани айтилади. Саид-носир Миржалилов эса Туркистоннинг машхур тарақ-қийпарвар бойларидан булиб, 1917 йил 26-29 ноябрда Қўқонда барпо бўлган «мухторият» ҳукуматининг раҳ-барларидан бири эди². Ҳамза шу хонадонда яшаб тур-ган вақтида бу ерга Кабир Бакир, Фарид Тоҳируф, чиновник Диваюф, Мунаввар қори каби «Қўқон мух-торияти» учун айнан шу кезлари фаол иш олиб борган зотлар келганини қайд этиб, улар билан учрашгани ва яқин муносабатда бўлганини ёзади³. Демак, у ҳам «мух-торият» гоёсига тула хайрихоҳ эди. Буни шоирнинг 1918 йил 11 январиде «Улуг Туркистон» газетасида босилган «Туркистон мухторияти» шеъри ҳам тас-диқ этади. Бу фактларни шунинг учун келтиряпмизки, профессор М. Раҳмонов «Ҳамза ва ўзбек театри» мо-

¹ Қаранг: «Ҳамза Ҳа-кимзода ижоди проблемалари», 58-59-бетлар.

² Н. Норқулов. Мухториятнинг тугатилиши, — «Фан ва турмуш» журнали, 1990, 8-сон, 9-бет.

³ Ҳамза. Тула асарлар тўплами, 5-жилд, 189-190-бетлар.

нографиясида драматургнинг 1917 йил урталарида ёзилган «Мухторият ёки автономия» сатирик комедиясини ҳали ташкил бўлмаган «Мухторият»нинг расвосини чиқарган¹ асар сифатида баҳолаб, унинг тақдири ҳақида Эргаш қурбоши шахсияти билан боғлиқ нотугри, уйдирма тафсилотлар келтиради ва бунда фақатгина уша А. Хужаев (?) деган кимсанинг хотираларига суянади. Ваҳоланки, Ҳамза мазкур пьесанинг қўлзма-си титул варағида «Туркистонда ҳуррият бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасинда ихтилоф ўлароқ уламолар айрилиб кетувлари, руҳоний мажлисин тасвиридир», дея мутахассисларга жуда яхши маълум бўлган «жадид»-«қадим» низосининг 1917 йил февралидан кейинги воқеалари, яъни «Шурийи ислом» ва «Уламо» жамиятлари юзага келиб, улар ўртасида мурасасиз кескинлик билан ихтилофлар пайдо бўлганини назарда тутмоқда. «Мухторият ёки автономия» пьесаси фақат ва фақат шу ҳодисага бағишлангани бошқа қатор ҳужжатлар орқали ҳам исботини топиши мумкин. Бу ҳақда С. Аҳмедов «Санъат» журналининг 1990 йил 1-сонидаги «Асли тараққий дарғаси» номли мақоласида махсус тўхталиб, мулоҳазаларимизни тасдиқловчи асослар ҳам келтиради ва ўзи ҳам пьесанинг «Туркистон (Қуқон) мухторияти» ташкил топишига алоқаси йўқ эканини исботлайди. Демокчимизки, ана шундай далиллар бўлгани ҳолда, А. Хужаевнинг хотиралари мутлақо асоссиз ёки, таъкидлаганимиздек, ё хотирловчи, ё ёзиб олувчининг муайян манфаати маҳсули бўлиб чиқади.

¹Демак, Ҳамзанинг 1915 йил ёзида Қуқонда ҳаваскорлар труппаси тузгани ҳақидаги А. Хужаев гувоҳлиги бу уринда ҳам шубҳали ва ҳатто ишончсиздир. Бунини яна шу факт ҳам тасдиқлайдики, Ҳамзанинг театрчилик фаолиятига бағишланган деярли барча катта-кичик тадқиқотларда ва айниқса Ҳамзанинг ўзи ёзган «Таржимаи ҳол»и, «қайд»ларида ҳам унинг 1915 йилда Қуқонда театр труппаси тузганига доир ҳеч қандай ҳужжат, ёзув, ҳатто ишора ҳам учрамайди. Баъзи тадқиқотлардаги иқдорлар ҳам айнан уша М. Раҳмоновнинг 1959 йилдаги ёки 1968 йилдаги монографияларидан кучирма ёки ишора, холос. Ҳамза биографиясини илмий асосда ёритиш бўйича қатор йирик рисоалар муаллифи профессор Лазиз Қайумов ҳам

шоирнинг драматургик ижодига бағишланган махсус «Инқилобий драма» китобида 1918 йилларгача Ҳамза бирор театр труппаси тузгани ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди.¹ Ёнг қизиги, ҳаёти ва фаолиятидаги бағоят оддий, аҳамиятсиз сарф-харажатларгача кунма-кун, соатма-соат ёзиб юрадиган Ҳамза ўз «қайд»ларида ҳаётидаги шундай улкан ҳодисага доир далил ё ҳеч бўлмаса ишора бермаслиги жуда таажжубланарли. Ва бу Ҳамза Ҳакимзода 1918 йилларга қадар мунтазам театр труппаси тузган эмас, дейиш учун тўла асос беради. Аммо бундан Ҳамза инқилобга қадар театрчилик ишлари билан шугулланмаган, дея хулоса чиқариб бўлмайди. Ҳамза, қуриб утганимиздек, ўз шеърларида халқни театр ва концерт «ясаш»га тарғиб этади, сахна учун махсус «Илм ҳидояти», «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари», «Мулла Нормухаммад домланинг қуфр хатоси», кейинроқ эса «Лошмон фожиаси»нинг биринчи бўлими, «Мухторият ёки автономия» каби «тиётр китоблари»ни яратади. Буларни китоб ҳолида нашр эттириш, сахналаштиришга тавсия этиш билан шугулланади. (Мана, унинг ўз иқдори: «1917 йилгача асарларимни босдириш, асар ёзиш, газетага мақола ёзиш, Лошмон воқеалари ҳақида турли мажлислар қилиш билан давом этдим».)¹

Пьесаларини сахналаштиришга тавсия этиши шу билан изоҳланадики, «Заҳарли ҳаёт ёхуд «Ишқ қурбонлари» 1916 йилда китоб ҳолида нашр этилганига қадар сахнада қўйилган бўлиши эҳтимол. Хусусан, Қуқон ҳаваскор ёшлари томонидан.

¹Ҳақиқатан, Қуқон театр ҳаваскорлари 1915 йил 22 октябрда Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» пьесасини сахнага қўйганлари хусусида ҳужжат бор.¹ Бу ана шу спектаклнинг афишаси бўлиб, афиша фотонусхаси М. Раҳмоновнинг «Ўзбек театри тарихи» китобида келтирилади. Аммо бундан айнан Ҳамза тузган тулақонли театр труппаси ҳақида хулоса чиқариш мумкин эмас.

Биз юқорироқда «Падаркуш» муносабати билан 1914 йил бошларидаёқ Қуқон ҳаваскор ёшлари орасида муайян ҳаракатлар бошланганини қайд этган эдик. 1914 йил 24 февралда бу ёшлар Бехбудий бошлиқ Самарқанд «актёрлар»и билан ҳамкорликда Қуқон мактаблари фойдаси учун «Падаркуш»ни қўйган эдилар. Бу воқеа Қуқон жадид зиёлилари учун шунчаки

¹ Қайд этилган китоб, 125-бет.

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами, 4-жилд, 295-бет.

уткинчи воқса булмагани аниқ. Чунки улар театр ташаббусини биринчилардан бўлиб кутариб чиққан эдилар. («Самарқандда театру» номли 10-сон «Ойина» журналидаги хабарни ёдга олайлик.) Мунтазам бўлма-са-да, бу ҳаваскорлар вақти-вақти билан йиғилиб, спектакллар қўйиб турганлари шубҳасиз. Ҳамзанинг Марғилонда мактаб очишига кўмаклашган зиёлилардан Холмуҳаммад Охундий «Ойина» журналининг Фаргона водийсидаги жамоатчи мухбирларидан бўлиб, у мажалланинг 1915 йилги 16 май 14-сонида озарбайжонлик режиссёр Алиасқар Асқаровнинг Наманганда ва бошқа «ҳар қайларда ерли ёшлар билан усмонли турк, озарбайжон пьесаларини саҳналаштириб юрганидан маълумот беради. Ва шу хабарида «тиётру натижаси» улароқ «миллий ташаббусларга ... ҳаракатлар бўлаётганини айтиб, «бир зот янги бино қилган бир иморатини мактаб очмоқ учун инъом этганидан ўқувчиларни огоҳ этади. Бу иморатда яна «Аҳмадия» унвони билан жаҳид мактаби очилиши ҳам қўйлаётганини эслатиб утади¹.

Демак, тахмин қилиш мумкинки, А. Асқаров Қўқонда ҳам уша «Падарқуш»да қатнашган ҳаваскор ёшлар билан спектакллар қўйган. Мазкур труппанинг кейинги фаолиятига маълум даражада таъсир кўрсатган. Зеро, Х. Охундийнинг «Ойина»даги уша хабарига илова қилиб, таҳририят, аввал зикр этганимиздек, «Туркистонда Алиасқар афандининг тиётру, қўймагон шаҳри оз қолди ва қолганларига ҳам ғайрат этиб қўйса яхши булур эди», деган истакни билдиради. Шундан келиб чиқиб, Қўқонда, Ҳамза хориждан қайтмасидан бурунроқ, ҳаваскорлар труппаси пайдо бўлиб, улар 1914-1915 йилларда вақти-вақти билан спектакллар ўйнаб турганлар, дея хулоса чиқариш мумкин. 1915 йил январида Ҳамза Марғилон шаҳрида муаллимлик билан машғул бир пайтда Қўқонга гастроль сафари билан келган Тошкентнинг «Турон» труппаси ўз спектакллари, шу жумладан, «Туй» спектаклини ҳам ана шу аввалдан мавжуд «Қўқон драма санъати ҳаваскорлари труппаси» билан ҳамкорликда намойиш қилган.

«Садойи Туркистон» газетаси 1915 йил 21 январь сонида «Турон» труппасининг Фаргона гастроллари ҳа-

қида ахборот босиб, Қўқонда гурпуага ёрдам берган ёшлар қаторида Мирзоҳид Мироқилов номини зикр этади. Мирзоҳид Мироқилов 1914 йил февралда қўйган «Падарқуш» спектаклида ҳам фаоллик кўрсатганлар рўйхатида қайд этилган эди. Аммо «Садойи Туркистон»нинг ташаккурига сазовор бўлган қўқонликлар орасида Ҳамза Ҳакимзода номи учрамайди. Демак, «Қўқон драма санъати ҳаваскорлари труппаси» деганда, уша 1914 йил февралдан майдонга кела бошлаган зиёлилар ижодий жамоасини назарда тутмоқ лозим. Бу труппа ҳақида М. Муҳаммаджонов ҳам ўз хотираларида хабар берган¹.

«Заҳарли ҳаёт» спектакли масаласига келсак, бизнингча, бу асар 1915 йил 22 октябрда худди уша Қўқон труппаси кучлари билан қўйилган. Ҳамза ўз асари саҳналаштирилаётгани учун бу жараёнда яқиндан иштирок этган бўлиши керак. Чунки у хориж сафарларида оврупоча театрни, унинг айрим хусусиятларини кузатган ва ўз тажрибасини қандайдир маънода қўллаган бўлиши мумкин. Аммо Ҳамза бу даврда янги театр труппаси тузди, дейиш ишонарли гап эмас. Бунга монелик қиладиган мулоҳазалар ҳам талайгина. Биринчидан, Ҳамза сентябрь урталарига қадар Марғилонда бўлган ва шу ой ичида Холмуҳаммад Охундий билан Шаҳрихонга бориб келган. Сентябрь-октябрь оралигидаги бир ойда бутун бир театр труппаси тузиб, тўрт пардали фожиани саҳналаштириши ва унинг кетидан 2-булимида «Миллий концерт» тайёрлаши реал иш эмас. Иккинчидан, юқорида қайд этилган Мулла Аҳмадали қорига 1915 йил 12 ноябрдаги таклиф мактубида ҳам (агар М. Раҳмонов айтганидек, «Заҳарли ҳаёт»ни кейин яна намойиш қилиш имкони туғилганидан келиб чиқса) Ҳамзанинг бу томошага «раҳнамолиги» сезилмайди: «эрта жумъа куни 13 нўбрда Ҳўқандда тиётру қўюлур экан. Умид мактуби етгач, соат 4 даги «скорий»да етуб келсангиз, тўғри ҳовлига келурсиз». Курияптики, Ҳамзанинг Марғилондаги яқин дустига намойишдан бир кун аввал хабар юбориши ва «қўюлур экан» қабалида жумла қўллаши унинг спектаклга унчалик алоқадор эмаслигини билдириб қўйяпти. Учинчидан, ҳар бир янги театр труппаси, миллий

¹ Бу Марғилондаги Ҳамза 1915 йил августидан ишлаб бошлаган «усули саътия» — «Мактаби Аҳмадия» эди.

¹ М. Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари. Тошкент, 1969, 125-бет.

асар, спектакль ижтимоий-маданий ҳаётдаги воқеа ҳисобланиб, бутун Туркистон матбуотида бор тафсилотлари билан ёритилиб турилгани ҳолда, бирор газета ё журнал Ҳамза труппаси ва миллий спектакли ҳақида кичкинагина хабар ҳам босмаслиги гоят таажубланарли ҳол. Буни М. Раҳмонов эътироф этадию, аммо ҳеч бир далилсиз «Садойи Фарғона» ношири Обиджон Маҳмудов «хабар босишга рухсат бермаган», дейди. Ваҳоланки, бу пайтда «Садойи Фарғона» газетаси ёпилган эди. Аммо Тошкентда расмий нашр «Туркистон вилоятининг газети» мунтазам чиқиб турарди. Мазкур газета эса ҳар қанча тарафкаш бўлишидан қатъий назар, улкадаги катта-кичик ҳар бир маданий ҳодисани ёритиб борар эди. Труппа аъзоси ва спектаклнинг роль ижрочиси дейилган Ҳолмуҳаммад Охундий ва, қолаверса, Ҳамзанинг ўзи ҳам бир қатор матбуот нашрларининг жамоатчи мухбирларидан бўлганлари эса давр ҳужжатларидан яхши маълум.

Афиша ва айрим хотираларга кўра эътироф этилаётган «катта маданий воқеа» ҳақида тугал бир фикрга келиш ва қатъий ҳукм айтиш мушкул. Аммо, бизнингча, шу нарса аниқки, спектакль Қўқондаги аввалдан мавжуд ҳаваскор труппа томонидан қўйилган. М. Раҳмонов даъво қилганидек, Қўқонда бир-бирига қарши бўлган «жадид ҳаваскор труппа»си ва Ҳамзанинг «пuxта тайёрланган», «ғоявий-бадийи жиҳатдан мусобақадор» иккинчи бир труппаси ҳақидаги фикрлар ҳужжатлар билан тасдиқланмайди. Аксинча, мавжуд ҳужжатлар Ҳамзанинг қўқонлик театр ҳаваскорлари билан яқин алоқаларидан далолат беради. Хусусан, «Ойина» журналида тилга олинган қўқонлик ёшлардан Пулатбойвачча Зокирбой ўғли Ҳамзанинг «Янги саодат» романи нашри учун 1914 йилда маблағ йиғганлар руйхатида учрайди. Мирзохид Оқилий, Ҳодихўжа Яъқубхўжа ўғли, Мулла Маҳмуджон қори, Ашурали Зоҳирийлар билан эса Ҳамза 1915 йил 12 июнида «иттифоқ мажлиси» (жамияти хайрия) ташкил қилишда бирга бўлганлигини қайд этади. Балки ана шу мажлис йиғилишларида «Заҳарли ҳаёт» пьесасини яратишга муайян даъватлар бўлгандир (ҳамзашунослар асарнинг саҳнага қўйилган даврини кузда тутибми, 1915 йил кузида ёзилган, деб кўрсатадилар) ёки асар бу пайтларда ёзилган бўлса, саҳналаштириш фикри туғилгандир. Нима бўлганда ҳам, пьесанинг

саҳнавий тақдири бу ишда тажриба орттириб қолган уша театр ҳаваскорлари билан Ҳамза ҳамкорлигининг натижасидир.¹

Хуллас, Ҳамза хориждан қайтгунича Қўқонда ташкил топган театр ҳаваскорлари гуруҳи билан яқиндан алоқа боғлади, ижодий ҳамкорлик қилди ва муайян пайтларда ўзи ҳам спектаклларда иштирок этди*. Бироқ унинг бу пайтдаги асосий фаолияти маърифатпарварлик жабҳасининг бошқа қирраларига қаратилган эдики, бу ҳақда Ҳамзанинг ўз эътирофидан кўра ишончлироқ бошқа бир далил келтириш мумкин эмас. Шоир Марғилонда саккиз ойча муаллимлик қилиб қайтгандан сунгги фаолияти ҳақида ёзади: «Ундан яна Ҳўқанд келиб, бир қанча ўзимга яқин кишилар тўплаб, уларнинг ёрдами билан йўқсул болалар учун пулсиз ўқутуш мактаби очдим... Ундан сунг кечки курс давом эттируб юруб, 1915 йилда яна мажлис чақириб, китобхона, қироатхона каби масалаларни ҳал қилиб, «Ғайрат» исминда китобхона очдирдим. Бундан мақсад бутунгача ёзилгон асарларимни баъзиларин ўз сармоям билан босдиргон бўлсам ҳам, улар майдароқ бўлуб, бошқаларин шул китобхона исминдан босдириш эди»¹.

Ҳамзанинг 1917 йилгача бўлган театрчилик фаолиятига якун ясар эканмиз, азбаройи адолат юзасидан яна бир фактга изоҳ бериш лозим, деб уйлаймиз. М. Раҳмонов «Ҳамза ва узбек театри» китобида «1915 йилда Қўқонда Ҳамза ташкил қилган труппа ҳаваскорлари» деган изоҳ билан бир фотосурат келтирган. Муҳтарам олимнинг бу суратни қасрдан топгани бизга қоронғу. Аммо мазкур сурат биринчи марта эълон қилинган М. Б. Солиҳовнинг зикр этганимиз китобида изоҳ тамомила бошқача, яъни: «Турли шаҳарда ҳаваскор бўлиб саҳнага чиққан зиёлилардан бир гуруҳ...»².

Умуман олганда, Қўқонда маҳаллий зиёлилардан иборат театр ҳаваскорлари труппаси 1914 йил бошларидан мавжуд бўлиб, бу труппа Самарқанд ёки «Турон» труппаси каби мунтазам характерга эга эмас эди. Улар вақти-вақти билан спектакллар қўяр, кўпроқ га-

* «Заҳарли ҳаёт» пьесасининг 1915 йил 22 октябрда қўйилгани масаласи ҳали талайгина далиллар билан тасдиқланиши кераклигини ҳам унутмаслик лозим.

¹ Ҳамза. Танланган асарлар тўплами, 4-жилд, 294-295-бетлар.

² Зикр этилган китоб, 81-бет.

стролга келган тудалар билан ҳамкорликда ёки Алиасқар Асқаровга ухшаган режиссёрлар ташриф буюрганида бунга муваффақ булар эдилар. Қўқонда Ҳамзадек миллий драматургининг стишуви бу труппа фаолиятини анча жонланишига ва янги-янги ижодий кучлар билан кенгайтишига туртки берган бўлса, ажаб эмас. Оқибатда «Падаркуш», «Туй» каби миллий асарлар, «Эски Туркия», «Оч ҳарфлар» каби таржима пьесалар қаторида Ҳамза асарлари ҳам унинг репертуаридан жой ола бошлаган бўлиши мумкин.

4. ТУРКИСТОННИНГ БОШҚА ШАҲАРЛАРИДА МИЛЛИЙ ТЕАТР. ТАЗЙИҚ ВА ТАҲЖИЛЛАР. ҒОЯВИЙ КУРАШ

Миллий театр ғояси 10-йилларнинг урталарига келиб, бутун Туркистон шаҳарларидаги зиёли ёшларнинг фикри-этини қамраб олди. Миллатнинг нажотини маърифатда қўрган жадид тараққийпарварлари ўз қарашларининг кенг миқёс касб этишида, халқ уртасида оммалашиб, уларнинг «басират қўзлари» очилишида театрнинг беназир аҳамиятини тобора чуқурроқ ҳис этмоқда эдилар. Айниқса, «Падаркуш» спектаклининг Самарқанд ва Тошкентда фавқулодда муваффақият қозониши турли шаҳарлардаги ёшларни гайрат «от»ига миндирди. Ўз театр труппалари, ўз миллий пьесалари ҳақидаги орзу-ўйларни қалбларига жо қилди. Қолаверса, спектакль намоишларидан тушадиган маблағ жойларда моддий қийинчиликдан қийналиб ва ёпилиб қолаётган «усули жадид» мактабларини керакли ўқув анжомлари билан таъминлаш учун ҳам зарур эди.

Агар хронологик тартибда оладиган бўлсак, Тошкент, Самарқанд, Қўқондан сўнг Каттақўрғон, Бухоро, Андижон, Наманган шаҳарларида труппалар ташкил топиб, театрчилик ҳаракатининг кейинги тараққайишига замин ҳозирлаб борилди. Кейингиларини, албатта, мунтазам, қатъий репертуар асосида фаолият юритувчи доимий труппалар, деб айтиб бўлмайди. Бироқ, бундан қатъий назар, муваққат театр труппалари ҳам сахна санъатининг халқ уртасида мавқе топиши, миллат маданий ва маънавий ҳаётининг узвий бир қисмига айланмоғи учун муҳим таъсир курсата олди.

Уларнинг ҳар бир қадамини интиқлик билан кузатиб, хайрихоҳ муносабат ва ташаккурлар изҳор қилиб борган «Ойина» таҳририяти театр хабарларига алоҳида эътиборини қаратди. Жойлардаги сахна ишларининг энг оддий тафсилотларидан тортиб ташкилий, ижодий муаммоларигача унинг саҳифаларида ёритиб борилди. «Ойина»чилар ўзларига ҳамқадам «Садойи Туркистон» ва «Садойи Фарғона» каби, театр санъатининг ҳам маърифат ғояси, миллий ижтимоий онг ва пировардида истиқлол туйғулари шаклланиши ва мустақкам қарор топиши учун катта минбар эканини, мактаб, матбуот ва турли жамиятлар қаторидаги ғоят зарур майдон эканини яхши англаб иш тутардилар.

Мажалланинг 1914 йил сонларидан иккитасида Ғарб театр санъатининг аҳволи ва аҳамиятига оид статистик материаллар босилади. Биринчиси «Оврупода театрулар» номли хабар мақола бўлса, иккинчиси схема шаклига солинган «Турли мамлакатларда театр» номли маълумотдир.

Биринчи мақолада ун учта Оврупо мамлакатларида театрлар сони ва айни пайтларда янги театрлар очиш бир оз тўхтаб қолгани, чунки унинг урнини синематугроф эгаллаб бораётгани айтилади. Журналнинг 23-сонида эса ана шу маълумотлар янада кенгроқ, яъни ҳар бир мамлакатнинг неча минг аҳолисига қанча театр тўғри келиши қўшиб борилади. Оврупонинг етти марказий давлатларида театрлар миқдори ва аҳоли сонига нисбатининг келтирилиши бу шунчаки маълумот мақсадидагина бўлмаса керак. Бинобарин, мақсад Туркистонда театрчилик ҳаракатини қучайтириш, ҳар бир шаҳар ва вилоятларда унлаб театрлар очилишини тиламоқдир. Франция ёки Италиядек давлатларда 66—65 минг аҳолига биттадан театр тўғри келиб, жами 596 ва 544 сахна жамоалари бўлгани ҳолда, Туркистонда миллионлаб аҳолига икки-уч миллий театрнинг мавжудлиги ва уларнинг ҳам янги-янги миллий асарлар билан тўлақонли изга тушиб кета олмаётгани таҳририятни ташвишлантиргани аниқ.

Аммо бундан қатъий назар, Туркистонда театрчилик ҳаракати шаклланиб, муайян ривожланиш босқичига кириб бормоқда эди. Бу саъй-ҳаракатларда, шубҳасиз, «Падаркуш» асари бир маёқ вазифасини ўтади. Юқорида батафсил қўриб ўтилган Тошкент, Самарқанд ва Қўқондан сўнг, асар Каттақўрғон шаҳрида намоиш қилинди.

«Ойина» журнали, аввал ҳам куриб утганимиздек, театр намоишлари ҳақида олдиндан хабар (эълон эмас) босар ва бу билан муштарийларини маданий тадбирларда фаолроқ бўлишга чорлар эди. Айни чоғда бу хабарлар театр ишига тахририятнинг алоҳида эътиборидан ҳам далolat эди. Шу маънода журналнинг 1914 йил 22 февраль сониди уқиймиз: «*Каттақурғонда тотор ва ўзбек ёшлари бирлашиб, «Тоторлар мактаби» фойдасига «Падаркуш» фожиасини сахнада қўймоқчи бўлиб, шунинг учун ҳозирда ҳафтада 2—3 маротаба машқ қилмоқдадурлар. 1—2 ҳафта ичинда ҳукуматдан рухсат олуб, театр қўйилса керак*». Бу хабарда диққатга молик нуқта шундаки, Каттақурғонда мустақил труппа шаклланиб, «Падаркуш», айрим театр тарихчилари айтганидек, Самарқанд труппаси томонидан гастролга келиб намоиш этилган эмас. Аксинча, Каттақурғон шахрининг ўз зиёлилари ташаббус кўрсатганлар. Ҳаваскор кучларнинг ҳали заифроқ бўлгани учунми ёки режиссура мақсадларидами, Самарқанд труппасидан айрим кишилар таклиф этилган. Шу таҳлит, спектакль март ойи бошларида тайёр бўлган.

Каттақурғонда спектакль театр биносининг торлиги ва томошабин қўпчилиги сабабли икки кун 2—3 март кунлари уйналади. Бу ердаги намоиш том маънодаги ҳамкорлик самараси бўлди. Чунки спектаклда татар ҳаваскорлари ва ерли зиёлилар қатори Самарқанддан келган актёрлар ҳам қатнашадилар. Масалан, 2 март куни спектаклдаги бой ролини Самарқандда муваффақиятли ижроси билан тилга тушган Абдусалом Абдурахим ўгли уйнаган бўлса, 3 март куни Каттақурғонда муаллимлик қилиб турган Ҳожи Муъин ижро этади. Бошқа бир неча ролларни татар ва Каттақурғонлик мушаххислар бажарадилар. «Миллий шева»даги «Падаркуш»дан кейин татар труппаси ўз тилида «Эрим қайтди» комедиясини ҳам қўйиб берган. Намоиш айниқса биринчи куни муваффақиятли ўтган. Буни ерли халқдан ташқари руслар ҳам эътироф этганлар. Аммо татар мушаххисларининг кўп сузларини ўз шеваларида баён қилгани таассуротни бир оз бузган. Умуман олганда, спектакль натижасидан қониқиб ҳосил қилган маҳаллий ёшлар «Падаркуш»ни Каттақурғонда яна қўйиш истагини билдирганлар. Сабаби, аввало, сахна ишларига Каттақурғонда ҳам ривож бериш бўлса, иккинчисидан, улар шаҳар «қироатхона»сини очишга ҳукуматдан расмий рухсат олиб,

шунинг ҳаракатида эдилар. Спектаклни ана шу мақсад учун маблағ топиш ниятида қайта қўйишни мулжалламоқда эдилар.

Каттақурғондан сўнг «Падаркуш» Бухоро шахрида намоиш этилгани маълум. Урта аср тартиботлари билан янги давр тушунчалари қоришиб, мураккаб бир маиший-маданий манзара касб этган амирлик Бухоро-сида театр ишлари асосан татарлар томонидан юритилиб турилган эди. Булар аксарият Қозон ва Самарқанддан узоқ муддатли гастроллар билан келган татар труппалари бўлиб, ўз спектаклларига маҳаллий татар ва ўзбек, тожик ҳаваскорларини ҳам ижрочи ёки ташкилотчи сифатида жалб этишга уринардилар. Шу тариқа, асосан Бухорода яшовчи татарлар томонидан янги бир труппа ташкил этилиб, татар, озар ва усмонли турк пьесалари сахналаштириб турилди. Бу труппага Ҳусайн Нажиб исмли татар зиёлиси бошчилик қилган. Мазкур «мудир масъул» Бехбудийга мурожаат этиб, ундан «Падаркуш»ни сахналаштириш учун рухсат сурайди. Спектаклдан тушадиган фойданинг фақир «ўстудентлар»га тарқатилишини назарда тутиб, Бехбудий розилик беради. Шундан сўнг бу труппа 1914 йил 5 март куни Бухоронинг «Торикистон» синематугрофи биносидида «Падаркуш»ни намоиш этади. Спектаклга талабгорлар жуда кўп бўлиб, бир неча юз киши киролмай ҳам қолади. Бироқ Туркистон ҳаётини тасвир этган пьеса татар тилида ижро этилгани ва мушаххислар тажрибасизлиги боис томоша у қадар муваффақият қозонмаган. Айни пайтда татарлар ўз «муҳаррир»лари Алиасқар Камолнинг «Биринчи театр» комедиясини ҳам ижро этганларки, бу аввалдан уйналиб юрилгани учун анча қизиқарлироқ ва томошабоп бўлган.

Бухородаги татар труппаси «Падаркуш»ни иккинчи маротаба қўйгани ҳақида ҳам маълумотлар бор. Хусусан, «Ойина» 1915 йил январь сониди «Бухорода тургучи муҳтарам татар биродарлар» биринчи жаҳон урушида мажруҳ бўлган аскарларга ёрдам жамияти барпо қилганларини ёзади. Бу жамият «муслмон сайёр хастахонаси»ни ташкил этган бўлиб, «хастахона» нафъи учун Бухоро труппаси яна «Падаркуш»ни намоиш этишга рухсат сурайди. Жамият номидан Тўқдор Жалолиддин ўгли Самарқандга келиб, Бехбудийдан ижозат олади. Мазкур тадбирда шу кезлар Бухоро жадидларининг етакчилари-

дан булган Абдурауф Фитратнинг ҳам қатнашганлигига доир гувоҳликлар бор. Фитратнинг ДХК архивида 4269-рақам билан сақланаётган «иш»идаги материаллардан шу нарса маълум буладики, у 1914 йилда Бухорода ҳаваскор театрчилик ишини йўлга қўйган, сахнада роллар уйнаган. Тушган пулларни 1914 йил урушида жабрланган мусулмонлар фойдасига ўтказган. Бундай ишлар учун Бухоро қушбеги-сидан мартаба олиб, элга доврўғи ёйилган¹.

Демак, ҳулоса чиқариш мумкинки, татар труппасига Бухоронинг ерли ёшлари ҳам қўшила бошлаган. Ва ҳатто Фитрат етакчилигида янги миллий ҳаваскорлар труппаси тузилган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки Фитратнинг драматургик фаолияти 1917 йилгача бошлангани яхши маълум. Гарчи соф драматик асар сифатида баҳолаб бўлмасан-да, 1909 йилда ёзилган «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи» (1912) асарларидаёқ Фитратнинг драматургик истеъдоди буй курсатган эди. 1916 йилга келиб, «Бегижон», «Мавлуди шариф», «Або Муслим» пьесаларининг ёзилиши бежиз бўлмай, муайян театр труппаси билан ҳамкорлик натижаси эканлиги тайин. Қолаверса, ўзбек драматургиясининг шоҳ намуналарини яратган Фитрат 1909—1913 йилларда Туркияда таҳсил олган кезлари оврупоча театр билан яқиндан танишган бўлмаслиги ва ўзи ҳам юртига қайтгач, бу ерда кечаётган театр жараёнларига бефарқ қараган бўлиши мумкин эмас.

Хуллас, 10-йилларнинг урталарида Бухоройи шариф ҳам сахна санъатидан баҳраманд бўлиб, татар ва ерли ёшлар ҳамкорлигидаги театр труппасига эга эди.

1914 йилнинг 6 июнида Андижоннинг «Люкс» театрида ҳам «Падаркуш» фожиаси уйналади. Бу спектакль ташаббускорлари Андижоннинг ўз кўнгилли ёшлари бўлиб, улар орасида Эшонхон маҳзум, Мулла Эргаш ҳожи, Зиёиддин каби кишилар бор эди. Бу труппа яна ўша озарбайжонлик актёр ва режиссёр Алиасқар Асқаров етакчилигида тузилиб, фаолият курсатди. Унинг «Падаркуш» спектаклидан тушган маблағи «Садойи Туркистон» жаридасининг 20-сонида ёзилишича, 1500 сўмни ташкил этиб, шундан бир қисми Андижонда қурилаётган «қизлар гимназия-

си»га берилган, қолган қисми эса бошқа хайрли ишларга сарфлаш мақсадида банкка қўйилган. Хабарда бошқа тафсилотлар келтирилмайди. Лекин тушган маблағнинг миқдориغا қараганда, спектаклга жуда кўп томошабин қатнашган.

«Ойина» журналининг 1914 йил 40-сонида ва «Садойи Фаргона» газетасининг 20 июль сонида Наманганда ҳам «Падаркуш» спектакли ерли ёшлар ташаббуси билан қўйилиб, «ниҳоятда муваффақият» қозонгани хабар қилинади. Демак, Наманганда ҳам 1914 йил урталарида театр труппаси мавжуд эди, дейиш мумкин. Бу труппа, назаримизда, бир қадар мунтазамликка эга булган. Чунки, унинг 1915 йил мартида ҳам спектакллар қўйгани маълум. Чунончи, Қўқондаги театрчилик ҳаракатлари муносабати билан қайд этганимиз Ҳолмуҳаммад Охундийнинг «Ойина»га юборган мактубига қараганда, Алиасқар Асқаров Андижондан Наманганга ўтиб, маҳаллий ёшлар билан «Эски Туркия» фожиаси ва «Оч ҳарфлар» комедиясини сахналаштирган. Ва бу ҳол Наманган ижтимоий-маданий ҳаётида улкан воқеалардан бири булган. Намангандаги театр труппасининг нисбатан мунтазам характердалигини исботловчи яна бир далил Муминжон Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари» хотиралар китобининг 1926 йилги биринчи ва 1969 йилги қайта ишланган 4-нашрларида ҳам учрайди. «Намангандаги ҳаваскор ёшлар билан бирга «Падаркуш» пьесасини биринчи марта сахнага қўйдик. Мен Нор ролини уйнадим. Ундан кейин «Тўй» пьесасини ҳам сахнага қўйдик», деб хотирлайди муаллиф. Бу хотиралар таҳминан 1915 йил урталарига тўғри келади. Демак, далил айтиш мумкинки, Наманган ҳам шу йилларда ўз ижодий труппасига эга эди.

Агар, аввал эслатганимиздек, Хужанд ёшлари ҳам «Турон» труппасининг 1915 йил июнь бошларидаги гастролларида яқиндан ҳамкорлик қилганини назарда тутсак, айтиш мумкинки, Туркистон ўлкаси 1913 йилдан бошлаб, 3—4 йил оралигида оврупоча театр маданияти шаклланиб тараққий топа бошлаган йлгор Шарқ мамлакатларидан бирига айланиб бормоқда эди. Бу жараён миллий жадид зиёиларининг саъй-ҳаракатлари натижаси бўлиб, халқимизнинг маърифий савияси юксалиб борганидан далолатдир. «Падаркуш» пьесасининг яратилиши ва ундан кейин ёзма миллий драматургиямизнинг янги-янги намуналари

¹ Қаранг: Б. Қосимов. Фитрат, — «Санъат» журнали, 1991, 12-сон, 11-бет.

Эълон қилиниши бу жараённинг тобора қизгинроқ кечишида асосий омиллардан бўлди*.

(1917-йил февраль-октябрь оралиғидаги театр труппалари масаласи ҳам алоҳида тадқиқот мавзуси.) Фақат тасаввур ҳам тушунчаларнинг тула бўлиши учун шунини илова қиламизки, бу даврда «Турон» труппаси фаолияти Тошкентда бирмунча давом этгани ҳолда, аввалгидай фаол эмас эди. Чунки бу пайтда труппанинг асосий кучлари жуда қизгин тус олган сиёсий ва ижтимоий ҳаракатлар билан машғул эди. Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги труппалар эса буткул тарқалиб кетган эди. Шунга қарамай, 1917 йил февралдан кейин ҳам Самарқандда озарбайжонлик актёр ва режиссёр М. Хонталшинский томонидан ерли ўзбек ва татар ҳаваскорлари ҳамкорлигида «Туркистон театр, музика ва адабиёт дастаси» тузилгани маълум. Улар аввалги жадид театр труппалари илгари сурган ғояларнинг ворислари бўлгани ҳолда, давр билан ҳамқадам кўпроқ ижтимоий-сиёсий йўналишларга урғу берганлар. Улар репертуаридаги «Хуррият қурбонлари» (М. Хонталшинский асари, 1917 йил 23 июнда труппа томонидан намойиш этилган), «Ақлли девона» (бир пардали пьеса) каби оригинал асарлар, «Эски Туркия», «Султон Ҳамиднинг ҳоли» номли таржима пьесалар туркчилик ғоялари билан сугорилган сиёсий спектакллар эди.

(«Турон» труппаси фаолияти сустлашган инқилобий йилда Тошкентда муқим татар труппасининг ҳаракатлари анча жонли кечаётган эди. Улар умумтуркчилик ғоясини байроқ қилиб кутарган Нуширавон Ёвушевнинг «Чингизхон» тарихий пьесасини сахналаштирган эдилар.

* Тадқиқотимизнинг мавзу доираси ва даврий чегараси 1917 йилгача бўлган драматургия ва театр масалалари бўлгани учун биз шу даврларда шаклланиб, ўзига хос йусинда ривожланган миллий концерт ва мусиқа ижрочиликлари томошалари ёки «Шарқ кечалари» сифатида оммалашган маданий тадбирлар ҳақида батафсил тўхталмадик. Зеро, бундай кечалар тор мутахассисликдаги махсус тадқиқотларга муҳтож. Чунки 10-йиллардаги концерт кечалари ва спектакллар намойиши сунгида ҳамда «парда» оралиғида ижро этилган куй-кушиқлар, журавозликдаги хор ва шарқийлар куйлаш каби қатор санъат ҳодисалари ҳам шу йилларда сахна ва ижрочилик маданиятининг юксалиб борганига яққол мисолдир. Ана шу хор ва шарқийлар ҳам жадид театри намоёнда-ларининг фаолият қирраларидан яна бирини ташкил этиб, улар мисолида оврупоча бастакорлик, хормейстрлик санъати ҳам майдонга келганини кўрсатади. Қолаверса, мазкур журавозлик — хорлар учун (бу ҳодиса аввало «усули савтия» мактабларида бошланган) Авлони, Ҳамза, Тавалло, Мирмуҳсин-Фикрий каби шоирлар махсус шеърӣ шаклдаги асарлар яратганларки, бу, ўз навбатида, ўзбек шеърӣининг янги-янги замонавий жанрларга мурожаат этиб, бойиб, юксалиб борганини кўрсатади.

Мазкур труппалар ва уларнинг спектакллари, репертуари, тақдири каби масалаларнинг батафсил тадқиқи, таъкидлаганимиздек, кейинги давр ва келгуси изланишлар объектидир.

Туркистон ҳудудида театр ва драматургия ривожини янада жадалроқ одим олиши ҳам мумкин эди. Афсуски, бу жараёнга жуда қаттиқ қаршилик қилган кучлар пайдо бўлди. Саҳна санъатимизнинг, жадид зиёлилари орзулаганидек, бир неча минг аҳоли сонига турғи келадиган қатор театр-ибратхоналари вуҷудга келишида энг катта тўсиқнинг бири мустамлака истибдо-ди бўлса, иккинчиси диний жаҳолат ва мутаассиблик эди. Рус маъмурлари Туркистондаги театрчилик ҳаракатига, миллий драматургия тараққиёти ва тарғиботи-га ҳам ташкилий-маънавий, ҳам моддий тўсиқчилик қилишга уриндилар. «Падаркуш» пьесаси ёзилганидан сўнг икки йилгача нашрга рухсат берилмагани ва, Туркистон генерал-губернаторлигининг ўз цензорлари бўлгани ҳолда, Тифлисдаги матбуот қўмитаси цензориға мурожаат этилгани бунга яққол намуна. Бехбудий рус-француз муҳорабасининг юз йиллигига махсус бағишлов сўзларини қўлёзманинг илк саҳифасига қайд қилиши расмий идораларга таъсир кўрсатиш учун қўллаган чора — «хйла» экани сир эмас. Чунки у асарни тулалигича рус тилига ўгириб, сўнгра цензорға юбормоғи шарт эди. Нафақат «Падаркуш», айни чоғда ҳар бир янги миллий пьесани расмий ҳукумат тасдиғидан ўтказиш учун рус тилига ўгириш мажбурий эди.

Пьесаларни сахналаштиришдаги мураккабликлардан яна бири шунда эдики, цензура рухсатидан ўтган асар, қайта намоёиш этилганда ёки бошқа шаҳар труппалари сахналаштирганда, яна такроран маҳаллий ҳокимиятдан рухсат олиш зарур ҳисобланган. «Падаркуш»ни сахналаштириш мақсадида турли шаҳарлардан юборилган қайси бир хабарни кўрманг, албатта, «ҳукуматдан рухсат олуб» ёки баланд даражалик Фарғона волийсидан рухсат олуб» деган жумлалар учрайди. Ёки ҳар бир миллий спектакль афишаси «Ҳокимларнинг рухсати билан» деган ёзувдан бошланади. Ҳатто француз ҳаётидан олиб ёзилган «Қотили Карима» мелодрамасининг «Турон» труппаси спектакли афишасидаги ҳам биринчи жумла «Ҳокимларнинг ижозати ила» деган сўзлар билан бошланади. Шу труппанинг ташкилотчиларидан Абдулла Авлони «Садойи Туркистон»

газетасининг 1914 йил 2-сонида «Театр уйновчи кишилар жаноб губернатордан ижозат олуб, бош ҳокимларнинг фармойишлари ила сузлайдургон сузларини эълонномага ёзув чиқаруб, ҳар кимга маълум ва ошқор қилиб сузламишлар», деб ёзган эдики, бу ҳам тараққийчи ёшларнинг нақадар қаттиқ маънавий исканжада иш тутганларидан гувоҳликдир.

Чор маъмурлари пьесалар нашри, спектакллар ёки «Шарқ кечалари»га рухсат берар экан, албатта, уларнинг мазмуни, маромномаси ва ижро этиладиган номерлар дастури билан жиддий қизиққан. Керак ҳисоблаганда қисқартирган ёки таъқиқлаган. Концерт номерларидаги шеърӣ матнларга эса махсус эътибор берилган. Ана шу шароитда зиёлилар турли айланма йуллар топишга мажбур бўлганлар. Хусусан, пьесаларни таржима қилганда, айрим ижтимоӣ кескин уринларни бошқачароқ — юмшатиб, баъзи шеърларни эса алмаштириб русчага утирганлар. Баъзан бу «ҳийлалар» маълум бўлиб қолиб, маъмурий ва моддий жазоланиш, спектаклларни намойиш уртасида тўхтатиб қуйиш каби воқеалар ҳам юз берган.

Чор маъмурлари маънавий тазйиқларнинг ўзи билан чекланмаганлар. Айни пайтда улар моддий жиҳатдан ҳам миллий театрчилик ишларига зиён етказганлар. Айрим пьесалар нашри ва спектакль ижроси учун рухсат берилмаса, маъмурларга «ришват», яъни пора беришга мажбур бўлинган. Бундан ҳам зиёлироғи, ҳукумат ҳар бир томошадан тушган маблағнинг эллик фойизигачасини ўз фойдасига ўтказишни талаб қилган. Биз юқорида келтирган «масориф» иловаларида, ҳукумат рухсати учун туланган маблағлар миқдори ҳам кўрсатилган. Хуллас, мустамлака маъмурияти миллий маданиятнинг жонланиши учун тазйиқ ва таъқиқнинг турли шаклларида кенг фойдаланган. Бунинг яна бир мисоли, ўзаро миллий адоватга йўл очиб бериш, диний мутаассибликнинг авж олиб, жоҳил руҳонийлар томонидан жадид зиёлиларининг ақсарият ҳаракатлари, жумладан, драматургия ва театрчилик ишларининг ҳам турли таъқиқларга учрашини лоқайд кузатиш ва балки руҳлантиришдан иборат эди.

«Қадим» ва «жадид» низоси янги усул мактабларидан сўнг, театр масаласида ғоят кескин тус олди. «Театр синоати масаласига «Қуръон»нинг қарашини нотўғри англамоқ ва уламоларда бўлгон таассуб му-

сулмонлар орасида театр синоатининг такомилига зур зиёнлар берди»¹.

Дарҳақиқат, мутаассибона қараш эндиғина шаклланаётган театрчилик йулидаги жиддий ғов эди. Бу ғов ҳам маънавий, ҳам ташкилий-жисмоний кўринишда эди. (Қадимий халқ томоша санъатини тубан масхарабозлик деб тушунган уламо ва руҳонийлар, оврупоча театрни ҳам худди шунинг ўзи, деб билдилар.) Агар қизиқчи ва масхарабозларга улар фақат кўнгилхушлик ва эрмак воситаси, катта зарар етказмайдиган бекорчи машғулот деб бирмунча эътиборсиз қараган бўлсалар, янғича театрнинг омма орасида кенг тарқалиб, халқ онғи ва қарашларига жиддий таъсир кўрсатаётганини сезиб, қолаверса, бу иш билан ўқимишли-зиёли кишилар шугулланаётганидан чўчиб, ошқора кураш йулини тутдилар. Бу курашни, мақсад ва манфаатлари ҳамда йўналишига кўра, икки тоифага ажратиш мумкин.

Биринчи тоифа ёки кўринишдаги кураш соф жоҳилона қиёфада бўлиб, бунда театрчилик ҳаракати намояндалари «қадим»чиларнинг кўпроқ жисмоний тазйиқ ва таъқиқларига учрадилар. Хусусан, М. Муҳаммаджонов ўз хотираларида бунинг шундай ҳикоя қилади: «Қўйган театрларимиз кўпчиликка ёққан бўлса ҳам, мутассиб уламолар ва чор ҳукумати амалдорлари бизга ёмон кўз билан қарар, ҳатто бизларга «падаркушлар» деб ном ҳам қўйилган эди. Уша кўнлари халқ орасида «падаркушлар» ҳукумат томонидан қамалар эмиш, деган гаплар тарқалди.

Наманганда Абдилқодирхўжа деган катта бир бой жуда ҳаддидан ошиб, халқни Наманган ёшларига қарши қайраб солди. Театр ўйнаган ёшларга боққоллар ва бошқа дўкандорлар ҳеч нарса сотмасинлар, саргарошлар уларнинг сочларини олмасинлар, деган мазмунда масжидларда фотиҳа олди»².

Театр намояндаларини бундай ҳақоратлаш фақат Намангандагина бўлмай, маданий ҳаёти анча юқори бўлган Тошкентда ҳам авж олди. «Турон» труппасининг 1914 йил 27 февраль томошаси ҳақидаги афишасини учуриб, «Падаркуш» ва «Хур-хур» номлари устига «отанғни ўлдириб е-е» деган сузларни ёзиб қўйишди³. Мазкур томошани ташкил этишда жонбозлик

¹ «Инқилоб» журнали, 1922, 3—4-сонлар, 36-бет.

² М. Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари, 126-бет.

³ М. Б. Солиҳовнинг қайд этилган китобидан, 74-бет.

курсатган Абдулла Авлониё «масхарабоз бўлди» деб ўз мактабидан қувилди!¹ «Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам театрчи зиёлилар «падаркушлар» деган лақаб оладилар. Жадидлар «падаркушлар», «масхарачилар» яна шунга ўхшаш сўзлар билан аталиб, ҳатто элнинг нафратига ҳам учрадилар, бунга сабаб кубрак мулалар бўлди².

Бу далиллар тараққийпарвар ёшларнинг ҳаракат ва интилишлари ҳаётлари учун нечоғлик хавfli вазиятда кечганини курсатади. Бу вазиятни чор маъмурлари лоқайдлик билан кузатиб турдилар. Ёшларнинг чор маҳкамаларига қилган мурожаатлари мутлақо таъсир курсатмади. Балки, аксинча, Ғ. Зафарий таъкидлаганидек, улар мутаассиб кимсаларга ён босиб, «булмагон нарсаларни курсатиб, тўғаноқлар ташладилар». Вазиятнинг янада кескинлашувини кутиб, икки ўртада жанжаллар чиқишини, қонли тўқнашувлар бўлишини кутдилар. Бундай фожианинг юз бериши эса, уларга миллий-маърифий ҳаракатларни буткул таъқиқлаш учун асос берар эди. Агар жаҳолатнинг бу қуриниши «қадим» ва «жадид» низоларининг аввалроқдан давом этиб келаётган ошқора бир шакли бўлса, миллий театр масаласига мутаассибона қарашнинг иккинчи тоифа қуриниши маълум даражада жадидлашган зиёлиларнинг унғ қанот вакиллари томонидан асосан маънавий-мафкуравий ва ҳатто жисмонан маҳв этиш тарзида намоён бўлди. Бу жиҳатдан М. Б. Солиҳов «Турон» труппаси мисолида келтирган маълумотлар гоёат аҳамиятлидир.

Тошкентда «Падаркуш» фожиясини саҳналаштириш йўлидаги ҳаракатлар «жадид мактаблари» очилишига хайрихоҳ бўлиб, «хайрия жамиятлари»га аъзо бўлган айрим кишилар томонидан кескин қаршиликка учрайди. Тулаган Охун домла, Вали ҳожи, Мирдаббой, Мирзараҳим ҳожи каби анча ислоҳпарвар уламолар зиёли ёшларнинг мактаблардаги муаллимлик нуфузларига путур етишидан қўрқиб, уларни театр ишларидан сақланишга даъват этдилар. «Падаркуш» спектакли намоёйишидан «жамияти имдодия» фойдаси учун топиладиган 1500 сум маблағни ҳатто ўзлари йиғиб бермоқчи бўлдилар. Аммо театр томошаси ёш зиёлилар наздида фақат маблағ топиш воситаси бўлмай,

биринчи навбатда, миллат маданияти ва санъатининг тараққиёти учун, халқнинг умуммаърифий савияси юксалмоғи, ижтимоий онги ривож топтоғи учун буюк аҳамиятга лойиқ ҳодиса эди. Авлониё ўз «Таржимаи ҳоли»да «...**бизнинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди**», деб бежиз айтмаган. Шу сабабдан ҳам ёшлар: / «Модомики, эълон қилдик ва, модомики, билет сотдик — қўямиз, деб ўз мақсадларидан қайтмадилар. Авлониё хотирланича, уларни ниятларидан маслаҳат ва тайёр маблағлар бериб қайтара олмаган баъзи кимсалар ёшларнинг жонларига суиқасд қилишгача бориб етганлар. Мирдаббойнинг ҳовлисида очилган усули жадид мактаби муаллимларининг дарсдан бушаган вақтларига мулжаллаб қандайдир бир аёл бир баркаш сомса ташлаб кетади. Муаллимлар шубҳаланиб, сомсани аввал итга едирадилар. Ит ўша заҳоти жон беради. Қолган сомсаларни текширтириб қурганларида, уларнинг заҳарлангани-маълум бўлди. Бу муаллимлар «Турон» труппасининг илк ташкилотчилари бўлиб, улар ҳатто шу воқеадан кейин ҳам ўз мақсадларидан қайтмайдилар. Ана шундай ҳодисалар таъсирида бўлса керак, «Турон» труппаси аъзоларидан Тулаган Хужамёров-Тавалло «Кимки саҳнада курсанг, они жасорати бу...», деб ёзганида тамомила ҳақ эди.

Таъкидлаганимиздек, жадид зиёлиларининг театр масаласидаги узаро ички зиддиятлари маънавий-мафкуравий йўсинда купроқ намоён бўлган.³ Бу хусусда энг асосий мафкуравий муҳолифот Сайидахмад Васлий билан Маҳмудхужа Бехбудий ўртасидадир. Улар баҳсига батафсил тўхталиш «Жадид театри ва драма эстетикаси» деб номланиши мумкин бўлган катта бир тадқиқот учун асос беради. Бундай тадқиқотни келгусига қолдириб, фақат бир масалани алоҳида қайд этмоқ лозим; яъни шу даврдаги матбуотда босилган унлаб мунозарали мақолалар, муаллифлар доирасининг кенглигидан қатъий назар, зикр этилган икки мутафаккирнинг адабиёт, театр ва бошқа санъат турлари ҳақидаги фикрий муҳоҳасалари атрофида жамланиб, ўша икки қараш билан моҳиятан бирдир. Фақат айрим жузъий мисол ва асосларда муайян фарқли хусусиятларга эга, холос. Шунинг учун Васлий ва Бехбудий мунозарасидаги айрим ихтилофларни қайд этиш билан чекланиб, драматургия ва театрчилик ҳа-

¹ «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», 111-бет.

² «Ўзғаришчи ёшлар», 1924, 2-сон, 12-бет.

ракатига нисбатан баъзи бир маънавий тазйиқларнигина кўриб ўтмоқ мақсадга мувофиқдир.

Маҳмудхужа Бехбудий биринчи ўзбек драматурги ва театр амалиётчиси бўлиш билан бирга, бу санъат турларининг назарий асосларини ҳам махсус тадқиқ этган ilk аллома эди. Унинг «Ойина» журнали 1914 йил 29-сонидagi «Театр надур?» мақоласи жадид театри ва драма эстетикасини урганишда асосий дастур бўла олади. Тўғри, Бехбудийгача «Осиё», «Туркистон вилоятининг газетаси», «Садойи Туркистон» газеталарида театр санъатининг фойдаси, хусусиятлари, айрим туркигуь улкалардаги аҳволи хусусида муайян кузатишлар, мақолалар босилган. Лекин буларда қарашлар ё жузъий, ё тарқоқ ва ёки ўткинчи характерда бўлиб, махсус «Театр нима?» деган савол бор кўлами билан қўйилмади ва унга батафсил назарий нуқтадан ёндошилмади. Бу вазифани биринчи бўлиб Бехбудий амалга оширди. У жадид театрининг бутун моҳиятини «ибратномадур» деган тушунчага жо қилди. Уни «ваъзхона», «таъзир(и) адабий», «ойина» каби сифатлар билан таърифлади. «Тараққий қилмоқни энг биринчи сабаб ва боисларидан бири театрлардур», деди. Уни «қабих» одатларни тарк этиб, «яхшилиқни зиёда» қилгувчи «улуғлар мактаби», деб атади. Муаллиф драматургия жанрлари масаласига алоҳида тўхталиб, трагедия, комедия, драмага таърифлар берди. Унинг маънавий аҳамиятидан ташқари, моддий манфаатини таъкидлаб, бу манфаат миллат, халқ манфаатларига хизмат қилмоғи кераклигини ўқтирди. Айни чоғда, театр санъати ўнсурлари ичида мушаххислик, яъни актёрлик санъатини баланд рутбага қўйиб, у алоҳида мактаблар воситаси ила тарбият қилинувчи «муаллими ахлоқ», «кибор ва муҳтарам синфлар қаторинда»ги соҳа, деган мулоҳазани билдирди. Бехбудий фикрича, муҳаррир, яъни драматург «чуқур ўйлагувчи зариф ва назокатли» шахс бўлиши керак. Танқид «боиси ислоҳ», яъни асарни мукаммаллаштиришга хизмат этувчи ҳодиса сифатида ғоят зарурдир. Шу боис драматурглар танқиддан тўғри хулосалар чиқармоқлари лозим. Ҳуллас, Бехбудийнинг театр тушунчаси шундай. У амалий фаолиятида ҳам фақат шу ақидаларига амал қилди.

Аммо, мударрис Сайидахмад Васлий бу ақидани мутлақо инкор этади. У «Садойи Фаргона» газетаси 1914 йил 83-сонидagi «Шариати исломия» мақоласида

ва «Ойина» журналига йўллаган мактубида (1915 йил 7-сон) театр «анвои уйун ва лаъбиетлар» каби «ҳаромдур», деган фикрда собит. Унингча, «театр кўп замондан бери Миср каби ислом шаҳарларинда ривож топмоқда» бўлса ҳам бирор исломий фикр китобларида ҳалоллигидан исбот қилгувчи далолат йўқ. У «вақт ва умрни беҳуда ўтказиб, вазоифи башариядан» чалғитувчи «исрофи молдек бало ва жафолар»дан булак нарсаси эмас. Бинобарин, «шаръийи шарифтдан... мамнуъ» қилгувчи кўфрона ишдир. Уни «мактаб, одоном қўйиб, ҳалол эътиқод қилуб ривож бермақлари» ҳасилпарастликдир. Агар театрни моддий манфаат деб билсалар, унда «фаҳшиёт» ҳам манфаатсиз эмас-ку. Демак, «бора-бора» они ҳам нафъига қараб равнақ ва ривож берилиши мумкин. Агар театр ибрат бўлса «ибрат сотилурми?»

Васлий ўз даврининг энг закий уламоларидан эди. Уни «қадимчи» ёки «жоҳил руҳоний» дейиш мутафаккир шахсининг мавқеи, аҳамияти ва илмий, адабий асарларидан беҳабар кишининг адолатсиз нодонлиги бўлади. Васлийнинг XX аср бошлари Туркистонда ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётида ўзига хос катта ўрни бор. Уни мусбат ва манфий мезонларнинг якранглигида баҳолаш жўнлик бўлади. Аксинча, қарашларидаги жадидона тараққийпарварлик, санъат ва адабиёт масалаларидаги консерватив тушунчалар унинг дунёқараши махсус эътиборга ва таҳлилга лойиқ эканини англатади. Айни келтирилган мулоҳазаларида ҳам билимдонлик ва мантиқ яққол намоён бўлган. Шунинг учун ҳам унинг қатъий мушоҳада ва хулосаларидан келиб чиқадиган маънавий зарба эътиқоди суистеъжларни эсанкиратиб қўйиши ва жойларда театрчилик ҳаракатларига тамомилан чек қўйилиши ҳақиқатдан ўзоқ эмас эди. Шу кезлар Васлий билан жуда яқин алоқада бўлган, унинг 1914 йил сентябрий охирида Фаргонага саёҳат қилиб, ўз хонадонидан меҳмон бўлганидан бағоят таъсирланган Ҳамза Ҳакимзода-нинг унга махсус шеър-мадҳия ёзиб, «Садойи Фаргона» газетасида эълон этгани тасодиғий эмас. Қолаверса, Ҳамза 1915 йил январидан чиқа бошлаган ислохотчи уламоларга мансуб ўнг қанот жадидлар орагани «Ал-ислоҳ» билан ҳамкорлик қилган. Бу журнал

¹ Зие Санд. Танланган асарлар, 45—47-бетлар.

эса айнан шу даврда театр масаласида уламоларнинг ёш тараққийпарварлар билан кескин муҳофазалари майдони эди. Бу мулоҳазадан қатъий назар, Васлийнинг мантиқли зарбаларини қайтармоқ ва энди туғилиб, ривожланаётган театрчиликни мафкуравий тазйикдан халос этмоқ учун ҳам унга лойиқ билимдон муҳолиф зарур эди. Худди шу вазифани яна Маҳмудхужа Беҳбудий бажарди.

Беҳбудий Васлийнинг «Шариати исломия» мақола-сига жавобан «Ойина»нинг 1915 йил 5-сонида «Театр, мусиқа, шеър» мақоласини эълон қилди. Унда мударис жанобларининг «ҳар навъ лаъбиёт ва уйун ҳаром» деган сўзларини мунозара қилиб, уларнинг баъзи қисми ҳаром ва баъзиси ҳатто «шаръан лозиму савобдур», деди. Беҳбудий кенг дунёқарашли, теран илмли аллома улароқ, Васлийнинг фикрларини унинг уз талаби буйича ҳадис, диний ривоят ва пайгамбаримиз ҳаётларидан иқтибослар келтириб инкор этди. Зарба қувватини кучсизлантирди. Масалан, нағма ҳаромлиги ҳақидаги Васлий даъвосига жавобан Беҳбудий Муҳаммад алайҳиссаломнинг Абу Бакр билан биби Ойшанинг ҳузурига кириб, доира чалаётганлари устидан чиққанини ва Абу Бакрнинг норозилигини: «Қуйинг, Абу Бакр! Зероки, айёми ийддур», деган сўзлари билан изоҳладики, бу уз муҳолифига тенг даражадаги жавоб эди. Бунга ҳам қоникмай эътироз жавоби билан «Ойина» ҳаёياتига мурожаат этган мударис афандига муфти Маҳмудхужа Беҳбудий аввалгидан ҳам мантиқлироқ жавоб қайтарди. Аниқроғи, Васлийнинг кинояли «Ибрат сотилурму?» саволига «дарс, фатавий, таълим, имомат ва эшонлик учун пул олинуруму?» дея янада киноялироқ савол билан жавоб қайтарди. Ва кейинги замонларда бу ишлар учун «ажро олмоқ»қа «уламо маслаҳати фатавий» берганлари каби, оврупоча театр ҳам ислом дунёсида «янги нимарсалиги учун эски фикҳ китоблариндан ҳалол ё ҳаромлиги бобинда табиий бир нимарса топилмайдур. Аммо театрда ваъз, насихат ва ибрат ва оддий мусиқийга тааллуқ нимарсадан бошқа гуноҳлик нимарсалар булмас. Театр дуруст, балки ваъз ва маслаҳат, оммага стишли сўзлардан баҳс булган учун (яъни бидъатлар) ҳукмига кириб савоб булур... Мадоҳили (яъни даромади — Ш. Р.) яна миллий ва диний эҳтиёжларга сарф булур», деб жавоб қайтарди. Беҳбудий

жавоб сўнгларида узининг «Театр надур?» мақоласидаги назарий қарашларини давом эттириб, уз театр ақидасини яна шундай конкретлаштирди: «*Бизча, театр уйин эмас. Балки мажлис(и) ваъз ва дарсхонаи ибратдир. Театр бир ойинадирки, жамиятга оид булган ноқису олатларни мужассам курсатур. Бойси танбия ва сабаби таомилу ислоҳ булур*»¹.

Куринадики, театрчилик ҳаракати гоёт жиддий мафкуравий кураш сабабларидан бири булган. Янги театр маданиятини яратиш амалда қанчалар мушкул, хавфли бир таъқиб ва тазйиқ билан кечган булса, янги театр эстетикасини барқарор этиб, миллат маънавиятининг узвий бир булагига айлантириш ундан кам булмаган таҳқир ва гоёвий курашларга дучор булди. Васлий қарашлари гарчи жуда асосли эътироз билан инкор этилган булса-да, шу билан барҳам топмади. Унинг турли даража ва куламдаги давомчилари пайдо булди. Шу жиҳатдан «Ал-ислоҳ» журнали 21-сонидаги марғилонлик Фазлулваҳҳоб қорининг Васлий қарашларига гоёт ҳамнафас фикрларини мисол келтириш мумкин. У ҳам уйин-кулгу, мусиқанинг барча турларини ҳаромдан олиб, гуноҳга солади.

Бундан маълум буладики, театр ва драматургия масалалари шаклланишидан то росмана оёққа турғунига қадар ҳам ташкилий-жисмоний, ҳам маънавий-мафкуравий зиддиятлар гирдобиди булди. Зур қийинчиликлар ва зиддиятлар ёш, тараққийпарвар жадидларнинг фақат фидойилик, жасорат ҳам журъатлари туфайли бартараф этилди.

Хуллас, мазкур бобни якунлаб, хулоса қиладиган булсак, айтиш жоизки, 10-йиллардан бошлаб Туркистонда миллий драматургия, театр вужудга келди ва маълум маънода миқёс касб этиб, ривожланди. Театр санъатининг ривожини том маънода илк узбек миллий драмаси булган Маҳмудхужа Беҳбудийнинг «Падаркуш» асари белгилади. «Падаркуш»ни, улка ижтимоий-маданий воқелигида тутган ўрни ва аҳамиятига кура, 10-йиллар Туркистон тарихининг буюк ижтимоий-сиёсий ҳодисаларидан бири, деб баҳоламоқ лозим.

«Падаркуш» таъсирида театр труппалари ташкил топганидек, Ҳожи Муъин, Абдулла Бадрий, Нусратул-

¹ «Ойина», 1915, 7-сон, 158-бет.

ла Қудратулла, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода, Абдурауф Фитрат, Чулпон, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Хуршид, Ғулом Зафарий каби унлаб миллий драматургия намояндалари ҳам биринкетин етиша бошладилар. Улар аксарият адабий-бадий ижод жараёнини амалий театрчилик фаолияти билан биргаликда олиб бордилар. Асарларида замонанинг маиший-маърифий муаммоларидан то ижтимоий-сиёсий масалаларигача қамраб олдилар. Шу маънода миллий драматургиямизнинг 10-йиллар сунгидаги улкан воқеаларга қадар кечган шаклланиш жараёнларини кузатиш, тадқиқ этиш давр ижтимоий-маданий ва адабий ҳаёти манзараларини тулароқ тасаввур этиш учун имкон беради.

Ш Б О Б

ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

Асримиз бошларида туғилган ёзма миллий драматургия узининг ибтидо, тараққиёт ва таназзул тарихига эга. Бу тарихни эса ижтимоий-сиёсий воқелик тарихидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмаслигини юқорида батафсил курдик Бинобарин, жадид адабиёти, театри ва унинг эстетикаси ижтимоий ғоя тақозоси ва талаби билан вужудга келди ҳамда унинг қарор топтоғи учун хизмат қилди. Шу боисдан ҳам унинг мавзу ва ғоявий мақсадларида, масалаларнинг қўйилиши ва ечимида жадид зиёлиларининг шу даврдаги мақсад ва интилишлари тўла тажассумини топган. Аниқроғи, жадидларнинг кўзда тутган конкрет ислохотчилик позициялари, ижтимоий муносабатларни ўзгартириб, тараққий этган жамият барпо қилиш ва миллий онг таркиб топгач, мустақил давлат учун кураш маслағи улар яратган сахна асарлари мавзу доирасини белгилади. Демак, жадид драматургиясининг шаклланиш тарихи ва ривожланиш босқичлари ижтимоий-тарихий жараён билан параллел таснифий хусусиятлар касб этади. Бинобарин, ижтимоий ғоянинг тадрижини аниқлаш айтини чоғда жадид драматургиясига ҳам тааллуқлидир.

Аввалги бобларда куриб утилган ижтимоий хarakterистикаларга қўшимча қилиб, яна таъкидлаш лозимки, Туркистонда маърифатчилик Оврупо маърифатчилигидан фарқли ўлароқ икки асосий йўналишда кечди. Агар Оврупо маърифатчилиги антифеодал қарашлар маҳсули бўлиб майдонга чиққан бўлса, Шарқ маърифатчилиги, жумладан, Россия мусулмон улкалари маърифатчилиги унга ёнма-ён антиколониал кайфиятни ҳам ифода этди. Хусусан, Туркистонда маърифатчиликнинг бу икки кўриниши биз аввал қайд этган жадидчилик масалаларига доир икки маҳсус илмий анжуманларда ва йирик тадқиқотчиларнинг асарларида батафсил баён этилган. Уларга қўшимча қилиб айтиш мумкин, моҳиятан антифеодал ва антиколониал негизга эга бўлган маърифатчилик

илк паллаларда, асосан феодал қолоқ тартиботларга қарши кураш хусусиятини намоян қилди. Чунки мустамлака ҳукмронлигига қарши қуруқ диний эҳтирослар ва фақат хусусий фидойилик билан курашиш мумкин эмаслиги қатор стихияли қўзғолон ва исёнларнинг аччиқ тажрибасидан, қолаверса, жаҳон тарихи сабоқларидан яхши маълум эди. Шу боис, аввало, ижтимоий-миллий онг шаклланиши учун энг катта тўсиқ бўлиб турган диний мутаассиблик, жаҳолат, қолоқ турмуш тарзи, иқтисод, маданият ва маънавиятнинг чиркин қуринишларига қарши кураш жорий мақсадга айланди. Уқув системаси, диний ҳамда бошқа мафкуравий институтларни ислоҳ қилиш ҳаракати кенг миқёс касб этди. Айни шу давр адабиёти ва, жумладан, драматургияси уша кайфиятни ифодалади, уни омма орасига сингдиришга хизмат қилди. Шу жараён билан боғлиқ ҳолда янги-янги санъат турлари, адабий жанрлар шаклланди. Бу жараён ижтимоий-тарихий воқеалар тадрижига қўра XIX аср сўнғларидан то 1916 йил урталарига қадар давом этди. Албатта, бу даврни ҳам ўз ичида тарихий жиҳатдан, яъни ҳаракатнинг тугилиши ва ривожига қараб муайян босқичларга бўлиш мумкин. Аммо XIX аср сўнғларидан 1916 йил урталарига қадар маърифатчилик ҳаракатида антифеодал мақсад ва интилишлар умумий этакчи кайфият бўлди. Антиколониал кайфият бу даврда нисбатан жўзий қуринишларда бўлиб, 1914 йил биринчи жаҳон уруши бошланганидан сўнг ёрқинроқ қиёфа касб эта бошлади ва 1916 йил ёзидаги халқ озодлик қўзғолонларидан сўнг тамомил оловланиб, этакчи тенденция тусини олди. Бунга А. Қодирийнинг «Таржимаи ҳол»ида шундай гувоҳлик учрайди: «Айниқса 1916 йил рабобий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам қучлик эди»¹. Жараён 1917 йил Россия Февраль инқилоби билан шитобланиб, маърифатчиларнинг деярли барчасини миллий истиқлол курашчиларига айлантирди, ҳаракат ўзининг мутлақ сиёсий либосига кирди.

«Урта Осиёда... маърифатпарварлик ҳаракати... XIX аср охири ва XX асрдан бошланди. Бу ҳаракатни 1905 йил рус революциясининг мафкураси тезлаштирди. Бу, бошланиши. Унинг охирини 1917 йил деб

аташди, менинг нуқтаи назаримча, 1916, йил. Бу халқ қўзғолони йилидир. Бу қўзғолон Умумтуркистон ҳаракатига эга бўлиб, унда Туркистонда яшовчи барча халқлар ва элатларнинг вакиллари қатнашган. 1916 йилдан бошлаб маърифатпарварлик ҳаракатида ва маърифий-фалсафий тафаккурида бухрон қўзга ташланади. Ана шу икки сана ибтидо ва интиҳодир. Мазкур қўзғолон, Февраль ва Октябрь инқилобларидан сўнг содир бўлган воқеалар қандайдир даражада маърифатпарварлик — жадидчилик ҳаракати билан боғлиқ бўлса-да, аммо мафкуравий жиҳатдан фарқ қилади. Замон узга мақсад ва бошқа талабларни қўймоқда эди, ана шу пайтдан эса янги давр бошланди».

Филология фанлари доктори Э. Каримов илгари сурган бу мулоҳаза бизнинг нуқтаи назаримизни тасдиқлагани ҳолда, 1916 йил халқ қўзғолонидан кейинги миллий тафаккурда юз берган бухронни «мафкуравий жиҳатдан» фарқлайди. Дарҳақиқат, янги давр янги мафкурани юзага чиқарди. Аммо бу мафкура четдан экспорт қилинган ёки шу кунларда тугилган бўлмай, у уша жадидчилик ёки маърифатчиликнинг антифеодал ҳаракат босқичи кейинги қаторга сурилиб, колониал тузумга қарши кураш қуриниши ошқора бошланганидан, олдинги қаторга чиққанидан далолат эди. Нима учундир бизнинг ижтимоий-фалсафий фикр тарихимизни ёритишда кўпгина олимлар ҳанузгача маърифатчиликни тор ислохотчилик билан чеклаб, унинг 1916 йил охиридан бошланувчи кейинги даврини назардан соқит қиладилар. Ваҳоланки, кейинги, сиёсий тусдаги курашларнинг марказида айнан уша маърифатчиларнинг ўзлари турдилар, уюштирилдилар. Буни мунаққид Отажон Ҳошим бадий адабиёт мисолида 20-йиллардаёқ қайд этган эди: «Жадид адабиёти икки катта даврни босиб ўтди. Биринчиси, инқилобдан илгариги, чор ҳукумати вақти давридаги, иккинчиси инқилобдан кейинги пролетариат ҳокимияти вақтидаги даврдир»². Маърифатчилик деган истилоҳни тўғридан-тўғри ўз узак маъноси билан тартириш бу уринда ножоиздир. Жаҳон маърифатчилик даврлари тажрибасида қўзғилиганидек, бизда ҳам бу ҳолда ижтимоий-маърифий ислохотлар талабидан миллий озодлик, мустақил давлат, тараққий топган янги

¹ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. Тошкент, 1969, 206-бет.

² «Санъат» журнали, 1991, 1-сон, 13-бет.

² Отажон Ҳошим. Жадид адабиёти тўғрисида, — «Қизил қалам» мажмуаси, Самарқанд—Тошкент, 1929, 17-бет.

муносабатлар учун сиёсий кураш маслагига ушиб утган Оврупо маърифатчилиги XIX аср урталаридаги буржуа инқилоблари учун замин ҳозирлаганидек ёки Россия маърифатпарварлиги XVIII асрлардан бошланиб XIX аср иккинчи ярмида революцион-демократия даражасига усгани ва оқибат 1861 йил крепостнойлик ҳуқуқини бекор қилишдек инқилобий аҳамият касб этган ҳодисани майдонга чиқарганидек, Туркистон маърифатчилиги ҳам 1916 йилнинг иккинчи ярмидан узининг антиколониал сиёсий моҳиятини тамомила инкишоф қилиб, улкадаги курашларнинг авангардига айланди. Демак, жадидчиликнинг ижтимоий-тарихий тадрижидаги биринчи давр аниқ — XIX аср охирларидан 1916 йилнинг урталаригача. Бинобарин, жадид адабиёти, жумладан, драматургиясининг ҳам шаклланиш чегаралари шундай.

Хуш, иккинчи давр-чи? Яъни 1916 йил урталаридан қувват ола бошлаган жадидларнинг озодлик ва истиқлол учун очиқ сиёсий курашлари қачонгача давом этди? Адабиёт ва театр бу даврда ҳам жадид гояларининг тажассуми бўлиб қолдими, йўқми? Гарчи тадқиқотимиз мавзуи шаклланишдан сўнгги босқичларни ўз доирасига олдирмасда, умуман жадид драматургиясининг кейинги тараққиёт манбаларини белгилашда ва, қолаверса, айрим ноаниқликлардан асраниш маъносида баъзи мулоҳазаларни айтиб ўтиш фойдадан ҳоли эмас.

Аввало, ҳаракатнинг кейинги даврига бир оз ойдинлик киритсак: 1916 йил ёзида рўй берган стихияли умумхалқ қўзғолони жадидларнинг аксар эътирозига сабаб бўлган эса-да, уларни лоқайд қолдирмади. Чунки улкада қон тукилаётган, миллатнинг навқирон фарзандлари қиргин ва қатагонларга учраётган эди. Аввалроқ эслатганимиздек, тараққийпарвар зиёлилар бемаъни қиргиннинг олдини олиш учун халқни тинчлантиришга ва чор маъмурларининг кескин ҳарбий ҳаракатларини тийишга уриндилар. Биринчи навбатда ўзлари бош бўлиб, мардикорликка сафарбарликни уюштиришга киришдилар. Махсус «маҳаллий ердам қўмиталари» тузиб, сафарбарликни адолат билан амалга оширишга ва ҳатто воқеалар иштирокчиси А. Қамчинбек ёзганидек, «турончиларнинг ўз кишилари саналган Мусахонуф» (Мусахон Мирзахонов, «Турон» театр труппасининг аъзоси) каби вакиллари мардикорларга қўшиб Россия шаҳарларига жунатди-

лар. Айни пайтда жадидлар қўзғолон иштирокчилари тақдирини уйлаб, маъмурларнинг шафқатсиз ваҳшийликларининг олдини олиш учун Россия Давлат Думасига бир неча бор мурожаат қилдилар. Туркистондаги ҳақсизликларни урганиш учун махсус комиссия тузилишини талаб этдилар. Ниҳоят, Убайдулла Асадуллаҳужаев ва Вадим Чайкин ҳаракатлари билан А. Ф. Керенский бошчилигида Давлат Думасининг тафтиш комиссияси аҳволни урганиб, адолат қилиш учун Туркистонга келади ва ҳақиқатан ҳам қонунсизликлар рўй берганини расман эътироф этади. Ҳамза Ҳакимзода шу муносабат билан қуйидаги сатрларни битган эди:

Улмаишдир жаҳон ичра бу хил фожиа ҳеч,
Яъни қахвораи маъмурлара ҳар жисм эди кеч,
Бу ватандан икки ўғлон туғуб озоду укинч,
Тиз букуб шаҳ қошида қилди бу ҳолатлари реч.
Яша, Чайкин! Яшасун чун ватан ўғли Хужаев!
Яшасун соянғиз ила баравж ёшларимиз¹.

Россияда инқилобий воқеаларнинг авж олиши қўзғолон таассуротидан ҳали бегоналашиб улгурмаган халқ ва зиёлиларни янги сиёсий буронлар гирдобига ташлади. Дума йўли билан илк бор ижобий натижага эриша олган жадидлар қиргин-баротсиз сиёсий кураш усулларида фойдаланишда давом этдилар. 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг «Турон» жамияти негизда улканнинг барча табақа вакиллари қамраб оlingan «Шурои ислом» ташкилоти тузилди. Бироқ кўп ўтмай, «қадим-жадид» низоси янада зурайиб, мурасиз тус олди. Рухонийлар ажралиб, «Уламо» жамиятини барпо этдилар. Бир миллат вакиллари узаро адовати охир-оқибат Октябрга келиб, ҳокимиятнинг большевиклар қўлига ўтиб кетишига имкон яратди. Шундагина Туркистоннинг янги — қизил шаклдаги истибдод қомига яна тортилаётганини курган уламо ва тараққийлар ҳақиқий душман киму унга қарши курашиш чораларини муштараклаштириш лозимлигини англаб етдилар. 1917 йил ноябрь сўнгида Қўқонда «Туркистон мухторияти» деб номланган иккинчи бир ҳокимият таъсис этилди. Умутуркистон манфаатларини ўзида акс эттирган бу ҳукумат тўла қонуний бўлиб,

¹ Ҳамза. Тўла асарлар тўплами, 2-жилд, 65-бет

жадидчилик ҳаракати антиколониял йуналишининг табиий натижаси, алалхусус, авж нуқтаси эди. Кучлар нисбатининг тенг эмаслиги ва буткул барҳам топмаган ички ихтилоф боис бу ҳукумат 1918 йил февраль урталарида большевиклар томонидан ваҳшиёна тугатилди. Айрим раҳбарлари отилди, қамалди, баъзилари эса қочиб қутулди. Яна бир қисми ва жойлардаги хайрихоҳлари қуролли тудалар тузиб, турли зарбалар беришга, халқни советларга қарши оёқлантиришга уринди. Аксар жадид зиёлилари маориф ва мафкура, жумладан, матбуот, адабиёт ва санъат соҳаларида кескин ғоявий курашни давом эттирдилар. Бунинг яна бир сабаби Совет ҳокимияти урнатилгач, большевистик зуровонликнинг, талон-тарож ва очликнинг авж олиши эди. 20-йилларнинг бошларида Туркистон Халқ Комиссарлари Советининг раиси булган Қайғисиз Отабоев бу ҳолни шундай изоҳлаган эди: «Бизнинг «Йуқолсин эски дунё, йуқолсин буржуазия!» деган шиоримиз ҳаётга тахминан қуйидагича жорий этилди: биз эски дунё деганда, барча мачит ва мадрасаларни тушундик ва уларни бекитиб қўйдик; қози ва уламоларни ҳибсга олдик; диний хурофотга қарши курашимиз шундай ўз ифодасини топдики, Марғилонда Совет ҳокимиятининг вакиллари мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлмиш Қуръонни ёқиб юборишди; Андижондаги жомеъ масжиди мусулмон отрядларининг қўналғаларига айлантирилди ва у ерда баччавозлик авж олиб кетди.

Бизнинг отрядларимиз масжидларга ҳужум қилиб, намоз ўқиб утирган эшон ва уламолар устига бомбалар ташлашди. Натижада уламо ва эшонларнинг ҳаммаси босмачилар томонига утиб кетишди. Маҳаллий бойларни оврупо буржуазияси қаторида ҳисоблардик ва ҳибсга олиб, авахта қилдик...

Шулар билан мувозий равишда галла монополияси, озиқ-овқат тақсимооти каби тадбирларни амалга ошира бордик, натижада барча деҳқон ва ҳунармандлар совет тузумига, совет тартибларига қарши қўзғалди ва босмачилар тарафига утиб кетди, ...бу ҳаракат эндиликда сиёсий мазмун касб этди. Шуни таъкидлаш лозимки, 1919—1920 йилларга келиб Фарғонада қароқчилик, босмачилик эмас, балки ўзига хос халқ исёни вужудга келди.

4 йил мобайнида биз бу ҳаракатга тўғри баҳо беришни ҳам билмадик, у халқ қўзғолони бўлган ҳолда

биз уни босмачилик деб атадик... Ва алал-оқибат 4 йил давомида биз бу ҳаракатнинг бирон-бир жиҳатини тугата олмадик».¹

1922 йилнинг 18 июлида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг IV пленумида айtilган бу сўзларнинг инкор этиб булмас далилларга асосланганини таъкидлаб, Қ. Отабоев берган баҳо тахириталаб эканини айтмоқ лозим. Чунки 1918 йилдан бошланиб, ун олти йил давом этган ва «босмачилик» аталиб келинган халқ миллий-озодлик кураши аввалги йиллардаги шундай ҳаракатларнинг мантиқан давоми бўлиб, унинг мафкуравий негизиди жадидчилик ҳаракатининг антиколониял моҳияти ҳам ётади. Жадидлар «Чўқоефнинг раҳбарлиги остида кетиб, Қўқон мухторияти туздилар. Босмачиликни ташкил қилиш Чўқоефнинг қули билан бўлди. Бу чиқиш сиёсий чиқиш бўлиб, бундан тилак Шурос ҳукуматини ағдариш эди».² Дарҳақиқат, 1922 йилгача «босмачилик» ҳаракати антиколониял мақсадларда уюшган йирик сиёсий ҳаракат сифатида бутун Туркистон улкасини жунбушга келтириб турди, Фақат большевикларнинг айерлик билан «сопини ўзидан чиқариш» усуллари, яъни халқнинг муайян қисмини моддий манфаатдорлик билан ўз томонига ағдариб олиб, уларни ўз ватандошларига қарши қўйишлари, ёлгон ваъдалар билан йирик тудалар уртасига нифоқ солишлари, бу йўлда айрим уламо ва руҳонийлардан актив фойдаланишлари ҳаракатнинг миқёс ва мақсадлари торайишига, майда гуруҳларга бўлиниб, кучсизланишига олиб келди. Худди шу даврларда СССРнинг ташкил топиши, бир оз утиб яхлит Туркистон улкасининг парчаланиб, миллий-худудий чегараланишнинг амалга оширилиши мустақиллик учун давом этаётган амалий ва мафкуравий сиёсий ҳаракатларнинг илдизига болта ура бошлади. Ҳаракат парокандаликка юз тутди. «Босмачи» тудалари тоғу-тошларда яшириниб, ғоят қаттиқ жисмоний таъқиблар туфайли тобора тугатилиб борилган бўлса, жадид зиёлилари мафкуравий-маънавий тазйиқ остига олинди. 20-йилларда жадид ғоялари асосан бадиий ижодда, айниқса драматургияда кенг ва тулақонли ифодасини топди. Фитрат, Чулпон, Ҳамза, Ғози Юнус, Хуршид, Абдулла Авлоний, Ҳожи Муъин, Аб-

¹ «Ешлик» журнали, 1990, 5-сон, 76-бет.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1927 йил 6 июнь.

дулла Бадрий, Гулом Зафарий пьесаларида, шеърларида, Абдулла Қодирий романларида, «Чигатой гурунги» аъзоларининг адабий ва танқидий чиқишларида жадид маърифатчилигининг феодал тартиб ва қолоқликларга қарши шаклланиш даври мавзу ва ғояларидан то озодлик, эрк, адолат, тенглик ҳақидаги юксак сиёсий маслақларгача турли усул ва услубларда, хусусан, рамзий-мажозий ёки «усули таъриз» шаклида тасвирланганини кузатиш мумкин.

20-йилларнинг урталаридан жадидчилик идеологияси ва намоёндаларини маънавий тазйиқ қилиш кучайди. Аввал матбуотда мунозарадек бошланган жараён расмий тус ола бориб, сиёсий ёрлиқ епиштириш билан яқунланди. 1927 йилда жадидчиликка совет идеологиясига қарши аксилинкабий ҳодиса ва ҳаракат, деб расман сиёсий баҳо берилди. Намояндалари «зиёли» эмас, «зиёли» деб қораланди. 1929 йил урталаридан эса уларни жисмоний таъқиб этиш бошланди. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хужаев, Салимхон Тиллахонов, Саидносир Миржалилов, Қайом Рамазон кабилар ҳибсга олиниб, сургунга маҳкум этилдилар. Бирор тасодиф ва айрим сабабларга қура таъқибдан омон қолганлари маънавий тазйиқ ва таҳдидлар хавфида совет идеологиясини қабул қилиб, шу позицияда фаолият курсатмоққа мажбур бўлдилар. Аммо бу ҳам кўпга бормай, 1937 йилнинг умумиттифоқ қатагон компаниясида батамом барҳам топди. Жадидчилик ҳаракатининг ҳар қандай қурилиши сўнгги вакиллари билан бирга буткул тугатилди.

Ана шу факт ва мулоҳазаларга қура, 1916 йил иккинчи ярмидан то илк жисмоний таъқиб ва фикрий тушқунлик юз берган 1929 йил оралигини жадидчилик ҳаракатидаги иккинчи давр, деб ажратиш лозим.

Демак, жадидчиликнинг ижтимоий-тарихий тадрижини қуйидагича белгилаш мумкин:

1. XIX аср охириларидан то 1916 йил урталаригача.

2. 1916 йил иккинчи ярмидан то 1929 йилгача.

Агар буни конкрет истилоҳлар тилига кўчирадиган бўлсак, биринчи даврни, аввало, турли соҳалардаги феодал қолоқликка қарши кайфият етакчилиқ қилган *маърифатчилик* даври; иккинчисини эса антиколониал йўналиш бошлаб амалий ва кейинроқ маъмурий таҳдидлар туфайли мафкуравий-маънавий шаклда давом этган *сиёсий қураш даври*, деб айтиш мумкин.

Таъкидламоқ керакки, биринчи давр уз ички ри-

вожланиш босқичларига эга бўлганидек, иккинчи давр ҳам турли қурилиш ва ички бўлинишларга эга. Масалан, жадидларнинг ижтимоий-сиёсий воқеликдаги амалий фаолияти яққол намоён бўлган муддатни 1916 йил иккинчи ярми — 1922 йиллар оралиги, деб курсатиш мумкин. Буни Тошкент округ маданиятчилари қурултойида Мунаввар қори ҳам эътироф этган эди.¹ Мана шу йилларни айрим жузъий фарқлар билан Б. Қосимов,² Э. Каримов,³ С. Аҳмедов⁴ каби тадқиқотчилар ҳам алоҳида ажратиб курсатадилар.

1929 йилгача бўлган кейинги даврда жадидлар амалий-сиёсий фаолиятдан асосан четлаштирилди. Чекка-чеккадан уларга «мафкуравий» тошбўрон бошланди. Бу гоҳо жисмоний тазйиқлар билан ҳам қушиб борилди. Унинг илк қурилишларидан бири 1921 йили Тошкентнинг Эски шаҳарида рўй берди. У ерда Садриддинхон Маҳзум, Ориф Каримий, Юсуфбек Қурбонбоев ва бошқа кишилар устидан «ватанпарвар, ҳаёлараст оқ зиёлилар» деган ёрлиқ билан суд жараёни ўтказилди. 1923 йил урталарида Мунаввар қори бир муддат қамаб қўйилди. Шу йил 23 июнида Бухоро коммунистларининг пленуми Бухоро ҳукуматининг беш аъзоси — Фитрат, Аминов, Отахўжаев, Сатторхўжаев, Ёқубзодаларни партиядан учуриб, ишдан олиш ва юртдан бадарга этишга қарор чиқарди. Суфизода қийин-қистовга олинди. Кейинроқ Абдулла Қодирий, «раҳбар ходимларни обрусизлантириш»да айбланиб, уч ой суроқ берди. Шу кезларда Турор Рисқулов, Низомиддин Хўжаевлар ҳам давлат ишларидан четлаштирилдилар. Хуллас, жадидчилик ҳаракати вакиллари турли таъқиб ва тазйиқлар исканжасига солиниб, 1929 йилдан «синф сифатида» жисмонан тугатилишга маҳкум этилди.

Қуринадики, жадидчиликнинг иккинчи тарихий даврида ҳам узига хос ички тадрижий бўлинишлар мавжуд.

Хуш, ҳаракатнинг шу қисқача тарихидан сўнг, унинг талаб ва тақозоси бўлган бадий адабиёт, жумладан, жадид драматургиясини ҳам шу таҳлит тасниф этиш мумкинми? Бизнингча, мумкингина эмас, зарур ҳамдир. Чунки жадид драматургияси, аввал айтганимиз,

¹ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон», 1927 йил 7 июнь.

² Б. Қосимов. Жадидчилик, — уша манба, 23—39-бетлар.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1990, 6-сон, 14-бет.

⁴ «Шарқ юлдузи» журналы, 1992, 5-сон, 116-117-бетлар.

миздек, шаклланиш давридан то ривожланиш босқичларига қадар ижтимоий воқелик акс-садоси бўлиб келди. Шунга кура, ёзма драматургиямизнинг илк намунаси яратилган 1911 йилдан то 1929 йилгача бўлган даврни ўзбек жадид драматургиясининг шаклланиши ва тараққиёти даври деб аташ ҳам тарихий, ҳам адабий реалликка мувофиқдир. Уни юқоридаги ижтимоий-тарихий мулоҳазалардан келиб чиқиб, драматургиядек йирик адабий турнинг ўзига хос жанровий куринишлари, такомили, мавзулар доирасининг ўсиб, кенгайиб бориши, ғоявий-эстетик ўзгаришлари, бойиши каби жиҳатларига кура, уч асосий даврга ажратиш лозим.

Биринчиси, том маънодаги шаклланиш даври бўлиб, у 1911—1916 йилларни ўз ичига олади.

Иккинчиси, 1917—1924 йиллар оралигидаги тараққиёт босқичи бўлиб, бу даврда драматургия умуман ўзбек адабиётининг етакчи жанри бўлиб қолди ва унинг энг сара намуналари майдонга келди. Фитрат, Чулпон, Ҳамза, Ғулом Зафарий, Хуршид, А. Бадрий, Ҳожи Муъин, А. Авлоний, Ғози Юнус каби драматургларнинг бадиий мумтоз, ғоявий ўткир, жанр эътиборига кура ғоят муваффақиятли сахна асарлари шу даврда яратилди ва сахналаштирилди. Бу давр ута қизгин театрчилик тажрибалари билан ҳам характерланадиган ҳақиқий юксалиш йиллари бўлиб, ўзбек театри тарихига киришга ҳақли!

Учинчи даври, 1925—1929 ва маълум даражада ундан кейинги йилларни ўз ичига олиб, бу давр фикрий тушқунлик, коммунистик мафкуранинг драматургияга кириб келиши, жадидчилик ғоялари таназули билан изоҳланади. Гарчи номлари зикр этилган етакчи драматургларимизнинг аксарияти бу даврда ҳам ижод этган бўлсалар-да, уларнинг асарларида жадидона қарашлар билан бир қаторда миллий истиқболдан умидсизлик кайфияти ёки шуро идеологияси тазйиқи остида уларнинг мақсад ва манфаатларини ифода этиш, беихтиёр мақташ тамойиллари устиворлик қилади. Социалистик реализм методининг драматургиямизда барқарор урин олиши, коммунистик ғоявийлиқни ижодининг бош принципи деб белгиллаган ёш драматургларнинг кириб келиши ҳам шу даврга тўғри келади.

Ҳуллас, йигирма йилча давом этган жадид драматургияси шу қисқагина вақтда тугилиш, тараққиёт ва

таназул даврларини босиб ўтдики, ҳар қандай табиий ҳодисалар сингари, унинг ҳам ўзига хос ижобий, мақтовга лойиқ, намунавий жиҳатлари билан бирга, муайян ожизликлари ҳам бор! Аммо шу нарсаники, 20-йиллар урталаридан бошланган турли тазйиқлар, сунъий тусиқлар бўлмаганида, жадид драматургияси Фитрат, Чулпон, Ҳамза, Ҳожи Муъин, Ғулом Зафарий каби улкан истеъдод соҳиблари мисолида янада тараққий топиши ва охир-оқибат маърифий-миллий тамойил ва маслақлардан мураккаб умуминсоний мавзуларга, фалсафий умумлашмаларга, психологик теранлик ва янада юксакроқ бадиий шаклларгача ўсиб бориши шубҳасиз эди. Афсуски, тезлаштирилган тарихий жараёнлар табиий тараққиётни ўз узанидан чиқариб юборди. Лекин шунга қарамай, жадид адабиёти минг йиллик умумўзбек адабиётининг муҳим бир таркибий қисми бўлиб, миллий эстетик тафаккуримиз тарихига салмоқли бир ҳодиса, давр ўлароқ кирганидек, ўзбек жадид драматургияси ва театри ҳам ўзбек сахна санъати ва сахна адабиётининг ибтидоси, балки энг мумтоз даври бўлиб муҳрланиб қолди. Ана шу мумтоз намуналарнинг сарчашмаларини аниқлаш, ўрганиш, тадқиқ этиш жадид драматургиясининг бутун манзараси ва мураккабликларини тула тасаввур қилиш учун зарурдир.

2. ЖАДИД ДРАМАТУРГЛАРИ ВА ИЛК ПЬЕСАЛАР

Ўзбек жадид драмалари ҳақида сўз юритиш унинг муаллифлари ёки, уша давр тушунчаси билан айтганда, мусанниф ё муҳаррирлари ҳақида ҳамда сахналаштирилиши ёки чоп этилишидан қатъий назар яратилган пьесаларнинг миқдор-салмоғи хусусидаги айрим тафсилотларни тақозо этади. Чунки, аввал айтганимиздек, бу давр драматургиясига беписанд қараш ёки фақат Ҳамза ижодини ажратиб олиб, қолганидан қўз юмиш ё эътиборсиз қолдириш адабиётшунослигимизнинг ҳам, театршунослигимизнинг ҳам катта камчиликларидан эди.

Туркистондаги янги адабиётнинг маркази деб Самарқандни курсатган академик А. Н. Самойлович қарашидан фарқли 1911—1916 йиллар оралигида улканнинг барча йирик шаҳарларида бадиий адабиёт тараққий топаётган, шу жумладан, драматургия майдонга келган ва драматурглар етишаётган эди. Йилдан-йилга

драматурглар сафи кенгайиб, сахна асарларининг сон ва салмоғи ошиб борди. Самарқандда Маҳмудхужа Бехбудий, Абдулла Бадрий, Ҳожи Муъин Шукрулло, Нусратулла Қудратулла; Тошкентда Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Ғулом Зафарий; Қўқонда Абдулрауф Самадов — Шаҳидий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий; Андижонда — Абдулҳамид Сулаймон-Чулпон, Шамсиддин Шарафиддинов — Хуршид;¹ Бухорода Абдурауф Фитрат каби қатор мусаннифлар етишган ва етишиб келмоқда эди.

Беш-олти йил ичида яратилган пьесаларнинг миқдори ҳам шу пайтгача келтирилган рўйхатлардагидан анчагина кўп. Бундай рўйхат илк бор академик А. Н. Самойловичнинг зикр этилган «Драматическая литература сартов» номли 1916 йил ёзилган мақоласида учрайди. У жами 7 пьесани санаб, уларга қисқа шарҳлар беради. Булар Бехбудийнинг «Падарқуш», Нусратулла Қудратулланинг «Туй», Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз кўёв», Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг», «Аҳмоқ», Ҳожи Муъиннинг «Кукнори», «Эски мактаб — янги мактаб» асарларидир.²

Айнан биз кўзда тутаётган давр драматургиясига тегишли иккинчи махсус рўйхат Миён Бузрук Солиҳовнинг «Ўзбек театри тарихи учун материаллар» китобида келтирилади. У юқорида қайд этилган пьесалар қаторида А. Шаҳидий-Саматовнинг «Маҳрамлар», Ҳожи Муъиннинг «Мазлума хотин», «Жувонбозлик қурбони», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим»; Нусратулла Қудратулла ўғлининг «Кенгаш мажлиси»; Ҳамза Ҳакимзоданинг «Заҳарли ҳаёт еҳуд Ишқ қурбонлари», «Илм-ҳидояти», «Мулла Нормуҳаммаднинг «Куфр хатоси»; Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?» асарларини санайди ва жами 17 пьеса ҳақида қисқа изоҳлар келтиради.³

Учинчи батафсил рўйхат профессор М. Раҳмоновнинг «Ўзбек театри тарихи» китобининг 8-илоvasида берилган. У аввалги тадқиқотчилар рўйхатига А. Фитратнинг «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухоролик бир мударриснинг мунозаралари»; Ҳамзанинг «Лош-

мон фожиалари»нинг биринчи қисми, Ҳожи Муъин Шукрулланинг «Ислоҳ ва мактаб ҳақида кенгаш мажлиси»; Абдулла Авлонийнинг «Пинак» асарларини қўшиб, 1911—1916 йиллар ораллигида ёзилган пьесаларни 18 та деб курсатади. 4 пьеса қўшилгач, рўйхат 21 та бўлиши керак эди. Лекин муаллиф М. Б. Солиҳов китобидан хабардор бўлгани ҳолда, ҳеч бир изоҳсиз «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим» асарларини тушириб қолдиради, «Ислоҳ ва мактаб ҳақида кенгаш мажлиси»ни эса Ҳожи Муъинга нисбат беради. Умуман, М. Раҳмонов «илова»сида жами 26 пьеса рўйхати келтирилган. Яъни қўшимча 8 таси 1917 йил билан белгиланиб, қуйидаги тартибда саналган: Ҳамза — «Мухторият ёки автономия»; А. Бадрий — «Угай ота», «Бойбачча»; А. Фитрат — «Бегижон», «Қон»; номаълум муаллиф — «Аҳмад пари», «Эски мактаб ҳоли», «Ёшлиқда қонли кўз ёшларим»¹.

Дарҳақиқат, Ҳамзанинг «Мухторият ёки автономия» асари мавзу эътиборига кўра ҳам, шоир тадқиқотчилари аниқлашича ҳам 1917 йил урталарида ёзилган. Унинг «Лошмон фожиаси» кўп қисмли асарининг биринчи бўлими ҳам 1916 йилги «мардикор олиш» воқеалари билан боғлиқ халқ кўзғолони мавзуда бўлиб, биз назарда тутаётган «жадид драматургиясининг шаклланиш» (1911—1916 йил биринчи ярми) даврига тааллуқли эмас. Қолаверса, «Лошмон фожиаси»нинг 1-бўлими айнан 1916 йилда яратилгани ҳақидаги мулоҳазалар ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Бироқ М. Раҳмонов 1917 йил деб қайд этган бошқа асарлар ҳам, у тушириб қолдирган икки пьеса ҳам 1916 йил урталарига қадар ёзилган бўлиб, бунга аниқ далил ва маълумотлар бор.

Аввало, тушириб қолдирилган пьесалар хусусида. «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим» асарлари М. Б. Солиҳов китобида келтирилган даврда Ҳожи Муъин ҳаёт бўлиб, бу рисоладан хабардор эди ва ҳатто муаллифга айрим мулоҳазаларини билдириб, «икки узун мактуб» ёзгани маълум. Иккинчидан, Ҳожи Муъин 1937 йил июлида ёзиб, чоп этишга улгурмаган «Ижодий таржимаи ҳолим» номли дастхат рисолачасида ҳар икки пьеса «Босилмай қолган асарлари» рўйхатида келтирилади.² Учинчидан, «Бой ила хизмат-

¹ Хуршид биографларининг ёзишича, у Тошкентда тугилиб, шу ерда яшган бўлса-да, 1910—1918 йиллар орасида хизмат тақозоси билан Андижонда истиқомат қилган. Шу боис унинг шу йиллардаги асарлари Андижонда яратилган, дейишга асос бор. М. Муҳаммаджонов ҳам «Турмуш урунишлари» китобида Хуршидни андижонлик ёшлар қаторида санайди.

² Қаранг: Б. Қосимов. Излай-излай топганим, 43-бет.

³ М. Б. Солиҳов. Зикр этилган китоб. Тошкент, 1935, 82—83-бетлар.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 410—411-бетлар.

² «Ўзбек тили ва адабиёти» журналы, 1992, 1-сон, 50-бет.

кор» асари 1914 йил 42-сон «Ойина» журналида, сунгра ундан кучириб «Садойи Туркистон» газетасининг 35-сонида босилган хабарларда Самарқанд ёш муҳаррирлари томонидан ёзилаётгани махсус қайд этилган. Дарвоқе, худди шу хабарларда М. Раҳмонов «автори маълум эмас», деб 1917 йилга нисбат берган асарлар руйхати ҳам келтирилган. Ҳақиқатан ҳам, уларнинг муаллифлари айтилмаган. Аммо уларнинг асл номлари бир оз бошқачароқ бўлиб, 1914 йил август ойларида ёзилаётгани маълум қилинган.

Мазкур хабарнинг яна бир диққатга сазовор ери шундаки, тахририят Бехбудийнинг «Падаркуш»идан сунг драматургияга қизиқиш гоят кучайганини қайд этиб, купгина ёшлар «театр рисолалари» яратишга бел боғлаганлари ва қисқа даврда янги-янги асарлар майдонга чиқишини мамнуният билан билдиради ва бизга таниш ҳам нотаниш 7 пьеса номини санайди. Мана, уларнинг номлари: 1) «Аҳмад порина»; 2) «Туй»; 3) «Бой ила хизматкор»; 4) Ислоҳи мактаб ҳақида кенгаш мажлиси; 5) «Эски мактаблар ҳоли»; 6) «...эшигида қонли кўз ёшларимиз»; 7) «Кукнори» (музҳаки). Демак, юқоридаги М. Б. Солиҳов руйхатини яна учта оригинал асар билан тулдириш мумкин. Шу уринда М. Раҳмонов «Аҳмад пари» деб қайд этган, аслида эса «Ойина» ва «Садойи Туркистон»нинг зикр этилган сонларида «Аҳмад порина» деб аталган пьеса хусусида ҳам баъзи мулоҳазаларни айтмоқ мумкин.

Ҳожи Муъиннинг «Кукнори» номи бир пардали кулгу пьесасида кукнорихур персонажлардан Бобошариф рус банкларидан пул кредит олиб бойиган ва бу пулларнинг беҳосиятлигидан касбу кор аъмоли таназзули топиб, синган кишиларни тилга олиб, уларни «Аҳмад порина» бўлиб қолибдур», деган жумлани айтади. Демак, Самарқанд ёки унинг атрофларида уша йиллари Аҳмад деган кимса билан боғлиқ молиявий можаро юз берган. Бу воқеа анча машҳур бўлган шекилли, баъзи банкротга учраган кишиларни Аҳмад порина аҳволига қиёс қилганлар. Мазкур ҳодиса Ҳожи Муъин асарида қайд этилгани учун шу ном ва мавзудаги 1914 йилда ёзилаётган пьесанинг ҳам муаллифи унинг ўзи эмасмикан, деган мулоҳаза туғилади. Айни чоғда етти саҳна асарининг учтаси, яъни «Туй» (Нусратулла Қудратулла билан ҳамкорликда), «Бой ила хизматкор» ва «Кукнори» пьесалари ҳам, аниқ маълумотларга кура, Ҳожи Муъин қаламига мансуб

экани фикримизни далиллайдигандек туюлади. Ҳар қалай, «Аҳмад порина» пьесасининг 1914—1915 йилларда яратилгани факт, бироқ унинг матни ва муаллифи ҳақидаги қатъий ҳулосани аниқлаш — келгуси изланишлар мавзуи.

Фитратнинг икки драма асари ҳақидаги М. Раҳмонов келтирган сана ҳам шубҳа уйғотади. Кейинги йилларда Фитрат ҳаёти ва ижоди ҳақида талайгина мақолалар чиқди. Ҳатто М. Раҳмоновнинг ўзи «Санъат» журналининг 1991 йилги 3-ва 4-сонларида «Фитрат драматургияси ва унинг саҳна тарихи» номи каттагина тадқиқотини эълон қилди. Аввалги қарашларига тамомила зид улароқ (Фитрат шахсияти ва ижодини тула ижобий баҳолагани ҳолда, яна бирор далилу исботсиз «Қон», «Беғижон» пьесаларини 1917—1918 йилларга нисбат берди. Бизнингча, ҳурматли олимнинг саналар хусусидаги аввалги фикри ҳам, кейингиси ҳам тўғри эмас. Негаки, 20-йиллар матбуоти, жумладан, Б. О. Пестовский ва Уктам мақолаларида Фитрат пьесалари алоҳида тилга олиниб, ёзилиш йиллари ҳақида аниқ ҳулоса чиқариш учун асослар учрайди. Б. Пестовский 1922 йилда «Қон» асарининг энди ёзилаётганидан хабар беради.¹ Уктам эса орадан икки йил утиб, «Саҳна адабиёти» мақоласида уни «янги ёзилгонлар» қаторида санайди.² Агар Пестовский ўз мақоласини муаллифлар, хусусан, Фитрат билан шахсий мулоқотларига суяниб ёзган бўлса, Уктам (Қайюм Рамазон) Фитрат етакчилигида бир оз аввалроқ ташкил этилган «Чигатой гурунги» жамиятининг фаол аъзоси эди. Табиийки, у ўз устозининг драматик асарлари ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлган. Фитрат ҳаёти ва ижодини сунгги пайтларда жиддий урганиб, қимматли фикрларни аниқлаётган Ҳ. Болтабоев «Ёшлик» журналининг 1990 йил 4-сонида адибнинг «эълон қилинган ва нашрга тайёрланган асарлари руйхати»ни келтиради. Унинг ишончли далилларига кура ҳам «Қон» беш пардали фожиаси 1920 йилда ёзилган, аммо нашр қилинмаган. Шу руйхатга кура, «Беғижон» Фитратнинг илк драматик асари саналиб, ёзилиш санаси 1916 йил курсатилган. 20-йиллардаги зикр этилган мақолаларда ҳам бу фактни тасдиқлайдиган айрим ишоралар учрайди.

¹ «Инқилоб» журнали, 1922, 3—4-сон, 39-бет.

² «Туркистон» газетаси, 1924 йил 21-июнь.

(Хуллас, М. Раҳмонов келтирган Фитрат пьесаларининг бири — «Бегижон» «шаклланиш» даврига мансуб бўлса, «Қон» — 1920 йил маҳсули.) Шу уринда олим драма асарлари қаторида санаб утган Фитратнинг яна бир асари «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухоролик бир мударриснинг мунозараси» хусусида ҳам баъзи мулоҳазаларни айтмоқ уринли. Чунки М. Раҳмоновдан бошқа ҳеч бир тадқиқотчи бу асарни драма намунаси ҳисобламайди. Аввало, асарнинг аниқ номи «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масалалар ҳам усул(и) жадид хусусида қилган мунозараси» бўлиб, уни қисқача «Мунозара» деб аташ фитратшунослик таомилига кирган. Асар 1913 эмас, 1909 йили форс тилида ёзиллиб, Истамбулда нашр этилган. Унинг 1911 йил рус тилида Москвада, 1914 йил Бокуда чиққани ҳам Ҳ. Болтабоев рўйхатида қайд этилган. «Мунозара»нинг ўзбек туркийсига таржимаси Ҳожи Муъин томонидан бажарилиб, у аввал 1911 йилда таржимоннинг баъзи изоҳлари билан «Туркистон вилоятининг газети»да босилган. 1913 йили эса шу таржимада Тошкентда «Туркистон кутубхонаси» ноширлигида В. М. Ильин типолитографиясида алоҳида китоб бўлиб чиқади. (Китобча сўнгиги «Мунозара»нинг газетадаги нашри муносабати билан Маҳмудхўжа Бехбудий ёзган мақола илова қилинган.)

«Мунозара» диалог шаклида ёзилган, бироқ сахна санъатининг асосий талабларига мутлақо жавоб бера олмайди. Муаллифнинг ўзи ҳам бирор уринда сахнавийлик қоидаларига мувофиқ унсурлар: роллар, парда ҳам қуринишлар, ремарка ва ҳоказоларни қайд этмайди. Асар соф маърифий публицистика руҳида бўлиб, Фитрат ижтимоий-маърифий масалаларнинг бутун жиддияти ва долзарблигини сақлаб, ўқувчига кучли таъсир курсатиш ниятида диалог усулидан фойдаланади. Унинг сарлавҳадаёқ «Мунозара» деб аталиши ҳам шунга ишора. Таъкидлаганимиздек, Фитрат тадқиқотчилари асарни драмалар қаторига киритишмайди. Ҳ. Болтабоев рўйхатида ҳам у Фитратнинг насрий асарлари сирасида. Қолаверса, М. Раҳмонов ҳам ўзининг аввалги фикридан қайтган шекилли, Фитрат драматургияси ҳақидаги кейинги тадқиқотида «Мунозара»ни ҳатто бирор уринда қайд ҳам этмайди.

Фитрат драмалари хусусидаги далилий баҳсларни якунлаб, унинг яна айрим сахна асарлари биз кўзда

тутаётган даврга тааллуқли эканини айтмоқ зарур. Фитрат 1916 йилда, «Бегижон» фожиасидан ташқари, «Мавлуди шариф», «Або Муслим» деб номланган драмалар ҳам ёзгани маълум.¹ Бу нашр этилмаган асарларнинг ёзилиш санаси хусусидаги мулоҳазаларни Б. Пестовский, Уктам мақолаларидан ҳам англаб олиш мумкин. Жумладан, Б. Пестовский «Або Муслим»ни «Фитратнинг илгариги ёзувларидан бўлгон» асар, деса, Уктам уни «Бегижон» қаторида сахналарда аввалдан «кўп ўйналгон» пьесалар қаторида санайди.

(Хуллас, ўзбек жадид драматургиясининг шаклланиш даврида Фитратнинг ҳам уч сахна асари яратилган. Афсуски, буларнинг бирортаси чоп этилмагани учун матни сақланган эмас ёки ҳозирча топилмаган.)

(Шаклланиш даврида нисбатан кўп пьесалар яратган мусаннифлардан яна бири Абдулла Авлонийдир. Юқоридаги «рўйхатлар»да адибнинг икки асари «Адвокатлик осонми?» ва «Пинак» қайд этилган. Ҳақиқатан ҳам, А. Авлоний мемориал музейида сақланувчи мазкур асарларнинг қўлёзмалари сўнггида уларнинг ёзилган вақти аниқ келтирилади. Ҳар иккала асар ҳам бир пардалик қулги бўлиб, биринчисига 1914 йил, иккинчисига эса 1915 йил 25 февраль санаси қўйилган.)

А. Авлонийнинг турли муносабат билан турли йилларда ёзилган еттита «таржимаи ҳол»и мавжуд бўлиб, уларда 1917 йил Октябрь инқилобигача ёзилган театр асарларининг сони ҳақида икки хил маълумот учрайди. 1932 йил 26 ноябрь нусхаси асос қилиб олинган «Таржимаи ҳол»да (А. Авлоний «10 га яқин озарбайжон пьесаларини ўзбекчага таржима қилиб сахнага қўйдим. (3 пьеса ёздим...», деб айтса,² 1933 йили ўзи тўплаб, нашр эттирган «Адабиёт хрестоматияси» китобидаги таржимаи ҳолида тўрт театр китоби» ёзганидан гувоҳлик беради.³ Дарҳақиқат, Авлоний адабий меросида тўртта тугал драма асари, хусусан, саналганларига қўшимча «Биз ва сиз» ҳамда «Португалия инқилоби» пьесалари мавжуд. Буларнинг барчаси ўз вақтида сахналаштирилган, бироқ бирортаси ҳам чоп этилган эмас. Фақат 1979 йилга келиб, Авлоний таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб нашр этилган «Тошкент тонги» номли адиб асарлари тўпламида «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва сиз» пьеса-

¹ «Ёшлик» журнали, 1990, 4-сон, 38-бет.

² «Миллий ўйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», 110-бет.

³ Авлоний. Тошкент тонги. Тошкент, 1979, 374-бет.

лари илк бор эълон қилинди. Тўрт пьесада ташқари, Авлоний архивида «усмонли турмушидан олингон» 2 пардалик «Икки севги» номли ниҳоясига етмаган фо- жиа ҳам бор. Демак, Авлонийнинг «тўрт театр кито- би» ҳақидаги маълумоти тўғри бўлиб чиқади. Аммо «Португалия инқилоби» ва тугамаган «Икки севги» пьесалари жадидчилик ҳаракатининг 1916 йил иккин- чй ярмидан авжланган сиёсий маслак ва курашлар руҳига мос. Бири изоҳлаганидек, «1910 йил 11 уктабр- да бирдан бошланиши воқеий инқилоб», яъни Порту- галияда монархистик тузум тугатилиб, республика барпо этилиши ҳақида бўлса, «Икки севги» 1908 йил- даги еш турклар инқилоби воқсаларига бағишланган. Ҳар иккала асарда ҳам миллат озодлиги, адолат, ҳур- рият, мустабидлардан қутулиш гоёси лейтмотивдир. «Португалия инқилоби»да ҳатто қизил байроқ кута- риш ҳақидаги эҳтиросли хитоблар бот-бот тилга оли- нади. Қолаверса, қўлёзма муқовасида «1921 йил 22 январда ёзилди», деган муаллиф қайди ҳам учрайди.

Профессор Б. Қосимов мазкур қайдни назарда ту- тиб, «20-йиллар адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан бу- ни («Португалия инқилоби» пьесасини — *Ш. Р.*) ҳам шу йилларда ёзилган, деб тахмин қилиш умуман мум- кин. Лекин муаллифнинг таржимаи ҳолидаги фикри («тўрт театр китоби» ёзгани — *Ш. Р.*) ва унинг 1917 йилдан бошлаб театр ишларидан узоқлашгани бизни уйлантириб қўйди. Биз буни ҳам 1916 ёхуд 1917 йил- нинг бошларида ёзилган, деб тахмин қиламиз»¹ қабили- даги мулоҳазани билдиради. Бизнингча, олимнинг пьеса 20-йиллар маҳсули ҳам бўлиши мумкин, деган тахмини ҳақиқатга яқин. Чунки, биринчидан, асарда акс этган воқеа ва гоё Туркистондаги 1917—1918 йил- лар ва ундан кейинги даврларга ҳамоҳанг; иккинчи- дан, муаллиф муқовада қайд этган сана фақат матн- нинг қучирилган пайтигина бўлмаса керак. Акс ҳолда асар воқеаларини изоҳлаган драматург у билан кетма- кет санани ҳам назардан четда қолдирмаслиги керак эди. Учинчидан, 1917-1924 йиллар ораллигидаги жадид драматургиясида, сиёсий-мажозий усулдан фойдала- ниш яққол кузга ташланади. (Масалан, Фитратнинг шу орада ёзилган «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилар- и» пьесаларини эслашнинг ўзи кифоя.) Авлоний ҳам

Португалия инқилоби воситасида ўз воқелигимизни назарда тутгани асарнинг ҳар бир кўринишида англа- шилиб туради. Туртинчидан, Авлоний 1917 йил ижти- мойий-сиёсий фаолияти муносабати билан театр ишла- ридан узоқлашган бўлса-да, 20-йилларда, яъни Афго- нистондаги консуллик вазифаларидан бўшаб, Тошкент- га қайтгач, яна маърифий-маданий ишлар билан қиз- гин шўғуллангани маълум. Хусусан, адибнинг мемориал музейидаги шахсий архивида унинг Сирдарё вилоят-ша- ҳар кўмитасининг таклифи билан турли маданий- маърифий муассасаларда маъруза ўқиб беришини сўраб ёзилган мактублар сақланади. Жумладан, 145-инвентар рақами билан сақланувчи шундай мактубда 1921 йил 13 июлида спектакль олдидан маъруза қилиб бериши сўралган. Мазкур архивда яна Авлонийнинг 1922—1924 йиллар орасида Улка ўзбек эрлар билим юрти ва ўзбек хотин-қизлар билим юртида мудирлик ва ўқитувчилик қилганига оид ҳужжатлар бор. «Португалия инқилоби» асари биринчи маротаба айнан ана шу икки билим юрти шогирдлари томонидан 1924 йил 16 октябрда Ле- нинград ишчилари фойдаси учун «Колизей» театри би- носида ўйналган. Спектакль афишасининг фотонусхаси ҳам музей фондида 117-инвентар рақами билан сақ- ланган! Демак, спектакль ташаббускори ҳам, ташкилот- чиси ҳам Авлонийнинг ўзи бўлгани аниқ! Ана шу далил ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, Абдулла Авлоний 20- йиллар бошларида ҳам театр ишлари билан қизиққан ва шўғулланган, дейиш мумкин. Бинобарин, «Португа- лия инқилоби» пьесасини ҳам драматургнинг 1917 йил- дан кейинги ижоди маҳсули, деб қараш лозим. Туркия инқилоби ҳақидаги тугалланмаган «Икки севги» пьеса- сини ҳам, бир мунча ухшаш жиҳатларига кўра, яна шу даврга нисбат берса бўлади.

(Авлонийшуносликда гоҳо «Съезд»,¹ гоҳида «Сиз»² деб қайд этилган пьеса илк бор Б. Қосимов томони- дан нашрга тайёрланиб, унинг тўла ва аниқ номи «Биз ва сиз» экани айtilди.³ Мазкур пьесанинг автог- рафи сўнгида 1923 йил санаси курсатилиб, муаллиф имзоси қўйилган. Профессор Б. Қосимов бу асарни ҳам «1917 йилга қадар ёзилган»,⁴ дейди. Олим кейин- роқ ёзган мақоласида бу мулоҳазасини шундай асос-

¹ Б. Қосимов. Излай-излай топганим, 245-бет.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 351-бет.

² А. Бобохонов. «Совет Ўзбекистони санъати» журнали, 1978, 9-сон, 14-бет.

³ А. Авлоний. Тошкент тонги, 378-бет.

⁴ А. Авлоний. Тошкент тонги, 378-бет.

лайди: «Туркистон турмушиндан олинуб ёзилгон «бу турт пардалик фожиа»нинг сунгидаги «1923 йил 28 июнь, Тошканд», деб қўйилиши кучирилган муддатдан бошқа нарса эмас, албатта. Унинг устига асарда революциягача булган ҳаётимиз акс этган. У куп жиҳатлари билан «Заҳарли ҳаёт»ни эсга туширади».¹ Муҳтарам олимнинг фикрларига қўшилиб, фақат асардаги шубҳа уйғотиши мумкин булган бир нуқтага диққатни қаратмоқчимиз.

Пьесанинг бош қаҳрамони Камолнинг биринчи парда бошланишидаги монологда шундай сўзлар бор: «Ун йил ичинда Еврупода уқуб юргон вақтимда Туркистон аллақанча узгаргон, (унда) маданий ҳаёт урнашгон, деб эшитгон эдим. Африқо, Амриқонинг ваҳшийлари маданият, янги турмуш орқасидан чолишгон ҳолда бизнинг Туркистон болалари ҳам унчамунча йулга киргон, узгаришлар орқасида тараққийга қадам босгондур, деб уйлагон эдим. Ҳайҳот, бу фикримда зур янглишгонман, хато уйлагонман. Узгариш бизнинг элнинг кучасидан утгон. Фақат узгариш (биз чиздик — Ш. Р.) кучадагина булгон. Аммо турмушда, уй ичидә зигирча ҳам узгариш йуқ».²

(Уша йиллар матбуотида, зиёлилари тилида «узгариш» сўзи 1917 йил инқилобларига нисбатан бериловчи «истилоҳ» сифатида қўллангани яхши маълум. Ҳатто 20-йиллар урталарига қадар бу истилоҳ расман қўлланиб келинган. Авлониининг қайд этилган «Таржимаи ҳол»ида ҳам 1917 йил Февраль инқилоби кўзда тутилиб, «1917 йил узгариш бошланиши билан...» деган жумла учрайди.³) Агар шу мулоҳазадан келиб чиқсак, пьесадаги воқеа 1917 йил февраль-октябрь оралиги ёки ундан кейинги даврлар билан боғлиқ булиб қолади. Демак, пьесанинг «1917 йилга қадар ёзилган»лиги шубҳа туғдиради. Ваҳоланки, «Биз ва сиз»да на Февраль ва на Октябрь узгаришига алоқадор бирор нуқта учрамайди. Асар сюжети эса «Заҳарли ҳаёт»га қиёс этилганидек, Туркистон маиший турмушидан олинган. Агар пьеса уша «узгариш»дан кейин ёзилган булса, ижтимоий-сиёсий воқеликдаги улкан ҳодисалар асар воқеаларининг ечимида, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати ва, ҳеч булмас, сўзларида қай бир тарзда акс этиши

керак эди. Аммо бу ҳол ушанда кўзга мутлақо ташланмайди.

Бизнингча, «узгариш» истилоҳи фақат 1917 йил билангина боғлиқ булмай, 1905—1907 йиллардаги инқилобий бурунларга ҳам тааллуқлидир. Россия подшоҳининг 1905 йил 17 октябрь манифести бутун мамлакат сиёсий ҳаётида узгаришлар юз беришига сабаб булган эди. Бу узгаришларнинг моҳияти ва аҳамиятидан қатъий назар, шу йилларни ҳам «узгариш» деб аташ илмий-бадий адабиётда куп учрайди. Хусусан, М. Б. Солиҳовнинг ҳам қайта-қайта зикр этилган китобида 1905 йилдан кейинги «маҳаллий буржуазия узгаришчилари» жумласи учрайди. Демак, Авлони пьесаси қаҳрамони кўзда тутаетган «узгариш» 1905—1907 йилларга тегишлидир. Чунки айнан шу йиллардан жадид маърифатчилиги кенг қанот ёзиб, тараққийпарварлик фаолияти миқёсли амалий тусга кирган эди. Хуллас, «Биз ва сиз» пьесасини мавзу, воқеалар ечими, персонажлар хатти-ҳаракати ва сўзларига кўра, 1916 йил урталаригача ёзилган асарлар қаторига қўшиш мумкин.

Театршунос М. Раҳмонов Абдулла Авлони драматургияси ҳақида сўз юритар экан, унинг совет давридаги сахна асарлари қаторида «Чўқбурон» пьесасини ҳам санайди.¹ Гарчи совет даври драматургияси тадқиқот мавзуимизга кирмаса-да, айтиб утиш лозимки, бу номдаги пьеса А. Авлони архивида ҳам, таржимаи ҳоли ёки бошқа мақола ва қайдларида ҳам учрамайди. (Шундай қилиб, Абдулла Авлониининг «Адвокатлик осонми?», «Пинак» бир пардали комедиялари ва «Биз ва сиз» турт пардали фожиаси жадид драматургиясининг илк даврига мансуб пьесалар рўйхатидан урин олади.)

20-йиллар матбуотида миллий драма ва драматурглар хусусида, таъкидлаганимиздек, жуда куп мақола ва тақризлар босилган. Афсуски, уларнинг аксариятида пьесалар ҳақида сўз юритилади-ю, бироқ асарларнинг ёзилиш саналари кўрсатилмайди. Энг ёмони шуки, уларнинг купчилиги нашр этилмай, қўлдан-қўлга утиб, йўқолиб кетган. Ҳатто айрим чоп этишга тайёрланганлари ҳам, турли сабабларга кўра, ҳанузгача топилмаган. Бунинг яққол мисоли Ҳамза Ҳакимзода. Ҳамза ҳаёти ва ижоди унинг вафотидан сўнг бир оз

¹ Б. Қосимов. Салом, келажак, 80-бет.

² А. Авлони. Тошкент тонги, 333—334-бетлар.

³ «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», 111-бет.

¹ М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, 351-бет.

утиб, кенг урганила бошлангани ва мунтазам тарғиб қилиб борилганига қарамай, асарларининг жуда кўпи изсиз йуқолган. Уларнинг номларигина маълум, холос. Жумладан, 1915—1916 йилларда ёзилиб, «ношир-га мавқуф» бўлган «Илм ҳидояти» ва «Мулла Нормухаммад домланинг куфр хатоси» пьесалари. Тугри, бу асарларнинг қисқача мазмуни айрим хотиралар ва нашрга муҳтожлиги ҳақидаги аннотацияли эълонлардан маълум. Бироқ улкан драматургнинг ижодий эволюциясини урганишда асарларининг умумий сюжети билан оригинал матн уртасида еру осмонча фарқ бор, албатта. Шунга ўхшаш қисмат Абдурауф Фитрат, Абдурауф Шаҳидий-Самадов, Ғулом Зафарий, Мирмуҳсин, Хуршид, Ҳожи Муъин, Абдулла Бадрий, Чўлпон драматургик меросларига ҳам тааллуқли. Бунга қарамай, 1911—1916 йиллар оралиғида ёзилганлигига аниқ шаҳодат бера олувчи далилларга суяниб, баъзи пьесаларнинг номларини санаш мумкин.

Мунаққид Ўктам сахна адабиётимизнинг тарихини 1912 йилда Бехбудий «Падаркуш»и билан бошланганини айта туриб, «ўшал замонларда Ҳамид Сулаймон (Чўлпон — *Ш. Р.*) нинг «Бой» деган пьесаси... ёзилган бўлса-да, босилмай қолгани»ни қайд этади.¹

Б. Ф. Пестовскийнинг мақоласида Ғулом Зафарийнинг 1914 йилда «Бахтсиз шогирд» исмида драма ёзган»и маълум қилинади.² Бу шохидликларга ишонмаслик мумкин эмас. Чунки ҳар икки танқидчи-олим ҳам муаллифларнинг ўзи билан яқиндан таниш, ҳамсухбат бўлган кишилардир. Мақолалари ҳам бевосита мулоқотлар асносида ёзилган. Иккинчидан, Чўлпоннинг ҳам, Ғулом Зафарийнинг ҳам адабий фаолиятлари 10-йиллар урталаридан бошлангани яхши маълум. Агар Ғулом Зафарий 1915-1916 йилларда «Тошкентдаги «Турон» труппасининг ҳақиқий аъзоси бўлганини, Абдулҳамид Чўлпоннинг эса 1914 йиллардан «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона», «Ойина» каби миллий матбуотда, илк адабий машқларидан ташқари, театр масалаларига оид ахборотлар билан ҳам қатнашиб турганини назарга олсак, уларнинг драматургик фаолияти 10-йиллар биринчи ярмидаёқ бошланганига шубҳа қилмаслик мумкин. Учинчидан, ҳар икки му-

саннифнинг Октябрь узғаришидан кейин ёзилиб, шуҳрат топган илк пьесалари жанр талабларига кура анча пишиқ ва эътиборлики, уларгача муаллифлар муайян адабий-ижодий босқични утамаган бўлишлари мумкин эмас.

Драматургик ижоди 1917 йилга қадар бошланган ижодкорлардан яна бири Шамсиддин Шарафиддинов — Хуршиддир. Биографларининг аниқлашича, у эллик йилдан зиёд ижодий фаолияти давомида 30 дан ортқ пьесалар яратган. Албатта, уларнинг аксарияти совет даври маҳсули. Хуршиднинг драматургик фаоллиги, Октябрдан кейин, айниқса, 20-йилларда яққол кўзга ташланади. Бу даврда у жамоатчиликка яхши маълум етакчи драматурглардан бўлиб қолган эди. Ҳар қандай камолотнинг илк паллалари бўлганидек, Хуршид ҳам шундай босқичларни босиб ўтган.

«Ойина» журналининг 1914—1915 йилги сонларида «Хоиб» тахаллусли шоир шеърлари учрайди. Маърифат гоёлари билан йўрилган бу шеърлар «Хоиб» тахаллуси билан ижод этувчи Шамсиддин Шарафиддинов — Хуршид² қаламига мансуб бўлиб, шоир бу пайтда Андижонда истиқомат қилган. Хуршид асли тошкентлик, хизмат тақозосига кура, 1910—1918 йилларда Андижонда яшайди ва шаҳар ижтимоий-маданий ҳаётида яқиндан иштирок этади. Жумладан, М. Муҳаммаджоновнинг хотирлашича, Хуршид каби Тошкентдан бориб, Андижонда дукондорлик билан машғул ёшлар анчагина бўлиб, улар Андижоннинг илгор фикрли ёшлари билан «Падаркуш» спектаклини қўйганлар. Шу боис улар шу ернинг мусулмонлари томонидан «падаркушлар», деб от кутарган эканлар.³

1915 йилдан бошлаб Хуршиднинг «Турон» труппаси билан алоқада бўлганлигига доир мулоҳазалар ҳам мавжуд. Хусусан, труппа шу йили Фарғона бўйлаб қилган ижодий сафари давомида Андижонда ҳам бўлиб, у ердаги ёшларни ўз спектаклларига жалб этган. Шу жумладан, Хуршид ҳам «Туй» спектаклида кичикроқ бир роль ижро этган. Шундан сунг у Тошкентга келиб-кешиб юрган давларида «Турон» труппаси билан мустаҳкам алоқа ўрнатган. Хуршиднинг сафдош

¹ Б. Насриддинов. Хуршид, Тошкент, 1975, 116-бет.

² «Хуршид» исми ҳам тахаллус. Фақат оммалашган ва шоир умрининг охиригача қўллаган тахаллус.

³ М. Муҳаммаджонов. Турмуш уринишлари, 314-бет.

¹ Ўктам. Сахна адабиёти, — «Туркистон» газетаси, 1924 йил 21 июнь.

² Қаранг: «Инқилоб» журнали, 1922, 6-сон, 28-бет.

дустларидан Ўзбекистон халқ артисти Музаффар Муҳамедов, театршунослар М. Раҳмонов ва Б. Насриддиновлар гувоҳлигича, адиб/1916 йилда «Турон»нинг бошқа спектакларида ҳам роллар ижро этган. Масалан, 1916 йил декабрида «Колизей» биносида озарбайжонлик Сидқий Рухилло кумаги билан сахналаштирилиб, намоиш этилган «Лайли ва Мажнун» мусиқий спектаклида Хуршид эпизодик роллардан бирини сахнага олиб чиққан.¹ Бу маълумотларни келтиришимиздан мақсад шуки, ҳам бадий ижод, ҳам театрчилик билан шуғулланган ва кейинроқ атоқли драматургларимиздан бири бўлиб танилган Хуршид 10-йиллар, яъни ижодининг илк паллаларидаёқ драматургик машқлар қилмаган бўлиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, Б. Насриддинов, унинг шу йилларда ёзилган, аммо нашр этилмаган уч сахна асари ҳақида маълумот беради. Шулардан биринчиси «Безори» бир пардали пьеса, иккинчиси «Бечора волида ёхуд Савдогар хотини» мусиқий пьесаси бўлиб, бу асар 1912 йили ёзилиб, 1913 йилда драматург томонидан қайта ишланган ва «Ориф ила Маъруф» тарзида қайта номланган; учинчиси эса ҳинд ҳаётидан олиб ёзилган «Қора хотин» пьесаси.² Гарчи мазкур асарлар чоп этилмаган бўлса-да, уларнинг 1911—1916 йиллар орасида ёзилиб, жаҳид маърифатчилиги гояларини тарғиб қилишга йуналтирилганлиги шубҳа уйғотмайди.

Адабиётшунослигимизда ёзилиш саналарига кўра аниқ бир хулосага келинмаган сахна асарлари ҳам қайд этилган. Уларни баъзилар биз кўзда тутаетган 1911—1916 йилларга нисбат берсалар, баъзи олимлар кейинги давр маҳсули, деб қарайдилар. Ихтилофга асос берадиган жиҳат шундаки, бу асарларда ҳам маърифат масаласи бош гоя бўлиб, воқеалар ечими, персонажлар, муносабати ва айрим адабий-бадий унсурлар худди илк пьесалар билан умумийликка эга. Масалан, Абдулла Бадрийнинг «Уғай ота», «Бой-бачча», «Хуш келдинг — хуш кетдинг», «Ман ҳам худонинг бандаси», «Мамадана», «Миркомилбой», «Қозихонада», Мирмуҳсин-Фикрийнинг «Гимназист», «Жувон ва жувонбоз», «Эски табиб», Гулом Зафарийнинг «Баҳор», «Бинафша» пьесаларидир. Албатта, буларнинг матни ҳам ҳозирча топилган эмас. Бизнинг

улар ҳақидаги мулоҳазаларимиз сарлавҳалари ва сюжетида доир айрим тафсилотлар асосидаги тахминлар, холос. Шу боис уларни жаҳид драматургиясининг шаклланиш даври пьесалари рўйхатига қатъий ишонч билан киритиб бўлмайди. Булардан ташқари, махсус эътиборни талаб этадиган ва «шаклланиш» саналари билан белгиланган яна бир асар мавжуд. Бу Ҳамза Ҳакимзоданинг тугалланмаган «Уч» драмасидир. Бу асар ҳақида профессор Л. Қайумов «Инқилобий драма» рисоласида махсус тўхталиб, автографда унинг номи ва ёзилган йиллари кўрсатилмаганини айтади. «Уч» сарлавҳаси эса асар мазмунидан келиб чиқиб, тадқиқотчилар томонидан қўйилган шартли номдир. Ҳамзашунос олим пьесани мавжуд 11 саҳифалик қўлёзма асосида урганиб, таҳлил этар экан, уни 1911—1912 йилларда ёзилган, деб тахминлайди. Ва «Асарнинг сиёсий актуал темаси, бу темани ҳал қилиш уша давр ўзбек драматургияси учун тамомила янгиликдир»,¹ деган хулосага келади. Дарҳақиқат, илк ўзбек миллий драмаси «Падаркуш» билан деярли бир пайтларда яратилган, деб фараз қилинаётган асар жаҳид драматургиясининг гоявий-эстетик йўналишларидан тамомила ажралиб турадиган мазмунга эга. Қолаверса, Ҳамзанинг гоявий ва ижодий эволюциясида, 1911—1912 йиллардаги ижодида «сиёсий актуаллик» кўзга ташланмайди. Бошлаб диний ақидалар билан онги шаклланиб, сўнг жаҳид маърифатчилиги йўлини тутган Ҳамза шу йилларда «усули савтия» мактаблари очиш ва «ёрдам жамиятлари» ташкил қилиш билан машғул эди. Унинг онгида бойкамбағал айирмасидан кўра, миллат болаларини маърифат ва маданиятдан баҳраманд этиш тилаги барқарор эди. Ана шу ниятлари билан боғлиқ фаолият Ҳамза «Таржимаи ҳоли»да аниқ муҳрланган. Бинобарин, ҳали ошқора «сиёсий актуаллик» ҳақида сўз юритиш тўғри эмас.

Ҳамза «Тула асарлар тўплами»нинг «Уч» драмаси эълон қилинган 3-жилди изоҳларида бир неча асослар келтирилиб, пьесанинг 1911-1912 йилларга тааллуқли деган тахмин инкор этилади ва «пьеса 1915—1917 йиллар оралигида яратилган»,² деб айтилади. Бизнинг фикримизча ҳам, шу кейинги курс-

¹ Б. Насриддинов. Хуршид, 79-бет.

² Шу китоб, 76—80-бетлар.

¹ Л. Қайумов. Инқилобий драма, 47—50-бетлар.

² Ҳамза. Тула асарлар тўплами, 3-жилд, 1988, 270-бет.

тилган сана ишончлироқ. «Уч» пьесасининг мазмунидан келиб чиқиб, биз ҳатто асар 1916 йил халқ қўзғолони воқеалари муносабати билан ундан кейин ёзилган, деган хулосани айтишга журъат қиламиз. Чунки пьесанинг мавжуд парчасидан 1916 йил воқеаларини эслатадиган исён туйғуси, халқнинг стихияли ҳаракатларини курсатиш мақсади англашилади. Ҳамза «қайдлари»да ҳам шунга ухшаш ҳодисалар ёзиб қўйилгани фикримизни тасдиқлайдиган далил бўлиб туюлади: «22-да шанба кун Аравон чорсидаги қишлоқлар Иброҳимжон мингбошини Сотиболди одами... мирзоси била улдурдилар, ҳужумчилардан бир киши улди, 300 киши миқдори банди бўлуб, иккинчи кун саккиз кишидан бошқаси озод қилинди.

24-душанба кун Ганжиравон мингбошини елгон сабабли юзар киши банду бўлуб келтурулди ва ҳам шу кун бозорларда ҳийла туфолонлар бўлди.

24-да Рошдонда шул ҳодиса бўлди. 1916.»¹

Демак, «Уч» пьесаси аксарият жадид зиёлиларининг қизгин сиёсий фаолиятлари куч олган 1916 йил ёзилган асар бўлиб, «Лошмон Ғожиаси»нинг биринчи бўлими билан ҳамонагликда Ҳамза ғоявий қарашларининг ҳам жадидчилик ҳаракати йўналишларига мутаносиб ўсиб борганини курсатувчи яққол далилдир.

Жадид драматургиясининг шаклланиш даври билан боғлиқ муаммолардан яна бири илк миллий пьеса масаласидир. Маҳмудхужа Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси саҳнага қўйилган даврдан бошлаб матбуот саҳифаларида «биринчи миллий драма» деб эътироф қилинган бўлса-да, бу факт 20-йилларнинг иккинчи ярмидан баъзи бир баҳсларга сабаб бўлган. Бу баҳсни биринчи бўлиб Чулпон бошлаган эди. У «Ўзбек халқ календари» тўплами учун 1927 йилда ёзган «Ўзбек саҳнаси» мақоласида биринчи ўзбек пьесаси деб Абдурауф Самадов-Шаҳидийнинг «Маҳрамлар» драмасини курсатади.² Абдурауф Шаҳидий-Самадов Қўқонда яшаб, фаолият курсатган татар зиёлиларидан бўлиб, Исҳоқхон Иброт тақлифи билан Наманганга келиб, 1908 йиллардан унинг «Матбааи Исҳоқия»сида хизмат қилган. Илғор фикрли

маърифатчилардан бўлган А. Шаҳидий 1911 йилда «Фалокатзада» номли воқеий қисса ёзиб, шу матбаада чоп эттирган. Унинг «Маҳрамлар» 3 пардали драмаси ҳам 1911 йилда ёзилган ва «Матбааи Исҳоқия»да 1912 йили босилиб чиққан. (М. Бехбудийнинг «Падаркуш» асари эса 1911 йилда ёзилиб, 1913 йилда нашр этилганини аввалги бўлимларда батафсил айтган эдик.) Куринадик, ҳар иккала асарнинг ёзилиш йиллари бир санага тўғри келяпти. (Фақат нашр саналарига қўра, «Маҳрамлар» бир йил аввал ёълон қилинган.) Агар «Падаркуш» ҳақидаги 20-йилларда ва 80—90-йиллардаги қатор мақолаларни ҳам қўтарадиган бўлсак, асар 1912 йиллардан бошлаб оммалаша бошлаганидан гувоҳлик берувчи далилларни учратамиз. Хусусан, Б. Пестовский, Уктам, Ғулом Зафарийларнинг аввал зикр этилган мақолаларида «саҳна адабиётимизнинг тарихи 1912 йилда Бехбудий «Падаркуш»и билан бошланадур» каби мулоҳазаларга дуч келамиз. Бу унинг ёзилиш эмас, балки оммалаштириш санасидир. М. Б. Солиҳов ушбу масалага махсус тўхтаб, аниқлик киритган эди: «...бу пьеса 1911 йилда ёзилиб, баъзи аҳил кишилар ораларида фикрлашув йўлига кирган бўлса-да, унинг босилишига ва саҳнага қўйилишига 1913 га келгандагина рухсат бўлади».¹

Биринчи миллий драма масаласида эса аксарият олим ва эътиборли манбалардаги фикр бир хил — Маҳмудхужа Бехбудийнинг «Падаркуш» асари. М. Б. Солиҳов шу фикрни исботлаш учун ҳатто «Маҳрамлар»ни «биринчи мартабада ўзбек турмушидан олиниб, ўзбекчада ёзилган бир асардир, буни унутиб бўлмайди», дея эътироф этгани ҳолда, А. Самадовни «ўзбекча пьеса ёзишга бошлаб хизмат курсатган ёзувчи бўлиб қолади. Чунки бу уртоқ «Ўлуклар» (Жалил Мамадқулизода)нинг «Ўлуклар» драмасидан бошқа) номи билан ёзган татарча пьесасини «Маҳрамлар» номи билан ўзбекчада ёзиб, 1911 йилда бостира олган»² қабилидаги мулоҳазани билдиради. Олим фикрларини давом эттириб, охири шундай хулосага келади: «Лекин масала бу ерда биринчилик шарафини бир асарга бериш устида эмас, балки маҳаллий театру кучларининг ўсиш ва етишиш тарихларини ифодалаш устида-

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниезий архивининг каталоги, Тошкент, 1990, 1-том, 312—313-бетлар.

² Қаранг: М. Б. Солиҳов. Ўзбек театри тарихи учун материаллар, 69-бет.

¹ Қаранг: М. Б. Солиҳов. Ўзбек театр тарихи учун материаллар, 69-бет.

² М. Б. Солиҳов шу уринда янглишган. «Маҳрамлар», айтганимиздек, илк бор 1912 йили Наманганда босилган.

дир. Шу ҳолда «Маҳрамлар» пьесасини маҳаллий кучлар тарафларидан ёзилган ва биринчи пьеса, деб тақдим қилиб бўлмайди. Чунки бу пьеса ўзбек маҳаллий кучлари томонидан «Падаркуш» пьесаси қуйилгандан сўнгра саҳналаштирилган.¹

Демак, «Маҳрамлар» хронологик тартибда «Падаркуш» билан бир санада яратилган бўлса-да, ўзбек ёзма драматургияси илк намунаси бўла олмайди.

Жадид драматургиясининг бошланғич намуналаридан бўлган «Туй» пьесаси билан ҳам боғлиқ айрим изоҳларни мазкур бўлимда айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Шу пайтгача деярлик барча илмий-адабий манбаларда «Туй» турт пардалик драмаси «Миллий» тахаллуси билан ижод қилган Нусратулла Қудратулла ўғлига нисбат бериб келинади. Зеро, пьесанинг 1914 йилги биринчи нашри муқовасида «муҳаррир ва ношири»дан сўнг қавс ичида «Ҳожи Муъин афандининг муованат қаламияси ила таҳрир улинди», деган изоҳ бор. Бундан маълум бўладики, асарнинг ёзилиш жараёнида Ҳожи Муъин ҳам иштирок этган, яъни ҳаммуаллифликда яратилган. Аммо негадир «Туй» пьесаси хусусида гап кетганда, фақат Нусратулла Қудратулла номи тилга олинади. Ваҳоланки, асарнинг ярмидан кўпи Ҳожи Муъин қаламининг маҳсули. У 1915 йили «Ойина» журналининг 7-сонида «Туй» пьесасидаги ножоиз лавҳа ибора учун билдирилган бир танқидий мулоҳазага жавоб бериб, муаллифлиги масаласида қуйидаги маълумотларни келтиради: «Мазкур «Туй» рисоласининг ярмидан зиядаси маним шикаста қаламим ила ёзилуб, қолғони ҳам ўзимнинг ислоҳ ва тасҳиҳим ила тартиб қилинганлиги учун бу тўғридаги (ножоиз лавҳалар учун — Ш. Р.) адабий масъулият маним устимга тушса керак». Ҳожи Муъиннинг мардонавор туриб, масъулиятни ўз зиммасига олиши, ҳақиқатан ҳам, уни биринчи муаллиф сифатида қайд этишни тақозо қилади.

Юқоридаги барча аниқлик, изоҳ ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, ўзбек жадид драматургиясининг 1911—1916 йиллар миёнасида кечган шаклланиш жараёнида қуйидаги пьесалар ёзилганлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин:

Муаллифлар

1. Маҳмудхужа Бехбудий
2. Абдурауф Самадов-Шаҳидий
3. Ҳожи Муъин, Нусратулла Қудратулла
4. Ҳожи Муъин
5. Ҳожи Муъин
6. Ҳожи Муъин
7. Ҳожи Муъин
8. Ҳожи Муъин
9. Нусратулла Қудратулла
10. Абдулла Бадрий
11. Абдулла Бадрий
12. Ҳамза Ҳакимзода
13. Ҳамза Ҳакимзода
14. Ҳамза Ҳакимзода
15. Абдулла Қодирий
16. Ҳожи Муъин
17. Абдулла Авлоний
18. Абдулла Авлоний
19. Абдулла Авлоний
20. Ғулом Зафарий
21. Абдуҳамид Сулаймон-Чулпон
22. Абдурауф Фитрат
23. Абдурауф Фитрат
24. Абдурауф Фитрат
25. Хуршид
26. Хуршид
27. Хуршид
28. Номаълум автор
29. Номаълум автор
30. Номаълум автор

Пьесалар

- «Падаркуш»
«Маҳрамлар»
«Туй»
«Бой ила хизматкор»
«Кукнори»
«Мазлума хотин»
«Жувонбозлик қурбони»
«Қози ила муаллим»
«Кенгаш мажлиси»
«Жувонмарг»
«Аҳмоқ»
«Заҳарли ҳаёт»
«Илм ҳидояти»
«Мулла Нормуҳаммад домланинг куфр хатоси»
«Бахтсиз куёв»
«Эски мактаб — янги мактаб»
«Адвокатлик осонми?»
«Пинак»
«Биз ва сиз»
«Бахтсиз шогирд»
«Бой»
«Бегижон»
«Мавлуди шариф»
«Або Муслим»
«Безори»
«Ориф ила Маъруф»
«Қора хотин»
«Аҳмад порина»
«Эски мактаблар ҳоли»
«Эшигида қонли қуз ёшларимиз»

Келтирилган рўйхатни мутлақо тугал деб даъво қилолмаймиз. Чунки, юқорироқда зикр этилганидек, қатор асарлар матни ҳозирча топилмаган ва ёзилиш саналари аниқланмагани учун мазкур рўйхатга киритилмади. Бундан ташқари, бизга номаълум яна бошқа

¹ Зикр этилган китоб, 69—70-бетлар.

пьеса ва манбалар бўлиши мумкин. Жадид драматургиясини, жумладан, унинг илк даврини атрофлича, холис урганиш энди бошланмокда. Демак, келгуси изланиш ва тадқиқотлар биз таклиф этган руйхатни янада тўлдирса, ажаб эмас.

Илк пьесалар ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги ушбу мулоҳазаларни якунлаб, айтиш лозимки, ўзбек ёзма драматургияси беш-олти йиллик шаклланиш паллаларидаёқ сон жиҳатидан ғоят унумли ва салмоқли бўлиб, давр адабий ҳаракатчилигида етакчи жанрлардан бирига айланди.

ХУЛОСА

Жадидчилик Туркистонда уттиз йил нари-бериси давом этди. Жадид театри эса ундан ҳам камроқ — йигирма йилга етар-етмас. Тарих, жилла курса, инсоният тарихи олдида ҳам бу муддат заррачалик эмас. Бироқ шу қисқагина давр катта бир халқнинг миллат сифатида шаклланишига, ижтимоий онги уйғонишига, дунёқараши ўзгариб, эстетик диди камол топишига имкон яратди.

Жадид адабиёти, жадид театри санъатнинг азалий ва абадий вазифаси бўлган инсон руҳиятининг теран бадий тадқиқини бош мақсади қилиб белгиламайди. Чунки руҳият инкишофи учун уни аввало ғафлат уйқусидан уйғотиш, мутелиқдан, қўлликдан халос этмок керак эди. Жадидлар шу тилак билан тарих сахнасига чиқдилар. Миллатни маърифат нури билан қайта жонлантириб, илму урфон орқали истиқболга, истиқлолга стишишни кузладилар. Бу йўлда мактаб-маориф, матбуот, хайрия жамиятлари қатори бадий ижод ва театр санъатининг ҳам буюк аҳамиятини англаб етдилар. Улар оврупоча театр ва адабиётнинг янги-янги жанрларини Туркистон маданий ва маънавий ҳаётига жорий этар эканлар, халқ оғзаки драмасининг муайян шакллари билан баҳраманд бўлдилар. Аммо озарбайжон, турк, татар ҳамда рус театри, драматургияси ўзбек жадид театри ва драматургиясининг шаклланишида бош омиллар бўлиб хизмат қилди. Мирза Фатҳли Охундовдан Наримон Наримонов, Жалил Мамадқўлизодагача, Алиасқар Асқаровдан Сидқий Рўхиллогача бўлган озар драматурглари ва театр намоёндалари. Навмиқ Камолдан тортиб Алиасқар Камолгача бўлган усмонли турк ҳам татар адиблари, Заки Боязи-

дский ва Мустафо Мансуров, Соҳибжамол Иззатулина ҳамда Илёсбек Опқозорскийдек татар театр арбоблари ўзбек миллий драматургияси ва сахна санъатининг тамал тошини қуйишда ҳам билвосита, ҳам бевосита хизмат қилдилар.

Ўзбек сахнасида татар ёки озарбайжонлик қардошлар билан ҳамкорликда Шекспир, Шиллер, А. Островский, И. Тургенев каби Оврупо ва рус драматургларининг қахрамонлари жонланди. Шундай ҳамкорлик самараси бўлиб «Лайли ва Мажнун» «опера»си «Қолизей» театри биносида жаранглади.

Албатта, қардош биродарларнинг илк ўзбек миллий драмаси яратилиши ва сахналаштирилишидек муҳим маданий тадбирнинг амалга оширилишида хизматлари улкан. Бироқ бу амалий ҳаракатларга қадар Туркистонда маърифат байроғини баланд тутган Зокиржон Фурқат, Сатторхон Абдуғафоров, Саидрасул Саидазизий, генерал Журабек, Ҳожимуҳаммад Зухур, Комил Хоразмий, Аҳмад Дониш каби зиёли зотларимизнинг оврупоча театр, драма, мусиқа ҳақидаги таассурот ва ташвиқий асарлари ҳам самарасиз кечмади. Жадид зиёларининг театрчилик ҳаракатлари юзага келишида уша зотларнинг ҳайрат ва қуйинчаклик билан ёзилиб, матбуот саҳифаларига кўчган кузатишлари, мулоҳазалари ҳам маълум даражада аҳамият касб этди, миллий тафаккурни шунга тайёрлади, йуналтирди. Ўзбек жадид драматургияси ва театри ана шу ва ижтимоий-тарихий воқелик белгилаган, тақозо этган талаблар омухталлигида дунёга келди.

Биз турли архив ва фондларни ўрганиб, фақатгина 1911-1916 йиллар оралигида яратилган сахна асарларимизнинг уттиздан ортиғини аниқлай олдик. Хали сана ва муаллифлари ҳақидаги маълумотлар тулиқ бўлмаган яна талайгина театр рисоалари мавжуд. Сон салмоғининг узиёқ Туркистон маданий ҳаётида асримизнинг иккинчи ун йиллиги театр ва драма соҳасида буюк кутарилиш бўлганини англатади. Бу кутарилишнинг, маънавий юксалишнинг ибтидосида эса Маҳмудхўжа Бехбудий ҳазратлари турибди.

Шаҳид кетган бу зоти шарифнинг улими муносабати билан Садриддин Айний:

Сани мундин бўён Турон кўролурму, кўролмасму?
Санинг мислингни Туркистон тополурму,
тополмасму?

деб ёзганида мутлақо ҳақ эди. Халқ пешонасига юзлаб йилларда битадиган Бехбудий каби зотлар миллат тафаккурини бир неча поғона юксалтириши мумкин экани — тарихий ҳақиқат. Бу ҳақиқат «Падаркуш» асари мисолида яққол кўзга ташланди, десак, муболаға эмас. (Бор-йўғи бир неча саҳифа асар забун Туркистон маданий дунёсини жунбушга келтирди. Бошлаб Самарқандда, сунг Тошкент, Қўқон, Каттакургон, Бухоро, Андижон, Наманган шаҳарларида сахналаштирилган «Падаркуш» пьесаси, аввало, миллий драматургия ва янги театр санъатининг илк намунаси бўлса, иккинчидан, уша шаҳарларда нисбатан мунтазам ва муваққат театр труппаларининг ташкил топишини белгилади.) Учинчидан эса, ҳаваскорлик труппалари мисолида янгича қарашдаги зиёли кучларнинг бирлашишига ва шу негизда ҳар хил уюшма, жамиятлар барпо булишига замин яратди. Тўртинчидан, театр воқеасида маърифат ғоясини халққа кенг ва таъсирчан шаклда ёйиш, сингдириш имконини берди. Бешинчидан, томоша орқали маблаг топиб, маориф, матбуот, хайрия ва бошқа ислохотчилик ишларини йўлга қўйиш, ривожлантиришга ёрдам берди. «Падаркуш» асари туфайли рўй берган ижобий ҳодиса ва силжишларни яна унлаб санаш мумкин. Буларнинг ичида энг аҳамиятлиларидан бири, таъкидлаганимиздек, ёзма миллий драматургиянинг шитобланиши бўлди. Қисқа фурсатда Самарқандда Ҳожи Муъин, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла; Тошкентда Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Фулом Зафарий, Хуршид, Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Ғози Юнус; Бухорода Абдурауф Фитрат; Қўқонда Ҳамза Ҳакимзода, Абдурауф Шаҳидий; Андижонда Абдулҳамид Чулпон каби Бехбудий издошлари етишди. Булар, ўз навбатида, ўзбек драматургиясининг қалдирғоч намуналарини яратиб, миллий адабиётимиз ва театримизнинг тараққиёт йўлини белгилади. Мана шу жиҳатларга қўра, «Падаркуш» асари Туркистон воқелигининг йигирманчи аср унинг йилларидаги буюк маданий ҳам ижтимоий воқеаларидан бўлиб қолди.

Дунёда ҳеч бир янгилик осонликча рўёбга чиққан эмас. Инчунун, мустабидлик салтанати ҳукм сурган юртда миллат қайғуси билан яратилган янгилик ҳатто ниш урмоғи ҳам душвор. «Падаркуш» ва ундан сунг пайдо бўлган асарларнинг барчаси неча-неча чиғирқлардан утказилди. Чор цензурасининг қайта-қайта

текширувлари, маъмурларнинг инжиқликлари, йўқ ерлардан баҳоналар топиб, асар наشري ёки спектакл намоёишини тўхтатиб туриш ва ҳоказолар миллий театр тараққиётига жиддий тўсиқлар эди. Айни замонда ўз миллатдошларимизнинг мутаассибона муносабати янада огирроқ эди. Театрни беҳуда, бемаъни кўнгилхушлик деб тушунган айрим уламолар уни «ҳаром» дейишгача борганлар. Жаҳолати авж олган баъзи бирлари эса жадид зиёлиларини «падаркуш», яъни ўз оталарининг қушандалари, дейиш даражасида ҳақоратлайдилар. Бу, аслида, азалдан давом этиб келаётган «қадим» ва «жадид» низоларининг театр масаласидаги кўриниши эди. Таассуфки, кўп ҳолларда парокандалик, ноиттифоқлик туфайли забун бўлган Туркистон бу масалада ҳам ўз фарзандларининг кину кудурат ва адоватларига гувоҳ бўлди. Миллат бахтига, Бехбудийдек зотларнинг борлиги янги туғилган чақалоқни бешиқдаёқ бўғизлашдан асраб қолди.

Бехбудий «Ойна» саҳифаларида театр, бадиий ижод ҳақидаги принципиал, гоёт далилли мақолалари, назарий, мантиқли мулоҳазалари билан санъатнинг Туркистонда энди куртак ёзаётган янги турини ҳимоя қилди, унинг мустаҳкамланиб, ривож топишига мақбул муҳит яратди. Бу унинг Ватан тарихидаги яна бир буюк хизмати эди.

Жадидлар театрни ибрат мактаби, ибратхона, драматургияни эса «таъзири адабий», деб тушундилар ва фақат шу тушунчага қатъий амал қилдилар. Шу мақсадда саҳна асарларида бачкана, норово қилиқлар, бепарда иборалар, тубан манзаралар бўлмаслиги учун курашдилар. Дарҳақиқат, «ибратхона»да беадаб хатти-ҳаракат ё сўзлар булиши ҳеч бир мантиққа тўғри келмас эди. Бунинг илк театр арбобларимиз эстетик принцип даражасига кутарган эдилар. Балки шунинг учун ҳам халқ театрни муқаддас даргоҳ, деб билди. Бу масканга бориш ва ибратли томоша куриш эса ҳаяжонли бир воқеадек қабул қилинди. Шу тахлит илк миллий саҳна асари янгича миллий театрнинг туғилишини белгилаганидек, ўз навбатида, театр ҳам драматургиямизнинг шаклланиб равнақ топишида гоёт муҳим бир манба вазифасини ўтади.

Шундай қилиб, қўхна Туркистонда янгича театр санъати майдонга келди, драматургия шаклланди. Театр, драматургия жадидчилик ҳаракатининг ва жадид адабиётининг бағоят муҳим жабҳаларидан бўлган

ни учун ҳаракатнинг маърифий, ижтимоий ҳамда сиёсий маслаклари томон йуналтирилди, шу билан мутаносиб ривожланди. Ана шу хусусиятга кура, драматургия ҳам мувофиқ тадриж касб этди. У 1911 йилдан, яъни илк миллий драма — «Падаркуш» яратилгандан то 1916 йил урталарига қадар шаклланиш даврини, 1916 йил иккинчи ярмидан то ҳаракат маънавий ҳам илк жисмоний тазйиқларга учраган 1929 йилгача ривожланиш босқичларини кечирди. Натижада, ҳеч бир шубҳасиз айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти ўз тарихида драматургия жанрининг энг гуллаган, фавқулодда юксалиш палласини намойиш этди. Айтганимиздек, фақат шаклланиш давридаёқ драматургиямизнинг сон-салмоғи ўттиздан ошди. Шу факт ва мулоҳазаларга кура ҳам ўзбек жаҳид драматургияси яна катта-катта илмий тадқиқотлар ва тадқиқотчиларга муҳтож бўлиб турибди.

Асримизнинг улкан санъаткорларидан Георгий Товстоногов айтган эди: *«Саҳна узунасига ўттиз, энига йигирма қадам, баландлиги пардаси баробар унча катта бўлмаган бир макон... Унга кичикроқ уй ёки чоғроқ боғни жойлаштира бўлади. Бироқ бу маконнинг пардалари очилгач, унга ўтмиш ҳам, бугун ҳам, келажак ҳам сиғиши мумкин... Бу ерда дунё яратиш мумкин...»*

Дарҳақиқат, театр — дунё, дунё эса томошахона. Саҳна айлангани каби дунё ҳам ҳамиша айлана ҳаракатда. Келажакни кузлаган одам ўтмишни, кечмишни ўйлаши, бугунини ростлаши зарур. Келажак ўтмишдан бошланиши маълум гап. Мустақил давлат пойдеворини тиклар эканмиз, ўтмишдан, хусусан яқин тарих — жаҳид боболаримиз сабоқларидан ибрат олмаслигимиз мумкин эмас. Улар ибрати қилган ишларида ва айтган сўзларида қолди. Уларнинг миллат гамида айтган сўзлари, дарду изтироблари эса шеър бўлиб, елқинли мақолалар, миллий рўмон, ҳикоя бўлиб ва яна «театр рисоалари» деб аталмиш саҳна асарларида қолди.

МАҲМУДХУҶА БЕҲБУДИЙ

ПАДАРКУШ ЁХУД ЎҚИМАГАН БОЛАНИНГ ҲОЛИ

Туркистон маишатидан олинган ибратнамо
3 парда 4 манзара
миллий биринчи фожиадур

АШХОС-КЕРАК ОДАМЛАР

Б о й — 50 яшар.

Т о ш м у р о д — бойни угли, ун беш ё 17 яшар.

Д о м л а — янги фикрлик бир мулло, 30-40 яшар.

З и ё л и — (Оврупо либосига) урусча уқуган, миллатчи мусулмон.

Х а й р у л л а — бойни мирзо ва махрами, 18-20 яшар.

Т а н г р и қ у л — бойни қотили	} муштарак киссалари-га 4 сум қадар майда керак.
Д а в л а т	
Н о р — буз болалар	

Л и з а — рус хотуни, кабиҳа шаклинда.

А р т у н — армани майхоначи.

П р и с т у ф — икки политсайский, 2 қаровул, 3 нафар эркак, бойни ҳамсоياسي.

Б о й б у ч а — бойнинг хотуни, 35-40 яшар.

КЕРАК НИМАРСАЛАР

Бир лаъли шароб, нон, дастурхон.

Чойнак, пиёла, чилим.

Меҳмонхонага кераклик гилам, курпа-ёстук.

Бойни ётоқ асбоби ва қаравот.

Бир калтак, 1 қул кишани, 1 қанаб, 1 хуштак, 1 шиқишқа.

Бир ун шиша сув ва квас.

Беш-олти истақон.

Бир сандуқ.

Бир ҳамён, ичиға пулға ўхшаш нимарса.

Бир катта пичоқ.

Бир таппонча.

Сандуқни очатурган темир асбоб.

Мукаммал пристуф либоси, 2 политсайский мукаммал либоси, 2 қоровул калтаги.

БИРИНЧИ ПАРДА

Б о й меҳмонхонада ултурар Хайрулла ила.

Д о м л а (*кирар*) — Ассалом алайкум.

Б о й — Ваалайкум ассалом, марҳамат қилсунлар.
(*Туриб мулоқот қилиб, домлага жой курсатиб, ултурар.*)

Д о м л а — Бой давлатини, олло таоло, мундан ҳам зиёда қилгин. (*Фотиҳа қилар.*)

Б о й — Нафас муборак, иншоолло дуолари қабулдур.

Д о м л а — Бале, жума оқшоми дуони қабул вақтидур.

Б о й — Хуш келдилар, тақсир!

Д о м л а — Саломат, саломат. (*Қулини куксига қилиб.*)

Б о й — Хайрулла! Чой ва лаъли келтур.

Х а й р у л л а — Хуп. (*Чой ва лаъли келтурар. Хайрулла чой сузар, алар тановул айлар. Тошмурод кирар, саломсиз, беадабона.*)

Т о ш м у р о д — Ота! Томошага борарман, пул беринг.

Б о й — Ўғлум, ким ила борарсан?

Т о ш м у р о д — Турсун акам ила.

Б о й (*кисасидан пул бериб*) — Албатта, вақтлик келинглар ва ёмон жойларга борманглар!

Т о ш м у р о д — Хайр, хайр, хай қуб гапирарсиндия. (*Чиқиб кетар. Домла бой ва Тошмуродга бадбинона боқиб, бошини соллар.*)

Б о й — Сўзлашиб ултурунг, тақсир!

Д о м л а — Хуб-хуб, бойбачча катта бўлубтур. Худо умр берсун, усули жадида мактабигами ўқуйдур ёинки эски мактабга?

Б о й — Иккисига ҳам ўкумайдур.

Д о м л а — Ўз ҳавлингизда ўқутатургансиз?

Б о й — Йўқ, йўқ. Ман ўғлумни ўқутмоқга уйлаганим йўқ.

Д о м л а — Ажойиб, сабаби надурки, ўқутмайсиз? Ваҳоланки, ўкумоқ қарз ва ҳам илм сабаб иззат дунё ва шарофат охиратдур.

Б о й — Мани ҳаёлимга дунёни сабаб иззати

бойлик. Охиратга бўлса, худони қилган тақдири булур. Чунончи, биз курармизки, одамлар бойни мулладан зиёда иззат қиладурлар. Хусусан, мана, банклар купайди, катта бойлар чилон булур, ҳар ким чилонларни иззат, ҳатто иши тушатурганлар чилон молини қиймат олур. Азбаски, чилон илтифотга олмагон одамларга банклар пул бермайдурки, сунгра муомаладорлар синиб, майда-майда булур, билдингизми?

Д о м л а — Бу сўзларингиз ҳозирги замонга маъкул, лекин чилон ва бойларни иззатлари вақтинча ва халқни кузи очилгунчадур. Ҳолбуки, аларни иши тушганлар иззат қилар. Муллани бўлса, барча халқ иззат қилар, яъни муллони илмини иззат қилинадур.

Б о й — Бизни ҳам бойлигимизни иззат қилинадур. Ҳатто мусулмонлар нари турсун, урус ва арманиларда иззат қилур.

Д о м л а — Иззатни нари қуйдук. Агарда ўғлингизни ўқутсангиз, дафтарингизни ёзар, намозисини ва мусулмончилигини яхши билар ва ҳам сизга савоб булур.

Б о й — Мирзолик осон, мана Хайруллага ойинда етти сум берарман, кундузлари мирзолик ва оқшомлари меҳмонхона ишини қилар ва ҳатто келгунча ходими қилар, китоб ҳам ўқуб берар.

Д о м л а — Шариат илми ва заруриёт динни билимоқ учун бойваччани ўқутмак, албатта, сизга лозимдур.

Б о й — Шариат илмини ўқутмак не лозим, чунки ани муфти ё имом ва муаззин қилмоқчи эмасман. Азбаски, давлатим анга етар.

Д о м л а — Заруриёти динияга на дерсиз?

Б о й — Ман ўзум беш вақт намозни кераклик дуолари ила биларман. Ўзум ургатурман.

Д о м л а — Хат ва саводга на дерсиз? Ҳолбуки, саводи йўқ одам ҳеч нимага ярамайдур.

Б о й — Бу фикрингиз ғалат, чунки мани саводим йўқ, бовужуд шул шаҳримизни катта бойларидандурман ва ҳар ишни биларман.

Д о м л а — Сиз илгари замонда бир навъи ила бой бўлубсиз, аммо энди бой булмақ учун илм керак. Курармизки, йигирма-уттиз йилдан бери барча савдо ишлари армани, яҳудий ва бошқа ажнабийлар қулига утди. Муни сабаби бизларни ўкумогонимиздур. Ўкумаган бойбаччаларни курармизки, ота молини барбод

этар ва охири хору зор бўлур. Бинобарин, уғлунгизни уқутмакни сизга таклиф қиларман.

Б о й — Ҳой, домла! Сиз манга таҳқиқчими? Уғул маники, давлат маники, сизга нима! Уқутанни бири — сиз, ёмоқга нонингиз йуқ. Бу ҳолингиз ила манга насиҳат қиларсиз. Хайрулла, меҳмонхонани қулфла, уйқум келди.

(Хайрулла лаъли ва асбобларни жамълаб мунтазир турар.)

Д о м л а *(одамларга қараб)* — Уқумак ва мулло булмак учун пул керак. Бадавлатларимизни ҳоли бул. Бас, бу кетиш ила наубилла дунё ва охиратга расво булурмиз. Уқумак барча мусулмонга, эркак ва ё хотун булсун, фарз энди. У қанда қолди! Оҳ, вой бизни ҳолимизга. *(Бойга қараб.)* Бой! Ман сизга амри маъруф этдим ва манга шариат буйунча лозим булган ишни буйнумдан соқит қилдим. Иншоолло, мўйлаб чиқариб, алифни таёқ демайтургон уғлунгиз ҳолини курармиз. Ва ҳам уқутмаганингиз учун гуноҳкор булурсиз. *(Домла нос чекар.)*

Б о й — Ҳой, домла! Манга насиҳатчи керак йуқ. Безор қилдингиз, *(одамларга қараб)* ишимдан, уйқумдан бу одам мени қолдурадир. Хайрулла! Меҳмонхонани қулфла! *(Домла аразлаб чиқиб кетар, бойни думоғи куйуб ултурар.)*

(Зиёли мусулмон кирар, пальто ва асосини миҳга куяр. Бой ола-ола қарар, хоҳламас.)

З и ё л и — Ассалом алайкум.

Б о й *(карахт ила)* — Ва алайкум ассалом, Хайрулла! Курси келтур. Бу киши ерга ултура олмайдур.

(Келтурар. Зиёли ултуруб папирос чекар.)

З и ё л и — Жаноб бой, сизни кайфсиз курарман. Мумкинми сабабини билсам?

Б о й — Бир мулло меҳмон келиб эди, уғлунгни уқутмайсан, деб жуда жонимни олди. Қувлагандек қилиб зурга қутулдим, фақат мушлашмадур.

З и ё л и — Оҳ-ҳо, кизиқ ва интересний ҳодиса эмиш. *(Одамларга қараб.)* Бу шаҳарда бойларга амри маъруф қилатурган мулло бор экан, худога шукур. Ул жаноб ҳаққоний домлани топиб, зиёрат қилмак керак, бой афанди! Сизга малол келмасун, ушбу тугридан мен ҳам сизга қачонлар бир неча сўз айтмоқчи эдим. Ва аммо соати ушбу дақиқага шуқуф экан, энди сиздан илтимос қиламанки, биринчи да-

қиқа манга қулоқ берсангизки, илм нафъи тугри-синда сўзлайин.

Б о й *(ола-ола қараб)* — Энди билдим, сиз ҳам уғлунгни уқут, деб мани қисар экансиз. *(Одамларга қараб.)* Буқун чаб қулим ила турганман. Уйламаган ишлар олдимдан чиқар. Мазмуни: қордан қутулуб, ёмурга учраймиз. Хайрулла! Чилим келтур!

(Тарафайн сукут. Чилим келар. Бой чекар, йуталар.)

Б о й — Хайрулла!

Х а й р у л л а — Лаббай, тақсир!

Б о й — Жойимни ташла, уйқум келди. *(Ҳамёза тортар.)* Эртага ишлар куб, вақтлик ётмақ керак. *(Яна ҳамёза.)*

Х а й р у л л а — Хуш, тақсир.

З и ё л и *(жиддият ила)* — Бой афанди! Мен сизга дедимки, миллатга кераклик илмлар тугрисинда сўзламоқчиман, аммо сиз мани сўзумни эшитмоқга хоҳламайдурганга ўхшайсиз! Иккинчи дафъа айтарманки, қулоқ беринг ва бу сўзлар сизни ва миллатни нафъидур!

Б о й — Сузингизни жабр ва зур ила эшиттурарсизми? Ва ё мани азоб бермоқгами келдингиз?

З и ё л и — Йуқ, мен асли бошқа иш учун келиб эдим ва лекин илм баҳсини устидан чиқиб қолдим, ушбу сабабли муддаони табдил қилиб, илм тугрисидан сизга баён қилмақни қасд этдим, шоядки, жонобингиздек бойлар миллат болаларини уқутмоқига саъий қилсалар.

Б о й *(халқга қараб)* — Кошки домла ҳикоятини айтмаса эди. Хуб, модомики, қуймайсиз, эртароқ сўйлаб тамом қилинг, уйқим келган. *(Ҳамёза.)* Одамлар боласини уқут, дейдур-о.

З и ё л и — Ҳозир янги ва бошқа бир замонадур. Бу замонга илм ва хунарсиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун ҳулидан кетгандек, ахлоқ ва обрӯви ҳам қулдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф булур. Бунинг учун биз, мусулмонларни уқумоқга саъий қилмоқимиз лозимдур. Ваҳолонки, дини шарифимиз ҳар навъ нафълик илм уқумоқни бешикдан мазоргача бизларга фарз қилгандур. Бу ҳукм — ҳукми шариатдур. Биз, мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний; олими диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ах-

лоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурган талабалар аввало Туркистонда ва Бухорода илми диний ва адабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ё Истамбулда бориб, улуи динийяни хатм қилсалар керак. Токи комил мулла бўлсунлар. *(Бой мудрайду.)* Онгладингизми, бой?

Б о й *(бошини кутариб)* — Ҳа, ҳа, айта беринг. Қулогим сизга.

З и ё л и — Олими замоний бўлмақ учун болаларни аввало мусулмоний хат ва саводини чиқариб, заруриёти динийя ва ўз миллатимиз тилини биладургандан сўнгра ҳукуматимизни низомий мактабларинда бермоқ керакдур: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилганларидан сўнг Петербурк, Маскав дорилфунунларига юбориб, дуқтурлик, закунчилик, инжирнерлик, судялик, илми тижорат, илми зироат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмақ лозимдур. Русия ватанина ва давлатина билфёъл шерик бўлмақ керакдур. Ва давлат ва мансабларига кирмақ лозим. Токи маишат ва эҳтиёжи замониямиз тўғрисида ватан ва миллат исломга хизмат қилсинса. Ва подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга нафъ еткурилса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлинса, ҳаттоки шул тарика ўқуган мусулмон болаларини Фарангизстон, Амрика ва Истамбул дорилфунунларига тажриба учун йибормақ керакдур. Ҳазрати пайгамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса талаб қилингиз, демадибларму? *(Бой уйқуда).* Бул ишлар бўлмаса, магар пул ила ва сиздек катта бойларни ҳиммати ила, чунончи, Кафказ, Урунбурк ва Қозон мусулмонларини бой ва аҳли хайриёти илм йулига қўб пуллар сарф ётарлар ва камбағал болаларини ўқутдуларлар. *(Бойга қараб.)* Албатта, сўзларимга тушундирсансиз, жаноб бой! Бой! Бобо бой!

Б о й *(мудрайду; бош кутариб, эснаб.)* — Ҳа, ҳа.

З и ё л и — Алоҳо, биз Туркистон халқига бир ямон одат борки, бир киши русча ўқуб, подшоҳлик ишига кириб, расмий фўрма кийса, они айб қиладурлар. Ё бир мусулмон боласи низомий мактаб фўрмасида юрса, масҳара қиладурлар. Агар извошчик ва ё қаро меҳнаткаш бўлуб, оврупойиларни эски либосини кийса ва ё жавонбача бўлуб, уюнчилар либосини кийса, ҳеч ким бир нима демайдурки, бул камоли нодонлик ва дунёдан хабарсизликдур. Шундай эмасму, амаки бой?!

Б о й *(ултирган еридан бир тарафга оғиб ётиб)* — Хур-хур-хуро-хуро...

З и ё л и — Илоҳо, худое! Уммати исломияга, хусусан биз, туркистондиларга раҳминг келсун. *(Рўймоли ила қўз ёшини артиб, чиқиб кетар.)*

(Парда энар)

ИККИНЧИ ПАРДА

Пивахона манзараси: бойбача ила уч нафар ултурарлар.

Т а н г р и қ у л — Бу оқшом билмайман, нима учун ичкилик мани тишламайдур. Намоздигардан бери бир дюжина шишани бушатдим. Даёусни пиваси қулогимни қизитмади. Тулдур, ичайлук!

(Нор қадаҳларни тулдурар.)

Ҳ а м м а с и — Тошмуродбойбачани саломатлиги-га, ура! Ура! Ура!

(Ичарлар.)

Д а в л а т — Журалар! Майни ичтим, энди ёдимга Лизахон тушди. Оҳ, Лизажон!

Ҳ а м м а с и — Оҳ, Лизажон, вой, Лизажон, қайдасан!

Н о р — Золим фалак фироқиға куйдирди мани. Биллоки, келмаса бўмийди.

Д а в л а т — Бу дарду бедод ила ҳеч нима бўлмас. Хужайинни чақирармиз. Отам улди базм қилармиз.

Н о р — Қулингини бер эй, номард, тобтинг *(қулини сиқар)*, бўлди.

Д а в л а т — Ой, тутабрут, Тангрикул! Даминг чикмайдур. Шунча одам сўзини ўғурлаб ултурарсан. Эрга навбат — шерга навбат. Габ бериб ултур ё бу одамларни писанд қилмайсанми? Бизларни ҳам ёни-мизга беш тангалик ақчамиз бор. Жўра! Бу мастлик — ростликдур. Қувоғингни очиб ултур.

Т а н г р и қ у л — Журалар! Сизлардан яширатурган сузимиз йўқ. Тўғриси-ни десам, майни ичтим, қулогим қизиган; сан Лиза дединг, энди ўзум шунда бўлсам-да, ҳушум Лизага; то Лизани келтурмасанг, мани гапуртуролмайсан. Аммо габ келтурганинга. Давлат зўр!

Д а в л а т — Ғам ема, муддаонг Лиза бўлса, шул замон ёнингга қўрарсан, келмасами? Бошини оларман.

Н о р — Бойбача — баришнага таъбингиз борми?

Тошмурод — Майли, одам юборинглар, базм кизисун.

Тангрикул — Габ, габ ила вақтни утказарсизлар. Буюратурган бўлсанглар — буюринглар. Эртароқ келсун, кайф қилайлук.

(Давлат кунгироқ чалар. Артун армани майхоначи кирар.)

Артун — Нима дейсан?

Давлат — Лизага бировни буюр, келсун!

Артун — Бунда?

Давлат — Ҳа, мунда келтурмасдан, мозоргами кетурардинг?

Артун — Извинит қиласан, сурушдум-да.

Давлат — Бул, бул. Бировни юбор.

Артун — Бох, на вор қиларсан! Лиза бана демишки, ун беш манотсиз бана киши гундурма! Ҳа, ун беш манат-да ва файтун пули-да вергилин, Николайи гундурайим. Лиза улмаса, бошқасин гутурсен, кайфингни чек.

Давлат — Аввал келтуруб, сунгра пулни олсанг, бўлмасми?

Артун — Давлат зур! Бан сана демишки, Лиза перут оқча олмайинча келмас, бана на! Сан узунг биларсанки, уговар қизи банимки дегил?

(Мастлар бир-бирлариға ҳайрон қарарлар, киссалариға кул соладурлар.)

Тангрикул — Ортун! Бир оз тухта, пул берармиз.

Артун — Бош устина ҳозирам. *(Чиқар. Жураларни кайфлари учуб, сукут этарлар.)*

Давлат — Суз, ичайлик.

(Нор сузиб, қуяр.)

Тангрикул — Пулни пешаги талаб қилгани ишни белини синдурди.

Давлат — Иш аксига олса, шундай булур. Пулларинг борми? Ҳаммаларинг чиқаринг.

(Ҳаммаси чиқарар, Давлат санар. Беш сумга етмас.)

Давлат — Буминан ҳеч нима бўлмас, бир иложини тобмоқ керак.

Нор *(тамасхур ила)* — Ой, бойбача! Бизлар-ку камбағал, сизга нима! Кисангиздан пул чиқмайдур. Ана, бойбачани шакли. *(Кули ила курсатар.)*

Давлат — Парво қилма, Нор! Ман бир нимарса уйлардим. Агар бойбача кунса.

Тангрикул — Нима экан? Нима?

Давлат — Тухта, нима эканлигини биларсан. Аввал бойбачани саломатликига ичайлук. *(Тангрикул сузар, ичарлар бойбачани саломатликига.)* Бойбача! Бу кечадек чаҳоршанба саври ойда йилда бир булар е йук, бир кеча минг кеча бўлмас, агар қабул қилсангиз, Тангрикулни сизга қушарман. Бирга бориб, отангизни сандуқини курсатурсиз. Бошқа ишни Тангрикул бажарадур.

Тошмурод — Тангрикул ака, борарсизми?

Тангрикул — Улфатлар буюрса, у дунёга борарман. У-ку сизни ҳавлингиз.

Давлат — Сан нима дерсан, Нор?

Нор — Мен ҳам кубни бири, бор десанг, борарман.

Давлат — Йук, иккови бас, кўрганлар бадгумон бўлмасун. Букунни эртаси бор.

Нор — Бойбача! Отангиз сандуқининг жойини биларсизми?

Тошмурод — Отамни ётатурган уйинда.

Давлат — Ётатурган уйини неча эшики бор?

Тошмурод — Уч.

Давлат — Қайси эшикдан кирарсизлар?

Тошмурод — Эшикни бири онамни уйиндан очилур; ман кириб ҳавли тарафдаги эшикни очарман, сунгра Тангрикул акам кирар.

Давлат — Боракалла! Илгари ҳам уғурлук қилганга ухшайсиз. Нор, Тулдур, ичайлук. *(Нор тулдурар, ичарлар. Тангрикул ва Тошмуродга қараб.)* Энди боратургансизлар?

Тангрикул — Албатта, бормай нима булубдур.

(Давлат тапончасини бойбачага берар. Нор этик соқидан пичоқни олиб, Тангрикулга берар. Алар эҳтиёт қилиб турарлар.)

Давлат *(иккисига қараб.)* — Йул булсун, ботирлар?

Тангрикул — Олгани.

(Давлат, Тангрикулни бир четга олиб, ишорат ва хуфия маълумот ва амр берар.)

Нор — Омин оллю.

Ҳаммаси. Олло акбар

(Давлат фотиҳа берар.)

(Тангрикул ва Тошмурод чиқар. Давлат ва Нор ичар ва уқур.)

(Парда энар)

УЧИНЧИ ПАРДА

Одат буйича Б о й ётар каравот устига уйқуда; уйни бир тарафига сандук. Тошмурод бир эшикдан оҳисталик ила кирар, бу тараф — у тарафга қараб, бошқа бир эшикни очар ва бир четга турар.

Т а н г р и қ у л кирар, қулига калид ва темур асбоб, белига пичок; сандук тарафига бориб, калид солар. Сандук очилмас, Тошмуродга қарайдур. Ишорат ила маслаҳат сурайдур. Тошмурод сандукни темур асбоб ила синдурмокга амр берар.

Тангрикул темур асбоб ила сандукни синдурар. Сандукни овози ила Бой уйғонур.

Б о й (чуп-чуп турар, калтакни олиб).— Вой-вой!!!
(Тангрикулга қараб югурар.)

Тошмурод калтакни келиб ушлар.)

(Тангрикул пичок ила бойни қултуғига урар.)

Б о й (тарақлаб йиқилар). — Вой, жоним! (Жон узар. Типирлар, хириллар.)

(Тангрикул сандукдан танга халтасини кутарар. Пичок ва темур асбобни узига беркитар. Ташқаридан бир неча одам товуши эшитилур.)

О д а м л а р — Нима габ, биров дод деди.

(Бир неча эркак ила бой хотуни кирарлар. Тангрикул ила Тошмуродни курарлар.)

Т а н г р и қ у л — Тошмурод, от!

(Тошмурод ҳавога таппонча отар, қочарлар ва ҳозир кишиларга салоҳ курсатиб.)

Б о й б у ч а — Вой, золим дастидан, бу қандай кун эди, вой, дод-ей! (Чапак чалар... Бой устига узини ташлар, юзу сочини юлар.) Ҳей, жувонмарг Тошмурод! Қон қус, кошки чечакга кетайдинг. Ҳай, падаркуш Тошмурод. Вой, дод-ей!

Д о м л а (кирар). — Онажон! Сизга сабрдан бошқа чора йук. Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб жаҳолат ва нодонлиқдур. Беилмлиқ ва тарбиясизлиқдур. Уйингизни нодонлиқ бузди. Сизни беилмлиқ хонавайрон қилди. Уғлунгизни беилмлиқ Сибирга, жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умрий ажратадур. Болангизни отаси тарбия этмади, уқутмади. Охири балога учради, ёмон рафиқлар йулдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат булдингиз.

Б о й б у ч а (тулганиб.) — Эй, вой, вой, болам. Вой, бойим, оҳ вой-й-й-й.

Д о м л а — Бойингиз-да маслаҳатга кулоқ солмади. Ва охири ушбу ямон ҳодиса пайдо бўлди. Энди сизга аччиғ сабрдан бошқа илож йукдур, онажон! Ол-ло сизга сабр берсун!

Б о й б у ч а (камоли бетоқатлик илан оҳ вовайло этар). — Дод, вой, болам. Вой, бойим. Иккисидан ҳам айрилдим. Эримни мазорга, боламни Сибирга юборарлар. Вой, вой, вой-й-й.

(Парда энар)

ТУРТИНЧИ МАНЗАРА

Иккинчисининг айни, майхона.

Н о р, Д а в л а т и ч и б, ашула айтиб ултурар. Тангрикул ва Тошмурод пишиб-ҳориб кирар, таппонча ва қонлиқ пичокни бир четда ташлар, ҳамённи чиқариб, устал устида отар, ултурарлар.)

Т а н г р и қ у л — Чилим келтур, ой!

(А р т у н чилим келтурар, чекарлар. Артун кетар.)
(Тангрикул Давлатни бир тарафга олиб, хуфия, булган ишларни суйлар, ишоратлар қилар. Давлат Бекора, деб хуфия суйлаб, ишорат ила хотиржам қилдурар.)

Д а в л а т (ҳамённи очиб кўруб, суюнар. Тангрикул ва Тошмуродни елкасига қоқар) — Боракалла, боракалла.

(Занг чалар, А р т у н кирар.)

А р т у н — На буюарсиз?

Д а в л а т — Ма, пулни ол, тезлик илан Лизани келтур.

А р т у н — Бош устина. Ҳозир келур. (Пулни олар, ичарлар.)

Л и з а (кирар) — Добри вечерим! (Ҳаммасила кўрушар.)

Д а в л а т — Ис приездим, испасиба, прихал.

Л и з а — Мерси. (Ултурар.)

Д а в л а т — Суз! Лизани саломатликига.

Н о р (сузар, чуқунтуруб) — Лизани саломатликига, ура, ура (ичарлар).

(Давлат, Нор ашула ўкур. Ташқаридан хуштак садоси келар. Оёқ товушлари эшитилур. Мажлисдагилар саросима, ҳайрон бўлурлар. Салоҳлиқ политсаяс-кийлар, пристуф, қаровуллар босиб кирарлар. Лиза қочар.)

(Политса турт нафарни ушлар, баъзиси мужримларни ва ҳар тарафни ахтарар. Қонлиқ пичок ва таппончани топар. Таппончани пристуфга тобшурар. Искаб курар ва ўқини бушатар.)

(Тангрикул ва Тошмурод қочар. Қаровуллар ушлар.)

(Тошмурод йиғлар, хунгир-хунгир, бетоқат булур.)
(Пристуф ишорат қилур. Қўл кишани келтуруб,
Тангриқул ва Тошмуродга урарлар. Бошқа иккисини
қўли боғланур.)

(Гуноҳкор ва қаровулларни саф қилдурур.)

З и ё л и (кирар. Гуноҳкорга қараб афсус қилар.
Одамларга қараб) — Илм ва тарбиясиз болаларни
оқибати шудур. Агарда буларни отаси уқутсайди, бу
жиноят ва падаркушлик алардан содир булмас эди ва
булар ичкиликни бўйла ичмасди, хун бағир ҳақ қил-
мас эди. Умри борича Сибир ва бандга ва қиёматга,
жаҳаннамга қолмас эди. Агарда булар ичмаса эди,
дунё ва охиратда алъаулабад азоб ва меҳнатда қолмас
эди. Оҳ, ҳақиқатда бойни ўлдурган ва йигитларни азо-
би абадийга гирифтор қилган беилмлиқдур. Бизларни
хонавайрон бачагирён ва беватан ва банди қилган
тарбиясизлик ва жаҳолатдур, беватанлик, дарбадар-
лик, асорат, фақир ва зарурат ва хорлиқлар ҳама илм-
сизлик ва бетарбияликни меваси, натижасидур. Дунё-
га тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий
қилади. Асир ва забун булганлар-да беилмлиқдан. Мо-
домики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни уқут-
маймиз, бул тариқа ямон ҳодисалар ва бадбахтликлар
орамизда доимо ҳукмфармо булса керак. Бу ишларни
йўқ бўлмоқига уқумақ ва уқутмақдан бошқа илож
йўқдур. Олло таоло бошқаларга чашми ибрат ва сиз-
ларга сабр бергай.

П р и с т у ф (амирона) — Ҳайда, турма, марш!
(Жуналадур.)

(Парда энар)

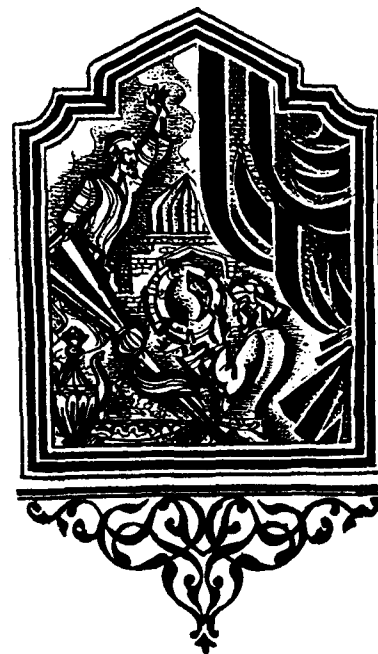
Т а м о м

НУСРАТУЛЛА ҚУДРАТИЛЛА ҲОЖИ МУЪИН ШУКРУЛЛА

ТЎЙ

Туркистон маишатидан олинган
4 парда ва 4 манзаралик театр рисоласи

КЕРАКЛИК АШХОС АСБОБИ:

Б о й — 50 яшар.

А б д у л а ҳ а д — бойнинг маҳрами, 20 ёшда.

И м о м — 30 ёшда, бир оз басир тиллик, аҳли илм.

О қ с о қ о л — бой маҳалласининг элликбошиси, 50 ёшда.

Б о б о Х и т о б — буз болаларнинг бобоси, 40 ёшда.

Э ш н а з а р — кубкоритозларнинг бобоси, 35 ёшда.

Х и д и р б о й — бойнинг жураси, 60 ёшда.

Ҳ о ж и б о й — бой маҳалласидан бир муйсафид, 80 ёшда.

М и р з о — банкнинг хизматкори, 25 ёшда.

Ж у в о н — 16 ёшда.

А ш у л а ч и — жувоннинг ҳамроҳи, 25 ёшда.

Б о й б а ч а — бойнинг хатни қилинадургон угли, 12 ёшда.

Г а д о й — 60 ёшларда, кийимлари йиртиқ, ифлос, тиланчи.

О р з и қ у л — 25 ёшда, жуда ғажур, буз бола.

У л м а с — 25 ёшда, шўрапушт олуфта.

Т е ш а — 20 ёшларда, буз болаларнинг жураси.

Меҳмонхона ашёси: гилам, кўрпача, дастурхон, сочиқ.

Туй лавозими: 3 лаъли ширавор, 16 дона нон, чойнак-пиёла, 3 табақ ош, 8 калпа қанд, 8 тун.

Базмга кераклик нарсалар: бир тоғора, 3-4 шиша мусалласга ўхшаган нарса, 3-4 дона 3 сўмлик қоғоз, пичоқ.

Дукон ашёси: 3-4 туп ҳар хил чит, ғаладон, 5-6 тангалик майда пул, дафтар.

Судибний пристуф кийуми, полиска либоси.

БИРИНЧИ ПАРДА

«МАСЛАХАТ ОШИ»

Парда кутарилганда, меҳмонхона манзараси курунур. Меҳмонхонада туй қиладургон бой ила маҳрами ҳам маҳалла имоми ва оқсоқоли чой ичишуб ултурарлар.

Б о й (*қичқирар*) — Абдулахад!

А б д у л а х а д — Лаббе.

Б о й — Дарров бориб, маҳалла буз болаларини каттаси Бобо Хитоб кўпкоритоз Эшназар ҳам Хидирбой журам ила Ҳожи бобони чақириб кел. Туйнинг маслаҳатини қилармиз.

А б д у л а х а д — Хуб, жоним билан. (*Чиқиб кетар.*)

(*Бир оз фурсатдан сўнг тайинланган одамларни бирга олиб кирар. Меҳмонхонада утурганларнинг ҳаммаси урунларидан турарлар.*)

Б о й — Марҳамат. Марҳамат. (*Жой кўрсатар, булар «Сиз утунг!» деб бир-бировларини қул ва этакларидан тортишув утурарлар.*)

Д о м л а (*қул кутариб фотиҳа ўқур*) — Худованди карим бойимизни катта туйларга еткурсун!

М с х м о н л а р — Олло акбар. (*Қулларини юзлариға суртарлар.*)

Б о й — Иншоолло, дуолари қабулдур.

Д о м л а — Албатта! Уч кишидан зиёда бир мажлисда қилинган дуони худо қабул қилур эмиш, деб қуб катта муътабар эски китобларға ёзилгандур.

Б о й — Ҳа! Албатта, ҳеч шак йўқ, азизлардан ургулай. Алардан ҳеч гап қолган йўқ. Ҳаммасини китобларға ёзиб кетгандурлар. (*Урнидан туруб.*) Ҳаммалари хуш келубдурлар!

М с х м о н л а р (*нимзех бўлуб ва қулларини қуксиларига қуюб*) — Саломат, саломат!

Б о й (*қичқирар*) — Абдулахад!

А б д у л а х а д — Лаббе, хуш! (*Эшикдан кирар.*)

Б о й — Дастурхон кетур, чой ва лаъли олиб кел!

А б д у л а х а д — Хуш. (*Ҳаммасини кетуруб қўяр. Бобо Хитоб чойни олиб сузар. Алар нон ва ширавордан тановул қилурлар.*)

Б о й (*меҳмонларға қараб*) — Худога шукур, қулбалаларингиз катта бўлубдур. Шул ойда хатна туйини қилуб, буйнумиздан соқит қилайлук, деб уйлаб турубмиз. Нима маслаҳат берасизлар?

Д о м л а (*бойға қараб*) — Ҳе, ҳе, муборак бўлсун. Худо ҳамма бандасиға шундай кунларни насиб қилсун!

Б о й — Худой хайр, муборак қилсун.

О қ с о қ о л — Бой бобо! На тариқа туй қилмоқчимиз? Кичикроқ, камбағалворми? Ёки овоза чиқаратургон бой зебми?

Б о й — Ушбу туғруда бирон маслаҳат беринглар, деб сизларни чақирдим. Ҳар нима бўлса, сизлар маҳаллани каттакони, шаҳримизнинг урф-расмини биласизлар. Маним ихтиёрим сизларгадур. Баҳарҳол бир маслаҳат берингларки, бошқа бой жураларимиз айб қилмайтургон туй бўлсун. Агар мумкин бўлса, бизники аларникидан ҳам бир парда зиёд бўлсун.

О қ с о қ о л — Албатта, ман маҳалла тарафидан тайинланган элликбошидурман. Шаҳарни ҳар гушасида туй ва ё аза бўлса, боруб бир ун қадоклик қанд ёки бир газлик йиртиш олуб юргандурман. Сиз ушбу маҳаллада катта бой бўлуб туруб, агар кичкина туй қилсангиз, ҳалойиқ айтадурки, фалончи бойни кўрдунгларми? Кичкина туй қилуб, бизларға қанд бермади. Ваҳоланки, ушал бойнинг маҳалласидаги оқсоқоли бизни туйларимиздан то бир ун қадоклик қанд олмагунча кетмас эди. Дарвоқе, шундайдур. Агар катта туй берсангиз, бойлигингиз маълум бўлуб, овозангиз чиқар. Ва ҳам бизни обруйимизни оласиз. Шундай эмасми, жаноб бой?

Б о й — Боракалла, оқсоқол! Худ кўнглумдагича маслаҳат бердингиз-о, раҳмат! Хайр, сизники-ку маъқул, (*домлага қараб*) жаноб домла, тақсир! Сиз нима маслаҳат берасиз?

Д о м л а — Бой амак! Оқсоқолни сўзларидан маълум бўлдики, туйингиз жудо катта ҳам овозалик бўлур экан. Худо ёмон куздан сакласун, бул туйингизға жаноб қози, муфти, мударрис ва катта уламоларни таклиф қилуб, бир донадан яхши заррин тунлардан бермоқингиз лозимдур. Чунки, «Уламо варасаи анбий», демишлар. Уламони иззат қилсангиз, пайгамбарни иззат қилгандек буласиз ва ҳам бу эҳсонингиз абас кетмас, сизга дастгири охират бўлур.

Б о й — Ҳа, тақсир, рост дейсиз! Охиратни нари

қуяйлук. Бу ишимизни бу дунёда ҳам қанча манфаати борлиги маълумдур. Чунончи, бизни одамлар устига қўюб ёткан насияларимиз ҳам жуда куб. Насияхурлар ила қозихонада мулофиа ва жанжал қилишганимизда, қози ва муфтиларимизнинг бизнинг нафъимизга ҳаракат қилишлари мумкин бўлур. Булардан бошқалари кўчада тўғри келганда, манга таъзим қилуб салом берурлар. (*Табассум қилуб*). Ана, муни қуруб баъзи одамлар: «Бой жуда муътабар одам бўлган экан», деб гумон қилурлар.

Д о м л а — Албатта, бой бобо! Агар жанобингизга малол келмаса, яна бир маслаҳат бермоқчи эдим.

Б о й — Йук, йук, асло малол келмайдур, гапураверинг. Сиздек катта уламони маслаҳатига қулоқ солмасак, кимни маслаҳатига қулоқ соламиз, тақсир?

Д о м л а — Туй — худони хазинаси, дерлар. Яъни, худони хазинасидан ҳар қанча олинса, кам бўлмайдур. Ҳозир сиз гуё худонинг хазинаси устига утубсиз. Ана шундай ганимат вақтда мадраса, масжид, мазорлар, хонақоҳларда тупроқ ялаб ётгон бечора толибул илм муллабаччаларга ҳам ушал уч сўмлик арзон баҳо тўнлардан инъом қилсангиз, хайрингиз ниҳоятда урунли булуб тушар эди.

Б о й — Уху! Сизни маслаҳатингизга қарасак, қучаларга ишсиз, фақат оти «ўқуймиз» деб юрганларга тўн бермоқ лозим экан-да! Тақсир! Биз бу йил боғимизга тўн эканимиз йук. Тўн ила деҳқончилик ҳам қилмаймиз. (*Одамларга қараб.*) Тўн, тўн, тўн, индамай турсам, гадойларга ҳам тўн бер, дейдур-о! (*Домлага қараб.*) Хайр, тақсир! Сизни бу сўзингиз ҳам бутун синмасун. Сизнинг хотирингиз учун ушал айткон муллабаччаларингизни баъзи одамшавандасига 8 тангалик тўнлардан берамиз. Ҳеч ишимиз тушмаса ҳам майли-да!

Д о м л а (*қўлини кўксига қилуб*) — Қуллук, қуллук, қуллук. Сизни бу хизматингизга ушал муллабаччалар тарафидан ташаккур қиламан.

Б о й (*Бобо Хитобга қараб*) — Оқсоқол ила домла-ни берган маслаҳатлари тамом бўлди-ку, энди сиз нима дейсиз, Бобо Хитоб?

Б о б о Х и т о б — Оқсоқолни маслаҳатлари тузук, домланикини қуяверинг. Ушал нафи тегмайдургон муллабаччаларга берилатургон тўнларнинг пудига ўз маҳалламизни бўз болаларига базм ва майхурлик қилуб берсангиз, яхши эмасму? Мани хаё-

лимга бўз болаларимизни кўнглини топсангиз, узингизга ҳам яхши бўлур. Чунончи, кечаларда угрилардан қўрқмасдан баҳузур тинчгина ётарсиз; узингиз ёки бола-чақаларингиз улганда, бўз болалар улукларингизни кутарарлар. Булардан бошқа ҳам бошингизга иш тушканда, масалан, бирав ила урушканингизда ёки угулларингизга бирон олуфта ёмон кўз ила қараганда, бўз болаларимиз тарафингизни олуб, сизни ҳимоя қиларлар. Ана, бой бобо! Мани берган маслаҳатимни сизга 72 жиҳатдан фойдаси бор!

Б о й — Сизнинг сўзингиз ҳам тузук-ку-я, лекин домламизни кўнгли қолмасин, деймиз-да! Домламиз ҳам бизга кераклик одам, чунки, улсак, жанозамизни ўқурлар ва ҳам пешнамозимиздурлар. (*Домлага қараб.*) Тақсир! Сиздан бир масала сўрайман: шул майхурликни китобларга нима деб ёзган бўлсалар?

Д о м л а — Яхши масаладан сўрадингиз, бой бобо! Сиз сўрамаганда ҳам ҳозир бу мажлисда сўзни мавқеи келган учун бу тўғруда шаръий масалаларни баён қилуб, тўйингизда бўладургон базм ва майхурликни манъ қилмоқчи эдим. Бизнинг шариаги исломида фоҳишабозлик ҳаром бўлганидек, жувонбозлик ҳам мутлақ ҳаромдур. Майхурликнинг ҳаромлигини баён қилмоқ ҳожат ҳам эмас. Чунки бунинг ҳаромлиги ҳаммага маълумдур. Ҳар ким ҳаром ишни қилса, тонгла қиёматда мустаҳиқ алоб бўладур. (*Бойга қараб.*) Албатта, мундай базм-мазмни тўйингизга йул берманг, бой бобо! Мунга исроф қилинатургон ақчангизни мактаб йулига ёки камбағал муллабаччаларга хайрот қилсангиз, яхши бўлмасми?

Б о б о Х и т о б (*аччиғланиб, домлага қараб*) — Тақсир, нима дейсиз? Базм ва майхурлик, ҳаром, дейсизми? Бизлар қирқга кириб, ҳалигача бу ишларнинг ҳаромлигини ҳеч уламодан эшитканимиз йук эди. Ҳатто бу ишларни Бухоро қози калони ҳам манъ қилмайдур. Энди сиздака нима есирак муллалар манъ қиласизларми? Эҳтимолки, сиз ҳам янги чиққан жадидчилардан бўлсангиз.

Д о м л а — Йук-э! Ман жадид-падидни билмайман, аз руйи шарият тўғриси айтдим-да. Энди хоҳ қилинг, хоҳ қилманг. Ман ўз вазифамни буйнумдан соқит қилдим.

Б о б о Х и т о б — Ҳа! Тақсиржон! Ман сизни муддаоингизни биламан. «Дарди кампир — роза», дерлар. Сизни ҳам дардингиз тўнда! (*Жойидан туруб,*

аччиглануб.) Куб яхши, ана ман ҳозир боруб буз болаларга: базм ва майхурликни бой қабул қилди, аммо домла имомимиз бу иш шаръий эмас, деб қуймади, дейман. Алар бу сўзни эшитуб, албатта, сизни имоматчиликдан бекор қиларлар.

Д о м л а (*қурқуб*) — Йўқ, йўқ, боруб мундоқ деман-э! Утурунг жойингизга, утурунг! Биз билмасдан сўзлабмиз. Тавба қилдук, минбаъд мундай демаймиз-э, эшон бобо! (*Бойга қараб.*) Бой бобо! Энди бизга ижозат беринг, ҳуфтоннинг вақти ҳам бўлди, масжидга боруб, қавмимизни намозини ўқуб берайлук. Худо хоҳласа, яна туйга келуб, хизмат қиламиз. (*Фотиҳа ўқуб, чиқиб кетар. Ҳеч ким урндан турмас.*)

Б о б о Х и т о б (*домланинг орқасидан ола-ола қараб, сўнгра юзини бойга қилиб*) — Бой амаки! Домла имомингизни берган маслаҳатини қурдингизми? Агар бу гоҳ домлани сўзига кириб, базм қилиб бермасангиз, ҳаммадан айрилиб, беобрў бўласиз. Туйингизга маҳаллангиз кирмайдур. Қайси кун қулогимга чалинди: буз болалар айтар эмишларки, «Агар бой туйига базм ва майхурлик қилуб бермаса, бойни маҳалладан чиқаруб, туйига бормаимиз. Улса, уликини ҳам кутармаймиз». Дарвоқе, маним қурсатган маслаҳатимга қараб иш қилмасангиз, маъракадан сўнгра, эҳтимолки, бошингизга ёмон ҳодисалар пайдо бўлса, бой, бой амаки!

О қ с о қ о л (*ҳам бойга қараб*) — Албатта, албатта. Бобо Хитобни сўзлари тўғри. Сизга неча жиҳатдан фойдаси бор! Хоҳ букун, хоҳ бошқа кун ҳеч вақт сизни ишингиз маҳалласиз битмайдур. То шуларга риоя қилуб, қўлларига нухтангизни бермасангиз бўлмайдур.

Б о й — Сизни сўзингизга қараганда, биз эшак бўлуб нухтамизни буларга берар эканмиз-да. Эй бале-э, оқсоқол! (*Ҳаммалари қулишарлар.*)

О қ с о қ о л — Худо қилмасун, шухийлик қиламиз-да! Мундай хурсандлик кунларда (*қули ила қурсатуб*) шулар ҳар нима қилса ҳам, майли, зарари йўқ.

Б о й — Ҳа! Худога шукур, яхши ва некбахт бандалардан эканмизки, шундай кунларга етдук. Энди шулар ҳар нима қилса ҳам, шукур қиламиз. Хуб, Бобо Хитобники ҳам маъқул. (*Эшназарга қараб.*) Эмди сиз гапуринг-э, Эшназарбой, қани, сиз нима маслаҳат берасиз?

Э ш н а з а р — Бизни десангиз, ота! (*Қули билан қурсатуб.*) Бу томони Шаҳрихонгача боруб улоқ чоп-

канмиз. Хайр, бу Шаҳрисабз, Бухоро, Каттақургон, Карминаларда бўлса, бизни қулимиздан улоғ чопмаган кубкори қолган йўқ, десак, шу нонингиз урсун, ишонингиз, ёлгон эмас. Ҳамма чоғондозлар мани фалончи бойни чоғандози, деб биларлар. Бу туйингизни овозасини эшитуб, албатта, ҳаммалари келарлар. Бизларни тарафларимизга мундоқча катта туйлар улоқсиз бўлмайдур. Воқсан улоқсиз туй туй ҳам эмас-да, бой отажон! Сиз бу туйингизда ҳеч бўлмаганда, уч кун жудо катта дангиллаган кубкори берсангиз керак. Ту-дадан улоқ олиб чиқаратургон чоғандозларга лоақал туя, от, эшак, жуда хасислик қилганда, тун бермоқингиз лозим. Ҳа! Охир бечора чоғандозларни ҳам думоғи чоғ бўлуб кетсун-да! Сизни давлатингиздан кам қиладими? Яна муни устига овозангиз чиқади. Обруй пайдо қиласиз.

Б о й (*суюниб*) — Ҳа, агар туйимга шундай кубкори берсам, овозам ҳали бу дунени қуйунг, у дунёга кетадур-ку-я, лекин шу чоғандозларни улоғ олуб чопганда, «Ху, қизини», деб суқуб юборгани ёмон-да!! Майлими, Эшназарбой!

Э ш н а з а р (*қулуб*) — Э, бой ота! Содда экансиз, уша кун узингиз ҳавлида утурунг. Кубкориға боруб ҳам нима қиласиз? Хизмат бўлса, бизлар қиламиз. Асло парво қилманг! Уларни сукканини узингиз эшитмасангиз бўлгани. Одамлар катта-катта кишиларни орқасидан суқарлар, ҳали бизу сиз-ку!

Б о й — Воқсан рост дейсан, Эшназар уғлум! Биз ҳавлида чоғандозларни ҳақиға дуо қилуб утурармиз. Илоҳи, худони узи сақласун-ку, лекин мабодо биронтаси отдан йиқилуб бўйни синмаса, туйим азага айланмаса, деб қўрқаман.

О қ с о қ о л (*бойга қараб*) — Э! Иншоолло, ҳеч офат йўқ. Биласизми, бой бобо! Кубкоритозларни пири жуда зур! Хайр, бирон касофат бўлуб 3—4 таси улганга ҳам нима? Улса, ўз ажали билан уладурди-я. Сизни кубкорингиз улдурадими? Ваҳоланки, ажали етмаган одам минордан ҳам йиқилса, улмайдур, дейлар.

Б о й — Рост, рост. (*Эшназарга қараб.*) Қандинг-ни е-э, Эшназар, берган маслаҳатинг билан! Сани шунча мийанг бор экан-у, мани хабарим йўқ-а!! (*Қулишарлар. Хидирбой журасига қараб.*) Сиз муғамбирлик қилиб бизларнинг сўзимизни уғурлаб утурубсиз-а! Эмди маслаҳат сизга, нима дейсиз? Охий, сўйлашуб утурунг, жура!

Х и д и р б о й — Маслаҳатчиларингизни берган маслаҳатларини ҳаммаси жойига тушти-ку! Аммо маъий ҳаёлимга ҳалиям бир камчилиги бор, агар бемалол бўлса, айтар эдим.

Б о й (*таажжуб ва табассум қилуб*) — Утган машойихлар айтган эканларки, «Маслаҳатлик тун қисқа келмас»; ман сизларни маслаҳат ошига чақирганимдан муддаом туйим камчиликсиз бўлсун эди! Икки соатдан бери маслаҳатлашуб утурубмиз. Ҳалиям камчилиги бор экан-да? Хайр, қани гапурунг, бу азизлар билмаган камчилиги қерда экан?

Х и д и р б о й — Жура! Бу улуг туйингизни биз майда шаҳримизни жувонлари ярамайдур, тугрисини айтсам, шаҳримизда яхши жувон ҳам қолган йуқ. У, бизу сиз, буз болалик вақтимизда базм қиладургон яхши жувонларни ҳозирги жувонлар тушларида ҳам курулмайлар. (*Бошини соллаб, қули ила тиззасига уруб*.) Хайф, шундай замонлар утиб кетди-я! Лекин, жура, ушал вақтларда бизларга ҳазрат Хизир қараган экан-да! (*Яна бошини соллаб, бир оз уйлаб тургандан сунг*.) Ҳали ман туйингизни бир камчилигини айтмоқчи эдим. Сўздан сўз чиқиб, шунча гапуруб кетубмизу хабаримиз йуқ. (*Еқасини ушлаб*.) Э, тавба! Одам қариса, лаққа бўлур, дерлар. Воқеан биз ҳам лаққи бўлубмиз... (*Ҳаммалари бир-бирига қараб табассум қилурлар*.) Эшитаманки, Бухоро, Тошканд ва Фаргона тарафларига бир қултум ҳаром сув билан ичатурган жуда паричехра жувонлар бор экан. Ана уша жувонлардан 5—6 тасини тилигром билан чақириб кетурсангиз, шу базмингиз ҳам базмжон бўлади-да, жура! Шу икки кунлик дунёда бизу сиз яна шундоқ кунларни курамиз ё йуқ. Дам ганимат — дийдор ганимат. Шу вақтда кунглингизда ҳар қанча орзу-ҳавас бўлса, қилиб қуйганингиз яхши.

Б о й — Э, офарин ақлингизга, жура! Тугрисини десам, булар берган маслаҳатлари бир тараф, якка узингиздики бир тараф бўлди-эй!

Х и д и р б о й (*жуда хурсанд бўлуб*) — Жура! Каттани ақли бошқа ва кичкинани ақли бошқа! Биласизми? Бизлар бу (*соқолини ушлаб курсатар*) соқолни олуфталиқ кутига оқартурган, ҳали биз лаққи бўлуб қолган бўлсак ҳам, бу охир замон буз болаларини юзтасини ақли бизга бор.

Б о й — Рост, рост. Узингиз ҳам 32 гулаҳга олов қуйган-да, жура! (*Ҳаммалари қулишарлар*.)

О қ с о қ о л (*Ҳожи бобога қараб*) — Сиз ҳеч гапурмайсиз, Ҳожи бобо! Бизларни маслаҳатимизни хоҳладингизми? Ҳар нима бўлса, сиз дунё курган; ҳаж тарафларини туйи қандақа буладур? Гаплашуб утурунг.

Ҳ о ж и б о б о — Ушбу йил Катбатуллога бораётганимда, Истамбулда йигирма олти кун қолдим. Бир кун тахтдан тушурилган султоннинг икки угулчасини хатна қилмоқчи эканлар. 3—4 рафиқларим билан биргалашуб томошасига бордук. 8 ошоналик бир катта ҳавлини тагига боруб етканимизда, рафиқларимнинг бири: «Ана шу ерда туй буладур», — деди. Дарвозаси тагига қоровул бўлуб турган бир турадан рухсат олуб, ичкари кирдук. Брути олунмаган бир турк бизларни 4-ошёнага олиб чиқди. Қарасак, тахминан 30—40 киши Туркия амалдору аскарларидан ҳаммалари курсиларга утурубдурлар. Бизларга ҳам курси олуб келдилар. Лекин бизлар хушёрлик қилиб, «Курсига утурмоқ дуруст эмас», деб ерга утурдук. 5—6 дақиқадан кейин ҳаммамизга бир истакандан чой бердилар. Чойни ичиб бўлуб эрдуқки, болаларни еткузуб кесдилар. Сунгра ҳаммалари бирта-бирта чиқиб кетдилар. Бизлар ҳам шу ишга ҳайрон бўлуб чиқиб кушхонамизга келдук: сунгра баъзи одамлардан сурушдуруб билдикки, у ерларда туй ва базм, кубкори деган нарса йуқ экан.

Б о й — Худога шукур-э! Бо, узимиз некбахт бандалардан эканмиз. У ерни одамлари дунёни фаҳмига ҳам бормас эканлар-да!..

(*Шул аснода ташқаридан «тақ-тақ» товуши келур*.)

Б о й — Абдулаҳад! Ташқари қара! Ким келди.

А б д у л а ҳ а д (*ташқарига чиқиб келиб*) — Бонкни мирзоси эмиш. Бойга ишим бор, дейдур.

Б о й — Айт! Келсун.

(*Абдулаҳад чиқиб, бонк мирзосини бирга олуб кирар*.)

М и р з о — Ассалому алайкум!

Б о й (*хоҳламай, қовоқ солиб*) — Ваалайкум ассалом. Ҳа! Нима учун келдингиз, гапурунг?

М и р з о — Букун бонкага Пешовардан сизни отингизга Болтабой деган бир одам тарафидан беш минг сум пул келди. Мана шуни повесткасини кетурдим. Дафтарга қул қуйуб олинг. (*Қултуғидан дафтари-ни олуб бир жойни очиб, бой тарафига узатар*.)

Б о й — Эшон Мирзо! Мани танимдан узингиз қул қуя қолинг. Мани қулум йуқ.

М и р з о — Нимага ёлгон суйлайсиз. (*Қули ила кўрсатуб.*) Мана шу куллариңиз узингизники эмасми?

Б о й (*табассум қилуб*) — Э, Мирзажон! Яъни хат битолмайман, деганимиз-да!

М и р з о — Жанобингиз умрингизда мактаб деган жойни ҳам курганингиз йўқ эдими?

Б о й — Йўқ, йўқ-э! Биз ҳам ун йил риёзат тортиб мактаб гардини еган. Лекин (*пешонасини туртуб кўрсатар*) бу пешонамизга тақдир ёзмаган эканки, ҳеч нима бўлмай келдук! Мирзо ука!

М и р з о — Бой бобо, беҳуда айбни пешонангиз илан тақдирни буйнига қуйманг. Айб домлангизни нодонлигида экан. Агар домлангиз уқутмоқлик тариқасини яхши билса эди, сиз тўрт йилда бутун хатсавод чиқариб, яна жуғрофия, ҳисоб, тарихи ислом деган илмлардан ҳам хабардор бўлур эдингиз.

Б о й — Эмди билдук сиз ҳам жадидчилардан экансиз. Қўюнг, куп гапурмай, тезроқ дафтарга қўл қўюб беринг! (*Мирзо димоғи қўюб дафтарга қўл қўяр.*) (*Бой истехзо ила меҳмонларга қараб.*) Жуғрофия, тарихи ислом нима? Хайр, ҳисобни бўлса-ку, худога шукур, узимиз биламиз. Ҳалигача ҳеч бир ҳисобиға дар қолғонимиз йўқ. (*Ёқасини ушлаб.*) Тавба қилдим худоё! (*Мирзо кайфи учуб чиқиб кетмоқчи бўлар.*)

Б о б о Х и т о б (*қичқириб*) — Мирзо ака, (*бир пиёла чойни узатиб*) утурунг, бир пиёла чой ичиб кетинг!

(*Мирзо зур ила утуруб ичар.*)

О қ с о қ о л — Ана, бой! Айтмадимми туйни пулини худони ўзи еткурар.

Б о й — Ҳа! Бу ҳам худонинг марҳамати-да! Бу пул саккиз йилдан бери қўюб ёткон эди. Ана, баччагар тўйхурларни насибасиға қарангки, муни худо тепа тўйнуқдан ташлади. Биз тўй харожотиға ўн минг сўм пулни тугунлаб қўйган эдук! Бу пул билан энди ўн беш минг сўм бўлди.

М и р з о — Бой амак! Ҳали сиз тўйингизда ўн беш минг сўм харожот қилмоқчи бўлдингизми? Қила-турган тўйингиз хатна тўйими, никоҳ тўйими?

Б о й (*бир оз аччигланиб*) — Хатна тўйи қиламиз. Ҳа! Сизни ҳаёлингизда шунча пул ҳам озлик қиладурми? Биз сизни маслаҳат ошиға чақирган йўқ эдик-ку, Мирзо ука!

М и р з о (*жойидан оёққа туриб, бир оз шиддат ила*) — Ман бу ерга ўз хизматим учун келдим. Сизға

маслаҳат бермоқ учун келган бўлмасам ҳам, лекин «Муъмин бародари муъмин», деган сўзни мазмунига амал қилиб, сизға хайрихоҳлик юзидан бир-икки оғиз гапурмоқни ўзумга лозим биламан. Бой амак! Хатна қилмак суннатдур. Бир суннатни бир жой кетурмоқ учун ўн беш минг сўм харажот қилиб тўй бермоқлик лозим эмас. Яъни киши хатна учун тўй бермаган ила гинакор бўлмайдур. Тўй ва азаларда пул исроф қилмоқ одати фақат бизнинг Туркистонда расм бўлуб қолубдур. Бошқа мамлакат мусулмонлари мундай ақмоқликни асло қилмайлар. Шунинг учун алар кундан-кун бой бўлуб, бизлар эса бу исрофкорлик сабабидан мулк ва молимиздан айрилиб, гадоё ҳолиға тушмақдамиз. Бой бобо! «Дуст ачитиб айтадур, душман кулдуруб», дерлар. Ман сизға холис дуст бўлганим учун айтарманки, қанча машаққатлар кўруб топкан оқчангизни беҳуда ерга исроф қилманг. Охири пушаймон бўлурсиз. Шу ўн беш минг сўм оқчадан беш минг сўмини сарф қилиб угулларингизни уқутсангиз. Ҳам угулларингиз одам буладур ва ҳам қолган ўн минг сўми киссангизда қолур.

Б о й (*жуда аччигланиб*) — Э, Мирзо! Сан бир қатра жонинг билан манга насиҳат берасан. Ман сандан ҳали тўй масаласини сураганим йўқ. Шунча ота-бобомиздан қолган урф-русумни сани бир оғиз гапинг билан барҳам берамизми? Бор, сан насиҳатингни ўзунгга қил! (*Меҳмонларга қараб.*) Ўзи бошиға шапка қўюб, яна одамларга насиҳат берадур-а!?

О қ с о қ о л — Мирзо! Шу қилган беодабчилигингга бор, сени маҳалладан чиқардук! Эмди на тирикинга борамиз, на улукингга! Омин, (*ҳаммалари*) оллоҳ акбар. (*Фотиҳа ўқурлар.*)

М и р з о (*бойға қараб*) — Хайр, бой бобо! Иншоолло, ўлмасам, охир ҳолингизни кўруб салом бераман. (*Чиқиб кетар.*)

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Ҳовли манзараси, Бир тарафда 3—4 стула б о й, о қ с о қ о л, домла имом ва хатна қилинатурган б о л а утурарлар.

Д о м л а — Жаноб бой! Одамларни соат нечаға хабар қилгон эдингиз?

Б о й — Баъзиларини соат саккизда, баъзиларини соат унда. Соатингизни кўрунг, неча бўлубдур?!

Д о м л а (қўлтуғидан соатни чиқаруб) — Соат саккиз бўлубдур.

Б о й — Ҳа! Булмаса, одамлар ҳозир келарлар.

(Шул аснода бир жувон ва бир ҳофиз (ашулачи) келарлар. Салом бериб, ҳаммалари оёққа турарлар. Жувон бой ила қучоқлашуб қурушар, аммо бошқалари ила қўл беруб қурушар.)

Б о й — Марҳамат қилсунлар, юқорига утсунлар!

(Жой курсатар. Жувон ила ҳофиз утуруб, фотиҳа уқурлар.)

Ҳ о ф и з — Худо бой давлатларини зиёда қилуб мундан ҳам каттароқ туйларга еткурсин! Туйингиз муборак булсун, бой бобо!

Б о й — Қуллук, қуллук. Хуш келубдурлар.

Ҳ о ф и з — Ж у в о н — Саломат! Саломат!

Б о й (қичқирар) — Абдулаҳад!

А б д у л а ҳ а д — Лаббе!

Б о й — Буларни олдига бир чойнак чой кетуруб қўй! Эрмак қилуб утурсунлар! Ҳали ош тайер булгани йўқ.

А б д у л а ҳ а д — Хуш! (Кета туруб қўяр.)

Б о й (уғлига қараб) — Уғлум, жувон акангни қошларига боруб утур! (Боруб утурар.)

Ж у в о н — Келинг, бойбачча! (Илтифот қилуб, бир пиёла чой берар.)

Ҳ о ф и з (жувонга қараб) — Бойбаччага чойқанд қилиб беринг!

(Жувон бойбачча қулидан пиёлани олуб, ўзи бир қўлт ичиб, яна қайтаруб берар.)

Б о й (оқсоқол ва домлага қараб) — Бекор утурманглар! Жувонга хушомад қилинглар! Чойқанд қилдируб ичинглар!

(Бой бир пиёла чойни жувонни олдига олуб келар.

Жувон бир қулини бойни буйнига солган ҳолда чойқанд қилиб берар. Бой жуда севинуб, чойни ичиб маза қилар.)

Д о м л а (жувонга қараб) — Садағангиз булай, қайси кун сизни кучада кўруб, диққат бўлуб салом

бердим. Дуруст илтифот қилмай, базўр лабингизни пичирри қилиб утдингиз-о! Шундоқ келиб қулимга тушар экансиз-ку! Энди қалайсиз?

Ж у в о н (кулуб) — Эй, тақсир! Сиз уламо булуб шундайчин гапирасиз, айб эмасми?

Д о м л а — Эй дардингиз урсун! Тегишамиз-да, биз жувонбоз эмас, яъни рубоз. Фақат наззора қиламиз-да! (Оқсоқолга қараб.) Оқсоқол бобо! Бу офтобчага қаранг! Худони қудратидан ургулай, шундоқ паричеҳраларни яратубдур-о! Китобларга айтибдурларки, то одамга ишқи мажозий булмаса, ишқи ҳақиқийга асло етуб булмас экан.

О қ с о қ о л (бошини соллаб) — Ҳа, тақсир, албатта! (Бир пиёла чойни олуб, жувонни қошига борар, қулини жувоннинг буйнига солуб, чойқанд қилдируб олар. Яна жувоннинг юзидан упар. Ҳаммалари қулишурлар. Чойни ичиб, мазза қилар.) Ҳо, лекин тоза қанд булубдур-дия!

(Шу аснода 3—4 нафар шаҳарнинг бой ва аъёнлари салом бериб кирарлар. Ҳаммалари жойларидан туриб, «Марҳамат, марҳамат», деб аларни уткузарлар, алар утуруб, фотиҳа уқурлар.)

Б о й — Хуш келубдурлар!

М е ҳ м о н л а р — Саломат, саломат! Туй муборак булсун!

Б о й — Қуллук, қуллук!

(Абдулаҳад дастурхон, нон, ширавор, чой кетулар. Оқсоқол дастурхон солар, нон ва лаъли қўяр. Ўзи ҳам утурар. Меҳмонлар хуракка машғул бўлурлар.)

М е ҳ м о н л а р д а н б и р и (туй эгасига қараб) — Худо зиёда қилсун. Ажаб зебо туй қилубсиз! Алалхусус бу (қули ила жувонни курсатар) офтоб бутун ҳавлингизни мунаввар қилубдур! (Жувондан илтимос қилар.) Бизга яқинроқ утурунг-э, жонимга урунг! Дам ганимат, бир оз дийдор қурайлук! (Жувон келар, чойқанд қилуб берар.)

Б о й л а р д а н б и р и (бошқа бирисига қараб) — Турдибойни векселини учут қилдингизми?

У л — Йўқ, учут қилмадук. Чунки у биздан мол олмайдур. Лоақал кучада курганда, бизга таъзим қилиб салом ҳам бермайдур-о! Биз уни векселини учут

қилсак-у, у бошқа кишидан боруб мол олсунми! Қуйунг, мундақайин мутакаббир одамни векселини қабул қилмай, хуб жойига тегурайлуқ. Охир келиб оёқимизга бош қўйсун. Сунгра бир иш бўлур-да!

(Шул аснода палов келур. Тановул қилурлар, қанд келур. Шираворлар тақсим қилинур. Тобоқлар оли- нур. Меҳмонларга тўнлар кийгизилур. Муборакбод- лик қилинур. Меҳмонлар фотиҳа ўқуб, чиқиб кетар- лар. Дастурхонлар йиғиштирилур.)

Б о й *(қичқирар)* — Абдулаҳад!

А б д у л а ҳ а д — Балле.

Б о й — Кеча тайин қилган гапим эсингга борми? Албатта, хабардор бўл! Гадойларни дарвозадан киргузма! Камбағалроқ одам келса, уша сайисхона олдиға уткуза қол! Уларга фақат ош ва нон берсанг буладур. Ширавор, қанд-панд ҳожат эмас. Албатта, шундоқ қил, болам!

А б д у л а ҳ а д — Хуш. *(Ишига кетар.)*

(Яна 2—3 нафар мулла ила 2—3 нафар авом киши- лар келарлар. «Марҳамат», деб жой курсатилур. Алар «Сиз утунг», деб бир-бировларини турга утмоқға так- лиф қилиб, қўл ва этакларидан ушлаб тортишарлар. 2—3 дақиқадан сунг ўтурушиб, фотиҳа ўқимоқға ҳам қанча таклиф қилурлар. Табрик ва баёни хушомадий қилинур. Оқсоқол дастурхон солар, нон, ширавор қўяр. Сунгра палов қўяр. Ошга қўл узатмоқға ҳам қанча таклиф қилинур. Бири суякни ниҳоятда тоза булғунигача чайнар. Бу орада жувонга қанча хушо- мадлар қилинур, чойқанд қилдирилиб ичилур. Ош ейилгандан сунг қанд, тун берилур. Тун кийганларни муборакбодлик қилинур. Меҳмонлар узун фотиҳа ўқуб, чиқиб кетарлар.)

Дастурхонлар йиғиштирилур. Бир нафар г а д о й, т и л а н ч и келуб, очлигини арз этар. Бир кафгир ош ёки бир дона нон беринглар, деб тавалло ва зори қилур.)

Б о й *(гадойга қараб аччиғланиб)* — Падар лаънат, сани ким бу ерга таклиф қилди? Чик, кет! Кузумға кўрунма!

Г а д о й *(йиглаб)* — Туйингизни овозасини эши- туб, бир тош йўлдан келдим. Мани ноумид қилманг, ҳаққингизга куб дуо қиламан. Илоҳи бойбаччалар- нинг катта туйини куринг. Ман ожиз-нотавонни қу- руқ юборманг.

Б о й *(ниҳоятда аччиғланиб, оёқга турар)* — Ман

гадойлар, камбағаллар учун туй қилганим йўқ. Йўқол, э, санга йўл берганни!.. *(Гадойни қувиб чиқар.)*

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

МАЙХҲҮРЛИК МАЖЛИСИ

Меҳмонхонада Б о б о Х и т о б и л а О р з у қ у л, Т е ш а давра қилуб, чой ичишиб ўтурарлар.

О р з у қ у л *(Бобо Хитобга қараб)* — Бобо! Жувонингиз қани? Май нима бўлди? Икки соатдан бери қон бўлуб ўтурибмиз. Охий, тезроқ майххурликни иложини қилинг. Вақт утмасун!

Б о б о Х и т о б — Ман не биламан, бой билар- ларди-я. *(Тешага қараб.)* Тур! Теша, бойни чақириб кел!

(Теша бойга кетар.)

О р з у қ у л *(бир оз аччиғланиб)* — Э, бу бойинг- ни қилатурган базмидан ургулай, бизларни ипсиз боғ- лаб қуюбдур. Шу бугун Ботур жўрам: «Юр, исловотга борамиз, пива зиёфат қиламан», дейди. Қабул қилма- димки, бу кеча бойникига базм бор, деб.

Б о б о Х и т о б — Орзуқул! Куб бачалик қилма! Одам деган мунча енгил бўлмайду. *(Шул аснода б о й, Теша кирарлар.)*

Б о й — Ҳа! Болам, нима дейсизлар?

Б о б о Х и т о б — Бой бобо! Ассалому алайкум! Жувонингиз қани? Охий, булар мани танг қилуб ту- рубдурларки, вақт утди, қачон базм қиламиз, деб?

Б о й — Шошманглар, ўғлум! Шу замон жувон келадур.

О р з у қ у л — Жувонни қасерга юбуровдингиз?

Б о й — Шу бугун жувон: «Баданим кир, ҳаммом бораман», деб жуда ялинаверди. Сунгра якка борма- сун, деб Ўлмас журангиз билан бирга юбордим. Шу замон келар, бир фасл сабр қилинглар, ўғлум. *(Чиқиб кетар.)*

О р з у қ у л *(Бобо Хитобга қараб)* — Э, бу бойинг ҳам тоза бемаза экан. Уша валади зино Ўлмасга жу- вонни қушуб юборадурму? Бу ҳаромзода аллақачон жувонни ишини биткарди... Уф! *(Аччиғланиб, кузла- рини олайтириб, хафа булар.)*

Б о б о Х и т о б — Ука! Одам деган мунча бадгумон булмайду. Гумон одамни имонидан ажратаду экан, уша бечора Улмасни харомзодалигини халигача ҳеч кимдан эшитганимиз йуқ.

О р з у қ у л (*қахр ила*) — Сиз нима биласиз, э Бобо Хитоб?! Ман Улмасни ун йилдан бери ҳамма қилган ишларини биламан. Бу падар лаънат жуда беандиша харомзода-ди-я! Бу куб бесоқолларни пардасини йиртган. Хар ким буни қулига тушди, то ушанга нақш қилиб урмаса, иложи йуқ. Хайр, ман бу беандиша Улмасни то улдурмасам, номим Орзуқул эмас экан-ди-я!

Б о б о Х и т о б (*қурқуб*) — Эй, Орзуқул ука! Санга нима булди? Қуй бир фасл бежанжал утурайлуқ. Биз бу ерга жанжал учун келганимиз йуқ, вақти хушлик учун келган.

Б о й (*кулиб кирар*) — Мана-е! Жувонингиз ҳам келиб қолди. Ҳозир кирадур. (*Бобо Хитобга қараб.*) Буз болаларингизни ҳаммаси шулми?

Б о б о Х и т о б — Буз болаларни туққузтаси шу оқшом Пойқобокга бир жаллобга ваъдалиқ эканлар. Мандан жавоб олуб кетдилар. Хайр, ҳеч воқеа йуқ, узимиз ҳам кифоя.

Б о й — Бу ҳам сизларни толеингиз-ди-я! Энди улар ичатурган майни ҳам узингиз ичиб, куб кайф қиласизлар. Қани, энди гапурунлар? Сизларга арақ ва пива кетурайми? Ёки узум учун пишурулган мусалласи шаръийдан кетурайми?

Б о б о Х и т о б — Э, уша харом пива ва арақни қуйунг, мусалласи шаръийни кетурунг! Бизлар ҳам шуни куброқ ичуб юрубмиз.

Б о й — Хуб, хуб! Мусаллас кетурамыз. Шукур, давлатхонамизда уч хум мусалласи шаръий бор. (*Чикиб кетар.*)

(*Жувон ила Улмас кирар. Ҳаммалари хурсанд буллуб, салом бериб, урунларидан турарлар. Жувон билан курушиб, қанча хушомадлар қилишуб, жувонни утқазурлар. Жувон Бобо Хитоб ила Улмасни уртасида турар. Бу ишга Орзуқулни рашки келиб, ола-ола қарар.*)

Б о й (*кирар*) — Жамоа, хуш келубсизлар!

Б у з б о л а л а р — Саломат, саломат!

(*Шул аснода А б д у л а ҳ а д бир тагорани кутариб*

келар, тагорани уртага қуйиб, 2—3 шиша мусалласга ухшаган бир сувни тағорага қуяр. Ҳаммалари соқийликни Бобо Хитобга таклиф қиларлар. Бобо Хитоб қабул қилуб, мусалласдан бир пиёла тулдуриб, бойга узатарки, «Сиз мусалласни табаррукий қилуб беринг», деб.)

Б о й (*пиёлани қулига олуб*) — Шу жувонни саломатлигига! (*Ичар.*) (*Бобо Хитобга қараб.*) Хабардор буллуб турунг! Мабодо буз болалар бирон кунгил қаролик қилмасунлар!

Б о б о Х и т о б — Йуқ, хотиржам булунг, бой бобо! Иншоолло, ҳеч нима булмайду!

(*Бой чиқиб кетар. Бобо Хитоб ун тарафдан бошлаб, ҳаммаларига бир маротабадан мусаллас берар. Булар ҳам қанча муқаррарий таклифлар ила ичарлар. Буз болаларни боши қизир, жувонга хушомад қиларлар. Охир, жувонни уйнатмоқга қарор бериб, газал уқушуб, қарсақ урарлар, жувон уйнар. Шул аснода б о й у г л и ила кириб, жувоннинг чаккасига бир неча қогоз оқча ёпиштириб чиқиб кетар.*)

Б о б о Х и т о б (*жувонга қараб*) — Укажон, дардингиз урсун, бир оз утуруб, дамингизни олинг. Жудо теллаб кетдингиз-ку!

(*Румолчаси билан жувоннинг юзини артиб қуяр. Жувон яна аввалги жойига утурар.*)

О р з у қ у л — Ҳой, жувон! Тасаддуқингиз булай, бизларни ҳам ғанимизга келуб утурунг! Бизларни хори-миз борми? Ёнимизга утурмайсиз? (*Қули ила Улмасни курсатуб.*) Ё, бу гушна пурзур олуфтадан қурқасизми? Мундақайин фута қушқорк ишкам жизу бизларни ёнида куб утурманг, пушаймон буласиз.

(*Жувон жойидан турмоққа ҳаракат қилар, аммо Улмас қуймасдан утқазар.*)

У л м а с (*аччигланиб*) — Бизлар кучимизга гарқа бизки гушна пурзур булсак, ана энди зурликимизни курсатамиз-да!

(*Орзуқул жойидан туриб, жувонни қулидан тортар. Улмас уни бир тарсаки урар, у муни урар. Иккови ёқалашур. Ҳамроҳлари ажратмоқчи булурлар, аммо кучлари етмайду. Куб гавго ва шовқинлашгандан сунг, Орзуқул қулига пичоқ олиб, Улмасни қувлаб чиқар. Булар ҳам орқаларидан чиқарлар.*)

Парда кутарилур. Эшназар сахнага баланд овоз ила чақирар: «Эрта душанба, сешанба, чаҳоршанба кунлари Афросиёда кубкори буладур. Курмаганлар армонда қоладур».

Парда тушар

ТУРТИНЧИ ПАРДА

Дукон манзараси. Бир нарса устида 3—4 туп ҳар хил чит турар. Б о й кўҳна либос кийган, парижонҳол бўлуб Абдулаҳад ила чой ичишуб утурар.

Б о й — Абдулаҳад, болам! Галадонда неча пул бор? Олиб, сана!

Абдулаҳад (санар) — Бир юз уттиз сўм 23 тийин пул бор экан.

Б о й (ҳайрон бўлуб) — Оҳ! Мани ҳаёлимга пул куб эди-ку, нима бўлди?

Абдулаҳад — Тўрт минг сўмча пул бор эдики, «Бошқача тўловим бор, яқинда бераман», деб қуйдингиз. Сунгра тўйга пул даркор булиб қолганда, олиб харожат қилмадингизми?

Б о й — Э, воқеан, рост дейсан-о! Тўй харожатига ун беш минг сўм пул етишмаганда, бу тўрт минг сўмни ҳам олуб харожат қилувдим. Эсимда ҳам йўқ. Дафтарга қара! Тўловимизни вақти қачон бўлса?

Абдулаҳад (дафтарга қараб) — Шу бугун 23 апрелда «Маскавский бонка»га беш минг сўм тўловингиз вақти экан.

Б о й (шошиб) — Оҳ! Уй, уйим қуйди! (Абдулаҳадни сукар.) Тўловимизни вақти шунча яқинлашган экан-ку, нимага манга билдурмайсан?!

Абдулаҳад (шиддат ила) — Манга нима дейсиз? Ман уша тўрт минг сўмни олганингизда, шу гапни айтувдим. Сиз: «Э, худони ўзи еткурар», деб қулоқ солмадингиз.

Б о й — Хайр, ҳар нима бўлди, майли энди. Сан дарров бориб, насияларни ундуриб кел. (Абдулаҳад салла ва жомасини кийуб, дафтарини қулига олар). Агар насиядан куп пул ундуrolмасанг, Хидирбой журамни қошларига боруб, уч минг сўм пул ундуриб кел!

Абдулаҳад — Хуб. (Чиқиб кетар.)
(Бой пешонасига қулини қуйиб, хафа бўлуб утурар. Шул аснода «Маскавский бонка»нинг хизматкори

қулига дафтар олуб кирар. Муни курган замон бойнинг қути учар.)

Б о й — Ассалому алайкум, ҳа, мирзо, нима гап?!
М и р з о (повесткани олуб) — Шу бугун соат унда бонкага беш минг сўм тўларсиз. Мана бу повесткани олуб дафтарга қул қуйунг! (Дафтарини узатар.)

Б о й (ялиниб) — Мирзожон! Узингиз қул қуя қолинг! Биласиз-ку, маним қулим йўқ.

(Мирзо қул қуйуб, повесткани бойга беруб чиқиб кетар. Бой яна хафа бўлуб утурар. Шул аснода бир харидор келуб, бир туп читни курар.)

Б о й — Ҳа, қайсиси маъқул бўлди?

Х а р и д о р (читларнинг у еқ-бу егини куруб, охир бирини хоҳлар) — Муни олчини неча пул?

Б о й — Тангамири, неча олчин оласиз?

Х а р и д о р — Бир олчин олар эдим. Хайр, қирқ икки пул бераман-да, бой бобо!

Б о й (харидорнинг қулидан читни тортиб) — Сани бературган 42 пулинг қайси дардимга дармон буладур, кет! Бошқа жойни кур!

Х а р и д о р (ола-ола қараб) — Дардингиз жуда зур экан-дия! (Бир чигиб кетар.)

(Бойни димоғи қуйиб утирар. Шул вақтда кубкоритоз Эшназар кирар.)

Э ш н а з а р (хурсандлик ила) — Ассалому алайкум, бой бобо!

Б о й (қовоқ солуб) — Валеюк! Ҳа, Эшназар, тунов кун кубкори қандой утди? Қани, гапур!

Э ш н а з а р — Э, бой бобо! Кубкорини асло сўраманг. Шундақайин кубкори дунё бино булгандан бери асло булгани йўқ.

Б о й — Тез-тез гапур, қанақа бўлди?

Э ш н а з а р (ун бармоқини курсатуб) — Ун киши отдан йиқилиб, тўрттаси ўлди. Олтитасини оёқи синди. Беш от ўлди. Ун тўққуз от касал бўлуб қолди.

Б о й — Илоҳи ҳаммаси улсун эди. Шу тўй ва базм ва кубкорини касофатига мани бало урди-ку!

Э ш н а з а р (ҳайрон бўлуб) — Бой бобо, худо сақласун. Сизни нима бало урди?

Б о й — Ун тўққуз минг сўмни ҳеч беҳудага тўйга исроф қилдим. Ҳозир галадонимда икки юз сўмча ҳам пулум йўқ. Агар шу бугун бонкага беш минг сўм тўловини шурмасам, дуконим печать буладур. Ана! Бало бундан ҳам зиёд буладурму? Эшназар! (Икки қулини қулига қуйиб, йиғлар. Эшназарни кайфи учар.)

Э ш н а з а р (*бойга тасалли бериб*) — Э, бой бобо! Асло хафа булманг! Такдирингизда шундоқ гаплар бор экан. Сиз ҳалиям неқбахт экансизки, шундоқ даврларни суруб қолдингиз! Энди улсангиз ҳамки, дунёдан беармон кетарсиз. Ғам еманг! Шукр, мана уғлунгуз катта булбдур. Агар шу вақтда уғлунгузни қадоқхонага элтиб қуйсангиз, ойига лоақал беш сўм топиб, сизни бахзур боқар. (*Чиқиб кетар.*)

(*Бой бошини кутариб, хафа булб утурар. Шул вақтда Абдулаҳад пишиб-ҳориб кирар. Дафтарни ерга отар.*)

Б о й (*шошуб*) — Ҳа! Болам, неча пул ундурдинг! Қани, чигар?

А б д у л а ҳ а д — Насиялардан бир пул ҳам ундурганим йўқ. Биртаси: «Эрта кел», дейдур. Биртаси: «Ҳали савдо йўқ, келаси ҳафта бераман», дейдур. Яна биртаси айтадурки, «Шу кечалар тушимизда ҳам пулни рангини кўролмай турубмиз. Бойингизга айтинг, яна 5—6 сўм қарз беруб турсунлар. Ҳу, бозорлар яхши булб, орқамизга офтоб текканда, пулларини берамиз-да!»

Б о й (*аччигланиб*) — Бу кун пулни ўрнига гап олб келдим, десанг-чи! Хидир журамга бордингми, у нима деди?

А б д у л а ҳ а д — Хидирбой журангизга боруб айтдимки, букун бойимизни катта тўловларини ваъдаси етубдур. Ҳар нав қилб уч минг сўм топиб беринг эмиш. Журангиз айтдиларки: «Уҳ-ҳу! Энди журамизни тўйдан еган палавимизни ҳар луқмаси минг сўмга тушар экан-ди-я. Бориб айт: Журам бошдан кутларига қараб олу есунлар эди».

Б о й (*журасини сўкиб*) — Ҳали тайин мундоқ дедими? (*Тиззасига уруб.*) Ҳой, отангга! Бу дунёни жура ва ошноси ҳам бекор экан. Уф... (*Бетоқат булур.*) ...вақтида келиб ошингни ейлар, вандингни оларлар, тунунгни киярлар. Бир кун бошинга иш тушканда қочарлар. Ҳийла ва найранг қилиб, киноя ҳам айтарлар... Оҳ, золим фалак! Беобру қилдинг мани! Энди обруйим тукулди, шарманда бўлдум! Э, ҳудо, ҳозир жонимни ол! Бу ҳолимдан минг мартаба улганим яхши! (*Абдулаҳадга.*) Абдулаҳаджон болам! Шу ёмон дам ўтурган билан ҳеч мурод ҳосил бўлмайдур. Эмди нима қиламиз, охий!

А б д у л а ҳ а д — Ман билмасам. Ўзингиз биласиз.

Б о й (*бир оз уйлаб*) — Ҳа! Бир иш хотиримга келди. Дафтарни ичидан беш дона минг сўмлик векселни ол, Муродбойга боруб, ушанга қул қуйдуруб кел! Бонкага қўюб, пул олб, қарзимизни берамиз.

А б д у л а ҳ а д — Хуб. (*Векселни олб кетар. 1—2 дақиқадан сўнг қайтиб келар.*) Муродбойингиз ҳам қабул қилмади. Айтадурки, хужайинингизни сармояси тўйга тамом булди. Эмди сиқмоқга яқинлашган. Ман вексел бериб, бош оғруқ олайму? Мабодо синиб қолса, шунча пулни ман тўласам керак. Бориб айтки, агар мани вексел бермаганим қаттиг тегса, хужайининг бонкага чилон бўлганда, мани векселимни учут қилмасун. Ман унга хушомад қилмайман.

(*Шул аснода Судебний пристуф ила бир полиска кирар.*)

Б о й — Вой, уйим куйди. Обруйим тукулди, энди улганим яхши! (*Доду фарёд қилб чит тулларини устига ўзини ташлар. Пристуфни ёзгани қўймас.*)

(*Судебний пристуф бойга дўк уруб, молларини ёзмоқга машғул булур. Бой кўрқуб, бир четга пусуб утурар. Шул аснода бонк м и р з о с и салом бериб кирар.*)

Судебний пристуф ила қурушкандан сўнг бойга қараб, деди:)

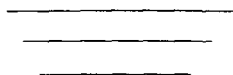
М и р з о — Ҳа! Бой бобо, охир ҳолингиз шу булдимиз? Қайси кун сизга айтмаб эдиммики, пулни исроф қилманг, пушаймон буласиз. Ана! Ман шундоқ кунларни уйлаб, насихат қилиб эдим!

Б о й — Таъна қилманг! Тавба денг, болам! Илоҳи мундоқ қаро кунлар ҳеч кимнинг бошига тушмасун!

М и р з о (*таассуф қилиб, халққа қараб*) — Оҳ! Вой! Биз, Туркистон мусулмонлари, бу нодонлик балосидан қачон қутулар эканмиз? Бизларни илмсизлик шаробхўр қилди, жувонбоз қилди, аҳмоқ ва исрофкор қилди. Мана, охир беобру ва хонавайрон қилди. Бошқа миллатлар топган пулларини илм ва маориф, дин ва миллат йўлига сарф қилб, кундан-кун тараққий топсалар, бизлар жаҳолат ва нодонлигимиз сабабидан топган молимизни ҳатто боғ ва ҳовлиларимизни сотуб, тўй ва аза, базм ва кубкори йўлига ҳарожат қилб, узгаларнинг бир парча нониға муҳтож ва хор-зор булмакдамиз. Агар биз, мусулмонлар, ушбу фурсат

ларни ғанимат билуб, туй ва азада, урф ва расм бўл-
ган исрофларни барҳам бермасак, озгина вақтда ҳо-
зирги мулк-молимиздан ҳам айрилуб, ўзимиз дарбадар
бўлурмиз. Олло таоло жумла мусулмон биродаримизга
ибрат кузи берсун!

П а р д а

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

БАХТСИЗ
КУЁВ

*Туркистон маишатидан олингон турт
пардалик фожиа*

УЙНОВЧИЛАР:

Солиҳ — 25 яшар, куёв буладургон йигит.
Абдулрахим — 45 яшар, Солиҳнинг амакиси.
Файзибой — 50 яшар, Солиҳнинг қайин отаси.
Домла имом — 50 яшар.
Эллик боши — 35 яшар, янги фикр...
Бой — 45 яшар, Солиҳга пул берувчи, ижарахур.
Раҳима — 16 яшар, Солиҳ оладургон қиз.
П р и с т у ф в а М и р ш а б.

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона, уртада кирадурган эшик, сулда бир дераза, қозукларда чопон, салла, белбоғ шунга ухшаш нарсалар. Меҳмонхонани остига намад солингон. С о л и ҳ кичикрок курпача устида олдиға дастурхонда нон, бир чойнак чой қуюб, нондан еб, чойдан ичиб ултурур.

Бир оздан сунг Абдулрахим кирар.

А б д у л р а ҳ и м кириб, йуталур.

С о л и ҳ (Абдулараҳимга қараб, сакраб урнидан туруб) — Ассалому алайкум, келинг, амаки. (Абдулрахимнинг мулоқатиға уч-түрт қадам юрар.)

А б д у л р а ҳ и м — Ваалайкум ассалом. (Кул олишуб, «эсонми, омонми» сузлари билан ҳол-аҳвол сурашурлар.)

С о л и ҳ — Қани, амаки, курпачага утуринг? (Кули билан ишорат қилур.)

А б д у л р а ҳ и м — Хуб, хуб, чойнак ҳам бор эканми? Узинг ҳам утур. (Ултурурлар.) Омин, оллоҳ ишингга ривож берсун, оллоҳ акбар.

(Фотиҳа укүрлар.)

С о л и ҳ — Хуш келубсиз, амаки, нечук худо ярлақади, келинойим, укаларим, эсон-омон юрубдирларми, қани? Нонга марҳамат қилинг. (Чой қуяр.)

А б д у л р а ҳ и м — Хушвақт бул, худоға шукур, ҳаммалари саломат. Янганг санга куп салом деб юборди. Букун сани тўғрингга бир гап чиқиб қолди, санга маълум қилай, яна узингни куб вақтдан буён курганим йўқ эди, куруб ҳам келай, деб келдум. (Нон тано-вул қилур.)

С о л и ҳ (чой беруб) — Жуда яхшиман ҳам сизни соғинган эдим.

А б д у л р а ҳ и м (пиела кулида) — Уйингга бориб келсанг булмайдиму? Неча зарур гаплар буладир, борасан деб куз тутаман, бормайсан. Ҳар куни бормасанг ҳам, беш-олти кунда бир боруб турсанг, ишинг қоладурми?

С о л и ҳ — Айтганингиздек, неча бора букун бораин, деб уйлайман, узингизга маълум: бировни хиз-

маткори булгандан кейин қийин булур экан, бораман деган куним ҳужайин иш буюруб қуяди, боролмай қоламан. Кечаси ҳовлиға боруб этиб келсам буладурку, ҳовлида ёлгуз узим ётгани зерикаман, яна ораси узок йул, бул ерда бирга ишлайдургон оға-инилар бор. Ҳар кечаси бирга гаплашиб этиб, биров-бировимизга урганишиб қолгонмиз, улардан ажрагим ҳам келмайдур.

А б д у л р а ҳ и м — Хайр, ундай булса, сендан сурайдургон гапим бор, агар хуб десанг, айтаман (пиелани бушатуб Солиҳга беруб), манга чой берма, уйда жуда куп ичуб келдум.

С о л и ҳ — Хайр, қани нима гап экан, суйланг, эшитай.

А б д у л р а ҳ и м — Сузим шулки, ота-онангни улганлариға түрт йил булуб қолди, шундан буён пул ҳужайинингда хизматда юрубсан, қанча оқча йигдинг?

С о л и ҳ — Оқча йиголганим йўқ, топган пулим уз харажатимга кетуб турубди.

А б д у л р а ҳ и м — Солиҳ болам. Айта бер, уйламаки, амаким мендан сураб олур, деб. Оқчанг узингга буюрсун, қурқма?

С о л и ҳ (ерга қараб, узок уйлаб) — Уч юз сумга яқин оқча йигдум.

А б д у л р а ҳ и м — Бали, бали, баракалла, уғлум. Шу замонда хуб йигибсан-да. (Бир оз суздан тухтаб.) Ман сани сиртингдан неча вақтдан буён отангни ошнаси Файзибой билан қизини санга олуб бермакчи булуб суйлашуб юрар эдим. Букун эрта билан мани уюмга Файзибой келуб, агар Солиҳга қизимни олуб берадургон булсангиз, вақтлироқ ҳаракат қилинг, булмаса бир бошқа совчи келуб турубди. Қизимни Солиҳга олиб бермасангиз, келиб тургон совчига куда булиб қолмак ҳам эҳтимол, деди. Ман унга булса, Солиҳдан сураб, кечкурун жавоб берай, деб мунда келдим. Ман сандан қанча оқчанг бор, деб сураганимнинг сабаби шул эди, мана, алҳамдилилло, мунча оқчага молик булубсан. Уйланиб, уйингда ота-онангнинг чироғларини ёқсанг, аларни арвоҳлари мандан ҳам купроқ сандан хушнуд булур эди. Яна узинг ҳавлида ёлгуз ёта олмайман, дейсан, хотун олгандан сунг зерикмай ҳавлингда ётадургон буласан. Файзибойни узинг яхши биласан, дастурхонлик, обрулик ҳам қизига куп мой қиладургон

одамдур. Энди манга: «Хуп булади», деб жавоб берсанг, эртага маҳалладан элликбоши ва имомни олуб, Файзибойникига боруб, фотиҳа ҳам олуг-солугларни гаплашуб, биратуласига туй буладургон қилуб келаман. Қани, нима жавоб берасан?

(Солиҳ ерга қараб сукут қилур.)

А б д у л р а х и м — Уялма, бу сўзим шариатда бор гап.

С о л и х (Абдулрахимга қараб) — Йўқ, амаки, уялганим йўқ. Ҳозирда хотун оламан, деган уй кукрагимда йўқ. Ҳозир вақти эмас.

А б д у л р а х и м — Нега ундоқ дейсан? Хотун олмоқ фарз ва суннат эмасму, хотун олмоқни вақтбевақти булурму? Ҳар кимга вақти булмаса ҳам сендек ҳар бир йигитга зарурдур, хусусан, санга ҳам фарз ва қарздур. Чунки, уйингда ҳеч кимнинг йўқ, яна икки-уч йил юрсанг, уйингни том, деворини шикаст-рехтларига қарамасанг, вайрон булмоғи муқаррардур. Уйланган вақтингда уйларингга қараб турарсан, мундан ҳам фойданг бор.

С о л и х — Хуб, тузук, сўзингиз тўғри. Бу сузларингизга жуда ишонаман, лекин замонимизда ёмон бидъат-исрофлар тараққий топгон, унча-мунча оқчага бу вақтда уйланмак қийин. Мани оқчам бояки айтганим: Сизга: «Хуб, хотун оламан», десам, Файзибой мандан замонага мувофиқ оқча олса, ул вақтда ман қарздор абгор булуб қолсам, иш қандай булур? Ҳозир афв этасиз, амаки.

А б д у л р а х и м — Вой, қўрқоқ экансан-ку. Ҳозирги замонда қайси бир йигит қарздор булмай уйлонвотди, озроқ қарздор булсанг, бошинг омон булса, сағалда қарзингни узиб қўясан. Яна Файзибой куб катта туй қилмайман, дейдур. Замонани туйидек сандан куп оқча кетмаса керак, бу санга хуб қулайдур. Хуб, дея бер.

С о л и х (оз уйлаб туруб) — Хайр, қарздор булуб қоламан-де. Узингиз биласиз, амаки, сазангиз улмасун. Отам урнига отамсиз, нима қилсангиз, ихтиёр узингизда.

А б д у л р а х и м — Ана энди узингга келдинг, баракалла, бали. Ман бу кун Файзибойга хабар бераман. Эртага элликбоши, домла имом билан фотиҳага ҳам олуг-солугга келамиз, деб. Ул ҳам маҳалласини катталарига хабар беруб, тараддуд қилуб турар, оллоҳ

акбар. (Урнидан туруб.) Манга жавоб, вақтлироқ Файзибойга хабар бермасам булмайдур.

С о л и х (урнидан туруб) — Кетасизми, амаки?

А б д у л р а х и м — Шундоқ, энди омон бул, мандан ҳужайинингга салом дегин, хайр. (Чиқиб кетар.)

С о л и х (бир-икки қадам юруб) — Хайр булмаса, мандан уйдагиларга салом айтинг. (Хомушлик билан урнига келуб ултурар. Халқга қараб.) Қандай гап булди, шул замонда. Камбағал кишини туйига бир ярим минг сўм кетуб тургон булса, қарздор булмоқим очик кўруниб тургон иш, бошимда отам-онам йўқки, мани ғамимни есалар ва мен учун ҳаракат қилсалар. Оҳ, яратгон худойим, узинг ишимни тўғриламасанг, ман етиб бандангни кори огирдур! (Қуз-ёш қилуб, чўнтагидан даструмолин олуб кўзини артар.)

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Файзибойнинг меҳмонхонаси. Сулда кирадургон эшик, унга икки дарича, меҳмонхона остига намат, саҳнанинг уч тарафида расмий кўрпача, бир қозуқда қўл чочуқ, бир тоқчада бир патнус нон яна бир поднусда тарелкаларда ширинлик мевалар устига дастурхон ёпилгон, яна бир тоқчада тўрт дон тун (туйда бериладургон). Бир оздан сўнг маҳалла домла имоми билан Файзибой кираб.

Д о м л а и м о м — Ҳо, хо, иш катта-ку. Нима гап, ман ҳам айтдим, бир гап бор-ку Файзибойникида, деб. (Тоқчадаги тўнларга қараб.) Туй буладургонга ухшайди, тоқчада тўнлар.

Ф а й з и б о й — Қани, юқориға ултурунг, тақсир, гаплашурмиз. (Тўрга ултурарлар.)

Д о м л а и м о м — Омин, олло зиеда қилсун, оллоҳ акбар. (Фотиҳа ўқурлар.) Қани, гапуринг!

Ф а й з и б о й — Ожизага Абдулрахимбой элликбошиси билан фотиҳага келмакчи яна олуг-солуг қилинса ҳам эҳтимол, шул сабабдан сизни чақируб келдумки, юрт кўргонсиз, юртдаги олуг-солугларга тушунуб қолгансиз. Мани тарафимдан гаплашсангиз, деб.

Д о м л а и м о м — Ҳе-хе-хе, жуда яхши булудур, худо зиеда қилсун. Абдулрахимнинг углини куёв қилдингизми?

Ф а й з и б о й — Йўқ, улиб кеткон акасини углини.

Домла имом — Тузук, тузук, Собирбойни
уғли Солиҳними?

Файзибой — Шундоқ, тақсир.

Домла имом — Яхши қилубсиз, меҳнаткаш,
етимликда қаттиқчиликни куп кургон йигит.

(Шу вақтда эшикдан Абдулрахим ила элликбо-
ши кирурлар, салом буришуб. Домла имом, Файзи-
бой уринларидан туруб, келганлар билан курушурлар.
Файзибой меҳмонларга турдан жой курсатуб утказур).

Абдулрахим (домла имомга) — Тақсир, бир
фотиҳа уқуб қуйинг.

Домла имом (қулини кутаруб) — Омин, туй
устига туйлар булсун, оллоҳ акбар. (Ҳаммалари фоти-
ҳа уқурлар).

Файзибой (урнидан туруб) — Хуш келубсиз,
меҳмонлар.

Ҳаммалари — Хушвақт бўлинг, бале, раҳмат.
(Файзибой меҳмонлар олдиға дастурхон солуб, тоқча-
даги поднусларни келтуруб қуяр, яна самовар поднус-
ни, пиёлаларни келтуруб қуюб, самовар келтурмоқға
чиқиб кетар).

Домла имом (нонларни синдируб қуюб) —
Қани, меҳмонлар, нонга марҳамат қилинглар. (Ҳам-
малари нон тановул қилурлар. Абдулрахимга қараб.)
Жуда яхши ғайрат қилубсиз, эшитиб, зиёда хурсанд
булдум.

Абдулрахим — Шундоқ булди, тақсир, ман
ғайрат қилмасам, Солиҳни ҳеч кими йуқ, бир ёқда
ҳовлиси бузулуб кетмоқда. Хотун олиб берсам, уйига
қараб, ҳовлисини бузмасдан ултурар, деб уйладим.

Домла имом — Шундоқ, куп савобға
доҳилдор булубсиз.

(Файзибой самовар олиб кириб қуйиб, чой қуймоқға
бошлар. Пардани охириғача ултургонларга оз-оз чой
қуюб беруб турар).

Элликбоши, бир фотиҳа қилиб қўйсақ, яхши булур
эди. (Файзибойга қараб). Сиз нима дейсиз?

Элликбоши — Жуда яхши булади.

Файзибой — Узларингиз биласиз.

Домла имом — Қани булмаса, қулингизни
кутаринглар. (Ҳаммалари қулларини фотиҳага очур-
лар.) Омин оллоҳ! Ҳар иккисини умрини узоқ қилиб,
қуша қаритсун, серфарзанд сердовлат қилсун, оллоҳ
акбар!

Элликбоши (Файзибойга қараб) — Файзибой
ака, сизга бир-икки қалима сўз айтаман, агар хуб де-
сангиз.

Файзибой — Хуб, қани, эшитай, суйланг.
(Ҳаммалари тингларлар.)

Элликбоши — Сўзим, шулки, совчигарчилик
олуг-солуг сўйлашилмаса, чунки куёв булмиш йигит,
узингизга маълум, етим ҳам камбағал. Яна олуг-солуг
шариатда йуқ гап. Олуг-солуг қилинса, куёвдан куп
оқча олинса, қарздор булуб қолса, яхши эмас, дей-
ман. Кераклик нарсаларга озроққина оқча олуб, ни-
коҳлаб берсангиз, шариатдаги иш булур эди.

Файзибой — Олуг-солуг булмаса, туй-туй
буладими?! Мани ҳам бошимда бир қизим бор. Орзу-
ҳаваслик дунё. Яхшилаб орзу-ҳавас қилсам, деган ния-
тим-да бор. (Домлага қараб). Тақсир, бу кишини сўз-
лари дурустму?

Домла имом — Бу кишини айтганларидек
қилсангиз, халқға кулки буласиз. Олуг-солуг қилинма-
са булмайду. (Элликбошига қараб). Олуг-солуг юртни
расми, буни қилманг, демоқингиз айб гап.

Элликбоши — Ман шариат мустафо буйинча
иш тутилса, деб эдим. Гуноҳ утган булса, афв этасиз-
лар. Олуг-солуг сўйлашулса, сўйлашулсун. (Абдулра-
химга). Абдулрахим ака, сиз нима дейсиз?

Абдулрахим — Узларингиздан гап қолади-
ми? Солиҳга жуда ҳам оғир буладургон булмасун.

Файзибой — (домлага) — Тақсир, қани олуг-
солугни юртда хуб кургансиз ҳам эшитгансиз,
суйланг.

Домла имом — Булмаса, совчигарчилик
бирла катта туйни бир қилуб сўйлаймиз-де, чунки ен-
гилроқ буладур.

Файзибой — Йуқ, бошқа, бошқа суйлансун.

Домла имом — Ҳаммасини бир қила берамиз.
Осонроқ буладур. (Абдулрахим ва элликбошига қараб).
Ман сўйлай, сизлар яхшилаб тинглаб туринглар, ҳар
икки туйда беш юз сўм пул, ун беш қуй, бир от, тўрт
ботмон буғдой, тўрт ботмон биринж, кажобада мавиз,
туршак, ун ешук ҳар хил қанду ширинлик, йигирма
қуюм ҳалво, уч минг дона кичик нон, икки минг дона
урта нон, икки минг дона катта нон, қазонда нишолда,
қизларига ун бош оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи,
атлас, мовит, чидакон, чит ва бошқалар, ҳар биридан

қўйлақ, камзул, мазкурларга лойиқ қимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, адрас, уч дона кавуш, махси, қавм-қариндошларига, узларига, заифаларига бош-оёқ кийим.

Э л л и к б о ш и — Йўқ, домла, жуда ошуруб гапирдингиз. Йигитнинг ҳоли узингизга маълум, жабр бўладургон булмасун.

Ф а й з и б о й (*домлага қараб*) — Жуда кам айтдингиз, ман мунга рози эмасман. Юрт урфи қайда, бу қайда? Ҳо, ҳо, яна неча нарсаларни қолдурдингиз. (*Элликбошига.*) Яна сизни ошуриб юбордингиз, деган сўзларингизга ҳайронман.

Д о м л а и м о м (*элликбошига*) — Узингизнинг хабарингиз бор, Аҳмадбой уғилларига қандай тўй қилуб, хотун олуб бердилар. Бу ул одамнинг тўйини учқунидек ҳам эмас-ку.

Э л л и к б о ш и — Ундоқ исрофчи бойларни қўяберсангиз-чи, тақсир, ҳоллари узингизга маълум. Ҳар кимдан қарздор бўлуб туруб, қўлларигаги буровни оқчасини тўй-томошага исроф қилуб, пулдорни пулини топиб беролмай, синиб, мулк-ашёдан ажралуб ётгонларини қўрмадингизми? Оларни тўйини тўй деманг, охири аза-ку, тақсир.

А б д у л р а ҳ и м (*Файзибойга*) — Камайтиринг. Солиҳни биласиз, ҳеч нимаси йўқ, етим. Мундақанги ошўқча оламан, деманг.

Ф а й з и б о й — Ҳали ман мунга кўнмайман, домла, жуда кам айтуб қўйдилар.

Д о м л а и м о м (*Файзибойга*) — Майли кам бўлса ҳам, чунки кўвингиз етим йигит, шунинг учун ортиқча айтмадум. (*Абдулрахимга.*) Сизлардан бу пул ва бошқа нарсаларни олгани билан ўзига сарф қиладур, ҳамёнга соладур, деб уйламанг.

Ф а й з и б о й — Мен сизларга ном-баном тушунтурай, сураган галлалар тўйни ошига ҳам, нони ҳам кетадур. Қўй ва отлар сўюлуб ёғ-гушти ошга кетадур. Бўни ичида чарлар, юз курсатарлари ҳам бор. Пулга мис асбоб, икки дона палак, икки дона гул кўрпа, саккиз дона дорпуш, қизимга бўйин тумор, қўлтуқ тумор, тиллақош, зирақлар... Шундан бошқа майда-чуйда нарсалар билан тамомланадур. Нонлар бўлса, тўйга келганларга тарқатиладур. Халво, бошқа нарсалар ҳам. Энди тушундингизларми, манга мундан нима қоладур?

Э л л и к б о ш и — Мен сиздан сураин мис асбоблар, кераклик нарсалар, мунга кўп кетганда бир юз сўм кетадур. Палак, гулкўрпа, дорпуш, бўйинтумор, қўлтуқ тумор, тиллақошлардан нима фойда чиқаду, улар нимага керак?

Ф а й з и б о й — Палак, гулкўрпа, дорпушлар тўйда ўйинг зийнати, тумор, тиллақошларни қизимиз тақаду.

Э л л и к б о ш и — Ўйга булардан бошқа зийнат қўриб қолубдурму? Қизингизга шанғир-шўнғур қилиб тева мисоллик тумор таққондан нима фойда? Мен буларни ҳаммасини биламан, беш-олти кундан сўнг сандукда ётадур. Оларни сандук ҳузурини кураду. Ўйига арзимайдургон нарсаларга кўёв бечорадан кўб оқча олуб кўчадагиларга ош, нон беруб, исроф қилсангиз, яна кераги йўқ палак-халак, тумор-пуморларга пул исроф қилсангиз, кўёвингиз бечора қарздор бўлуб қолса, ғам-андўҳини қизингиз бирга тортадур. Шариага мувофиқ тўй қилсангиз, кўёвингиз беқарз бўлса, қизингиз боҳузур, беғам умргузоронлик қилади.

Ф а й з и б о й — Ҳали ҳам ман патир ушатар, совчигарчилик сураганим йўқ. Бундан ортуқ шариадаги тўй қандоқ бўлади?

Э л л и к б о ш и — Шариа мустафода шундоқки, кўёв тарафидан қизга маҳр тайинламоқ, сўнгра бир қоса сув била никоҳламоқ. Муҳаммад алайҳиссалом: «Йигитдан пул олгил, палак, гулкўрпа, дорпуш, тумор, қўлтуқ тумор қилгил, йигит қарздор бўлуб қолса ҳам майли», дейдиларму?! Ҳозирда биз, туркистонликлардан бошқа жумла мусулмонлар, хусусан, Макка, Мадина, Истамбуллилар, юқоридаги айтганимдек қилиб, қиз эрга берадурлар. Кўёвдан оқча сурамоқни номусулмонлик, деб биладурлар. Бизлардек исроф қилмайлар, (*домлага қараб*) тақсир, сиз ҳам толиби илмсиз, худо ва расулимизни буйруқлари шундоқ эмасму? Ва бу кишини сураганлари шариадан ташқари эмасми?

Д о м л а и м о м — Ҳар жойни мусулмонларини бир расми бўлади. Бизларга ҳам шундоқ қилмоқ расмдур.

Э л л и к б о ш и — Ҳар жойни мусулмонларининг расмлари эмас. Бошқа вилоят мусулмонлари шариага мувофиқ расм билан қиладурлар, аммо бизлар шариага тескари, жоҳилият замонидан қолган бидъат ила қиламиз.

Ф а й з и б о й — Агарда бизлар шариатга мувофиқ қизимизни эрга берсак, халқ бизни айб қилуб куладилар. Мунга нима дейсиз? Бизни халқга кулгу булганимиз яхшими?

Э л л и к б о ш и — Халқ! Халқ шариатни масхара қиладиларми? Сиз мани айтганимни қила беринг, халқ сиздан кулса, шариат буйруғини қилдим, десангиз, ҳеч ким ҳеч нима демайду. Агар айб қилса, гуноҳкор буладур.

Ф а й з и б о й — Мундой сўзни узуб улайдургон экансиз, жуда мани гаранг қилдингиз. Энди булди. Булди, домла имомни айтганларини берсаларингиз, мана, булмаса, узларингиз биласиз. Ман юртни ташлаб, қиз эрга беролмайман. Энди гапни куб чузманг, минг гапурганингизда заррача манга таъсир қилмайду.

Э л л и к б о ш и — Хайр. Хайр, мендан утгон булса, афв этурсиз. Ман сизга ва куёвингизга қариндош эмасман. Шунчаки, шундоқ бидъатлар булмаса эди, деб сўзни узайтурдим. Жабр қилсангиз куёвингизга қилурсиз, гуноҳи буйнингизга, манга нима фойда, нима зарар? *(Ерга қараб сукут қилур.)*

Д о м л а и м о м *(Абдулрахимга қараб)* — Сиз хуб деяверинг, мундақанги деб ултурманг. Туйга кетган оқчани худо узи еткузаду. Қарздор булса булар. «Қарз узилар, хотун енга қолар», деган сўз бор. Элликбоши қаёқдаги булмоғон сўзларни гапуриб, сизни сустлантириб қўйдилар. Ул кишини сўзини қўя беринг.

А б д у л р а х и м — Хайр, булмаса билганларингизни қилингллар.

Д о м л а и м о м — Қулинглларни кутарингллар. *(Ҳаммалари фотиҳага очурлар. Домла ичида узоқ дуо қилур.)* Омин оллоҳ акбар, баракалла. *(Абдулрахим Файзибойга қараб.)* Энди муборақ булсун.

А б д у л р а х и м — Қуллук.

Ф а й з и б о й — Қуллук. *(Абдулрахимга қараб)* Туйни ушбу тайин булгандан кейин кам юборсангиз, ҳеч кунмайман. Сўйлашилганни батамом юборурсиз.

А б д у л р а х и м — Хотиржам бўлинг, бир нима қилурмиз.

Э л л и к б о ш и *(урнидан туруб)* — Энди менга жавоб, кетаман. *(Эшикка қараб юрар.)*

Ф а й з и б о й — Ултира турунг, ош тайер.

Э л л и к б о ш и — Бале, раҳмат, егандек булдум. *(Ҳаммалари уринларидан турарлар.)*

Ф а й з и б о й — Сизлар ултурубсизлар-де.

Д о м л а и м о м — Йук, бизлар ҳам кетармиз.

Ф а й з и б о й — Тухтангллар булмаса. *(Чакмон турган тоқчадан чакмонларни олуб, домлага, Абдулрахимга кийгузарлар. Элликбошига навбат келганда, киймас).* Сабаб, киймайсиз? Бо ёки гапимга хафа булдингизми?

Э л л и к б о ш и — Йук. Тун киймайман, деб аҳд қилгонман.

Ф а й з и б о й — Туйникини кийганингизда яхши булар эди, чунки туйники табаррук эди. *(Абдулрахимга қараб.)* Эртага хотунлар билан бамаслаҳат туйни хабарини берарман.

А б д у л р а х и м — Хуб, хуб *(Ҳаммалари чиқиб кетарлар. Файзибой сахнада.)*

Ф а й з и б о й — Хайр, хайр. *(Қолур.)*

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

Солиҳнинг уйи. Сулдан кирадургон эшик. Ёнида дарича. Саҳна остига оқ эски намот солинган. Турда эски узун курпача солуглук. Тоқчаларда пиёла, эски чойнак, қора қумғон ва бошқалар. Парда кутарилган вақтда Солиҳ сахнани супуриб юрар.

А б д у л р а х и м *(кирар)* — Эй, болам, мундамудинг? Сени хужайинингникида деб борган эдим. Йук экансан, жуда овора булуб қайтдим. Уйингга келган экансан, ман келдим, деб манга хабар бермасанг булмасмуди? Ман овора булуб хужайинингникига бормас эдим. *(Турга чиқиб курпачага ултирар.)*

С о л и х *(супургисини бир чеккага ташлаб)* — Келинг, амаки, уйдан бир хабар олай, деб букун шунда келган эдим. Сизга хабар бермаганимни важи уйингизда бормусиз, йукмусиз, деб уйладим. *(Абдулрахимнинг ёнига ултирар.)*

А б д у л р а х и м — Яхши келубсан. Мани санга бир оз гапларим бор эди. Жуда терлаб, пишиб кетдум. *(Бошидан салласини олуб, ёнига қўюб, даструмоли билан узини бир оз елпур.)*

С о л и х — Амаки, чой-нон олиб келайму?

А б д у л р а х и м — Йук, чой, нонни вақти бор. Кеча сани жавобинг билан маҳалладан мулла Карим элликбошини олуб, Файзибойникига фотиҳа ҳам олуг-солугга бордук. Билмайман, нима бало булди,

Файзибой қадимги ваъдаларидан қайтдим, юртдаги расмни оламан, деб кичкина туйға кунмади. Эллиқбоши бечора шариатда ундоқ-мундоқ деб куп гапургон эди, бечорани куб беобру қилди. Файзибойни маҳалласини домла имоми ёмон одам экан. Юрт урфи тарк булмасун, деб Файзибойни кутуртирди. Ман ноилож булуб ошиқ булса ҳам, хуб булади, деб кунуб, чопон кийиб келдум. Уйда чутлаб боқсам, туйға тахминан бир минг беш юз сўм кетар экан.

С о л и х — Мундақангни оғир нарсалар сўраган булса, булмайди деб, куда булмай келганингиз яхши эди. Қанча оқча ва қанчадан ғалла олар эмиш?

А б д у л р а х и м — Беш юз сўм пул, турт ботмондан ғалла. Шунга ухшаш майда-чуйдалар.

С о л и х (*кузлари олайиб*) — Вой, боёв, бу қанақанги гап? Майда-чуйдасини узига ҳам етти-саккиз юз сўм кетадур. Мани, узингиз биласиз, ундоқ оқча ва ғаллалар беруб, хотун олмакка қувватим етмайдур. Қарздор булмоқим аниқ курунуб тургон иш. Ҳали ҳам бунча нарса беруб хотун ололмайдур, деб жавобини беринг.

А б д у л р а х и м — Энди булар иш булди. Беш олти юз сўм қарздор булсанг булубсан. Қувватим етмайди, демоқ, йигит кишига айб гап экан. Тишингни-тишингга қўй, унақанги қилма!

С о л и х — Йўқ. Жавобини беринг, ҳозир қарздор булуб, хотун олмайман. Қарздор булсам, қарзимни ким берадур? (*Юзини тескари қилур.*)

А б д у л р а х и м — Э, аҳмақ экансан-ку. Ярамас гапларни гапурма! Фотиҳа худони муҳри, дебдурлар. фотиҳадан қайтсанг, кишини фотиҳа урадур! Кейинги пушмон — жонга душмон, дегандек, бир касалга йулиқуб, кейин пушаймон булуб юрма. Яна мани феълимни айнатма. (*Зарда ва аччиғлар билан гапирур.*) Қарздор булсанг, бир гап булуб кетар. Уртада тургонни уялтуруб қўядиғон иш қилма!

С о л и х — Хайр, ман кўндум, энди кимдан қарз сўрайман. Ман ҳеч кимни танимасам.

А б д у л р а х и м — Сан мунга ташвиш қилма. Ман кеча Қосимбой билан сўйлашкон эдим. Санга оқча қарз бермоқчи эди. Ман Қосимбойни олдиға боруб, мунда олуб келурман. Қанча ижара оламан, деса, хуб деявер. (*Салласини кийиб, урнидан туриб, чиқиб кетар.*)

С о л и х (*Абдулрахимни кетидан гапурмоқчи булуб, гапиролмай қолур. Халқға қараб.*) — Манга хотун олмоқ бир балои азим булди. Олмайман, деса, амакимни аччиғи боёки. Оламан, деса, бир талай қарздор булуб қолсам. Энди қандоқ қиламан? Э, худо, узинг осон қил. Бу нима деган гапки, хотун олмоқға бир ярим минг сўм пул кетса. Раҳматлик додамдан эшитардимки, онангни додаси манга бир тийин чиқимсиз қизини никоҳлаб берган эди, деб. Яна бобом раҳматлик мадрасага мударрис эдилар. Ул киши шариатга мувофиқ иш қилганларми? Ёки мувофиқ ишмас. Албатта, мувофиқ булса керак, чунки бобом Туркистонда биринчи уламолардан эдилар. Энди бу замонда олуг-солуг, ғалла, яна нима балолар чиқиб кетди. Хотун олгон йигит қарздор булмасдан уйлана олмайдур. Қанчалари ержойларидан ажрамоқдалар. Мана ман ҳам ушаларни жумласидан буладургонга ухшайман, э, оллоҳ! Бул бидъатларни узингдан бошқа чорасини топа олмайди. Узинг осон қил! (*Шундан сўнг қовоғини солуб, хафа булуб ултирар. Бир оздан кейин Абдулрахим кирар.*)

А б д у л р а х и м (*кирар*) — тур, Солиҳ. Ул турма, бой келди. Пул сўрасам, йўқ демагил, агар йўқ десанг, жуда хафа қиламан. Салом бериб бой билан кўруш.

С о л и х (*сакраб урнидан турар. Абдулрахимга*) — Шундами? Бой.

А б д у л р а х и м — Ҳа, шунда. (*Эшикка қараб.*) Кира беринг, бой ака. (*Бой кирар.*)

Солиҳ (*салом беруб кўришар, бойни юқорига чиқаруб ултурарлар.*)

Б о й — Омин, қадам етди бало етмасун, оллоҳу акбар. (*Ҳаммалари фотиҳа уқурлар.*)

А б д у л р а х и м (*урнидан туруб*) — Хуш кўрдук, бой ака.

Б о й — Хушвақт бўлинг, раҳмат. (*Солиҳға қараб.*) Болам, сизга оқча керакми?

С о л и х — Шундоқ, бой ака.

Б о й — Қанча оқча керак? Бир-икки юз сўм булса буладими?

С о л и х — Амаким биладилар.

Б о й (*Абдулрахимга қараб*) — Керагини айтинг. (*Ерга қараб ултурар.*)

Абдулрахим — Тукқиз юз сўм бўлса бўлади.

Бой — Жуда яхши, неча ойда берасизлар?

Абдулрахим — Худо Солиҳга қувват берса, бир йилда беради.

Бой (Солиҳга) — Ман шул шартлар бирла оқча бераманки, аввали тукқуз юз сўмга бир юз сўм ижара қўшуб, бир минг сўмга ҳам вексел берасиз, ҳам ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларни наториусдан гаров (залук) қилуб берасиз. «Срукида берсам хуб, булмаса ҳамма ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларим шул бойники», деб. Иккинчи олти ойдан бир кун ўтқузмасдан пулимни батамом берасиз, ҳам ҳужжатингизни оласиз. Агар шул шартларга хуб десаларингиз, оқча бераман, булмаса йўқ.

Абдулрахим — Ижарасини камроқ қилинг ва срукини бир йил қилинг, токи туламоққа осон бўлсун. Яна Солиҳ векселни ўзини берса бўлади, чунки ҳамма бойларга одат шул, гаровни қўйинг.

Бой — Ўзингиз биласиз, замон ёмон бўлуб кетган. Бу вақтда бировни ҳақидан ҳеч ким қўрқмайдур. Шунчаки ишонишга гаров қилуб оламан ҳам ўзимни одатим ҳамиша шундой, ижарасини камайтуролмайман, срукини ҳам шундоқ.

Абдулрахим — Ҳар нима бўлса ҳам сағал жўнроқ қилинг, Солиҳга жабр бўлмасун.

Бой — Ман бир гапураман, айлантуруб ўтуришга тобим йўқ. Булса хуб денг, булмаса манга жавоб беринг.

Абдулрахим — Хайр, нима десангиз шул. Ман нима ҳам дердим? (Ерга қараб ўлтурур).

Бой (Солиҳга қараб) — Векселга қўл қўйишни биласизми?

Солиҳ — Ҳа, бой ака, биламан.

Бой (Солиҳга) — Жуда яхши, ҳовлини неча саржинлиги маълумми?

Солиҳ — Ҳа, маълум, илгари куни ўлчатган эдим, жами тўқсон саккиз саржин келди.

Бой (чунтагидан қогоз, қалам олуб, Солиҳга) — Ҳовлини гарб тарафи кимга мутасил? Шарқ кимга мутасил? Жануби кимга мутасил? Шимол кимга мутасил?

Солиҳ (қўли билан турт тарафга ишорат қилуб) — Бу ёқ Эшмухаммад акага, бу ёқ Турсун акага, бу ёқ Каримбой акага, бу ёқ Абдулрахим амакимга.

Бой (ёзуб олуб) — Боракалло, энди бўлди, туринглар, наториусга борамиз, вақти ўтмасун. Пулни ҳам ўшал жойда бераман.

Абдулрахим — Аввал чой ичиб олайлук. Сизга чой келтурсун.

Бой — Бале, раҳмат. Наториусни вақти ўтмасун, худо хоҳласа, бошқа вақтда ичамиз.

Абдулрахим (Солиҳга) — Тур вақтлироқ борайлук.

Солиҳ — Хуб. (Ҳаммалари чиқиб кетур.)

Парда

ТУРТИНЧИ ПАРДА

Учинчи пардадаги сахнанинг айна, фақат келинлар уйддек дорпушлар осилинур ва таҳмоннинг устидан кирпуш осилган. Токчаларга ҳар хил асбоб қўйилур, турга курпача солингон, устидан Раҳима халқга қараб дуппи тикуб ўлтурар. Бир оздан сўнг Солиҳ кирар, повестка қутаруб.

Солиҳ (қўлига повесткани кутариб хафалик қисфада қобогини солуб) — Оҳ, нима балоларга гирифтор бўлдум?! Қандоқ мушкул ишларга қолдум?! Оҳ, эсиз бошим! (Саҳнани турига, Раҳимани ёнига ўлтурар.)

Раҳима (Солиҳни башарасига қараб) — Нега хафага ўхшайсиз, ким чақиргон экан?

(Солиҳ ерга қараб ўлтуруб, Раҳимага жавоб бермас.)

Нега гапурмайсиз, қўлингиздаги қанақа қогоз?

Солиҳ — Эйий сўраб нима қиласан? Шўрим қуриди-ку! Туйдаги қарзимни ваъдасидан уч ой ўтган эди. Бугун соат 12 гача пул топиб берсам, хуб, булмаса, бой ила судя, пристуф тушуб, ҳовлимни, молларимни ўзига ўтқузар эмиш. Оҳ, шўрим курсун, оҳ! (Тиззасига урар, хўнграб йиглар). Оҳ, сан бида мани ҳолимиз хароб. Бизлар, бизларни кучага ҳайдар эмиш. Оҳ, қайдан ман дунёга келган эканман! (Чунтагидан даструмолни олуб, қўзини артур).

Раҳима — Булмаса, соат 12 гача тулаёлмайсизми?

Солиҳ — Нимани тулайман, ҳол-аҳволим ўзингга маълум-ку, яна мендан тулаёлмайсизми, деб сўрагани уялмайсанми? Манда соат 12 гача нақд бир минг сўм қайда бўладур?

Р а ҳ и м а (*ерга қараб йиглар ва Солиҳга*) — Амакингиздан оқча сурамадингизми?

С о л и ҳ — Сурадим, пулим йук, деди. У бечорадан ҳам элик сум олуб, яна тухтармукин, деб бойга пулини ижарасига берганман.

(*Эр-хотун йиглашурлар. Шул вақтда Файзибой кира.*)

Ф а й з и б о й — Ҳа, нима гап? Нега йиклашуб ултурубсизлар? (*Солиҳни олдига келур, ултурур*).

С о л и ҳ (*ёшини артуб*) — Узингизни хабарингиз бор, туйда бир минг сум қарздор булуб, ҳовли-ашёни пулдорга гаров қилуб бергон эдим. Ваъдасидан уч ой утди, тулаёлмадум. Бугун соат 12 да бой билан судя, пристуф тушуб, ҳовли ва ашёларни узига утказуб, бизни ҳайдаб бутун чиқарар эмиш. Хонавайрон булганимизга йиглашамиз. (*Ҳунграб, яна йиглар*). Энди уми-димиз сиздан. Бир илож қилуб ёрдам қилмасангиз, сиздан бошқа таянадигонимиз йук. (*Повесткани бе-рар*).

Ф а й з и б о й (*повесткани олуб, бир оз уйлаб туруб*) — Мен қандоқ қиламан. Бир тийин оқчам йук. У ёгини сурасангиз, шу кеча-кундузда авқотимга ҳам пул йук. Абдулрахим амакингиздан сурамадингизми? Бир илож қилса булмасму эди?

С о л и ҳ — Сурадим, уни ҳам оқчаси йук экан.

Ф а й з и б о й (*повесткани ерга қуюб, урнидан туруб, қизига*) — Қизим, ман сани кургани келган эдим, йиглама энди, амон бул. Зериксанг, ҳовлига бориб кел. (*Чиқиб кетар*).

Р а ҳ и м а (*юзини ураб, отасига қарамасдан йиглаб қолар. Файзибой чиқиб кетгандан сунг, кетидан*) — Ҳар ишни сиз қилдингиз, куёвингиздан оқча олмай ва исроф қилмаганингизда, куёвингиз қарздор булмас эди ва мундоқ ташвишга қолмас эдук. (*Яна йиглар*).

С о л и ҳ (*урнидан туруб, эшикни маҳкамлаб келур. Токчадан бир пичоқ олуб, Раҳимага*) — Энди мандан рози бул. Мундоқ шарманда булганимдан узимни-узим улдирганим яхши.

Р а ҳ и м а (*сакраб урнидан туруб*) — Сизга нима булди! Вой, улай! Вой, улай! (*Солиҳни пичоқлик қулини ушлар*).

С о л и ҳ — Ҳовли-ашёдан ажралиб, қандоқ кучада юра оламан, ундан кура улганим яхшироқ. Қуй қу-

лимни! Мандан рози бул! Ман ҳам сандан розиман! (*Қулини силтар, Раҳима қуймас*).

(*Раҳима қаттиқ овоз билан йиглар ва ялину*).

С о л и ҳ — Ушлама! Узингни-узинг хафа қилма! Узимни улдирмасам иложи йук!

Р а ҳ и м а — Булмаса, ман сиздан ажралиб дунёда туролмайман! Аввал манга пичоқ уруб, улдулинг! Сизни улукингизни курмоққа тоқатим йук. Курмий ҳам куймий! (*Кукрагини тутиб бериб, йиглаб турар*).

С о л и ҳ — Қуй, ёш жонингга жабр қилма. Сани улдуришга қулим бормаиди. (*Елкасига қули билан қо-қар, иккаласи йиглашурлар*).

Р а ҳ и м а — Узингизни улдурур булсангиз, аввал мани улдулинг. Сиздан ажралиб туролмайман бу дунёда.

С о л и ҳ — Сани улдуришга асло қулим бор-майди. Сан бу дунёда тур. Мани улганим яхшироқ. (*Уз-узига пичоқ урмоқчи булар*).

(*Раҳима сакраб пичоқни Солиҳдан олуб, уз биқини-га урар. Чалқанчасига йиқилур, қулидан пичоқ бир тарафга тушар. Типирлар ва оҳлар тортар, жон берар*).

С о л и ҳ (*Йиглай-йиглай, қозикдан жойнамоз олиб келуб, Раҳиманинг устига ёпар ва юзидан упиб, Раҳимага қараб*) — Эй, вафодор ёрим, ман деб ширин жонингдан кечдинг, Маҳшар куни худо расул алайҳисаллом олдида мани эрим жабр билан улдурди, демагил. Ажалингга ман сабаб булмадим, балки узингнинг отанг сабаб булди. Мандан шариятдан ташқари оқча олиб, қарздор қилди ва умримизни хазон қилди. Сани ва мани бевақт улумимизга сабаб булди. Худо хоҳласа, маҳшар кунда отанг Файзибой жавобгар булса керак. Оҳ, эссиз ёш жоним! Э, худовандим! Бизларни улимимизга сабаб булгон узингга маълум. (*Раҳимани бош тарафига утуб, узига бирдан пичоқ уруб, йиқилиб, хириллаб-хириллаб жон берар. Оздан сунг б о й, п р и с т у ф л а р к и р а р*).

(*Бой ва пирстуф олиб ётганларни куриб, чучиб бир четидан муралаб қараб турар. Пристуф ҳуштак чалур, узи улукларни кукрагига қулоқ солуб*).

П р и с т у ф (бойга) — Душа нет, кажется, себе убивали.

Б о й — Не знаю.

(Шул вақтда миршаб, Абдулрахим, элликбоши, Файзибой, домла имом югуришиб кирарлар).

Ф а й з и б о й (югуриб бориб, қизини улук куруб, хунграб йигламоққа бошлар) — Вой, болам, вой, болам!

А б д у л р а х и м (Солиҳни устига узини ташлаб) — Етимгина болам! Воҳ, болам! Оҳ, болам!...

(Абдулрахим, Файзибой секин-секин йиглаб улукларни олдида ултурур, бошқалари қатор турурлар.)

Э л л и к б о ш и (бойга) — Бой ака, нима воқеа бўлди? Буларни ким улдурди?

Б о й — Бизларни хабаримиз йук. Мани Солиҳда бир минг сўм пулим бор эди. Ваъдасидан уч ой уткан эди. Бугун повестка юборган эдимки соат 12 гача берсанг, хуб, булмаса, уйингни узимга утказуб оламан, деб. Повестка берганга айтган эканки: «Бугун пристуф тушадургон булса, ман шундай шармандаликга чидолмайман, узимни-узим улдираман», — деб. Биз пристуф билан келуб, шул воқеани курдук. Мундан бошқа гапдан хабаримиз йук, (пристуфга) шундоқми тура?

П р и с т у ф — Шундак, шундак, бизники шуни курдик.

Э л л и к б о ш и — Хуб, тушундим. Ҳовлисидан ажралганига чидолмай, узини улдурубдур. Хотуни ҳам эрининг улимига чидолмай, ул ҳам улганга ухшайдур. (Файзибой ва Абдулрахимга.) Йигидан тухтанглар, йигини фойдаси йук! (Тухтарлар). Файзибой ака! Куевингиз билан қизингизнинг улимига нима сабаб бўлди, биласизми?!

Ф а й з и б о й — Йук, сабабини билмайман.

Э л л и к б о ш и — Мен сизга сабабини айтсам, сизни бекор шариятдан ташқари туй қилуб, куевингиздан куб оқча олуб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ушал вақтда ман сизга айтдим: «Бекор исроф қилманг. Куевингиздан куб оқча сураманг. Юртга обрў қиламан, деб ош-нон беруб худо ва расулнинг буйруқларидан чиқманг», дедим. Сиз мани сузимни қулоққа олмадингиз ва шариятга буйунсинмадингиз ва мани беобрў қилдингиз. Мана, куевингиз қарздор булган экан,

мулк-ашёдан ва ширин жондан ажрабди. Сиз ҳам жонингиздан, ширин қизингиздан ажралдингиз. Бу дунёда курган ғам сизга ғам эмас, маҳшар кунни худованди карим олдида итобга қолмоқингиз эмди у ёқда турубди. (Халққа қараб). Сизлар ҳам шундоқ исроф қилмоқдасиз. Исрофни зиенини курдингизлар. Файзибойдан ибрат олинглар. Курдингизларми, исроф қилуб, охири ҳоли нима бўлди? Шариат мустафога бўйсунинглар, энди кузларингизни очинглар. Бидъат туйга исроф қиладургон оқчага уғлингизларни уқутинглар ёки жамияти хайрияларга иона қилинглар. Угул уқитмоқ яхши ҳам фарздур. Туйга исроф қилмоқ бидъатдур. Яна қиз эрга бермоқни оғурлаштургонларингизни бир катта зиёни шулки, баъзи йигитларимиз утгуз, қирқ ёшгача уйланмай турарлар. Сабаби эса хотун олмоқ оғирлашганига бир минг сўм, бир ярим минг оқча керак буладур. Бул оқчани тополмай, ноилож булуб, қайда бесоқол бола булса, бесоқолбозлик қилуб, топган оқчаларини бесоқол, фоҳишага, ичкуликга сарф қилуб, қандай номаъқулчиликлар қилуб, номимизни ямонликга чиқаруб, бутун ислом оламини булгатадурлар. Мунга кимлар сабаб бўлди? Албатта, қизлик оталар, бунинг гуноҳиси кимга? Албатта, қизлик оталарга! Чунки шариятда йук нарсаларни оламан, дейлар ва йигитларимизни бундоқ нарсалар берувга қувватлари етмайдур. Шундай бадкорликни ихтиёр қиладилар. Яна қизлик оталарга айтаманки, қадимги одатимизни ташласак, халқга кулки буламиз, деб уйламасунлар. Кулган кишилар гуноҳкори азим булуб, шариятга бўйсунмаган буладилар. (Файзибойга.) Энди сизга ҳудо сабр берсун. Йигини фойдаси йук. Ҳар нарса қилдингиз-узингизга қилдингиз, ўз оёғингизга болта урдингиз. (Бойга.) Бир-икки кун тухтанг, улук кумилгандан кейин ҳовлини сотдириб олурсиз.

Б о й — Хуб, булмаса, узингиз молларни сақлаб берарсиз?

Э л л и к б о ш и — Жуда яхши. (Бой, пристуф чиқиб кетар. Халқга.) Ҳар маҳаллани домла имомига зарурдирки, узини қавмига мундоқ ишларни зиенини билдуруб, манъ қилмоғи ва шариятда йуқлигини билдирмоғи. (Домла имомга қараб.) Тақсир! Сиз ҳам шунга сабаб булдингиз. Агарда сиз мани ёнимга қушулуб, Файзибойни қайтарганингизда, мундоқ исроф қилмас эди!

Д о м л а и м о м — Ман билмадим, пешонасида
бор экан.

М и р ш а б — Энди ҳаммаларингиз чиқингизлар.
Ман уйни қулфлаб оламан. Ҳозир духтур келса керак.

*(Ҳаммалари чиқарлар, миршаб ҳам эшикни беркитиб
чиқиб кетар.)*

П а р д а

АБДУЛЛА БАДРИЙ

ЖУВОНМАРГ

*Туркистонликлар маишатидан олиниб
ёзилган турт пардалик фожиадур*

АХШОС:

Т о ш ф у л о т — от жаллоб; узун буйлук, сарик соқоллик, жудо аччиғлиқ бир одамдур; ҳар вақт маст булуб юрар; Нодон ҳам таассубдур, 50 еш.

Т у р с у н о й — Тошфулотнинг хотунидур; урта буйлук, очиг юзлик, маъюс дийдорлик, жудо собира бир хотун, 30 еш.

Т у т и о й — Тошфулотнинг қизидур; урта буйлук, маъюс дийдорлик бир қиздур; хат-саводи чиққан, 16 еш.

Ж у р а қ у л — урта буйлук бир йигитдур; Турсунойнинг укаси, Тутитойга тоға тегушлик; русча ҳам мусулмонча таҳсили бордур; подшолик маҳкамаларнинг бирисига мирзолик ҳам тилмочлик хизматини қиладур; соқол-муйлаблари йуқ; либослари русча булуб, устидан аъмома илан чопон кияр, 20 еш.

Т у х т а м у р о д — Тошфулотнинг журасидур; фосиқ ҳам ҳаромзода бир одамдур, 45 еш.

Т у р д и б о й — Тошфулотнинг ҳамсоясидур, 35 еш.

З а к у н ч и — кийимлари куҳнадур; қулида портфель бор; пиёнусканамо.

О в а н е с — пивохоначи армани, 40 еш.

Ш а й т о н — узун буйлук ҳам ороқдур; шайтонга ухшаган.

БИРИНЧИ ПАРДА

Пивахона манзарасидур. Тўрт-беш дона устал илан бир неча дона курсилар бор. Деворга икки-уч дона суратлар осилгон. Парда кутарилгон вақтда Тошфулот илан Тухтамурод пива ичиб ултурарлар. Устал устида бир неча нафар пива шишалари турар.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Тошфулот илан Тухтамурод.

Тошфулот (*истаканга солинган пивани ичиб тамомлаб*) — Ой, жура! Шул пивани ясаган одам қанди-ни есунди-я! Бу пивадек шарбат жаннатга ҳам йўқдур, дейман.

Тухтамурод — Уҳ-ху!.. Сан нима дейсан ҳали?.. Бу пива саксон минг дардга дармон. Бу пивани, жура, ичмаган одамнинг бу дунёга турмоғи ҳам, тирикчилиги ҳам беҳуда. Беш кунлик ғанимат дунёга пива ичиб кайф-сафо қилиб қол, ой, жура!.. Улуб кеткандан кейин ул дунёга пива тополмассан. Суз, ичай-лук!.. (*Сузуб ичарлар.*)

Тошфулот — Жура! Бу нима деган гап?.. Пивани «ҳайт» деб ичиб етибман, ичиб етибман, шунча пивани ичиб, то ҳалигача бошим қизигани йўқ. Худо билсун, бу даюсининг пиваси сустроқми е!..

Тухтамурод — Пиваси-ку суст эмас, бизнинг ичишимиз сустроқдур. Бу ун шиша пиваминан чичқоннинг ҳам бошини қизита олмайсан, ака!.. Ман ёлғуз бир узум мунинг йигирма шишасини ичсам ҳам бошим қизимайдур. Биз-ку ҳали икки одам, икки одамга бу нима булсун, ҳеч нима эмас. Эй, Тошфулот!.. Сан ҳали мани билмайсан экан, жура!.. Ман илгарики ёш, буз бола замонимга ичкан пиваларни катта бир аждарҳо ҳам ичмагандур. Ул мани ичқан пиваларим эҳ-ҳа!.. Агар бир катта ҳовузга солиб келган булсам, ҳовузга сиғмай тулиб-тошар эди, ака. Эй, ман нима дейман ҳали! Бир ҳовуз, дебман, ҳа, ун ҳовуз десам ҳам ғалат булмас, жура!.. Ушал мани буз болалигимга қилган ишимни ҳозирги замонанинг ик-

ки юзта буз боласи ҳам қилолмайду. Ҳали, жура, соқолимнинг оқарганига қарама, илгарики йигитлигимни ҳозир ҳам қиламан, десам ҳам, қилавераман. Ҳеч биттасига парвойим келмас, жура!..

Тошфулот — Ишонаман, жура, ишонаман. Ҳар нима десанг ҳам рост дейсан. Ушал вақт қилган йигитликларинг ҳозир ҳам эст-бестингдан кўрунуб тўхтади...

Тухтамурод — Уҳ-ху!... Манга ухшаган йигитлар орадан жуда ҳам оз тугуладур, ака!.. Вақти замонасида маним тўрт-беш мамлакатларга овозим кеткан. Самарқанд, Тошқанд, Хужанд, Андижон, Марғилон, Каттақўрғон, Кармана, Уратепа, Шаҳрисабз, Қарши, Чаҳоржўй, Бухоро. Бу шаҳарларга мани танимаган, мани билмаган одам ҳеч йўқ эди. Ман анча-мунча беҳуда одамларга писан ҳам қилмас эдим. Сан кимсан, ой?!.. Ман Тухтамурод, от жаллоб. Уҳ-ху-уу-уу!... Маним минан жура булуб юрган йигитларнинг ҳар бириси шер эди. Жураларнинг орасида пур-ақл ва олифталик қилган ман эдим. Тагимга ўн-ўн беш минг тангалик от-у, етмиш-саксон минг тангалик ускунага молик булган Ҳожи Тухтамурод бойбача деб овоза (булган) чиқарган ман эдим. Эй, жура! Хайф, ул замонлар утуб кетди!

Тошфулот — Сан жура, манга қараганда, жуда ҳам тенг бахт экансан, эй! Сан умрингга шунча кайф-сафо қилиб, шунча роҳатларни ҳам кўрубсан. Санга қараганда ман бечора бахти сиёҳ, ғариб бир дарвеш эканман. Ҳалигача маним умрим меҳнат ва гурбатминан утиб кетди. Энди ҳам роҳат кўролганим йўқ. Шу буқунлар ҳам ҳеч роҳат, кайф-сафо кўролмайман. Худо билсунки, маним толеим йўқми е!.. Мундан сунгра ҳам гурбатдан чиқолмай, улуб кетарманми?

Тухтамурод — Эй жура! Ҳеч парво қилма!.. Худо хоҳласа, санинг ҳам бахтинг очилар. Беҳуда нарсаларга ҳеч ҳафа булма. Худо тан сихатликни берсун, дегин. Мол, давлат, иззат, ҳурмат қочиб кетгани йўқдур. Ниятинг холис булса, топарсан. Умид қилган одам худодан ҳар нима умид қилса ҳам, қуруқ қолмас. Умид худодан, ноумид шайтондан, дебдурлар. Агар умид қилсанг иншообло (иншоолло) муродингга етарсан. Умид қилмоқ керак, жура, умид, умид...

Тошфулот — Йўқ, жура, акун маним барчадан умидим узилган. Онадан тугилган кунимдан бош-

лаб, ҳозиргача умид боғлаб ётиб, ҳеч бир умидимга эришканим йўқ. Умид қилиб ётиб, қайта қуротурганимни кўролмай барчасидан қуруқ қолдим.

Т у х т а м у р о д — Бехуда гапурасан, жура!.. Одам боласининг умидсиз бўлмоқи дуруст эмасдур. Умид худодан, ноумид шайтондан, дедим-ку! Сан одам боласи, умидсиз бўлмас худо дегин, жура, худо дегин... Сан ҳали ўзингни бахти сиёҳ дейсан, толесиз дейсан, фалон дейсан, тугун дейсан. Толесиз бўлуб ҳали санга нима бўлди? Сан бошқа бир хил одамларга қараб, бир шундай кузунгни солгин, қани, кўрасанки, одамларнинг куброғи санга қараганда минг маротабадан зиёда толесиз ҳам бадбахтдурлар. Санга нима!.. Сан-ку, ҳали толесиз бўлуб нима, халта осиб кўчага гадоиликка чиқдингми? Худога шукр оёқ-қулинг соғ-саломат. Кўр эмассан, чулоқ эмассан. Одамлар орасида обруйинг бор. Йигирма-ўттуз минг тангалик ускуна-наг бор, хотунинг бор, қизинг бор. Ана шуни ўзи толе эмасми?.. Санга бо нима керак. Ношукурлигинг уткан эмас.

Т о ш ф у л о т — Ой, жура! Сан нима дейсан ҳали!.. Ҳар одамнинг ўзига ўз дарди зўр. Санга маним ускунам, хотунум ҳам қизим кўзунгга қурунар. Ман буларнинг барчасидан безорман. Сан ускуна дейсан. Ускунани ман нима қилай? Ман уни еълмасам, сотолмасам. Манга бир пуллик фойдаси ҳам бўлмагандан сўнгра ускунани бошимга урайми?.. Хотунум бўлса, хотинимнинг зарардан бошқа ҳеч бир фойдаси йўқ. Топган молни еб ётмоқдан бошқа ишқа ярамайдур. Балки касофати куброқдур. Қизим бўлса, қизимнинг бир нав фойдаси бўлди-ку, лекин ундан келган фойда ҳам бебарака бўлди. Куёвдан олган пулларнинг ҳаммасини шамол еди.

Т у х т а м у р о д (*таажжуб қилиб*) — Куёвдан!.. Қандай куёвдан?..

Т о ш ф у л о т — Куёвдан-дия! Қандай куёвдан бўлсин экан. Қизимнинг эри бўладургон куёвдан-дия!..

Т у х т а м у р о д — Ол-ҳа! Сан ҳали қизингни эрга бердингми аллақачон?.. Маним бу ишдан ҳеч хабарим бўлмади-ку?.. Туйга бизни нимага чақирмадинг?..

Т о ш ф у л о т — Туйга энди чақираман. Хафа бўлма, Тухтамурод!.. Ман санга айтганим йўқ эди ҳали. Худо хоҳласа, эттага никоҳ туйи бўладур. Эттага келасан-дия!..

Т у х т а м у р о д — Ол-ҳа!.. «Эттага никоҳ туйи бўладур-у, эттага туйга келасан». Шул ҳам гап бўлди-ми?.. Сан маним бир яқин журам бўлуб тўхтаб, аввал манга хабар беришинг лозим эди. Ҳомонки, сан бу ишдан то ҳалигача оғиз очиб бир сўз айтканинг йўқ. Эй, жура! Журалик шундай бўладурму?.. Қизингни бирор вақтида мани хабардор қилиб мандан ҳам бир оз маслаҳат сураш керак эди. Яқин ёру журанг бўлгандун сўнгра мандан ҳам маслаҳат сурамай, шундай бир ишни қилиш яхши эмасдур. Воқеан, сан қизингни кимга бердинг?..

Т о ш ф у л о т — Акрам кантурга бердим, жура...

Т у х т а м у р о д — Акрам кантурга?.. Эй, ундай бўлса, тузук экан бўлмаса. Акрам кантурга берган бўлсанг, яхши қилибсан. Акрам кантур шаҳримизнинг яхши ҳам бообруй одамидур. Яхши одам топибсан. Қанча пул олдинг? Бирон ун минг танга олдингми?..

Т о ш ф у л о т — Ун минг танга?.. Йўқ, ун минг танга қайси гурга!.. Ун минг танганинг ярми десанг дуруст.

Т у х т а м у р о д — Ун минг танганинг ярми, беш минг танга! Ул ҳам дуруст пул. Беш минг олган бўлсанг, яхши қилибсан. Энди, жура, шунча пул олибсан. Бизни бир зиёфат қилгин охир! Қани, бирон дюжина пива олду...

Т о ш ф у л о т — Бугун шул олдимиздаги пивани ичиб, тўхтайлук, жура! Эттага бо яна келамиз-ку, ҳали. Ўшал вақт бо яна олдуармиз-дия! Ҳали кўплук қилмасун, дейман. Вақт ҳам кетди.

Т у х т а м у р о д — Йўқ, кўплук қилмайдур. Бирон дюжина олайлук. Ҳали вақт кўп, ичамиз-дия! (*Ованесни чақирар.*) Ованес, Ованес! Сан хасислик қилсанг, ўзум олдураман бўлмаса.

Т о ш ф у л о т — Ҳой, жура! Сан яна олдурубсан, кўблук қилмасун бо?..

Т у х т а м у р о д — Йўқ, кўблук қилмайдур, хафа бўлма, бо яна йигирма-ўтуз шишасини бушатамиз ҳали. Сан дам ултургин, ишинг бўлмасун, жура!.

О в а н е с — Нима истиюрсан?

Т у х т а м у р о д — Бир дюжина совуқ пива кетур.

О в а н е с (*таажжуб қилиб*) — Бир дюжина?..

Т у х т а м у р о д — Ҳа, ҳа! Бир дюжина, тезрок кетур.

О в а н е с — Яхши, ҳозир. (*Чиқар.*)

Тошфулот — Ой, жура! Сан бир дюжина талаб қилдинг, бо кублук қилиб қолмасун. Маст булуп бирон жойга йиқилиб, мабодо, яна миршабхонага тушуб қолмайлуқ.

Тухтамурод — Йук, ҳеч нима ҳам булмайду. Хотиржам бул.

Ованес (пиваларни киргизар, шишаларни усталларга қуя-қуя) — Мана, бод Тухтамурод! Санки энди я жан била чўх пива ичмаздинг, энди-да чўх пивалари ичип даҳо истиюрсан. Сана на улди, била чўх ичип улмюрмисан?..

Тухтамурод (ғурурланиб) — Ҳой, Ованес! Сан ҳали билмайсан, ака!.. Ман саникига куп келиб ичмайман, ҳам куп ичканим йўқ-дия! Анча-мунча вақт фурсатим булганда, дуконингнинг ёнидан утуб кетушлик кириб, турт-бешта ичиб чиқаман. Бошқа куп ичиб юрган жойларда мани яхши биладурлар. Мандек пивахурни бу мамлакатларга тополмайсан. Ман ҳар бир ичканимга икки сатил пивани бир ўзум ичиб, маст булганим йўқ. Икки сатил пиванг қих шиша буладур, ака! Бу бир дюжинанг нима?! Бир дюжина пивани писанимга ҳам илмайман.

Ованес — Ёлон деяпсан, Тухтамурод!.. Икки сатил пивани эшшак-да ича билмас, сан одамсан.

Тухтамурод — Ҳей, ёлгон булса, қараб тургин... Сан пивани иннамай кетуравергин, ман курсатай.

Ованес — Волла!..

Тухтамурод — Ишонмай экансан, ман воллангни курсатай. Сан гапурмай пивани ташийвергин, воллангни курасан... Бор, битта чилим кетур.

Ованес — Бош усти, ҳозир улар... (Чиқиб кетар.)

Тухтамурод — Сан беҳуда сузларни айтиб қуйдинг, жура! Икки сатил ичаман, деганингга ман ҳам ишонмайман.

Тухтамурод — Ишонмайсан?..

Тошфулот — Йук, ишонмайман.

Тухтамурод — Агар ишонмасанг, кел, гаров боғлаймиз. Агар икки сатил пивани ичолмасам, қашқа отимни санга бераман, булдим?

Тошфулот — Йук, ичолмайсан. Қайта, беҳуда гаров боғлаб нима қиласан? Қуй!..

(Ованес чилим киритар.)

Тухтамурод — Ман санга дейманки, ичаман.

Тошфулот — Ичолмайсан! (Чилим чекар.)

Тухтамурод — Ҳей, ман ичолмайман экан, ичканимни қараб тургин булмаса. Ованес! Сан бизага икки сатил пива кетур.

Ованес (таажжуб қилиб) — Икки сатил?!

Тухтамурод — Ҳа, икки сатил, тезроқ кетур.

Ованес — Мана, бох ада! Сан на девона улдунгми? Икки сатил пивани ким ича билар?

Тухтамурод — Санинг ишинг булмасун. Сан кетур дегандан сунгра пивани кетуравер.

Ованес — Хе. (Чиқиб кетар.)

Тошфулот — Сан, жура, беҳудага иш қилубсан. Қуй, ушал пивани ичмаё қуй. Ман ишондим.

Тухтамурод — Йук, энди ишонсанг ҳам қуймайман, ичаман. Ман, жура, бир хил одамлардек уз сузимдан қайтатургон одам эмасман.

(Закунчи кирар.)

Закунчи — Бойбачалар, арза-марза ёздурармиз? Ман яхши арза ёзатургон закунчиман. Ҳар қандай ишга булса ҳам арза ёзарман. Губергами, ҳокимгами, судягами, ҳар қайсисига булса ҳам яхшилаб ёзарман.

Тошфулот — Маним арза минан ҳеч кимга ишим тушкани йук, ука. Арза ёза тургон булсанг, ёзадур тургон одамига боргин-дия! Биз-ку, ҳали сани арза ёзгурамиз, деб чақирганимиз йук.

Тухтамурод — Бор, бор, кетавер, ишингдан қолма, ука. Биз арза-марза ёзгурмаймиз. Сани чақирган одам йук бу ерда.

Закунчи (назокат илан) — Хе, ҳей, бойбачалар, ихтиёрларингиздур. Ёздурмасанглар ҳеч зарари йук. Ман, мабодо, агар ёздирсангизлар, деган эдим-дия.

Тошфулот — Йук, ёздурмаймиз. Нима дейсан?..

Тухтамурод — Бизага даркорлиги йук... (Тошфулотга.) Пивани суз, ичайлуқ. (Ичарлар.)

(Закунчи унғ тарафдаги устал ёнига утуруб, қунгироқ чалар.)

Ованес (кирар.) — Что вам угодно?

Закунчи — Дайте пару пива.

Ованес — Сию минуту.

Тухтамурод — Қани, Ованес, бизнинг пивани кетур охий!..

Ованес — Айба буюрмайсан, Тухтамурод. Манда пива оз голмишди... Икки сатил йухди.

Т у х т а м у р о д — Пиванг оз қолган бўлса, бошқа жойдан топиб кетур-дия!

Т о ш ф у л о т — Ой, жура, қуй, нима кераги бор?

О в а н е с — Хей, Тухтамурод, бошха ерлари гурдум, сурушдим, илла, йухдир. Хони даги гүрум, балки топилар. Топилса, санинг толейингдандур. Топилмаса, зовуда одам гундарирам, топиб гелур. (Кетар.)

Т у х т а м у р о д — Ол-ҳа!.. Сан ҳам тоза одамнинг мазасини айнитдинг-ку!..

(Закунчи газет қараб утурар.)

Т о ш ф у л о т — Қуй, жура! Шу пивани ичкин аввал. (Сузар.) Ол, кутар, ичайлук. (Ичарлар.)

(О в а н е с икки шиша пивани олиб келиб, закунчи олдиға қуяр ҳам чиқиб кетар. Бир оз сукут. Тошфулот минан Тухтамурод пива ичарлар. Закунчи газет қараб.)

Т у х т а м у р о д (закунчиға бир-икки маротаба қараб қуйиб) — Жура! Шу, уруслар газет уқуйдурлар, ушад газетға нима гаплар ёзган, нималар бор экан? Ман ҳеч бир фаҳмиға бормаيمان, шу газетнинг...

Т о ш ф у л о т — Худо билсун, нима гаплар ёзганини онгламадим. Ман ҳам ҳеч бир фаҳмиға бормаيمان. Босмахонаға ҳар кун бир тудасини чоп қилиб чиқариб, уруслар олуб уқийдурлар. Аммо ман урусча ўқийлмаганимдан ичига нима гап борини ҳам билмаيمان.

Т у х т а м у р о д — Ман бир одамдан мусурмонча газет бор экан, деб эшиткан эдим. Аммо билмаيمان, борми, йўқми? Худо билсун. Кузуминан кўганим йўқ.

Т о ш ф у л о т — Бор, мусурмончаси ҳам бор. Ман унчасини билмас эдим-ку. Бир кун маним қайним Журақулнинг қулиға кўруб, «Бу нима?» деб сўраган эдим, «Газет», деди. Аммо ичига нима бор экан, унчасини сўрамай қўйдим. Худо хоҳласа, бир кун кўрсам, бо сўрайман.

Т у х т а м у р о д — Хей, кел, кўр бўлсун. Бизларға нима даркори бор уша гезатни, кўрбон эмас-ку! Бизлар нодонмиз, икки бошдан ўқуёлмаймиз. Кутар-эй, ичайлук. (Ичарлар.)

Т о ш ф у л о т (сармаст бўлуб). — Оҳ, золим фалак!.. Жура, кел, битта ашуладан олайлук. Дим турб жуда зиқ бўлдум-ку!..

Т у х т а м у р о д — Ол, жура, сан ол, ман қушиламан. Кел, аввал биттани ичиб олайлук. (Ичарлар ҳам ашула айтарлар.)

Ув, фироқи ханжаринг билан дилим садпора

йигларман,

Ётиб ғам бистаринга, оҳ уруб бемора йигларман,

Ув, сабоҳ еткур машомимға ча зулар анбари

буйин,

Фузулий бўйи гулни топмайин гулзора йигларман.

Фалак, чархинг бузулсин, ёр журамдан жудо

килдинг.

Т у х т а м у р о д — Уввввий! Шаҳрингни бузайми?..

З а к у н ч и — Тфу! Черт возьми, разорались! (Чиқар.)

Т о ш ф у л о т — Жура!.. Бу ерда мундоқ қилиб... мундоқ утурушнинг ҳеч бир мазаси йўқ... Қайта, юргин, Пойқаовққа борайлук. Пойқаовққа борасанми?

Т у х т а м у р о д — Пойқаовққа?.. Пулинг борми?

Т о ш ф у л о т — Пулинг бўлмаса, нима қиламиз?.. Маним ҳам пулим оз... У пуллар ҳеч нима ҳам бўлмайдур.

Т о ш ф у л о т — Хей, нима қилайлук бўлмаса... Тараддуд қилиб бир жойдан топамиз-дия!

Т у х т а м у р о д — Ҳали санинг қизинг учун олдин олган пуллар қаерга кетди?.. Беш минг танга эди-ку!

Т о ш ф у л о т — Қаерга кетсун экан, ҳаммаси куёвнинг ўзига кетди... Куёвға сарупой, қизимға сарупой қилдим. Қолгани ширавору пираворга, кўрпа-болишлар ва майда-чуйдаға кетди-борди, бир пул йўв. Ҳали букун нонларни олиб қўйдум. Гушт минан бирмижға бўлса, пул қолмади. Эттаға никоҳ ошини қандай қилиб утқарай, деб шошиб турубман... Билмасам, ақалли утунга ҳам пул қолмади. Тунов кун Йулдошбойдан ҳам Очилдибой совунфурушдан қарзға беш юз танга пул сўраган эдим. Йулдошбой шу бутун хуфтонгача беш юз танга топиб бераман, деб ваъда қилди. Энди ким биладу, топиб берармикин? Агар топиб бермаса, бу тўйим минан бутун оламға шарманда бўлуб қоламан. Уф!.. Хей, бу гапларни бир тарафға қўйиб тухтайлук. Бўлса булар, бўлмаса гурга... Ҳозиргисининг бир иложисини топайлук... Қани, қаердан пул топамиз, акун?

Т у х т а м у р о д — Билмасам... Маним пулим йуқ. Пул топатургон жойим ҳам йуқ.

Т о ш ф у л о т (*пивани ичар, бир оз тафаккурда тухтаб*) — Ҳей, топармиздия! Пул бизни топмайду, биз пулни топамиз, ака. Кутар истиканингни, аввал ичиб олайлук. (*Ичарлар.*) Ҳой, жура! Ман пулни топа-ман. Маним хотинимнинг пули кўп, парво қилма, Тухтамурод!

Т у х т а м у р о д — Хотунингнинг пули кўп булгани минан санга берарми?

Т о ш ф у л о т — Берарми? Нимага бермасун экан, ҳадди бормуки, бермасин. Хотиним булгандан кейин олавераман-дия!.. Бермасун қани, улдуруб, пичоқлаб ташламасам. Падар қусурни даррав улдуарман. Бермаса, жонини оларман, ука!..

Т у х т а м у р о д — Уҳ-ха-ха-ха-ха!.. Боракалла! Мард экансан, жура! Ман сани мунча йигит, деб билмас эдим, энди билдимки, йигит экансан-э!.. Бир хил одамлар катталиқ қилиб, «Ман йигит», деб юрсалар ҳам хотунларидан қўрқадурлар. Хотундан қўрқмоқлик ҳам соқоли бор одамга ҳеч бир ярашадурму?.. Йигитлик шундай буладурми? Санинг йигитлигингга қойил-ман, Тошфулот!..

Т о ш ф у л о т — Эй, жура!.. Ман хотундан қўрқатургон ғарип одамлар фирқасидан эмасман. Хотундан қўрқмоқлик, деган гап ҳам бу дунёга гап бул-диму? Худойим таоло хотунларни бизларга қўл қилиб яратиб қўйган. Онлар бизларга хизматкор. Хизматкор булгандан кейин хотуннинг ҳадди бормуки, эгасига буйин йўгонлиқ қилсун. Маним хотуним, маним хизматкорим булгандан кейин нима қилсам ҳам қила-ман, қувлаб ҳайдай, десам, ҳайдайман. Сақлай, де-сам, сақлайман. Ҳар нима қилсам, ихтиёрим ўзимга-дия. Бу ҳам шундай гап. Бир этак оқ тангани туқуб сотиб олган хизматкорим, хотиним булсун-у, ман ун-дан қўрқуб турай эмиш. Жура! Ман хотунимдан қўрқ-моққа арвоҳ урган бир қўкнори ёки чакидахўр эмас-ман! Алҳамилла (Алҳамдулилло) ҳўшим бошимда, ўз ақлим ўзимга!..

Т у х т а м у р о д — Рост айтасан, Тошфулот. Бу гапингга қанде. Санинг йигитлигингга ҳеч гумоним йуқ.

Т о ш ф у л о т — Эй, Тухтамурод! Бизларга ўхшаган йигитларни ахтарсанг, мингтадан биттасини ҳам зўрға топасан.

Т у х т а м у р о д — Рост дейсан, рост! Ман

инондим, Санга ўхшагон йигитлар бу дунёга оз... Уша «Ман йигит», деб юрган Йўлдошбой минан лойхўрак Эргашбой ҳам санинг ёнингда бир пул-лик.

Т о ш ф у л о т — Ур-ҳа!.. Сан ҳам бир қизиқ гап гапурдинг. Йўлдошбой минан уша лойхўрак, эгри тумшўқ Эргашбой ҳам одам бўлди-ми? Йўлдошбой де-ганинг хотунининг кекирганига ҳам «лаббэ» деб тур-ган, пишакдан ғариб бир одам-ку!.. Шу одам ҳам, одам қаторига кириб, «Ман одам» деб юрубдур бо!.. Ман анинг жойида бўлсам, шу расволикларни қўрган-ча ўзум-ўзимни пичоқлаб ўлдуар эдим, ука! Манга оғиз очиб, лойиқ булмаган бир сўз айтиб курсун, қани, бир фаслнинг ичига жонини олиб, парча-парча қилиб ташларман. Юр-эй! Шу пивани ичайлу-ку бо-райлук.

Т у х т а м у р о д — Жура! Сан хотунимнинг пули кўп, дейсан, хотунинг пулни қаердан топадур?

Т о ш ф у л о т — Қаердан топсун экан, ишлаб топадур-дия. Иштонбоғ, пойтава, чашбандлар туқуб, кал-лапушлар тикиб сотаду. Ана шуларнинг ҳаммаси пул-дия. Пулни қаердан топсун экан?.. Сўз-эй, ичайлук!

Т у х т а м у р о д (*сузар*) — Эҳа!.. Пивамиз ҳам тамом булган экан-ку!

Т о ш ф у л о т — Тамом булган бўлса, юр, борайлук. (*Жойидан турар.*) Юр, юр!

Т у х т а м у р о д — Ой, Тошфулот, тухтагин охий, пиванинг пулини берайлук, қаерга мунча ошўқасан...

Т о ш ф у л о т — Берарсан-дия, қайси гурга кетаду, юр, борамиз... (*Ашула айтиб чиқиб кетар.*) Ой!.. Ой!.. Мани таниган одам борми? Мани Тошфу-лот от жаллоб, дейдурлар, ув-вв-ве!

Т у х т а м у р о д (*пулларни санай-санай*) — Тошфулот! Тошфулот! Манга қараб тур!.. (*Чиқиб ке-тар.*)

(*Саҳна орқасида иккаласининг ҳам шовқулганлари эшитилур.*)

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

Тошфулотнинг уйдур. Рубаруда бир эшик. Оёқ остида икки дона буйра билан бир дона эски кигиз солингандур. Сўл тарафда бир сандачи, унг тарафда, тоқчада, бир сандук турар. Сандук устига

курпа, болиш қуйилган. Эшик қошида сопол офтоба билан бир лаъли турубдур. Токча устида бир чойнак билан икки дона пиёла бордур.

Парда кутарилган вақтда Т у р с у н о й билан Т у т и о й қўйнак-иштон тикиб гаплашиб ўтурурлар.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Т у т и о й — Йўқ, она! Ман қандай қилиб бўлса ҳам, бир илож топарман. Аммо Акрам контурга хотун бўлмоқга асло ризо бўлмасман. Отам тиласа, мани улдурсун. Тиласа — жоним чиқмай туруб тирик гўрга элтиб тиксун, аммо ман ўз сўзимдан ҳеч қайтмасман. Қўлидан келган ишни қилаверсин. Ман ўша Акрам контурдек фосиқ одамга то умрим боринча қўл бўлмасман.

Т у р с у н о й — Оҳ, қизим! Сан-ку шундай деб айтасан, аммо отанг санга ҳеч ихтиёр берурми-кан? Отанг жуда ёмон одам. Аччиғи келса, қўлидан келган ҳар бир ёмонлиқини қилар. Сан Акрам контурга бормайман деган минан бермай кўяр, деб фаҳмлайсанми?.. Биз, бечораларнинг қўлида ҳеч бир қандай куч, қувват йўқдур. Сан, қизим, қўлинг-да куч бўлмай тўхтаб, бўйин йўгонлик қилма. Отанг ҳар нима деб айтса, ҳўб, деб тур. Агар сан оғиз очиб, бир сўз айтсанг, бир фаслда майиб қилиб ташлар. Кошки отанг бошқа қизларнинг оталаридек яхши, мулоим бир одам бўлса экан. Ўзинг қуриб турибсан-ку, ҳар кун ароқ ичиб, маст бўлуб қайтиб, манга жафолар кўрсатар. Топган пулларини қиморбозлик қилиб йўқотар. Фоҳишаларга берар... Ўзи топган пулларини йўқотгани етмаса, маним ҳам пулларимни олиб чиқиб кетиб йўқотар. Утган кун, санинг хабаринг йўқ, маст бўлиб қайтиб, мандан пуллар топдируб, ўлгунча уруб-уруб, каллапушлардан келган ун икки танга пулимни олиб чиқиб кетди. Уй ичига керак нарсаларни олуб қайтгани йўқ. Бир кун ун, чой олиб қайтинг, десам, аччигланиб, минг ҳақоратлар минан сукиб ҳам уруб, шаталаб чиқиб кетди. Оҳ, болам!.. Кеча-кундуз бузуқлик қилиб, пулларимни ёмон йўлга исроф қилиб юрган одамда ҳеч бир шафқат, инсоф бўлурму?..

Т у т и о й — Дуруст айтарсиз, онажон!.. Воқеан, бизнинг бахти қароликларимиз отамнинг бузуқликидандур. Аммо отамнинг бузуқликлари нодонликидандур... Биз, хотин-қизлар, барчаларимиз бахти қародурмиз. Ху-

сусан, биз, Туркистон хотун-қизларидек бадбахт ҳам мазлумалар ҳеч бир ерга йўқ. Бизларни бадбахт қилган нарса ҳам нодонликдур... Оҳ, нодонлик!.. Бизнинг бошимизга битган, бизни хор-зор, расво этган нодонлик! Нодонлик орқасида ўша жоҳил эрларимизнинг нафс ҳайвонияларига озук бўлуб, оқ кунни кўролмай, офтобнинг равшанини кўролмай, тўрт оёқлик молга ухшаб тўрт деворнинг орқасида ётибмиз. Қоронгу кунжақларда қамалиб ётмоқга маҳкум бўлубмиз. Биз бечораларнинг ҳолларига тошжораклик одамларнинг ҳам раҳми келмай қолмас... Уф!.. Отам мани Акрам контурга бермоқчи. Аммо ман бормоқга ихтиёр қилмасман. Отам — нодон! Нодон бўлуб оқ билан қорани танимаганлигидан маним бахт-саодатимга эътибор қилмай, Акрам контурнинг давлатига, молига эътибор қилар. Ман ул ҳаромзоданинг мол-давлатига ҳеч бир қизиқмасман. Ман пулга сотиладургон мол эмасман. Отамга нима?!.. Отамга қиморбозлик учун пул булсун. Азиз фарзанди бўғулиб улса ҳам иши йўқ. Пул булгандан кейин қизини олган одам қандай бир фосиқ бўлса ҳам ул онга парво қилмас... Оҳ, она! Кошки ман бир жугитнинг қизи бўлуб, жугидга фарзанд бўлсайдим, бу бадбахтликларни ҳеч кўрмас эдим!..

Т у р с у н о й — Ман нима қилай акун, қизим! Ман ҳеч бир илож топа билмасман. Қўлимда ҳеч бир ихтиёр йўқдур. Отангга бир сўз айтиб бўлмас. Худо инсоф бермагандан сўнгра нима қилай?

Т у т и о й — Агар бир илож ахтармай ётсам, худо ҳеч бир вақт инсоф бермас. Қимирлаган тоғ ошар. Дам ётган минан ҳеч бир иш чиқмас. Худо инсоф бермагандан сўнгра нима қилай, деб турган минан инсофга келар, деб билармисиз?.. Отамнинг бу қилган ишларига сўз айтмай, дам турсак, ул қўлидан келган даҳшатликларини қилар. Ман она, отамнинг кайфига қараб, узим-узимни ҳалок қилмоқга ҳеч бир ризо бўлмасман.

Т у р с у н о й — Вой, қизим, қизим! Сан-ку шундай деб айтасан, аммо қўлингдан ҳеч бир иш келмас. Кошки отанг бир сўз фаҳмлайтурган бир одам бўлса экан. Агар сан бу сўзларни айтсанг, дарров ўлдуруб ташлар.

Т у т и о й — Ўлдурса ўлдурсин. Ман улимдан қўрмайман. Такрор-такрор ўз сўзимни суйларман. Ўз ҳуқуқимни олмоқ учун ҳалок бўлсам ҳам бўлурман. Ўл ўз майлига қараб иш қиладургон замонлар утуб

кетган. Ҳозирги бизнинг замонамиз маданият замонидур. Улгудек ваҳшат замони эмас. Ҳозирги замонларда илгаригидек одам улдуриш осон эмасдур. Ҳозиргача биз, хотин-қизлар, эрларимизга қул бўлуб, онларнинг қошида ҳайвонлардек ҳайвон саналиб келдук. Аммо ҳозир ул эски одатларнинг барчаси барҳам бўлса керак. Бизлар ҳозир эрларимиз билан бир ҳуқуқда бўлмоқимиз тегуш. Ҳам баробар бўлмоқ учун ижтиҳод қилмоқ керак. Бошқа ақли бор одамлар ҳам саъй қилсалар керакдур.

Т у р с у н о й — Оҳ, қизим! Қурқаман, санинг бу сўзларинг бошингга етмаса эди, деб!

Т у т и о й — Бошимга етса етсун, ҳеч парво қилмасман...

Т у р с у н о й (*Тутиойнинг сўзини кесиб*) — Ҳеч парво қилмасман, деб айтасан... Парво қилмасанг ҳам қилмассан-ку, аммо-лекин бу жасурлигинг билан узингдан бошқа маним ҳам бошимга етарсан... Сан ҳеч бўлмаса ман, онангга бир оз раҳминг келсун. Маним ризолигимни оламан, десанг, хотиримни бир оз сақлайман, десанг, зинҳор бу сўзларни сўзлама ҳам бу ишни қилма!

Т у т и о й — Йўқ, она... Ман уз маслакимдан қайтмасман. Яна такрор қилиб айтаманки, бошимга етсам етарман, аммо парво қилмасман. Уз ҳуқуқимни олмоқ учун ҳам ўзумдек бечора заифаларнинг, бечора хотун-қизларнинг ҳуқуқлари учун жонимни фидо қилуб, охири қатра қонимгача қаҳрамонлик кўрсатмоқни бахтиёрликдан санарман. Акрам контур билан отамнинг қаҳрлари маним учун ҳеч нима эмас. Агар бутун оламнинг қаҳрамонлари жам бўлуб, ҳужум қилсалар ҳам, ўзимнинг олий маслагимдан, олий фикримдан қайтмай, бу йўлда минг хил азоблар бўлса ҳам, чидамоқга, ҳатто ҳалок бўлмоқга ризоман...

Т у р с у н о й — Қизим! Сан агар мундай... (*Саҳна орқасида дарвоза тақиллатган овоз келур. Турсуной сесканиб.*) Дарвоза «тиқ-тиқ», ким бўлса экан? (*Яна «тиқ-тиқ».*) Ман бориб қарай, қани, ким келган экан? (*Чиқиб кетар.*)

Т у т и о й (*ёлғиз ўзи*) — Уф, худо!.. Ман нима қилай экан? Онамга гапурсам, фаҳмламаса. Бошқага гапирсам, гапирган минан фаҳмлайдурган одам бўлмаса. Нима қилай, нима қилай энди? Бу майдонда

ўзимдан бошқа одам йўқ. Фақат ёлғуз бир ўзим, нима қиламан? Яна бир ердамчи буладурган одам ҳеч кўрунмайдур. Бу ишдан тоғамнинг хабари йўқга ўхшайдур. Агар тоғам хабар топса, албатта, ердамчи бўлар. Мани уз муҳофазасига олмай қолмас. Тоғам нодон эмас, балки замонамизнинг биринчи даража зиёлиларидан ҳисобланмоқга яқини бўлган йигитлардандур. Ул ҳар ҳолда мани ташлаб қолдурмас. Онга имоним маҳкам. Лекин қандай қилиб? (*Саҳна орқасида Турсуной билан Журақулнинг гаплашгани эшитилар. Тутиой қўлоқ солар.*) Ув-в ана, тоғамнинг ўзлари келдилар...

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Журақул, Турсуной ва Тутиойлар.

Ж у р а қ у л (*кира-кира Турсунойга*) — Маним эшитганим дуруст экан бўлмаса, ман ишонмаган эдим...

Т у р с у н о й (*Тутиойни кўрсатиб*) — Ҳайлаҳо, Тутиойнинг ўзи. Ўзидан сурагин бўлмаса.

Т у т и о й (*жойида туриб*) — Ассалому алайкум.

Ж у р а қ у л — Ваалайкум ассалом, саломатмисан, жияним? Ман сани Акрам контурга эрга берарлар экан, деб эшитдим. Ростми шу гап?

Т у т и о й — Рост.

Ж у р а қ у л — Сан бу ишга қандай назар минан қарайсан? Уша Акрам контурдек бузуқ ҳам фосиқ бир одамга эрга бормоқга ризо булурсанми?..

Т у т и о й — Йўқ, тоғажон. Ман ризо эмасман. Утуринг. (*Утурарлар.*) Ман сизни кўруб, шу хусусда сиздан маслаҳат сурамоқчи эдим. Лекин сиз куп вақтдан буюқ кўрунмай кетдингиз.

Ж у р а қ у л — Маслаҳат?.. Мандан қандай маслаҳат бўлсун. Маним маслаҳатим маълум. Мандан маслаҳат сурасанг, ман Акрам контурдек фосиқ одамни санинг учун лойиқ кўрмасман ҳам қабул кўрмасман. Сан ҳам қабул кўрма. Бошингга тош урсалар ҳам, ризо бўлма.

Т у т и о й — Албатта, ризо булмасман. Ризо булмагандан кейин мани ҳеч ким зурлаб эрга беролмас. Ман ҳайвон эмас, балки бошқа одам болаларидек эркин ихтиёрли бир одам боласидурман.

Ж у р а қ у л — Баракалла, жияним, баракалла! Ман сани мунча гаюр ҳам жасур, деб билмас эдим. Ҳозиргача бизларнинг туркистонлик хотин-қизларимиз ваҳший ҳайвондек эрларининг қул остида эзилиб, сиқилиб, онларга қул бўлуб ётмоқлари барҳам бўлса керакдур. Ўз ҳуқуқинг учун жонингни фидо қилиб, бу йулда қаҳрамонлик кўрсат. Бу йулда яша, жияним!

Т у т и о й — Бу йулда ман яшаяжакман ҳам, қулимда куч бор миқдори, ўз ҳуқуқимни муҳофаза қилмоқга ижтиҳод ҳам қиларман. Аммо ман ёлғиз бир ўзим нима иш чиқара биларман? Бир қатра сув катта дарёда ҳеч нима эмас. Агар манга ёрдамчи бўлардек бир неча одамлар бўлса эди, ман ўз муродимга эришар эдим. Лекин, афсуски, ондай одамлар ҳеч курунмас. Фақат сиздан бир оз умидим бордур.

Ж у р а қ у л — Мандан умидвор бўлган бўлсанг, ғалат қилмабсан. Санга ёрдамчи бўлардек одамларнинг бири мандурман. Ҳар вақт санинг ёрдамчинг ҳам тарафдоринг бўлуб, иккимизнинг ҳам фикр ва маслакимиз бир бўлган сабабли бу йулда жонимни курбон қиларман. Санинг учун жоним фидо!..

Т у т и о й — Тоғажоним!.. Қандай қилиб сизга раҳматлар айтай экан? Қандай қилиб сизни хурсанд қилай экан? Сиз нима деб айтсангиз ҳам, ман барчасига ризоман. Сизнинг учун ўлмоқга ҳам ризоман.

Ж у р а қ у л (*хурсанд бўлиб жойидан турар ҳам Тутиойнинг икки қулидан ушлаб*) — Жияним!.. Ман ҳар вақт санинг тарафдоринг бўлуб муҳофаза қиларман. Лекин бу ерда бир сўз бор...

Т у т и о й — Нима сўз бор, айтинг, тоғажон!

Ж у р а қ у л — Сўз бор, демакдан мурод — санинг қутулмогингдур... Сан бу балодан қандай қилиб қутулмоқчи буласан?..

Т у т и о й — Қандай қилиб қутулмоқчи бўлман?..

Ж у р а қ у л — Ана шу ерда бир оз қийинлик бор... Эртага никоҳ кунидир. Сани, албатта, никоҳ қилиб Акрам контурга берарлар, бермай қўймаслар. Отангнинг қандай одам эканлигини яхши биларсан. Агар сан никоҳ вақтида «Ман ризо эмас», деб норозилигингни айтсанг, отанг сани уруб улдураб. Отанг яхшилик умид қилатурган одамлар фирқасидан эмас. Кеча-кундуз боши фисқ-фасоддан чиқолмай юрган

одамнинг қулидан ҳар қандай ёмонлик келса келар. Ана шу сабабдан ман санинг бу ерда қолишингни ҳеч маслаҳат кўрмасман. Сан агар бу бало-баттардан қутулай, десанг, эрта қандай қилиб бўлса ҳам, маним ҳовлимга кел. Ман сани ишончлик бир жойга қочириб, қаерга бўлса ҳам яширарман. Бу балодан қутулмоқ учун мундан бошқа чора йўқ. Сан бўлмагандан кейин никоҳ ўқиелмаслар.

Т у т и о й — Тоғажон! Сиз ҳар нима деб айтсангиз, ман ризоман.

Т у р с у н о й — Журақул! Сан бу ишни бежо қиласан. Ман бу ишга ризо эмасман. Агар сан Тутиойни ҳовлингга қочурсанг, отаси мани улдураб. Тутиойни мандан топдирур, топдирмай қўймас. Қайта Тутиой уйдан чиқмай тўхтасун, сан, ука, бу ишга қушулмай қўй-чи зинҳор...

Т у т и о й — Онажон! Сиз жуда ҳам қўрқоқ экансиз... Топдирган билан сизни улдурмас-ку-у!

Т у р с у н о й — Йўқ, қизим, сан билмайсан! Сан отангни ҳеч билмайсан. Агар сан кетсанг, отанг мани пичоқлар...

Ж у р а қ у л — Опа! Агар сиз эрингизнинг пичоқидан мунча қўрқар экансиз, юринг, сиз ҳам Тутиой минан бирга боринг. Маним муҳофизатимда сизларга ҳеч хавф-хатар бўлмас. Агар йўқ, деб айтсангиз, ихтиёрингиздур. Бу ерда сизга икки бошдан яхши бўлмас.

Т у р с у н о й — Ай, ука! Қўрқаманки, иш ёмон бўлуб кетмасун, деб.

Ж у р а қ у л — Йўқ, опа, ҳеч нимадан қўрқманг. Иш ёмон бўлуб кетмасун, дейсиз, иш ёмон бўлуб кетмас, иншоолло, яхши булар. Сиз эттага қандай бир илож топиб бўлса ҳам, келинг, ман барчасини ухшатарман...

Т у т и о й — Хўп, тоғажон хўп. (*Журақулнинг қулларини упар.*) Биз эттага, албатта, борармиз. Ман энди бу... (*Ташқаридан Тошфулотнинг шер маст бўлуб, баланд овози минан ашула айтиб келганини эшитиб, барчалари сесканарлар. Тутиой билан Турсуной қўрқишар ҳам шошиб у ёқдан-бу ёққа юрарлар. Журақул ҳайрон қолар.*) Отам келди!..

Т у р с у н о й — Оҳ, худо! Бугун ҳам маст бўлган экан. (*Журақулга.*) Журақул, бор, чиқиб кет! Бор, сани куруб, жанжал кутармасун!

Т у т и о й (елвориб) — Тогажон! Тезроқ булунг, чиқинг! Отам маст. Оҳ, нима қилай экан, қаерга қочай? Тога!..

Ж у р а қ у л — Ҳозир, ҳозир.

Т у р с у н о й — Қизим! Сан ҳамсояларга қоч,
юр!

(Чиқарлар.)

УЧИНЧИ МАЖЛИС

Т о ш ф у л о т — У-уй!.. У-уй!.. Мани таниган о...дам борми?! Ман Акром контурнинг қайнотаси бўламан! О...й! О...й! одам!.. Ман ҳеч кимни нннн-нн-назаримга илмайман! Мани Тошфулот от-т-т жаллоб, дейдурлар. Биласанми, ой!.. Уууууй, йулни қуй!.. Мани танимайсанми? Йулни қуй! *(Эшикдан алпон-талпон кириб келар.)* Йулни қуй-уууй. *(Ў ёқ-бу ёқ қараб.)* Турсуной! Санга дейман, Турсуной!.. Бу ёққа кел, ой, ҳайвон! Келасанми, ой, қизталоқ!.. Ҳей, бачағарнинг боласи, қайси гўрга экан? *(Ашула айтар.)* Бир келийип жамооооолингни кўрсатиийип оооошшиқи беееқарооор қиллийинг... Ишқийингнийинг ууутига куйдуруууб бемадооор қиллийинг! Ҳонгнгооой вой-войооой, оҳ, фалак! Касринг текди манга!... *(Турсунойни ахтариб.)* Ой, Турсуной, уууй, Турсуной! Бу ёққа кел, санга дейман, ой, падаркусурнинг тухуми! *(Шовқинлаб, шиддат билан.)* Турсун, Турсуной! Қайси гўрга кетдинг, Турсун дейман, ой, ҳайвон!..

Турсуной (қурқа-қурқа кирар) — Нима дейсиз, отаси?

Тошфулот — Дар ҳарина, домана дейман!
Сан қайси гурга юрубсан? Нимага чақирганга тезроқ
келмайсан?

Т у р с у н о й — Ман ташқарига кир ювуб юрубман, отаси!

Тошфўлот — Номаяқул қилибсан, эшшак!

Т у р с у н о й — Ростдан ҳам, отаси, нимага
ёлгон гапурай экан...

Тошфулот — Номаккул қилибсан, дейман санга! Ҳозир бу ерда ким бор эди, ул қандай одам экан ул? Ман келганда, дарвозадан ким чиқиб кетди, ўйнашингми?.. Айт тезроқ!..

Турсуной — Худо сақласун! У Журакул эди.

Т о ш ф у л о т — Ёлгонлама, ҳайвон! Уйнашинг
эдим, айт!

Т у р с у н о й — Йўқ, отаси. Журақул эди,
дейман-ку!

Т о ш ф у л о т — Елгонлама, дейман, падар лаънат! Уйнашинг булмай, ким булсун ул? Агар сан дегандек Журакул булса, ман келгач, нима деб чиқиб кетди? Уйнашинг булмаса, чиқиб қочар эдимиз?

Турсун ой — Худо урсинки, Журакул эди.
Ёлгон эмас, отаси.

Тошфўлот (аччигланиб Турсуной сенига кела-кела) — Падар лаънат! Нимага ёлгонлайсан?! Уйна-шингми, дейман, айт тезроқ, бўлмаса, дарров уруб улдираман! (Ушлаб урмоқчи бўлар.)

Т у р с у н о й (қочмоқчи булиб) — Отаси, отаси!

Т о ш ф у л о т (*Турсунойни ушлаб олиб, ерга йиқитиб урар ҳам бугозидан ушлаб бугар*) — Ўл, бад-бахт!

Т у р с у н о й — Вой, вой, улдуум! Вой, вой
улдурдилар! (*Дод-вой солар.*)

Т о ш ф у л о т (*ура-ура*) — Шовқинлама, овозинг-
ни чиқарма! Ҳайвон, ўл, бадбахт, ўл тезроқ!

(Тут и кирар.)

ТҮРТИНЧИ МАЖЛИС

Т ў т и о й (кириб) — Ота! Ота! Ота, қўйинг, бу нима қилган ишингиз? Отажон, онамни уриб ўлдира- сиз-ку! (Йиглар.) Ота, отажон! Ўлдурдингиз, ота!..

Турсун ой — Үлдууум! Үлдууум!

Т у т и о й — Отажон, онамни улдирасиз, дейман,
улдирасиз!..

Т о ш ф ў л о т (*ура-ура*) — Ўлсун, бадбахт фоҳиша, ўлсун...

(Турдибой кирар.)

Т у р д и б о й — Тошфулот! (Ажрата-ажрата.)
Тошфулот! Бу нима қилган ишинг?..

Тошфўлот (Турсунойни куйиб юбориб, иргиб турар ва Турдибойга хужум қилар) — Санинг нима ишинг бор, сан бу ерга нима деб келиб кирдинг? Сани бу ерга ким чақирди?

Т у р д и б о й — Тошфулот! Санга нима булди?
Сан...

Т о ш ф ў л о т (Турдибойнинг сўзини кесиб,

аччигланиб) — Ман санга айтаман! Сан беижозат бу ерга нима деб келиб кирдинг? Бу ерда номаҳрам борлигини билиб, куриб тухтаб кирасан ё эса кузинг чиқдими? Уйноқ булса, маним хотинимнинг уйнаши сан экансан булмаса?..

Т у р д и б о й (таажжуб қилиб) — Тошфулот, бу нима деган сўз?... Санга бу сўзлар ҳам бу...

Т о ш ф у л о т (этик соғасидан пичоқ чиқариб) — Падар лаънатлар! Иккиларингизни ҳам улдурмасам, ман ит булай. (Турдибойга ҳужум қилар, Турдибой қочар.) Қаерга кетдинг, қаерга қочасан? Ман сани қуярманми? Тухтаб тур!

(Турдибойнинг орқасидан югуриб чиқиб кетар. Турсуной билан Тутиой қўрқиб титрлар ва бир-бирларига қарарлар.)

Т у т и о й (онасига) — Онажон! Юр, қочайлук. Юр, бизнинг ҳам бошимизга етмасун...

Т у р с у н о й — Юр, юр, тезроқ юр, қизим! (Чиқарлар.)

(Бир оздан сўнг Тошфулот яна қайтиб кирар.)

Т о ш ф у л о т (у ёқ-бу ёққа юриб, шиддатми-нан) — Падар лаънат! Қочиб қутул-дия! Булмаса, жонини жаҳаннамга юборар эдим-ку-я!.. Ҳой, мохонинг тухумидан келган мохов боласи! Бо яна бир қулимга тушарсан-ку! Пиқилламоққа ҳам қўймасман. Парча-парча қилиб, гуштингни кучукларга едирарман, худо хоҳласа!.. Ҳали бу бадбахт ҳайвон қайси гурга кетди экан? Турсуной! Бу ёққа кел дарров, моховнинг кизи! Тезроқ келасанми, йўқми? Булмаса узум чиқиб топайми? Санга дейман!

Т у р с у н о й (қўрқа-қўрқа кирар) — Лаббе, отаси, лаббе!

Т о ш ф у л о т — Сан нимага чиқиб қочдинг, сан нима деб чиқиб кетдинг? Бу ёққа кел!

Т у р с у н о й (қўрқиб, йиглаб) — Отаси... Ман... ман...

Т о ш ф у л о т — Куп бижиллама, ҳайвон! Пулинг борми? Дарров чиқариб бер менга!

Т у р с у н о й — Йўқ, отаси. Манга пул қаердан келсун экан.

Т о ш ф у л о т — Елғонлама, бадбахт! Топиб бер тезроқ. Булмаса, жонингни оламан... (Урмоқчи булар.)

Т у р с у н о й — Хей, отаси, хей. Қарай, тухтанг, ман ҳозир бераман.

Т о ш ф у л о т — Тезроқ бул, тезроқ.

Т у р с у н о й (румолининг учидаги тутунини ечиб, пулларини берар) — Мана, отаси, мана!

Т о ш ф у л о т (пуллари олиб) — Ҳаммаси шуми? Яна бордур?

Т у р с у н о й — Худо уреин, отаси, бошқа пул йўқ.

Т о ш ф у л о т — Ҳо, ит! Ҳайрият, бериб қутулдинг-дия! Бермаганингда, курмагани курар эдинг-а!.. (Чиқиб кетар.)

Т у р с у н о й — Оҳ, худо. Нимага мани мунча бадбахт қилиб яратдинг? Нимага мани туғдириб, усдирдинг? Нимага бу қаро кунларни, бу балоларни кургазасан? Бу кунларни кургузгунча бу меҳнатларни ва азобларни, бу расволикларни кургузгунча... курга-масанг нима булайди. Манингдек толесиз банданг ҳеч борми? Агар маним толесим шундай қаро булуб, қолган умрим ҳам толеқаролик минан утатурган булса, ҳозир жонимни ол! Жонимни олсанг яхшироқдур. Қайта жабр-жафолардан қутулар эдим. Эй, бор худое! Ол, жонимни ол!...

(Ерга йиқилиб йиглар.)

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

Журақулнинг меҳмонхонаси. Рубаруда икки эшик ҳам икки дераза. Оёқ остида қизил гилам. Унг тарафда бир стол ва онинг устида ҳар хил китоблар, газетлар, журналлар ҳам ёзув ёзмоқ асбоблари турар. Сўнг тарафда бир каровот билан курпа-гушаклар. Кароватнинг бош тарафида шкаф билан бир-икки дона курсилар бор. Кун-жақда кийимлар осилган.

БИРИНЧИ МАЖЛИС

Т у р с у н о й билан Т у т и о й.

Т у т и о й — Уф, худо!.. Билмайман бу ишнинг охири нима булуб чиқар? Кўнглум ҳеч тинч эмас. Юрагим ўтда ёнғандек ёнар... Бу ишнинг охири хайр минан бита турганлигига кўнглум ишонмайдур. Оҳ, она!.. Агар сиз билсангиз эдингиз маним ҳозирги ҳо-

лимни: икки куз олдим қоп-қоронгу, ҳеч нима куринамас. Улукми, тирикми? Узим-узимни билмасман, баданимга ҳеч қувват йук. Маним ҳаёлимча, шу бу кун бизнинг бошимизга бир-бир офат тушардек ухшайди. Кузумга қон курунар.

Т у р с у н о й — Э-э-эй қизим! Зинҳор шу сузлар минан кунглумни қаро қилиб утурма. Бошимизга тушганни курармиз, курмай иложи йук. Тақдир азалда ёзилганни курмай, қочиб қутулиб булмас. Ҳар нима курсанг, толеингдан курарсан-дия! Ҳамма гап толеингдадур. Бизнинг тилаганимиз минан булмас.

Т у т и о й — Бу сузларингиз шундай-ку, она! Аммо-лекин мундай вақтларда одам боласининг кунгли ҳеч тинчимас. Мундай огир фурсатларни бошдан утказиб, бу ишларнинг барчасига парвосизлик минан қараб туриб тинч турмоқга, пайгамбарлар минан валилардан бошқа одам ҳеч тоқат қилолмас. Ман бечора заифанинг кунгли қандай қилиб тинчисун экан. Ман энди сизга неча мартабалар утказдим, бизларнинг эрларимизга ҳеч ишонч йук, она! Бизлар тоғамнинг сўзи минан бир балодан қутулиб, иккинчи бир балога учрадук... Хайр, ҳали ҳеч нима булгани йук-ку, лекин қандай булса ҳам, бу кун ё эртага бир офат булмай қолмас... Оҳ, она!.. Сиз ҳали «Сан нима курсанг, толеингдан курарсан», деб айтасиз, аммо толега ишонмоқ галатдур. Ҳар одамнинг толеи, хоҳ яхши булсун, хоҳ ёмон булсун, узидандур. Ҳозир бизнинг бошимизга тушкан бу қийинчиликларнинг барчаси толега қараб, қуруқга умид боғлаб, ҳаракатсиз ётмоқдан ҳам қурқоқликдандур.

Т у р с у н о й — Ман, қизим, ҳеч нима билмайман энди. Сан нима қилсанг ҳам, қилавер, уз ихтиёринг уз қўлингдур. Аммо-лекин ман ҳар нима курсам, толеимдан курарман. Санинг сўзингга қараб, ман бир номаъқулликни қилдим. Санинг орқангдан ман ҳам уйни ташлаб келдим. Бу ишнинг охири хайр минан битмай турганлигини бошдан билиб тўхтаб, тоғангнинг сўзи минан шу номаъқулликни қилдим. Энди ҳар нима курсанг ҳам, сабр қилмоқ ва чидамоқ керакдур. Бошимизга келган қазога сабр қилмоқдан бошқа чора йук. Сабр қилайлук...

Т у т и о й — Оҳ, худо! Нима қилай энди ман, нима қилай? Қайси гурга бориб ётай экан. Қайси

жойга бу бошимни олиб қочай экан? Қаерга қочсам ҳам, қочиб қутулиб булмас, у ёқ борсам ҳам, бу ёқ борсам ҳам жаҳаннам. Турт тарафим жаҳаннамдур. Оёқ остим қаттиқ тупроқ, кумилиб қочай, десам ҳам булмас, юқорига осмон, учиб кетмоққа қанотларим йук. Бу бадбахт бошимни қаерга урай, қаерга олиб қочай экан. Бу офатдан қутулмоқ учун ҳеч бир қандай иложнинг йуқлиги аниқдур. Фақат икки йул бор: ул ё улмоқ, ё ушал Акрам контурга қул булиб, бутун умрингни залолат минан асоратда утказмақдур.

Т у р с у н о й — Маним ҳаёлимча, қизим, агар сан Акрам контурга эрга бормоқга ризо булсанг, яхшироқ булар эди. Акрам контур ёмон одам булса ҳам, онга хотун булмайман, деб қочиб юруб, бу балоларни ва расволикларни курганча хотун булмоқинг яхшироқдур. Санинг отанг Акрам контурга қараганда минг дафъа ямон булса ҳам, ман онга хотун булибман-ку! Ҳеч нима булгани йук ҳали. Маним отам санинг отангдек ёмон одам булуб, мани отангга зурлаб берди. Ман ушал вақт отангнинг ёмон одам эканлигини билсам ҳам, илож булмагандан сунгра ризо булуб бордум. Ҳали мана йигирма уч йил умр қилиб, қанча зулмлар курсам ҳам, чидаб турубман. Агар ман уша вақт отангга бормай, норизо булган булсам эдим, аллақачон улган булар эдим. Бобонг мани уруб улдурган булар эди.

Т у т и о й — Агар сиз ушал вақт улган булар эдингиз, ҳозирда бу бало ва расволикларни курмаган булар эдингиз. Ман ҳам бу қийинликлардан қутулган булар эдим. Сиз ушал вақт қурқоқлик қилиб, отамга бориб, ҳозиргача қанча азоб ва заҳматлар курганингиз етмаса, маним ҳам бадбахтлигимга, бу дунёга туғулиб шул жабр-жафоларни курмоғимга сабаб буддингиз. Агар улган булса эдингиз, бу касофатларнинг бариси ҳам булмас эди.

Т у р с у н о й — Лоф урма, қизим! Тақдиринг шундай булуб пешонанга ёзилганни курмай улмоқ мумкин эмасдур. Кура тургонингни курмай, гурга кириб булмайдур. Худойим таоло нимаики тақдир қилган булса, курарсан. Тақдирни ҳеч бир бузиб булмас, сабр қилмоқ керакдур, сабр — худонинг сифати, сабрсизлик — шайтон сифати, деб айтибдулар. Сабр қилсак, мундан сунгра, иншоолло, муродимизга етармиз...

Т у т и о й — Эй, она! Сизга ҳеч бир сўзни

онглатиб булмас. Сизга қанча айтсам ҳам, сиз ўз сўзингизни такрор қиларсиз...

Т у р с у н о й — Ҳай, қизим, ундоқ бўлса, ўзинг биласан. Ўзинг билганингни қилавер. Ман сўз онгла олмай эканман, ўзинг онгла. Ман сўз онгламоққа бошим шишкан. Ҳомонки, ман қариб, лаққи бўлиб қолганман. Шул вақт маним ақлим ҳеч нимага бормаюду. Тоғаннинг сўзи минан бир иш қилибсан, энди ҳам ўзинг билганингдек иш қил. *(Упкалаб чиқиб кетар.)*

Т у т и о й *(ёлғиз)* — Оҳ, худо! Нимага мани мунча бахти қаро қилиб яратдинг?! Бу дунёда мандан ҳам бадбахт, мандан ҳам толесиз одам ҳеч борми? Онадан туғулганимда, толесиз бўлиб туғулдимми ё?! Ҳалигача бутун умрим заҳмат ва ҳасратлар минан, меҳнат ва гурбатликлар минан утуб, ҳеч бир роҳат кун кўролганим йўқдур. Ҳасрат устига ҳасрат, меҳнат устига меҳнатлар ошуб, кундан-кун ҳасратларим купаяр. Бошимга тушган қийинликларга чидаб, сабр қилиб, роҳат кунларни умид қилиб турган минан, меҳнатлар икки баробар ошиб, купайгандан купаяр, лекин озаймас. Оҳ!.. Қанчаки сабр қилиб турсанг ҳам, бахти қаролигинг озаймай, ошган устига ошиб тураверса. Жонимдан безор бўлуб, ўлмоқга ҳам ризо бўламан... Агар фикр қилиб қараб тухтасанг, маним тирикчилигимдек тирикчиликдан безор бўлмайин ҳам илож йўқ... Лекин нима қилмоқ даркор? Дод-фарёд қилмоқ минан ҳеч бир нима қилиб булмас. Биз, бечора туркистонлик хотин-қизлар, роҳат кун куриб турмоқ учун эмас, балки бошқаларнинг роҳати учун туғилган бир маҳлуқмиз... Бизларга роҳат-роҳат яшамоқ насиб бўлмагандек, ваҳший ҳайвондан ёмон шаҳватпараст эрларимизнинг роҳати учун минг хил азобларни кўруб яшамоқга маҳкум бўлибмиз. Ман ҳам шул бечораларнинг бирисидурман. Оҳ!.. Кошки ман уша бола вақтимда ўлиб кетсам эдим. Нимага ман, бола, бола вақтимда касал бўлиб ўлуб кетмадим экан? Агар ман уша вақтда ўлиб кетсам эдим, ҳозирги бу бадбахтликларни, бу асоратларни ва бу фалокатларни бирисини ҳам кўрмаган булар эдим. Бу золим эрларимизнинг қулидан қутулган булар эдим... *(Йиғлаб.)* Оҳ, худо! Ҳали ҳам раҳм қилиб, жонимни ол! Мани бу шафқатсиз, золим отамнинг қулидан, шу шаҳватпараст ҳайвонларнинг қулидан, ажалдан бошқа ҳеч нима қутултиролмас. Мани бу балодан, бу асорат-

дан қутултирадиган нарса — фақат бир ажалдур. Ажал! Ажал!.. Кел, мани қутқар!

(Бошини ёстиққа қўйиб, йиғлар.)

ИККИНЧИ МАЖЛИС

Т у т и о й минан Ж у р а қ у л.

Ж у р а қ у л *(эшиқдан кириб, Туттиойнинг йиғлаганини куриб, таажжуб қилар. Туттиойга яқин келиб)* — Тутти, Тутти! Сан йиғлобсанми? Тутти, санга нима бўлди? Тутти, санга дейман, нимага йиғлобсан?.. Тутти!

Т у т и о й *(бошини кутариб)* — Оҳ, тоғажон! Қўй, зинҳор қўй мани ўз майлимга! Қўй, бир оз йиғлаб дардимни тўкай. *(Яна йиғлар.)*

Ж у р а қ у л — Санга нима бўлди, Туттиой?! Йиғламоқингнинг сабаби нима, бирон гап бўлди?.. Айт, охир ман билай!.. Нимага йиғлаганини айтмайдур... Бу ерга бирон гап бўлди ё! *(Туттига.)* Туттиой! Нимага айтмайсан? Айт, охир санга нима бўлди, нимага йиғлайсан?.. *(Ўзига-ўзи.)* Ман ҳеч нима фаҳламайман... Онаси қаерга экан?.. Ташқарига чиққандан, тўхта, чиқиб сўрай, қани... *(Кетар.)*

Т у т и о й *(бир оз сукутдан сунг ёстиқдан бошини кутариб утирар)* — Уф, худо!.. Шу вақтда мандан ҳам бадбахт, мандан ҳам толесиз бир банда бу дунёда йўқдур. Кучаларга юрган ялангоёқ гадойлар ҳам манга қараганда бахтиёрдурлар. Кошки мани гадой қилиб яратган бўлса эдинг, ман бу гам-ҳасратларни кўрмас эдим. Бу асоратга дучор бўлмас эдим. Нимага мани мунча толесиз қилиб яратдинг, нимага ман онадан туғулдим. Нимага ўсдум экан?! Оҳ! Бу дунёда тирикчилик қилиб, бадбахт бўлуб яшагунча кошки улса эдим, уша фосиқ эрларимизнинг кайф-сафо ва нафс-ҳайвониялари учун мол бўлуб яшагунча, онларга қўл бўлуб, бутун умримни беҳуда кўрбон қилуб, эзилиб, сиқилиб яшагунча, кошки жувонмарг бўлуб кета эдим, минг мартаба яхши булар эди. Уф!.. *(Фикрга гарқ булар. Бир оз сукутдан сунгра ташқаридан дарвоза «тиқ-тиқ» и эшитилур. Тутти сесканиб кетиб, қулоқ осиб турар.)*

Т у р с у н о й *(югуриб кирар)* — Тутти, Тутти! Тур, тезроқ қоч! Юр, отанг бизларни ахтариб келибдур...

Т у т и о й (*қурқиб, жойидан иргиб турар*) — Нима! Отам дейсизми?..

Т у р с у н о й — Ҳа, ҳа, отанг! Юр, тезроқ қоч!

Т у т и о й (*шошиб*) — Қаерга?! Она, қаерга қочай экан?

Т у р с у н о й (*қизининг қулидан ушлаб*) — Юр, юр, бу ёққа юр!..

(*Югуриб чиқиб кетарлар.*)

учинчи МАЖЛИС

Журақул ва Тухтамурод.

Т у х т а м у р о д (*саҳна орқасида*) — Энди, мирзо ака, бу иш мусурмон бандага ярашадургон иш эмас. Агар, масалан, сизнинг хотунингиз сиздан беижозат ҳавлидан чиқиб кетса, сиз нима қилар эдингиз? Аччигингиз келмас эдими? Оёқларини уриб синдирмас эдингизми шундай хотуннинг?..

Ж у р а қ у л (*кира-кира*) — Йўқ, худо сақласун! Ман бу ишни асло қилмас эдим. Хотуним узимга ухшаган одам боласи бўлгандан кейин урмоқга маним нима ҳаққим бор? (*Утуларлар.*)

Т у х т а м у р о д — Э, мирзо ака! Сиз уз хотунингиз бўлмаганга шундай дейсиз-дия! Шаҳрият (шариат) юзасидан одам уз хотунини нима қилса ҳам ихтиёри бор. Хотуннинг ҳадди бормуки, эрининг гапидан чиқиб, онинг ижозатидан бошқа бир иш қилсун экан? Маним хотуним шу ишни қилиб курсун, қани, шартти қилиб калласини кесмасам. Ҳоли Тошфулот ёзганиз яхши одам экан, опангизнинг қилган бу ишига иннамай қуйди. Бошқа эркак бўлса ух-ху, дарров пичоқлар эди.

Ж у р а қ у л — Опамга иннамоқга Тошфулотнинг ҳеч ихтиёри ва ҳаққи йўқ.

Т у х т а м у р о д — Нимага ҳаққи бўлмасун?! У — унинг хотуни бўлуб тухтаб, эридан беижозат чиқиб кеткандан кейин иннамоқ эмас, ўлдуруб ташласа ҳам ҳаққи бор.

Ж у р а қ у л — Бу гапингизни номаъқул қилибсиз. Маним хаёлимча, агар опам катта бир гуноҳ иш қилган бўлса ҳам, Тошфулотнинг иннамоқга ҳеч бир ҳаққи йўқ. Ҳомонки, маним опам ҳеч бир гуноҳ қилгани йўқ!

Т у х т а м у р о д — Нимага гуноҳ қилмаган бўлсун экан?! Шу қилган иши гуноҳ эмасми? Эридан беижозат чиқиб кеткани етмапти, у бо никоҳни ҳам бузуб, қизини олиб чиқиб кетибду. Онинг бу иши яхши эмас. Тошфулотни тамоми оламга шарманда қилди.

Ж у р а қ у л — Ажаб қилибдур! Ёмон одамнинг давоси шу... Опамнинг бу қилган ишлари гуноҳ эмас, айб эмас. Ман сизга шуни айтайки, маним опам Тошфулотга лойиқ булардек хотун эмас. Тошфулотга ухшаган фосиқ бир одам ер юзига эмас, жаҳаннамга ҳам йўқдур. Топкан пуллариини ҳимар мусалласга йўқотиб, бутун умрини фисқ-фасод йулида утқариб, кеча-кундуз энимай пивахонаю майхоналарда юрган бир одамга маним опам хотун бўлмайди. Тошфулот хотун асраб, рузгор тортадургон одамлардан эмас. Топган пуллариини ичиб, йўқотиб, хотини минан қизини очялангоч қуюб юргандан кейин хотун ошсиз, нонсиз, чойсиз қандай қилиб тоқат қилсун экан? Сиз уни кучук деб билдингизми? Хотиннинг томоғи йўқми? Рузгор боқиб, эр бўлатургон одам шундай буладурми? Хотун-боласининг томоғига, усти-бошига қарамай юрган одамга хотуннинг нима кераклиги бор? Хотун боқолмаган одамга хотун нимага? Сиз, Тухтамурод: «Эр хотунини нима қилса ҳам, ҳаққи бор», дейсиз. Эрининг хотунига ҳаққи бўлса, хотуннинг ҳам эрга ҳаққи йўқми? Ул ҳам эридек одам боласи эмасми?

Т у х т а м у р о д — Бу сўзларингизнинг бир ози дуруст-ку-я, мирзо ака! Аммо Тошфулот хотунини боқмайду, деганингиз беҳуда гап бўлса керак. Мен Тошфулотни яхши биларман. Тошфулот сиз айтадургон одамлардан эмас. Ўн беш-йигирма йил рузгор тортиб, турт-беш фарзанд кўрган одамни айб қилиб, хотунини боқмайдур экан, деб айтишингиз яхши эмас. Хотун боқмайдургон одам шунча йиллар рузгорлик қилмас эди. Тошфулот йигит одамдур. Пуллариини йўқотиб, пиёнуска булиб юрса, онинг ҳеч айби йўқ. Йўқотса, уз пуллариини йўқотар, ичса, уз пуллариини ичадур. Сизнинг пулларингизни йўқотмайду-ку! Узи меҳнат қилиб топган пуллариини қаерга қўйса ҳам, уз ихтиёри. Сизга нима? Сизга иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам эмас.

Ж у р а қ у л — Иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам эмас?!

Т у х т а м у р о д — Албатта! Сизга нима?..

Журақул — Сиз, Тухтамурод ака, нодон! Нодон буллуб ҳеч нимани фаҳмлаганингиз учун ҳам галат гапурасиз. Сизнинг гапурган гапларингизнинг ҳаммаси галат. Сиз уз галатларингизни иқро қилмай, дуруст, деб фаҳмлаганингиз учун мен сизга қанча гапурсам ҳам, сиз мани фаҳмламайсиз. Қайта, беҳуда гаплар минан вақтимизни исроф қилиб утурмайлуқ. Маним ишим бор, ишимдан қолмай. Яна бошқа айтадурган сўзларингиз бўлса, тезроқ айтинг, мани сақламанг.

Тухтамурод — Айтадурган сўзим!.. Айтадурган сўзим шулки: Сиз Турсуной минан Тутиойни сақламанг, ҳовлига қайтариб юборинг. Тошфулот у ерга қараб юрубдур.

Журақул — Турсуной минан Тутиойни ман қайтариб юбормайман. Ман юборган вақтга ҳам, Турсуной қайтиб бормоқга ҳеч ризо эмас. «Ман қайтиб бормайман, талоқ қилсун», дейдур. Сиз ҳозир боруб, Тошфулотга ман айтган гапларнинг ҳаммасини айтинг. Турсуной минан Тутиой қайтиб бормайдурлар. Қулидан келган ишини қилаверсун.

Тухтамурод — Қайтиб бормайдурлар, дейсизми?..

Журақул — Йуқ...

Тухтамурод — Хай, мирзо ака! Ман бориб шундай дейман, бўлмаса. *(Жойидан турар.)*

Журақул — Ҳа, бориб шундай деб айтинг.

Тухтамурод — Саломат бўлинг! *(Чиқар.)*

Журақул — Хуш келибсиз. *(Орқасидан узата чиқар. Биз оз муддатдан сўнг қайтиб кирар.)* Оҳ!.. Бу ярим ҳайвонларга қанча гапурсанг ҳам, айтган сўзларингни юздан бирини англамайдурлар. Англасалар, қабул кўрмайдурлар. Нодонлик буларни шунча аҳмоқ ва фаҳмсиз қилибдурки, кичкина бир боланинг ақли етадурган нарсага ҳам ақллари етмайдур. Бу аҳмоқлар минан ҳеч нима қилмоқ мумкин эмас. Табиатлари бузуқ буллуб, ахлоқсиз ва тарбиясиз булганларидек, маънавий ҳаётдан ҳам маҳрум буллуб, ваҳший ҳайвонлар даражасига етган одамларга ҳеч бир қандай нарса ҳам таъсир қилмайдур. Бу ақлсизларга хоҳ гапур, хоҳ гапурма. Айтган сўзларинг беҳуда кетар.

Журақул, Турсуной ва Тутиой.

Тутиой *(эшикдан у еқ-бу еққа қараниб киради.)* — Тоғажон!.. У ким эди? Отам, эмас эдимиз?

Журақул — Йуқ, отанг эмас.

Тутиой — Ким эди?

Журақул — Отангнинг жураси, Тухтамурод...

Тутиой — Нима деб келибдур?

Журақул — Сизларни охтариб келубдир, отанг сизларни...

Тутиой *(Журақулнинг сўзини кесиб)* — Бизларни ахтариб келубдур, дейсизми, тоғажон?

Журақул — Ҳа, сизларни ахтариб келубдир. Отанг сизларни қайтарсунлар, деб чақириб юборибдур.

Тутиой — Сиз нима деб жавоб бердингиз?

Журақул — Нима деб жавоб берай экан бормайдурлар, дедим.

Турсуной *(кириб)* — Журақул, у ким эди?

Тутиой — Онажон! Тухтамурод экан. Отанг бизларни қайтарсунлар, деб чақириб юборубдурлар экан.

Турсуной — Тухтамурод, дейсанми? Отанг юборибдур, дейсанми? Журақул, сан нима дединг?..

Журақул — Нима деб айтай, сиз айтган гапларни айтдим-дия! Қайтмоқга ризо эмас, дедим.

Турсуной — Оҳ, Журақул! Ман жуда қўрқаман. Шубун бошимга бир бало келмаса эди, дейман.

Журақул — Нимадан қўрқасиз, опа? Ҳе, нимадан қўрқманг, ҳеч қандай бало келмас. Тинчгин утираверинг.

Турсуной — Сан-ку шундай дейсан, ука! Аммо маним кўнглим жуда қаро... Шу бугун уйқумг қараганда бошимга бир бало тушмай қолмас...

Тутиой — Э она! Қуйинг, бу беҳуда гапларни гапирманг-чи.

Турсуной — Нимага беҳуда бўлсин экан қизим!

Журақул — Ростдан ҳам беҳуда гапларни гапурасиз, опа! Ман сизларга ҳеч хавф-хатар бўлмас деб айтдим-ку! Шундай булгандан кейин нимада қўрқасиз?..

(Дарвоза «тиқ-тиқ»и. Барчалари сесканиб кетиб, дам турарлар. Ташқаридан Тошфулотнинг овози келар.)

Тошфулот (ташқаридан) — Журақул, Журақул! Дарвозани оч!

Турсуной (титраб ҳам қўрқуб). Журақул, Тошфулот эмасми?

Тутиой (титраб) — Отам!

Журақул (қулоқ солар) — Тошфулотга ўхшайди... Ман чиқиб қарай қани, сизлар қочинглар... (Чиқар.)

Турсуной (шошиб) — Оҳ! Қаерга қочай экан?!

Тутиой — Онажон! Юринг чиқайлук!
(Чиқиб кетарлар.)

ОЛТИНЧИ МАЖЛИС

Журақул илан Тошфулот.

Тошфулот (сахна орқасидан) — Ман санинг бу ишингни ҳеч онгнамайман, Журақул!.. Маним хотинимни уз ҳовлингга кучириб олуб келишингнинг маъниси нима?..

Журақул (кира-кира) — Кучириб олуб келишимнинг маъниси шулки, опамни сандан айириб оламан, яъни талоқ қилдураман, деганим.

Тошфулот (Журақулнинг орқасидан кира-кира, шиддат минан) — Айириб оласан, талоқ қилдурасан?!

Журақул — Ҳа! Айириб оламан, талоқ қилдураман...

Тошфулот (шиддат билан) — Ман талоқ қилмайман!..

Журақул — Хай, курамиз...

Тошфулот (аччиғланиб) — Нимани курамиз, нимани курамиз?! Дард ҳаринани курасанми?! Талоқ қилмагандан кейин отангнинг бошини курасанми? Ман хотинимни талоқ қиламан, деганим йўқ ҳали!

Журақул — Тошфулот ака! Бу ерда куп шовқунламанг, бу ер уз ҳовлингиз эмас, бозор эмас.

Тошфулот — Уз ҳовлим булмаса нима? Бозор булмаса нима? Шавқунлайман, шовқинласам — нима дейсан! Хотунимни топиб бермагунигча дам тўхтамайман. Хотунимни топиб бер!

Журақул — Мен сиздан илтимос қиламанки, бу ерда шовқинламанг, деб. Манга шовқун ёқмайду.

Тошфулот — Шовқун ёқмаса, нима қилай! Санга шовқин ёқмаганига маним нима ишим бор? Шовқин ёқмайду экан, хотунимни топиб бер!

Журақул — Шовқун солманг! Агар шовқин қиладурган булсангиз, чиқиб кетинг!

Тошфулот (аччиғланиб) — Чиқиб кетинг?! Қаерга чиқиб кетинг?.. То маним хотинимни топиб бермасанг, ман ҳеч қаерга чиқиб кетмайман! Ман сани шундай қуярманми?.. Топиб берма, қани курай!..

Журақул — Тошфулот!.. Ман сандан бо яна бир мартаба илтимос қиламан. Агар куб шовқинлай бериб, яхшилик минан чиқиб кетмасанг, шабгирд чақириб кетураман.

Тошфулот — Шабгирд чақириб кетурасан?! Шабгирдингни чақириб кетуравер, ҳеч биттасидан қўрқмайман! Мен бу ерга иш минан келган одам, ука! Шабгирд чақириб кетураман эмиш-а! Шабгирд кетурсанг ҳам маники ҳақиқат... Сан қайси зақунга, қайси шариатга қўрдунгки, бир одам биттанинг хотун ҳам қизини кучириб олиб кетиб, уз ҳавлисига қўйсун экан? Бу ишни қаерга қўрдунг сан? Хотун-ку, санинг хотунинг эмас, маники! Санинг нима ҳаддинг бор эдики, хотунимни олиб чиқиб кетасан? Ҳоли санинг толеинг яхши эканки, ман санга ёзнаман. Агар маним жойимда бошқа бир одам булса эди, санинг бу ишинг учун қўрмаганингни курсата эди-ку-я!.. Мен ҳоли иннамай қўйдум. Сан шу қилган номаъқуллигинг минан мани бутун шаҳарга расво қилдинг. Ман санинг бошингни кессам ҳам санга ҳаққим кетаду.

Журақул — Тошфулот! Мани уз тинчимга қўясанми, қўймайсанми?

Тошфулот — Қўймайман!

Журақул — Қўймайсиз?

Тошфулот — Йўқ...

Журақул — Ҳай, сунгра малол келмасун.
(Чиқар.)

Тошфулот (Журақулнинг орқасидан қараб қолиб муштларини курсатар, аччиғланиб) — Падар лаънат! Ман сани шундай қуярманми? Санинг бу қилган ишинг учун қонингни сиқиб ичарман, худо хоҳласа! Сандек йигитларнингким қанчасининг бошига етканман. Шабгирд эмиш-а! Шабгирд минан мани қўр-

қитмоқчи буладур. Ман шабгирдлардан кўрқадургон йигит эмас, ука! Мани Тошфулот дейдурлар... Тошфулот минан ҳазил қилиш осон эмас... *(Алам қилиб.)* Уй-йуй, йуууй, йуй!.. Ёшгина боши минан шунча мамданоликларни қиладур-а! Ҳеч нимадан кўрқмай, хотунимни айириб олмоқчи, талоқ қилмоқчи буладур. Мундай ишни ҳеч бир одам кўргани борми?.. Мундай иш олам яратулгандан буюқ бўлмагандур?.. Охир замон, охир замон бўлгонга ухшайдур. Бу иш — охир замон аломати. Охир замон бўлганда, одамларга инсоф, номус қолмай, Қилган ишларининг ҳаммаси шариятдан ташқари, яъни шариятга ҳеч бир эътибор бўлмас, деб катта-катта муллолар айтар эдилар. Воқеан, уша муллоларнинг айтган гаплари тўғри келди... О, бу нима деган гап, охир?.. Бу иш ҳеч шариятка борму?! Ман хотунимни талоқ қилмай тўхтаб, хотуним уз ихтиёри минан талоқ бўлсун экан. Воқеан, бу Турсуной минан Тутиной қаерда бўлса экан? *(У ёқ-бу ёқни қараб, тафаккурлаб.)* Қаерга бўлса экан? Бу ерда йуқ... Бирон жойга ёшириниб тўхтаган бўлсамми ё?... Тўхта, бир ҳовлини чиқиб қарай, қани *(пичогини қараб)*, пичогим шу ерда экан...

(Охистагина чиқиб кетар. Бир дақиқа сукутдан сўнгра сахна орқасидан Турсунойнинг вой-дод солиб, «Отаси, отаси!» дегани эшитилур. Шул вақт Тошфулот: «Шовқунлама, шовқунлама! Юр бу ёққа, юр», деб Турсунойнинг қўлидан ушлаб кирар.)

ЕТТИНЧИ МАЖЛИС

Турсуной ила Тошфулот.

Турсуной — Отаси, тавба қилдим, отаси!

Тошфулот *(ерга юмалатиб юбориб)* — Сан бу ерга нима деб келдинг? Сан кимнинг ижозати минан уйни ташлаб кетдинг? Санга ким ижозат берди?

Турсуной *(йиглаб)* — Отаси! Ман эмас, Журақул! Журақул кетурди, отаси!

Тошфулот — Журақул кетурди?.. Журақул сани нима деб кетурсин экан?! Санинг эринг Журақулми? Санинг эринг ким?

Турсуной — Сиз, отаси, сиз эрим, сиз!..

Тошфулот — Ман бўлсам, нима деб мандан

беижозат кетасан? Уз ихтиеринг минан кетмасанг, Журақул сани кетурар эдимми? Ҳамма айб узунгдидия!..

Турсуной — Йуқ, отаси! Ман эмас, Журақул...

Тошфулот — Номаяқул қилибсан, эшшак! Уз айбингни бошқа одамнинг устига ағдариб қутулмоқчи бўласанми? Уз эринг бор бўлуб тўхтаб, бошқа одамнинг гапига кирмоқча сан бачамисан? Сан кимнинг хотунисан?

Турсуной — Сизнинг хотунингизман отаси, сизнинг...

Тошфулот — Шундай булатурган бўлса, нимага беижозат кетдинг? Санга дейман! Сан кимдан ижозат олиб кетдинг?

Турсуной *(йиглаб)* — Ман... Ман... Ман...

Тошфулот *(истеҳзо билан)* — Санинг бирон муддаонг бўлса керак. Муддаонг бўлмаса, сан бу ишни қилмас эдинг. Муддаонг мандан айрилмоқдур-дия! Бўлмаса ман сандан бу ишни ҳеч кўрганим йуқ эди... То ҳалигача, йигирма уч йил умр қилиб, энди айрилмоқчи бўласан? Ман санга нима ёмонлик қилдим? Сан мандан нима ёмонлик кўрдингки, энди айрилам, дейсан? Санинг ҳаёлингга, ман сани бир этак оқ тангани тукуб олай экан-у, дарров бир оғиз гап минан айириб юборайми?.. Йу-у-у-у, ман ундай одам эмас! Маним кўнглимдан тез қочиб қутулиш осон эмас! Ман сани айириб, талоқ қилгунча, қайта улдуриб ташларман... Падар лаънат, ҳарамзаданинг қизи! Сан маним обруйимни тукуб, бутун оламга шарманда қилдинг. Сан бадбахтни улдуриб ташласам ҳам, маним ҳаққим кетаду. То сани улдурмасам, армонда қолмасман... Санинг бу дунёда тирикчилик қилганингча улганинг яхшироқ!.. Санинг... *(Этик соғасидан пичоқ чиқарар.)*

Турсуной *(қўрқиб)* — Отаси! Тавба қилдим! Отаси, гуноҳимдан утинг! *(Қочмоқчи булар.)*

Тошфулот — Гуноҳингдан утай? Хо-хо-хо-хо!.. Сан мани бутун оламга расво, шарманда қилдинг-у, ман санинг гуноҳингдан утайми? Йуқ, санинг улмоқинг яхшироқ! *(Турсунойга пичоқ урар.)* Ул, бадбахт... *(Истеҳзо минан улганини қараб тўхтар.)*

Турсуной — Вой-дод!!! *(Ерга йиқилар ҳам пичоқ урилган ерини икки қўли минан ушлаб.)* Оҳ,

улдум!.. Вой, ажалим келди! Вой!.. Вой, болам!.. Вой, Тутиой!.. Тутиойим!.. Вой, болам, сан етим қоласан!.. Болам, улду-у-у-м! Болам, сан етим қолдинг, вой!.. Болам!.. О... нанг... дан оййириллдинг! Оххх... (Улар.)

Т о ш ф у л о т (Турсунойнинг тамоман жони чиққунча қўларини олайтириб қараб турар. Турсуной дам булгандан кейин кулар) — Хо-хо-хо-хо!

САККИЗИНЧИ МАЖЛИС

Тутиой ҳам бошқалар.

Т у т и о й (Эшикдан кирар, онасининг қонга ботиб улуб ёганини куриб, овозлаб, икки қўли минан бошини ушлаб) — Ота!.. Сиз нима қилдингиз? Онамни ўлдурибсизку!.. (Ўзини Турсуной устига ташлаб.) Оҳ, онажон! Мани етима қолдириб кетдинг!.. Онажон, ман етима қолдим! Онажон, қаноти синган қўшга ухшаб айрилиб, ғариб, бечора бўлуб қолдим! Мани етима қилиб қолдирдинг! Нимага мани қўюб кетдинг!.. Сан ўлгунча ман улуб кета эдим, булмас эдими?.. Оҳ, кошки ман ўла эдим! Кошки ман жувонмарг бўлиб кета эдим!.. Оҳ, нимага ман жувонмарг бўлиб кетмадим экан?.. Онажон! Ман ҳам ўламан! Ман ҳам санинг ёнингга бораман! Ман жувонмарг буламан!.. (Отасига.) Ота! Бу нима қилган ишингиз?.. Нимага онамни ўлдурдингиз? Онамни ўлдургунча мани ўлдурсангиз булмас эдими?..

Т о ш ф у л о т — Нима учун ўлдирганимни билмайсаним?

Т у т и о й — Оҳ, ота! Ман сизга нима деб айтай экан энди?! Сиз раҳмсиз ҳайвон! Тошпорақ! Сиз одамқуш! Хунрез!.. Онамни ўлдирган экансиз, келинг, мани ҳам ўлдуринг охий! Манга ўлмоқдан бошқа бу дунёга нима қолди!.. Келинг, ўлдуринг мани, ман ҳам ўлай! (Онасини қучоқлаб йиглар.)

Т о ш ф у л о т — Сани ўлдуриб нима қилай? Санинг ўз эринг бор. Сани ўлдуриб Акрам контурга нима жавоб берай?..

Т у т и о й (қўрқуб) — Нима, нима? Акрам контур, дедингизми?! Йўқ, йўқ! Ўлмоғим яхшироқ! Оҳ, худо!.. (Ерда ётган пичоқни куриб, қўлига олар ҳам ўзига қасд қилар.) Ўлмоғим яхшироқ! Жувонмарг бул-

моғим яхшироқ! Оҳ!.. Оҳ, дунё! Нимага сан мунча бавафо! Хуш, дунё, хуш, ман ҳам кетдим!.. (Ўзи ўзини пичоқ минан санчар.)

Т о ш ф у л о т (шошиб) — Тути, Тутиой! Сан нима қилдинг?!

Т у т и о й — Оҳ-ҳ-ҳ! Жувонмарг булдиммм! (Улар.)

Т о ш ф у л о т (Тутиойнинг қўлидан ушлаб) — Тутиой! Сан нима қилдинг, болам?! Оҳ!.. Ўзунг ўзунгни ҳалок қилдингми?.. (Пушаймон бўлуб.) Оҳ, худо! Ман нима қилдим?! Вой, ман нима қилдим?! (Жойдан иргиб турар.) Вой, ман бадбахт!.. Ман одам ўлдурдим! Вой, ман қон туқдим, одамқуш булдим-ку! Оҳ, худо!.. Ман нима қилай энди? (Қўларини ола-ола қилиб Турсуной минан Тутиойга ўзоқ қараб турар.) Турсуной, Тутиой! Ман нима қилдим?! Оҳ! (Йиглар.) Ман сизларни бадбахт қилдим! Турсуной, Тутиойим, болам!.. Ман, бадбахт, сизларнинг бошингизга етдим! Ман, бадбахт, сизларнинг жувонмарг бўлишларингга сабаб булдум! Ман оллонинг лаънати тушган бир одам эканман. Оҳ, худойим! Ман нима қилай, нима қилай экан энди?.. Оҳ! (Яна қўларини олайтириб, Турсуной минан Тутиойга бир оз қараб, тўхтаб кулар.) Хо-хо-хо-хо! Хо-хо-хо-хо!.. Ҳовлига бормайсизларми? Шу ерга онанг минан ухлаб ётасанми? Сан бормасанг ман... (Бир оз тўхтаб, йиглаб юборар.) Оҳ! Ман нима қилдим? Ман нима қилдим? (Ўзини у ёқ-ёққа отиб урар.) Ой!.. ой!.. ой!.. Бу ёққа келма, бу ёққа келма!.. Ой! Келма, дейман. Йўқол, йўқол!.. Ана, ана, ҳайлаҳа!.. Йўқ, ман эмас, ҳайлаҳа!.. Ой! Келма, дейман охий!.. Кет... Кет, кет!..

(Югуриб чиқиб кетар, бир дақиқа сукут.)

ТУҚҚИЗИНЧИ МАЖЛИС

Ж у р а қ у л (кирар, Турсуной ила Тутиойга кузи тушиб, ҳайрон қолар) — Оҳ! Бу нима бу?..

П а р д а

ТУРТИНЧИ ПАРДА

Тошфулотнинг уйи. Иккинчи парданинг айнаидур. Парда кутаришган вақтда сахна буш қолуб, икки-уч дақиқа сукутда қолур. Сунгра Тошфулот кирар.

Тошфулот (*угридан қурқиб қочган одамга ухшаб, узи-узини у тараф-бу тарафга ташлар ҳам ёмон овоз минан мажнунона шавқинлаб*) — Ув-вей!.. Ув-вей!.. Ман эмас! Йук, йук, йук!.. Хайлаха, ана ул! Кет, кет, кет! Оҳ!.. Нимага мани бугасан? Қуй, қуй! Ман санга нима қилдим? (*Сотошиб.*) Нима?.. нима??? Нима қилдим? А, а?!.. Ким, кимни ўлдирдим? Хотунимни, дейсанми? Хотунимними? Йук, йук!.. Ҳа, ҳа... Кел, мени ол!.. Кел, мен ўлдурдим! Ман... ман... оҳ, ман ўлдурган эканман!.. Турсуной, Турсуной... Болам!.. Сани ким ўлдирди?! Ким, ким? (*Сандал устига йиқилиб, йиглар. Бир оз йиглагандан сунг жойидан қимирламай дам ётар. Бир-икки дақиқа сукутдан сунг осмон гумбурлаб, чақмоқ чақар. Тошфулот қурқуб жойидан ирғиб турар ҳам «оҳ, оҳ!» деб ёмон овоз минан додлаб, узи-узини у тараф-бу тарафга урар. Чақмоқ билан осмон гумбурлаши давом қилар. Шу вақт Тошфулотнинг қузига Турсуной минан Тутиой куринар. Аларнинг оёқларига йиқилиб термулиб.*) Оҳ, Турсуной! Турсунойим!.. Болам, Тутиойим, болам! Маним гуноҳимдан утинлар, азизларим!.. Ман лаъиннинг гуноҳидан утунлар!.. Болам... Болам, болам гуноҳимдан утасанми?.. Мен бечора бадбахтга раҳмларинг келсун!.. Оҳ, ман бадбахт! Оҳ, ман лаъин!.. Ман... ман... ман лаъин сизларнинг бошларингизга етдим! Оҳ, ман лаъин!.. Оҳ! Турсунойим! Тутиойим!.. (*Турсуной минан Тути куздан гойиб булурлар. Тошфулот беҳуш бўлиб йиқилур. Осмон гумбурлаши минан чақмоқ тўхтаб, бир-икки дақиқа сукутдан сунгра Тошфулот ҳушига келар. Бошини қутариб, бир қули билан қукрагини уқалаб.*) Оҳ, бу нима?.. Уйқуми, унғумми?.. Оҳ, қукрагим! Оҳ, уламан! Оҳ, юрагим! Оҳ, ташнаман!.. Жоним бугозимга келди! Уламан... Ажалим келди!.. Оҳ, ташналигимдан ёриламан! (*Яноқларини йиртиб, азобланиб.*) Оҳ!.. Сув... сув... сув... Оҳ!.. (*Сотошиб.*) Ана, ана! Азроил! Азроил!.. Жонимни олмоққа келдингми?.. Кел, кел! Жонимни ол. Кел!.. Кел, дейман, тезроқ жонимни ол!.. Сув... Сув...

сув!.. Ой, беринглар! Ташналигимдан ёриламан!.. Ичим куйди! Сув, дейман... Сув! Ой, муъминлар! Ой, бирон мусулмон борму?.. Бирон раҳми келатургон мусулмон бормуки, манга сув берсун? Ташналигимдан ёриламан, дейман, ой биродарлар!.. Ҳеч бирон тангизнинг раҳмингиз келмайдурми? Ой, сув! Оҳ-ххх! Суввв! (*Осмон гумбурлаб, чақмоқ чақар. Шу вақт бир коса сув минан шайтон пайдо бўлар.*) Оҳ-х-х! Суввв!.. (*Икки қузини шайтонга тикиб қараб турар.*)

Шайтон — Тошфулот!.. Ташна қолдингми? Санга сув бергани одам йўқми? Мусулмонларинг санга сув бермайдурларми? Раҳмлари келмайдурларми?.. Мана, сув, мана!.. Маним санга раҳмим келди! Ман тошқорак шайтон бўлсам ҳам, раҳмим келди! Ҳолигача ҳеч бир одамзодга раҳмим келмаган, санга раҳмим келди!..

Тошфулот (*телмуриб*) — Бер... бер... Тезроқ бер!..

Шайтон (*истеҳзо минан*) — Бераман, Тошфулот, бераман. Сан ошукмай тургин, бераман. Ман Қобилга ҳам берганман... Санга ухшаган неча миллион мусулмонга берганман...

Тошфулот (*термулиб, икки қулини шайтонга узатиб*) — Бер... бер... бер энди!..

Шайтон — Бераман, бераман, ҳозир бераман... Агар сан худойинг минан Муҳаммаддан юз қайтариб, мани худо, десанг, манга сажда қилсанг, бераман... Манга сажда қилиб, мани худо, дегин, ман шу сувни санга берай... Имонингдан утасанми?..

Тошфулот (*сажда қилар*) — Сан мани маъбудимсан. Сан маним худойимсан! Худойим!..

Шайтон (*қосани ерга отиб уриб, ёмон овоз билан кулар*) — Хо-хо-хо... Хо-хо-хо... Санинг ҳам имонинг маним қулимга кирди! Энди билки, ман санингдек миллион-миллион мусулмонларни имонидан айирганман... Сан мани биласанми?.. Мани иблис, дейдурлар!.. (*Узича.*) Оҳ, жаҳолат!.. Оҳ нодонлик! Сан маним куйимда яхши бир қуролсан!.. Сан жаҳолатликнинг ёрдами минан неча минг миллион одамларни узумга қаратдим! Жаҳолат маним лашкаримдур. Яша, жаҳолат! Сан яшасанг, ман ҳам яшайман!.. Хо-хо-хо...

Тошфулот — Оҳ!.. Оҳ!.. Имонимдан аййириллдииммм! (*Улар.*) Ло...илооо... лоила... ашшшхад... лоила!..

Ш а й т о н — Хо-хо-хо... (Ғойиб булар. Осмон
гумбурлаб, чақмоқ чалар.)

Т о ш ф у л о т (күкракларини ҳам бугозларини
тирноқлари билан йиртиб, азобланиб) — Оҳ!.. Оҳ!..
(Улар.)

Парда энар

АБДУЛЛА БАДРИЙ

АҲМОҚ

Бир пардали кулки

АШХОС:

М у х а р р и р — узун буйлук, қора соқоллик, йўғонгина бир одам; асабий дардга гирифтор, 50 яшар.

Э ш м у р о д — шаҳар кўрмаган қишлоқи бир одам; кўб аҳмақ ва фаҳмсиз, сариг соқол, 35 яшар.

МАЖЛИС

Газета идораси. Парда қутарилган вақтда катта бир устол ёнида муҳаррир афанди газеталар қараб утурар. Бир-икки дақиқа сукут.

Э ш м у р о д (*Эшиқдан бошини тиқиб, у ёқ-бу ёққа қарар. Ичкарига кирмоқга жасорат қилолмай, бир оз муддат қараб тўхтагандан сўнгра муҳаррирнинг илтифотсизлигини кўруб, ичкари кирар. Кафшларини эшик тақига қўюб, секингина муҳаррирнинг ёнига келар.*) — Ассалому алайкум!..

М у х а р р и р (*сесканиб*) — Ваалайкум ассалом! Нима хизмат, афандим?..

Э ш м у р о д (*муҳаррирнинг илтифотини кўруб шавқланар*) — Саломатмисиз, тақсир, хуб, бардам, саломаткинамисиз?.. Эсон-омонгина юрубсизми? Хуб саломат, саломат.

М у х а р р и р — Алҳамдилилло, саломат.

Э ш м у р о д — Хуб бардам, саломат. Болачақаларингиз саломаткинами? Мол ва жон омонми? Хуб, дамликқина!

М у х а р р и р — Худога шукур, саломат... Нима хизматингиз бор, афандим?

Э ш м у р о д — Хуб саломат экансиз, хуб баъофият!

М у х а р р и р — Шукр, шукр саломат энди. Ман сизга нима ишингиз бор, дейман?

Э ш м у р о д — Нима ишинг бор, дейсизми?

М у х а р р и р — Ҳа!

Э ш м у р о д — Ман жанобингизга катта бир иш минан келган эдим.

М у х а р р и р — Хуш, нима иш экан?

Э ш м у р о д — Шошмангки, тақсир, ман сиздан аввал бир сўз сўрамоқчиман.

М у х а р р и р — Хуш, сўранг.

Э ш м у р о д — Газет ёзатурган жаноб мирзо сиз буласизми?

М у х а р р и р — Ҳа, ман буламан.

Э ш м у р о д (*хурсанд бўлуб*) — Хайрият, сиз экансиз-э! Ман сизни тополмай, саргардон бўлдум. Эртадан бери жанобингизни ахтариб тополмай, у кучадан-бу кучага қидириб юруб, зўрга тобдим-э! Уфф! Кучаларда кўрган одамлардан газет ёзатурган мирзо қаерга, деб сўрасам, ҳаммалари: «Билмаймиз», дейдурлар. Хайрият, товуг бозорига туратурган фону-чи урус сизни билар экан, уша урусдан сўраб тобдим, «Газит пишишъ, куда сидит», деган эдим, «издэссь», деб ана шу ерни курсатиб қўйди. Уша урус курсатиб қўймаганда, бир ой қидириб юруб ҳам, тополмас эдим. Ундай бўлса, газет ёзатурган мирзо сиз экансиз-дия!?

М у х а р р и р — Ҳа, ман.

Э ш м у р о д — Хайрият, хайрият!

М у х а р р и р — Нима хизмат бор эди?

Э ш м у р о д — Ман, тақсир, жанобингизга бир иш минан келдим. Йўқ-э! Уз ишим минан эмас-ку. Укамни иши минан, деганим...

М у х а р р и р — Хуш, тезроқ айтинг!

Э ш м у р о д (*киссасидан бир қоғоз чиқариб*) — Маним укам сизни жуда яхши билар экан. «Ана шул эълонни мани газет ёзатурган уртоғимга элтиб бер, газетка ёзсун», деб бериб юборди. Энди сиз марҳамат қилиб, шу эълонни газетка ёзарсиз-дия!..

М у х а р р и р (*олиб*) — Укангизни исм-шарифлари нима?

Э ш м у р о д — Исм-шарифлари Ҳожи Мулла Мирзо Болтабойхужа Охун миллиончи.

М у х а р р и р — Болтабойхужа миллиончи?

Э ш м у р о д — Ҳа, тақсир.

М у х а р р и р — Ман мундай одамни эшитканим йўқ. Укангизни танитайман. (*Эълонни кўрар.*)

Э ш м у р о д — Танитайсиз?

М у х а р р и р — Йўқ, танитайман.

Э ш м у р о д (*таъқиб қилиб*) — Ана, ажаб!.. Нима учун укамни танитайсиз?

М у х а р р и р — Танитайман.

Э ш м у р о д — Ана, холос!.. Дунёда укамни танитайтурган одам йўқ-ку, сиз танитайман, дейсиз. Мани укамни Фетелгрод, Маскоф, Лежни, Бухоро, Самарқанд ҳам Фаргона деган катта мамлакатларга ҳамма одамлар биладурлар. Макка, Мадина, Қуддус, Лумбурларга ҳам билмаган ҳеч бир одам йўқ. Бизни укамиз Бухорои шарифнинг катта хужаларидан буладур. Ҳар йили амирни қошига бориб, бир сарупо кийиб келадур. Укам жуда катта бой одам!.. Жанобингизга маълум бўлсун-чи, мани укамни Бухорои шарифка бир юз йигирма таноб ери бор. Ул ердан ҳар йил қанча манфаат топиб, беш-олти ҳуржунни танга минан зичлайди. Пул десангиз, пулни ҳеч ҳисоби йўқ. Пул сомондан ҳам куб. Юз йигирма таноб ер — оз ер эмас. Юз йигирма таноб ерни йигирма танобига бугдой экамиз. Йигирма танобига тарик, йигирматасига қовун, йигирматасига сабзи-пиёз, ун танобига шолгом, унтасига пахта, унтасига гуза, яна ун танобига маккажувори экамиз. Ҳар бир ботмон галладан бир юз ботмон ҳосил оламиз. Укамни давлати жуда катта. Агар дунёга иккита бой бўлса, биттаси мани укам-дия!

М у х а р р и р (*зерикиб*) — Хуб, хуб, энди билдим. Укангиз жуда катта бой одам экан.

Э ш м у р о д (*шавқланиб*) — Уҳхуу! Мани укамни...

М у х а р р и р (*сузини кесиб*) — Хуб, хуб, булди, билдим энди...

Э ш м у р о д — Билдингиз?..

М у х а р р и р — Ҳа, билдим! Манга қаранг, бой ука! Маним хуб сузлашмоққа фурсатим йўқ. Агар мумкин бўлса, эълоннинг ҳаққини бериб, тезроқ ишни тамом қилинг.

Э ш м у р о д — Хуб, тақсир, хуб... Энди-и-и, тақсир... Хизматингизга... Мани укамни тўртта хотуни, учта чуриси бор. Хотунни ҳар биттаси офтобдан чиройлик, ойдан...

М у х а р р и р (*асабийланиб*) — Ой, бой ука!.. Акангизни тўртта хотуни борлигига мани нима ишим бор! Беҳуда сузларга маним фурсатим йўқ. Тезроқ эълонни ҳаққини беринг. Мани ишдан қолдурманг.

Э ш м у р о д — Хуб-хуб, хуб, тақсир, хуб. (*Белбо*

гидан ҳамсони чиқариб, *сша-сша.*), қанча берай, тақсиржон?

М у ҳ а р р и р — Беш сум берасиз.

Э ш м у р о д — Беш сум? Беш сум, деганингиз, пошполик тангага қанча бўладур, тақсир?

М у ҳ а р р и р — Уттуз уч тангаю йигирма бир пул.

Э ш м у р о д (*сесканиб кетар ҳам қўзларини ола ола қилиб қарар*) — Уттуз уч тангаю йигирма бир пул! Бир газет қилиб ёзишқа уттуз уч тангаю йигирма бир пулми?

М у ҳ а р р и р — Ҳа! Бир ёзишқа беш сум берасиз.

Э ш м у р о д (*яқосини ушлаб*) — Тавбо, астафулло аллазим! (*Тавба, астафидулло алъазим!*) Бир ёзишқа уттуз уч тангаю йигирма бир пул! Уттуз уч тангага катта бир эшшак сотиб олишқа мумкин. Уттуз уч тангага ярим ботмон бугдой берадур. О... сиз мирзолик учун уттуз уч танга оламан, дейсиз?

М у ҳ а р р и р — Менга қаранг, бой ука! Мани куб бошоғруқ қилманг. Агар эълонни босдураман, дегангиз, тезроқ булунг, пулингизни беринг. Агар йуқ, деб айтсангиз, эълонни олинг, мани бу беҳуда сўзларингиз минан соқлаб ишдан қолдурманг.

Э ш м у р о д — Тақсиржон! Бир мирзолик учун уттуз уч танга қимматлик қиладур. Арзонроқ булса эди агар...

М у ҳ а р р и р (*эълонни қайтариб берар*) — Хайр, ундай булса, мана бу эълонингизни ушланг. Уттуз уч тангадан арзон булмайди. Вассалом!

Э ш м у р о д (*олуб*) — Арзонроқ булмайди, дейсизми?

М у ҳ а р р и р — Йуқ, булмайди.

Э ш м у р о д — Хайр, тақсир, хайр ундай булса! (*Чиқиб кетмоқчи булар. Лекин чиқиб кетмай, эшик енида бир оз муддат уйлаб турар.*) Менга қаранг, мирзо ука! Бир оз арзонроқ қилишқа мумкин эмасми?

М у ҳ а р р и р — Йуқ.

Э ш м у р о д — Тақсир, уттуз уч танга бизга жуда жабр бўладур-ку!

М у ҳ а р р и р — Ихтиёрингиз. Жабр булгудек булса, босдурманг-дия.

Э ш м у р о д — Сиз жуда ҳам қаттиг одам экансиз-а, тақсир. Одам деган мунча ҳам қаттиг бул-

майди, бир оз арзонроқ қилинг... Бу дафъага қанча сўрасангиз ҳам, йуқ, деб айтмайман.

М у ҳ а р р и р — Ман сизга арзон қилиш ҳеч мумкин эмас, дедим-ку! Онглайсизми, йуқми? Эълон босдуришнинг тартиби шундайки, тайин қилинган баҳосидан арзон қилишқа ҳеч имкон йуқ.

Э ш м у р о д — Оббо! Агар ман сизнинг жойингизда мирзо булсам, беш тангага унта эълон ёзиб берар эдим. Ҳайфки, ёзолмайман-дия!

М у ҳ а р р и р (*аччигланиб*) — Бой ука! Мани уз ҳолимга қўясизми, қўймайсизми?

Э ш м у р о д (*қулини куксига қуюб*) — Хуууб, тақсир, хуб. Ман сизга нима қилдимки, манга мунча аччигланасиз? Агар гуноҳ қилган булсак, гуноҳимиздан утунг, тақсир.

М у ҳ а р р и р — Куруб тўхтабсиз-ку, ман ишлик одам. Ортқўча сўзлашмоққа фурсатим йуқ, деганимни онгладингизми, йуқми? Жудаям бемаза одам экансиз!

Э ш м у р о д — Хуб, тақсир, хуб. Номаъқул қилибман экан булмаса!

М у ҳ а р р и р — Сўзни тамом қилинг, маним ишим жуда куб. Вассалом!

Э ш м у р о д — ...Одамни умримга курганим йуқ-э! Қуруқча тушкан қурбақадан ҳам ямон... (*Тафаккурда қолар.*) Нима қилай энди? Акам бу эълонни топшуришқа тайин қилиб юборди. Топширмасам, иложи йуқ. Бу энди уттуз уч тангадан арзонроққа ёзмайман, дейдур. Шунча яқолашиб қарадим, булмади. Энди шул уттуз уч тангани бермасам булмайди. Носбийимга бир-икки пул қолдурай, деган эдим, булмади-э!.. Шошмай тур... Шундай булса ҳам, яна бир сўраб қарай, қани, эҳтимол, рози булар. (*Муҳаррирга.*) Ой!.. Манга қаранг, тақсир!

М у ҳ а р р и р — Бо яна нима дейсиз?

Э ш м у р о д — Энди, тақсир, жанобингизга малол келмасун, ман ҳам бир огуз айтай. Суханимни синдирманг.

М у ҳ а р р и р (*тоқатсизланиб*) — Хуууб!

Э ш м у р о д — Энди, тақсир, хизматингизнинг қуланкасига... Йигирма беш оқ танга бераман-дия!

М у ҳ а р р и р — Йуқ, булмайди. Вассалом!

Э ш м у р о д — Хайр, ундай булса, йигирма олти танга. Оббо! Йигирма олтига ҳам булмайdimи?

М у х а р р и р — Йук, йук. Булмайди, дедим-ку!
Бош оғруқ қилманг!

Э ш м у р о д — Хайр, йигирма етти!

М у х а р р и р (тамом аччигланиб) — Йууук, йук!
Булмайди. Вассалом!

Э ш м у р о д (яқосини ушлаб) — Ё Баҳоиддин!
Йигирма еттига ҳам йукми?

(Мухаррир индамас.)

Э ш м у р о д — Хайр, ундай булса, гапнинг
охири, йигирма саккиз танга бераман-дия! Хайр, де-
сангиз ҳам шул, йук, десангиз ҳам шул.

(Мухаррир индамай турар. Сукут.)

Э ш м у р о д — Нима дедингиз? (Сукут.) Хайр
булмаса, йигирма туққиз танга! Олинг бу ҳам сизга
булди!

М у х а р р и р (жойидан ирғиб туриб, асабийла-
ниб) — Йийук, йук, йук! Онгладингизми? (Утурар.)

Э ш м у р о д (яқосини ушлаб) — Оббо! Йигирма
туққузга ҳам йук, дедингизми? Хайр, ундай булса,
ихтиёрингиз, охири йигирма туққуз ярим танга бера-
ман, йук, десангиз кетаман. (Сукут.) Йукми? (Яна
сукут. Секингина чиқиб кетар. Бир оз муддатдан сунг
эшикдан бошини ичкари тикиб.) Тақсир!.. Ой, тақ-
сир!.. Келинг энди, бир мири кам уттуз танга... Хайр-
ми? (Сукут. Бошини ташқари олиб, эшикни ебар, ле-
кин бир оз муддатдан сунгра яна бошини ичкари
тикиб.) Тақсир! Ой, тақсир!.. Ярим мири кам уттуз
танга! Нима дедингиз?

М у х а р р и р (жойидан бирдан ирғиб туриб,
қаттиғ овоз минан) — Йук!

(Эшмурод сесканиб, бирдан бошини ташқарига олар
ҳам эшикни «так» қилиб епар.)

М у х а р р и р — Ой, аҳмақ! Нимага мани мунча
бошоғруқ қиласан? Ман санга «Булмайди», деб йигир-
ма марта айтдим-ку!

Э ш м у р о д (эшик орқасидан туруб) — Хуб,
тақсир, хуб! Булди энди! Сиз ҳам бошоғруқ булманг,
мен ҳам бошоғруқ булмай. Бу эълонни олиб ёзиб бе-
ринг. (Кирар.) Келинг энди, ахири уттуз танга бера-
ман-дия! Сиз ҳам уч танганинг бахридан утунг.

М у х а р р и р — Уффф! Бу аҳмақ қаердан
бошимга бало булуб тушди? Хайр, келинг! Тезроқ бу-
лунг!

Э ш м у р о д (ҳамёнини эшиб, пул олиб берар) —
Мана, тақсир, уттуз танга! Санаб олинг!

(Мухаррир пулни санаб олар, қвитанция берар.)

Э ш м у р о д — Бу нима, тақсир?

М у х а р р и р — Капитанса! Акангизга элтиб
беринг, эълон эртага чиқатурган газет минан босилиб
чиқар, иншоолло.

Э ш м у р о д — Эртага?

М у х а р р и р — Ҳа, эртага. Вассалом!

Э ш м у р о д — О... о... Тақсир, ман эртагача
қараб утураманми? Ҳозир ёзиб берсангиз, булмайди-
ми? Эртага маним бозорим ҳам бор...

М у х а р р и р — Нимани ёзиб берай?

Э ш м у р о д — Эълонни-дия!

М у х а р р и р (кулар) — Эълонни ман сизга ёзиб
бериб нима қилай? Эълон эртага босилиб чиқаду.

Э ш м у р о д — Йук, тақсир! Манга ҳозиир ёзиб
берасиз. Эртага ман келолмайман. Ишим куб! (Нос-
бой чакар.)

М у х а р р и р (узи узига) — Бу аҳмақ газетнинг
нима эканини англамайтурсанга ўхшайди. (Эшмурод-
га.) Бой ука! Сиз бу эълон деган нарсанинг нима
эканлигини онглайсизми, йукми?

Э ш м у р о д — Йук, тақсир, ман ҳеч нимасини
онгламайман. Онгласа, укам онглайди. Манга илон-
ми, чаёнми, калтаклосми, ҳаммаси — бир. Ҳеч нима-
сини онгламайман. Марҳамат қилиб, тезроқ ёзиб бе-
ринг, эртароқ элтиб бериб қутулай-э!..

М у х а р р и р — Буқун имкони йук.

Э ш м у р о д — Йук, тақсир! Манга шу тобда
ёзиб, муҳр босиб берасиз. Булмаса, пулимни қайта-
ринг!

М у х а р р и р (истехзо минан табассум қилиб) —
Эртага!

Э ш м у р о д — Йук... Ундай булса, пулимни
қайтариб беринг. Армани минан жуҳудлардан фиреб
еганим етмаган экан-у, энди сиздан ҳам фиреб саяй-
ми!? Пулимни беринг-э!

М у х а р р и р (аччигланиб, пулни отиб таш-
лар) — Ма! Чиқиб йуқол-э! Куб аҳмақлиқ қилиб
утурма!

Э ш м у р о д — Ҳо!.. Фиреб беролмаганинг учун
аччигинг келдими?

М у х а р р и р — Бор, бор! Йулингга кетавер,
аҳмақ!

Э ш м у р о д — Сан узинг аҳмақ-э! *(Чиқар.)*

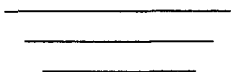
М у х а р р и р *(елгуз)* — Уф-ф-ф! Умримга мундан
ҳам аҳмақ одамни курганим йуқ. Жуда ҳам аҳмақнинг
аҳмақи экан-дия! *(Ишига машгул булар.)*

(Эшмурод кафшларини олмоқ учун яна кирар.)

М у х а р р и р — Ҳа! Бо яна нима дейсан?

Э ш м у р о д *(кафшларини кутариб)* — Э-э-э!
Кафшимни оламан-э!.. *(Чиқар.)*

(Парда тушар)

ҲОЖИ МУЎИН ШУКРУЛЛА

ЭСКИ МАКТАБ, ЯНГИ МАКТАБ

исмли 3 пардали театр рисоласидир

АШХОС:

М у л л о О ч и л д и — эски мактаб муаллими,
асабий мижоз ва мутаассуб, 35 ёшар.

Э ш о н қ у л — уз углини эски мактабга кетиргу-
чи, 45 ёшар.

Б у р и — «Чор китоб»хон, 14 ёшар.

О р т у қ — «Хужа Ҳофиз»хон, 16 ёшар.

С а л и м — «Хафтияк»хон, 12 ёшар.

М е л и к — ёдаки «Аҳмад»хон, 10 ёшар.

К о м и л б о й — очик фикрлик, янги мактаб
тарафдори, 35 ёшар.

Қ о б и л ж о н — Комилбойнинг хизматкори, 25
ёшар.

Д о м л а и м о м — Муҳаққиқ олим, ҳаққоний
киши, 50 ёшар.

Э л л и к б о ш и — эски фикрлик авом, 40 ёшар.

М у а л л и м Н у р и д д и н — Комилбой очган
янги мактабнинг муаллими, 25 ёшар.

А ҳ м а д ж о н — биринчи синф талабаларидан, 9
ёшар.

А б д у л л а — иккинчи синф талабаларидан, 10
ёшар.

И с м о и л — учинчи синф талабаларидан, 12
ёшар.

У с м о н — тўртинчи синф талабаларидан, 14
ёшар.

БИРИНЧИ ПАРДА

Эски мактаб манзараси. Мактаб ичи зиндондек қоронгу бўлиб, уртасида учок, деворига бир фалақ (фанар) осилгон. Бир еқда сопол офтобада сув, иккинчи еқда йиртиқ қурпача устига 3—4 қават ифлос кийим кийган, кукнори афт ва асабий нажоз бир д о м л а утирган, бир енида чойнак, пиёла ва бир дон қотган (қоқ) нон, олдида турт оёқлик узун тахта, тахтанинг нариги егида хас-похол устида С а л и м ва М е л и к деган икки бола уз сабоқларини укуб турубдурлар.

Д о м л а (қулида таёқ) — Ҳа, укунглар!

М е л и к (осмонга қараб) — Алҳамдилла... (Янглиш уқур.)

С а л и м (домланинг таёғига қараб) — Қоф бо лом пеш кул ҳе пеш ҳу қулфувов бо лом заввол — қулфуволлом алиф залоҳи пеш ҳувв-қулфувоблоҳу (Такрорлар.)

Д о м л а (таёқ билан Салимни урар) — Хатга қараб уқу-э, бадбахт! Нимага таёқимга қарайсан? Таёқимдан қурқсанг, хатга қара!

С а л и м (сесканиб, безиллаб) — Хайр, домлажон, тавба қилдим, энди хатга қараб уқуйман! (Яна такрор қилар.)

Д о м л а (қўлтигидан чой халтасини чиқариб, чойнакка чой солар. Чойнакни Салимга бериб) — Ма, муни дамлаб кел!

С а л и м (чойнакни олиб) — Икки пул беринг!

Д о м л а (киссасига қулини солиб). — Қаро пулим йуқ экан-ку! Узунгни пулинг йуқми?

С а л и м (киссаларини куриб, зурга бир пул топар) — Бир пул бор экан!

Д о м л а (Меликга қараб) Сани пулинг йуқми? Бўлса, бир пул бер!

М е л и к — Дадам шу эрта ҳалво олиб е, деб бир пул бериб эдилар, ҳалвочидан ҳалво олиб едим, бошқа пулим йуқ!

Д о м л а (Салимга қараб) — Хайр, бор, бир пулни самоварчидан насия қилиб кел! Худо берса, берамиз-дия! (Салим чиқиб кетар. Домла қоқ нонни синдурмоқчи бўлуб, қанча зур урар, синдуrolмас.

Охир тиззасига қуюб синдурар.) Ҳа, зогновуд, жидо қаттиғ экан! (Салим чойнакни дамлаб келиб домлани олдига қуяр. Домла чойнакнинг қопқоғини кутариб қарар.) Чойни ярмини йулда тукуб келибсан, о, бадбахт!

С а л и м (қурқуб) — Йуқ, домлажон, ман тукканим йуқ, узи тукилгандур!

Д о м л а — Ҳеч узи ҳам тукулар эканми, эй аҳмоқ!.. (Чопқу билан нонни парча-парча кесиб, пиёлага солур, устидан чой қуюб, тановул қилар.)

(Болалар бу фурсатдан истифода қилиб хас билан қушқарбозлик қилишуб утуларлар.)

Д о м л а (хуракни еб, фотиҳа уқур) — Ҳа, укунглар! (Болалар сесканиб, яна сабоқларини уқий бошларлар. Меликга қараб.) Бор, уйингда бир қултуқ утун олиб кел! Олов еқамиз.

М е л и к — Ҳуш. (Чиқиб кетуб, утун кетурар.)

Д о м л а (Салимга қараб) — Сабоқингни биласанми?

С а л и м — Биламан, домла, биламан!

Д о м л а — Қани, уқу! (Китобга қараб қулоқ солар.) (Салим Домланинг қулидаги таёқга қараб укуб чиқар. Домла севиниб.) Э, боракалла, углум, боракалла! Сабоқингни жидо яхши билибсан-ку!

С а л и м (шодланиб) — Домла, энди манга сабоқ беринг!

Д о м л а — Хуб, ҳозир сабоқ берамиз?

(Шул вақтда Ортук деган бир бола китобини қултуғига қистуриб мактабга кирар.)

О р т у қ — Ассалом! (Болалар уқушдан тўхтаб турарлар.)

Д о м л а — Ваалайкум! Ҳа! Панжшанбалик нонинг қани?

О р т у қ — Эсимдан чиқибдур. Шанба куни кетурарман.

Д о м л а (аччиғланиб) — Шанбагача оч қолуб утураманми, бор, дарров олиб кел! Агар уйингда нон бўлмаса, нонни пулини кетур!

О р т у қ — Ҳуш! (Китобини тахтанинг устига қуюб, чиқиб кетмоқчи бўлар.)

Д о м л а — Ҳой, Ортук! Манга қара, мунда кел! Тошқулни уйини биласанми?

О р т у қ — Биламан, домла, биламан!

Д о м л а — Ёлгон айтма? Қани, билсанг, манга айтиб бер! Тошқулнинг уйи қайда экан?

О р т у қ — Тошқулни ҳавлиси ҳувв Туқимдүзлик кучасидаги масжиднинг ёнида, дарвозаси ҳавизининг қаршисида.

Д о м л а — Ҳа, тузук! Билар экансан! Энди сан бориб, Тошқулни ота-онасига айтки, келаси душанба кун домлам Тошқулни нашриҳ боғлар эканлар. Душанба кун эрталаб Тошқулжонни ясантуруб юборсунлар. Хайрми?

О р т у қ — Хуш! Хуш! *(Чиқиб кетар.)*

Д о м л а *(бир оз уйлаб)* — Эй! Яна бир гап эсимдан чиқибдур-ку! Тур, Салим! Бусага устидан Ортукни чақир, келсун!

С а л и м — Хуш! *(Бусагага туруб, баланд товуш билан чақирар.)* Ортук! Ортук, ҳо-ой! Ҳо-о-ой Ортууқ!

О р т у қ *(эшитиб келур)* — Ҳа, домла, яна нима дейсиз?

Д о м л а — Бо яна панжшанбалик нонинг эсингдан чиқиб қолмасун! Ҳой, Ортукжон болам! Сан бир навъ қилиб Тошқулни ота-онасига нашриҳни қабул қилдириб кел! Сунгра ман санга нашриҳдан тушкан румолчадан бераман. Қандолатидан ҳам бераман! Хайрми?

О р т у қ — Хуш, домлажон, хуш, хуш! *(Ниҳоятда шодланиб чиқиб кетар.)*

С а л и м *(оёқга туруб)* — Домла, адаб!

Д о м л а — Бор, дарров кел! Бадрафда кесак билан уйнаб утурма! *(Чиқар.)*

М е л и к *(оёқга туруб)* — Домла!! Бурнимни қоқиб келай!

Д о м л а — Бор, хаял қилма, дарров кел! *(Чиқар.)* *(Домла уз-узига.)* Бу охир замон болаларини шундоқ ваъдалар билан алдаб турмасак ҳам булмайди! Мундан аввалги бир нашриҳдан шул бадбахт Ортук 3 тангачини уғурлаб олиб эди. Агар бу дафъа бир мирилик румолча билан муни алдамасак, яна нашриҳ пулидан уғурласа эҳтимол. *(Бошини солиб, бир оз тафаккурдан сунгра.)* Бу усули жадид қайси гурдан чиқиб, бошимизга бало булди! Жадидчилик чиқмасдан илгари мактабимизда болалар кубликдан сигишмай, зурга утурар эдилар. Ҳафтада битта нашриҳ боғлаб олардук. Хайр, бу абжаддаророн, қуръондаророн, китобдаророн, озодликнинг ҳадду ҳисоби йуқ эди. Ҳар ҳафта панжшанбалик нонидан тоқчалар тўлуб ётар эди. Ёганимиз олдимизда, емаганимиз орқамизда эди. Энди

бу усули жадид чиққанидан бери бутун баракамиз учиб кетди. Мактабда ёлғуз 3—4 қал ва қур бола билан қолдук. Уфф!.. Энди бу нозу неъматларни тушумизда ҳам қуролмаймиз. Энди қуруқ нондан ҳам қорнимиз туймайдурган булуб қолдук... Оҳ!.. Худо! Садақанг булай! Агар бу жадидчиларнинг жазосини тезроқ бермасанг, ҳолимиз хароб! *(Қултуғидан румолчасини олуб, кузини ҳам бурнини артар.)*

(Салим мактабга кириб офтобадан сув ичар. Мелик Салимнинг қулидан офтобани тортиб олиб, аввал узи сув ичар.)

С а л и м *(аччигланиб)* — Домла! Домла! Домла дейман! *(Йиглар.)*

Д о м л а! — Домана! Улат! Нима дейсан?

С а л и м — Мелик сув ичкани қуймайди!

Д о м л а *(Меликка қараб)* — Хай, жинқарча! Бир қатра жонинг билан шунча ямонлик қиласанми? Офтобани мунга бер! Сув ичсун!

М е л и к *(қўрқуб)* — Мана! Ичиб булдум, энди сан ич!

(Салим офтобани олиб сув ичар, икковлари ҳам жойлариға утурарлар. Домла Меликни таёқ билан ураман деганда, Мелик юмалаб узини кейинга отар, оёғи юкори кўтарилур.)

Д о м л а *(таёғи етмас)* — Ҳе, бўйнуниг синсун, бадбахт!

М е л и к — Домлажон, тавба қилдум! *(Утирар.)*

Д о м л а *(Салимга қараб)* — Уқу! Дарров сабоқингни ол! *(Салим сабоқини хатосиз уқуб чиқар.)* Ҳа бале! Қани, бу нима? *(Алифни қўрсатар.)*

С а л и м — Алиф!

Д о м л а *(алиф устидаги забарни қўрсатиб)* — Бу нима?

С а л и м *(билмай, қўрқуб домлага қараб)* — Пеш!

Д о м л а *(аччигланиб, Салимнинг юзига бир тарсаки урар)* — Домана, э, гаранг, каллаварам! Қур булдингми, бу забар-ку!

С а л и м *(йиглаб)* — Вой, домлажон, тавба қилдим, зовар, зовар.

(Домла абжаддаги ҳарф ва ҳаракатларни битта-битта қўрсатиб сабоқ берар.)

(Салим янглиш-юнглиш уқуб турар. Мелик ҳам уқур. Ортук ҳориб келиб, тўп-тўғри офтобадан сув ичмоққа тутунар.)

Д о м л а *(сабрсизлик қилиб)* — Эй бул, тезроқ

гапур! Нашриҳ нима булди? Тошқулнинг ота-онаси нима дедилар?

О р т у қ (*сувни, ичиб бўлуб, узун бир нафас олуб*) — Домла! Гапингизни бориб айтдим. Тошқулни ота-онаси дедиларки, муни аввалги домласи нашриҳ боғлаб эди. Энди бу домласи ҳам нашриҳ боғлайман, дейдурми? Бу қанақа кузи оч домла экан? Ўзи билмайдимики, нашриҳ боғламоқ бир мартаба булади!

Д о м л а (*кайфи учиб*) — Хайр, сен нима дединг?

О р т у қ — Ман дедимки, агар бу сўзларингизни домламга бориб айтсам, домлам Тошқулни оқ қиларлар, сизлардан ҳам аслаҳо рози бўлмайлар. Ўглингизни бир мартаба нашриҳ боғланган бўлса, нимага шунини бошдан билдурмадингизлар? Энди бечора домламни шунча меҳнатлари куядими, дедим.

Д о м л а — Ҳа, бале! Яхши қилибсан-э! Аларни қуркутубсан. Сунгра алар бу сўзингга нима дедилар?

О р т у қ — Сунгра алар дедиларки, ундоқ эса бор! Бизлар Тошқулни бу домлага қўймаймиз. Уч йилдан бери боламиз эски мактабда чала-чулпа ўқуб, зурга нашриҳга кирди. Лоақал ҳижохон ҳам бўлмади. Энди қиёматда хату саводи чиқиб, мулла бўладими? (*Бир оз уйлаб.*) Эй! Яна ким нима деб эдилар. Сабил қолгур, эсимдан чиқди!

Д о м л а (*халқга қараб*) — Жуда маъналик одамни элчи қилиб юборган эканмиз! (*Ортуқга қараб.*) Тез гапур-э! Эсинг бошингдан қолсун!

О р т у қ — Ҳа, ҳа қарийб ўзгинаси эсимга келди. (*Бошини қашиб.*) Ҳа, зор қолгур-э! Ҳа, сунгра дедиларки, ана энди бизлар Тошқулни усули масжидга қўямиз.

Д о м л а — Усули масжид эмас, усули жадид! Хай, каллаварам тентак!

О р т у қ — Домла! Усул жалиди нима? Усул жалиди яхшими?

Д о м л а (*аччигланиб*) — Қўй, сан бу гапларга тушунмайсан. Усул жадид деб ушал оба-боба-дада деб бемаъни сафсата гапларни ўкутадурган мактабни айтарлар. У мактаб одамни диндан чиқаради. Хайр, сунгра сан нима дединг?

О р т у қ — Ман ҳеч нима дейлмадим.

Д о м л а — Бо яна алар нима дедилар?

О р т у қ — Алар ҳам индамадилар, ман ҳам индамасдан келар бердим-дия!

Д о м л а — Ҳой, нодон, аҳмоқ! У мактаб болангизни кофир қилади, деб айтсанг, бўлмайдими?

О р т у қ — Ман не биламан?! Бошда шу гапни айтганингизда, ман ҳам устига қанча ёлгон гапларни ичимдан чиқариб, аларга айтиб, усул жалиддан ихлосларини қайтарар эдим. Ундан сунгра Тошқулни нашриҳ боғлар эдук.

Д о м л а — Қўй, қўй, энди қуб мамадонолик қилма, утур! Уни нашриҳини худо манга насиб қилмаган экан-дия! Хайр, панжшанбалик нонинг қани?

О р т у қ — Уйда нонимиз қолмаган экан. Онам дедиларки, эрта нон пишурамиз, панжшанбалик нонингни шанба кун элтиб, домлангга берасан.

Д о м л а — Ундоқ эса нонни пулини кетурсанг бўлмайдими?

О р т у қ — Отамни майда пуллари йўқ эмиш.

Д о м л а (*масхаралаб*) — Отамни майда пуллари йўқ эмиш. Ёлгончи! Бу ёлгон ҳам узингни ичингдан чиққандур? Наинки, отангни киссасида лоақал 8 пул ҳам бўлмаса! Ёки отанг масжидда ишлайдими?

О р т у қ — Йўқ. Отам дуконхонада олача тўқийлар.

Д о м л а — Оч, китобингни ўқу, эй садқа одам бул! Ҳа, ўқунглар! (*Болалар шовқунлаб ўқуя бошларлар.*)

О р т у қ (*ашула мақомида*) — Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро, Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро. (*Такрор қилур.*)

Д о м л а (*Ортуқга қараб*) — Сан буларни ўқутуб тур! Ман таҳорат ушатиб келай. (*Салла, жомасини қўюб, нос чекиб, бошига футасини ураб чиқиб кетар.*) (*Болалар ўқимасдан бир-бирлари билан уйнашуб, сунгра гураш тутушарлар. Ортуқ Салимни йиқитар.*)

Шул вақтда домла кирар.)

Д о м л а (*аччигланиб*) — Ҳа, бадбахт, арвоҳ ургурлар! Ман бир нафас бўлмаганда, шунча туполонг қиласизларми? (*Болалар қўрқушуб дарров жойларига утуруб ўқурлар. Домла салла-жомасини кия бошлаб, қулига таёгини олуб утурар.*) Астаффирилла алъазим!.. Бошлаб ким уйнади?

О р т у қ — Ман «ўқунглар» дедим. Салим ўқумай, ёкамдан ушлаб, «Тур! Гураш тутушамиз», деди. Сунгра ман ҳам туруб уни кутариб урдум-дия!

Д о м л а (*Салимга қараб*) — Шундоқми?

С а л и м (*йиглаб*) — Йўқ, домлажон! Ёлгон дей-

дур! Ман ундоқ деганим йуқ! Узи мани қуймасдан гураш тутиб йиқитди!

Д о м л а — Номаъқул қилибсан, бадбахт! Ҳамма айб узингда! Доим ҳар балони узунг бошлаб, айбни бошқаларнинг буйнига тақасан. Хувв қайси кун мактабга келмай, кучаларда ошуқ уйнаб юрганингни кўруб, узумни кўрмасликка солиб эдимо. Энди қулимга тушдингми? Тур, Ортук, фалақни олиб, муни оёғига сол! (Ортук фалақни Салимнинг оёғига солуб, бир оёғидан ўзи, иккинчи оёғидан Мелик ушлаб турар. Домла таёқи билан Салимнинг оёғи тагига уруб.) Яна гураш тушасанми? Яна мактабдан қочасанми? Ҳали шул оёғинг билан қочдингми? (Салим йиғлаб «дод» деб тавба қилар. Шул вақтда Э ш о н қ у л деган бир киши ўз ўғлини мактабга олиб келар. Домла болаларга қараб.) Турунглар, дарров ўз жойларингизда утурунглар!

(Болалар утурарлар.)

Э ш о н қ у л — Ассалому алайкум!

Д о м л а — Ваалайкум ассалом! (Қурушуб, жой кўрсатар, утурарлар.)

Э ш о н қ у л (ўғлига қараб) — Лаълини домланг-ни қошларида қуй!

(Ўғли лаълини қўюб, отасининг ёнида утурар. Фотиҳа ўқилур.)

Д о м л а — Хуш келибсиз!

Э ш о н қ у л (қулини куксига қўюб) — Саломат, тақсир! Саломат!

Д о м л а — Ҳа, бу ўғлунгизни мактабга кетурдингизми?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, қулбаччангиз Бурини кучаларда бекор юрмасун, деб хизматингизга кетурдим.

Д о м л а — Ҳай, ҳай, ҳуб яхши. (Лаълини очиб, устидаги китобни бир ёқга қўюб.) Худо умрини берсун! Ўғлингиз ниҳоятда оғир ва одоблик кўрунади! Қани, марҳамат қилинг!

Э ш о н қ у л — Хуп, тақсир!

(Нондан тановул қилурлар. Домла болаларнинг қулларига бир парчадан нон берар, алар ҳам еярлар.)

Д о м л а — Ўғлунгиз бошқа мактабда ҳам ўқуган эдимми?

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир! Қулбаччангиз 7—8 йилдан бери ўқуб юрубдур. «Чор китоб»ни қарийб тушурди. Энди жанобингиз марҳамат қилиб «Хужа Ҳофиз»га солиб ҳам қулига қалам берсангиз эди. Беш

вақт намозда ҳаққингизга дуо қиламан, алайҳи ҳазрат имом Аъзам пирингизни арвоҳлари қулласун!

Д о м л а — Худо хоҳласа, жоним билан хизмат қиламан! Сиз ҳам Бурижонни ҳар кун мактабга юбориб турунг-дия!

(Болалар фурсатни ганимат билуб хас билан уйнашуб турарлар. Аммо Бури ҳайрон бўлуб, гоҳ домлага, гоҳ у ёқ-бу ёқга қараб бурнини енгги билан артиб қуяр.)

Э ш о н қ у л — Хуп, тақсир! Лекин бозор кунлари келмаса урманг-дия! Бозор кунларида дуқонимиздан рўзгорга кераклик майда-чуйда олиб келади. Бошқа кунларда келмай қолса, фалақ қилиб, ҳуб уринг, тақсир! Гушту пусти сиздан, суяги биздан. Урган билан бола улмайди.

Д о м л а — Боракалла ихлосингизга! Илмни қадрини билар экансиз! Воқеан, уткан азишлар «Хирс мулла мешавад аз зарби чуб-беадабро ҳар гужо ёйи бекуб», демишлар. Ўзимиз ҳар устозимизнинг қанча шаллоқини еб, хизматларини қилиб, шул мартабага етдук. Шунча фаз(л)у камолот ҳосил қилдук.

Э ш о н қ у л — Ҳа, тақсир, албатта! Ота-она устозинг шалоқи дору, дерлар. Биз ўзимиз ҳам ўн йил мактабда ўқугон, бизларни давримизда домлалар мактабдан қочган болаларнинг оёғи тагини чопқу билан тилиб, туз сепар эдилар. Энди бу замонда фалақ ҳам қарийб барҳам ебдур.

Д о м л а — Бу жиҳатдан айб домлаларга эмас, айб замонага, энди ундақа нарсаларни замона кутармайди! Эҳ-ҳе!.. Энди замоннинг 7 ешар болалари ҳам закунчи булиб қолган. Худо курсатмасун, агар буларнинг оёғини тилиб юборсак, дарров пристуфга арз қилиб, бизни оваққа қаматарлар!

Э ш о н қ у л (бошини қимирлатиб) — Ҳа, тақсир, рост, рост!

Д о м л а — Хайр, қани энди, Бурижон болам, берироқ кел, китобингдан бошлаб ўқитайлук!

(Бури домланинг қошига келар. Домла китобнинг бошидан 1—2 бет ургатиб, узун фотиҳа ўқур.)

Э ш о н қ у л (киссасидан пул олиб, домлага берар) — Тақсир! Мунга қулбаччангизга ўзингиз қоз-қалам, сиёҳи олиб берасиз! (Оёқга турар.)

Д о м л а — Хуб, ҳуб! Ҳа, кетасизми? Биронта чой ҳам қилмадук. (Оёқга турар.)

Э ш о н қ у л — Йук, тақсир, саломат бўлунг. Чой

ҳожат эмас. Таксир! Таважжух қилинг, қулбаччангиз мулла булсун-дия!

Д о м л а — Хуб, хуб! Бурижонни яхшилаб уқитамиз, лекин сиз ҳам муни эрталаб, кун чиқмасдан илгари, мактабга юбориб туринг-дия!

Э ш о н қ у л — Таксир! Уйда шундан бошқа дастуримиз йўқ. Булмаса, айтган вақтингизда юборар эдим. Қулбаччангиз эрталаб турди даррав мол ва холларга қарашиб, сунгра 3—4 йўл сув кетуради. Ундан сунгра нон-понини еб, чой-пойини ичиб, мактабга кела беради. Бу важдан кеч қолса, урушманг-дия, таксир!

Д о м л а — Хуб, хуб! Сизнинг хурсандчилигингиз ҳар нимада булса, биз ушани қила берамиз; биз кубни хизматкори!

Э ш о н қ у л — Хайр, таксир. Худога тобшурдук! (Чиқиб кетар.)

Д о м л а — Хайр, фи амонолла! (Ўтурар.) Ҳа, уқунглар! Ҳу, шер болалар! Ҳа! Ҳа! Ҳа! (Болалар шовқуллашиб уқуя берарлар. Домла нонларни лаълидан олиб, рўмолчасига ураб қуяр. Болаларга қараб.) Болалар, болалар! Ҳо, болалар! (Болалар эшитмаслар. Таёқни тахтага «тақ» этиб уруб, болаларни уқишдан тухтатур. Салимга қараб.) Халифангиздан сабоқ олдингизми?

С а л и м — Ҳа, домла! Тўрт сабоқ олиб «Куфивон аҳад»га кирдим.

Д о м л а (севуниб) — Эй, баракалла, шаъфе! Жуда гайрат қилибсан-ку! Хайр, ундоқ эса кел, сани «табат»га солайлук. Расм ва қоида шулки, «табат»га таво, «қулиё»га қуймоқ кетуларлар. Сен ҳам бир табақ ош қилиб келасанми?

С а л и м — Ҳа, домла. Бир тавоқ ош палов қилуб кетураман! Пул ҳам олиб келаман! Домла! Озодлик кетурсам, мани озод қиласизми?

Д о м л а — Ҳа! Агар бир табақ ош ҳам пул кетурсанг, ҳаммангизни пешинда озод қилиб юбораман! Сунгра хуб уйнайсизлар-дия!

С а л и м (шодланиб) — Хуш, домлажон, хуш!

Д о м л а (орқага қараб) — Хайр, қани, Ортук! Туриб, муни қулогини чўз! «Табат»га солайлук!

(Ортиқ туруб Салимнинг қулогини қаттиқ ушлаб турар.)

С а л и м — Домла! Халифамга айтинг, қулогимни қаттиқ чўзмасун, оғрийди!

Д о м л а — Ҳа! Куб қаттиг чўзиб юборма! Қулоги йиртилиб кетади.

О р т у қ — Агар озодликни куброқ кетурмоқчи булса, қулогини секингина чўзаман!

С а л и м (зорланиб) — Хайр, хайр! Озодликни жуда куб кетураман! (Домла Салимни «табат»га солар. Ортук Салимнинг қулогини қаттиқ чўзуб юборар. Ҳамма болалар: «Домла, озод!» деб қичқарарлар. Салим қулогини ушлаб.) Вой, вой!

Д о м л а — Ана энди Салимжоннинг дадасини ҳимматини қурамиз-дия! Хайр, энди нарсаларингизни йиғиштурунглар. Озод вақти ҳам булбубдур! (Болалар воғур-вугур сўйлашуб, хурсандлик билан ҳозирлануб булгандан сунгра тизлануб қатор утуларлар.) Тирноқларингиз олинганми, қани манга курсатинглар! (Болалар қўрқушуб-титрашуб, бирта-бирта келиб, домлага тирноқларини курсата бошларлар. Домла тирноқлари устан болаларнинг тирноғига тахтача билан урар.) Хайр, энди хув девор тагига бориб, қул қовуштуруб тик турунглар. Одоби мусулмонлик ҳам намозлик ургатамиз. (Болалар домла курсатган жойга боруб турарлар.) Озод булуб уйлариңгизга борганда, нима деб кирасизлар?

Б о л а л а р — Ассалом алайкум!

Д о м л а — Биров қақирганда, нима дейсизлар?

Б о л а л а р — Лабба! (Лаббей.)

Д о м л а — Иш буюрганда нима дейсизлар?

Б о л а л а р — Хуш!

Д о м л а — Ҳа бале! Томларга чиқиб, шохлик учурманглар! Кучаларда чиллак, ошук, ишти уйнаманглар! Тузукми?

Б о л а л а р — Хуш!

О р т у қ — Домла! Жумъа кунда ҳам уйнамайлуқми?

Д о м л а — Жумъа кунда уйнасанглар майли, зарари йўқ. Ўзларингиз билмайсизлармики, «Панжшанба — шодиён, жумъа — бозиён, шанба — ур калтак-у сур калтак», дерлар. (Болалар пичирлашиб ошук ва шохларидан сўйлашурлар.) Қани, энди ман намозликдан сурай, сизлар жавоб беринглар! Намози бомдод неча ракаъат? (Болалар бир-бирларини туртишиб, сукут қиларлар. Домла Ортукқа қараб.) Сен булардан каттароқ, жавоб бер!

О р т у қ (уйлаб) — Олти ракаъат: учтаси фарз, учтаси суннат!

Д о м л а — Номаъкул қилибсан-э, говлоқ бемаъни!
Турт ракаъат, иккитаси суннат, иккитаси фарз. Аввал
икки ракаъат суннати уқурлар! Қани, айтинглар!
Ният кардам бағузoram... Холисолилла таоло облоху
акбар! (Болалар домланинг оғзидан олиб айта берарлар.
Сано, алтаҳитт, салавот, дуо, дуои канаватни ургатуб
бўлур.) Бу ҳафта шуниси бас! Худо хоҳласа, келаси
ҳафтада дуои жаноза, бинои мусулмоний, 13 фоиз, 21
вожиб, усули дин, аз кай боз мусулмоний, сарам хоки
раҳ ҳар чор сарвар, бошингда нима бор? Ҳам қолган
турт вақт намознинг ниятларини ургатамиз.

С а л и м — Домлажон! Шу бугун «Бошингда
нима бор?»ни суранг! Бошқа ҳаммасидан шу жуда
яхши!

Д о м л а — Хайр, ундай бўлса айтинглар! Бошинг-
да нима бор?

Б о л а л а р — Тожи давлат.

Д о м л а — Қулоғингда нима бор?

Б о л а л а р — Азон ва қомат.

Д о м л а — Кузингда нима бор?

Б о л а л а р — Нури Муҳаммад.

Д о м л а — Оғзингда нима бор?

Б о л а л а р — Калимаи шаҳодат.

Д о м л а — Орқангда нима бор?

Б о л а л а р — Бори шариат.

Д о м л а — Белингда нима бор?

Б о л а л а р — Камари хизмат.

Д о м л а — Қулингда нима бор?

Б о л а л а р — Хайру саховат.

Д о м л а — Оёгингда нима бор?

Б о л а л а р — Пойи таҳорат.

Д о м л а — Бурнингда нима бор?

Б о л а л а р — Чики фалокат. (Кулушарлар.)

Д о м л а — Кулманглар! Нимага куласизлар?
Шариатда шарм йуқ. Бурунги азизлар айтибдурларки,
«Дар талаб кардан ҳақиқати кор аз худо шарм дору
шарм мадор».

(Болалар ўзларини тўхтатолмай кулиша берарлар.
Домла аччигланиб.) Эй, кулманглар, дейман! Кул-
манг! (Охир болаларга ҳужум қилиб урмоқчи бўлуб.)
Э илаҳи! Учмага кетинглар! Ҳеч беҳудага кула бера-
сизларми? (Болалар қўқшииб жим турарлар. Домла
жойига келиб, салла-жомасини қўюб, бошига фута
урар.) Хайр, сизлар уйнамасдан жимгина туринглар,
бир таҳорат ушатиб келай мен! (Нос чакиб чиқиб

кетар. Болалар бир-бири ила дуқ қилишиб турганда,
д о м л а кирар.)

Д о м л а — Ҳа, бадбахтлар! Ман бир нафас бўлма-
ганда, шунча тупалон қиласизларми? (Болалар дарров
ўз жойларида турарлар.) Астағфирилла ал-аъзим! Дук-
ни ким бошлади?

С а л и м — Ана шул Ортиқ халифам, келинлар,
дук қиламиз, деб бизларни қуймади. Нонингиздан
ҳам олиб еди!

Д о м л а (Меликга қараб) — Шундайми?

М е л и к — Ҳа, домла, шундоқ, шундоқ, ман асло
уйнаганим йуқ!

Д о м л а (Меликни бир таёқ уруб.) — Ёлғон дема,
узинг ҳам уйнадинг-ку.

М е л и к (йиғлаб) — Хайр, домлажон, тавба
қилдим, энди уйнамайман.

Д о м л а (Салимга қараб) — Ортукни орқангга
кутар?!

С а л и м — Домлажон! Ман муни кутаролмайман,
бу жуда катта!

Д о м л а (Бурига қараб) — Ол, сан кутар! (Бур
қўрққанидан «йуқ» деймай, Ортукни орқасига зурғ
кутариб турар. Домла таёқ билан Ортукни орқасига
урар.) Ҳа, бадбахт! Яна бузуқбошлик қиласанми?

О р т у қ — Вой улдим! (Дод-фарёд қилар.)

(Бур охир кучи етмай, Ортук билан баробар йиқи-
лар. Домла чарчаб қолиб, фишиллаб, тез-тез нафас
олуб, жойига келар. Болалар ўз жойлариға боруб
турарлар.)

Д о м л а (Бурининг лаъли дастурхонини узиг
бериб) — Шанба кун ҳаммаларингиз бир миридан хас
пули кетуриглар! Тузукми?

Б о л а л а р — Хуш!

Д о м л а — Хайр, боринглар, озод!
(Болалар баланд говуш ила баробар «Ассалому алай-
кум» деб бирдан югуришиб чиққанда, Бурининг оёғи
бўсағага тушиб йиқилар.)

П а р д а т у ш а р

ИККИНЧИ ПАРДА

Қадим билан жадид гавғоси. Меҳмонхона манзараси оврупоч
шаклда, бир четда кароват, уртада бир «миз» билан 3—4 курси туруб
лур. К о м и л б о й кароватга утурган.

К о м и л б о й (1—2 дақиқа тафаккурдан сунг оёқга туруб, у ёқ-бу ёқга юруб, уз-узига) — Замон илм ва ҳунар замонидур. Ушбу замонда узга миллатларга асир булмай, роҳат билан яшамоқ учун замонавий илм ва ҳунарларни билмоқ лозимдур. Ҳушёр ва му-тамдин булган миллат ҳар вақт узининг ҳуқуқини ва динини сақламоқ тариқасини билиб, замони келганда ушбу йулда уз жонини фидо қилмоққа ҳозир булуб турар. Аммо илмсиз миллат мундоқ фазилатдан маҳ-рум булуб, бошқаларга асиру оёқ ости булмоқдан бошқа чора тополмай, охири жонидан азиз булган динидан ҳам ажралиб қолур. Яъни, нодонлик сабабли дунёси билан динини қулдан бермоққа мажбур булур. Ҳозирда биз, туркистонийлар, диний ва дунёвий илм ва ҳунарлардан лозимина хабардор эмасмиз. Эски мактабу мадрасаларимиз булса, бойкуш уясига ўхшаш харобалардан иборатдур. Мадрасаларимизда дунёвий илм нари турсин, лоақал диний илмларнинг асли бул-ган тафсири ва ҳадис ҳам ўқитулмайдур. Муаллим этишдурмоқ учун дорилмуаллиминимиз йуқ. Ҳунар урганмоқ учун синоатхонамиз йуқ. Замонча тижорат илмини биладурган савдогарларимиз йуқ. Болалари-мизнинг ибтидоий таҳсили учун мунтазам ибтидоий мактабларимиз йуқ. Булса ҳам, йуқ даражада оздур. Бойларимизнинг базм, кубкори, туй ва азаларда ис-роф қилмоққа ақчалари бор булса ҳам, аммо биргина мактабни уз ҳимояларига олиб тарбия қилмоқ учун ҳиммат ва гайратлари йуқ. Тўғриси, ҳиссиётлари йуқ. Бас, «йуқ», «йуқ»дан бошқа тилга олурлик ҳеч нарса-миз йуқ. Агар ушбу йуқлик ҳол билан кета берсак, оз вақтда ҳозирги борлигимиз ҳам йуқ булур. Яъни мун-қариз булурмиз. Энди бу инқироздан қутулмоқ учун нима қилмоқ керак? (Бир оз ўйлаб.) Инқироздан қу-тулмоқ учун биргина йул борки, ул ҳам маориф йули-дан иборатдур. Шоҳроҳ маорифга кирмоқ учун яна бир бор йул борки, ул янги мактабдур. Энди биз мусулмонларга лозимдурки, бошлаб эски мактаблар-ни ислоҳ қилайлук. Ва ҳам алоҳида янги мактаблар очмоқ учун қулимиздан келгунча гайрат қилайлук, то-ки болаларимиз таҳсил ибтидоийдан сунгра илм оши-қи булуб шоҳроҳ маорифни ахтара бошлаб, бора-бора инқироз балосидан қутулсинлар. (Каравотга утириб, хизматкорини «Қобилжон!» деб чақирар.)

Қ о б и л ж о н (келиб, қул қовуштириб) — Лаббай! Нима хизмат?

К о м и л б о й — Бориб, маҳалладаги мулла Очилди мактабдорни айтуб кел!

Қ о б и л ж о н — Ҳуш! (Чиқиб кетар. 1—2 дақиқадан кейин Мулла Очилди келар.)

Мулла Очилди — Ассалому алайкум!

К о м и л б о й — Ваалайкум ассалом! Марҳамат қилинг! (Жой курсатар.)

(Мулла Очилди — дуқат булуб бой билан мулоқот қилгандан сунгра бир курсига утурар, тагига қараб яна бошқа курсига утуруб, фотиҳа ўқур.)

К о м и л б о й — Ҳуш келибсиз?

Мулла Очилди (икки қулини куксига қуйиб) — Саломат, саломат! (Ҳайрон булуб у ёқ-бу ёқга қарар.)

К о м и л б о й — Қобилжон!

Қ о б и л ж о н (келиб) — Лаббай!

К о м и л б о й — Чой-нон кетур!

Қ о б и л ж о н — Ҳуш! (Бир лаълидан нон билан бир истакан чой кетуруб қуяр.)

К о м и л б о й — Қани, марҳамат қилинг!

Мулла Очилди — Ҳуш, ҳуш! (Нонни ушатиб ер, истакандаги қошукни олиб қарар.) Тақсир, бу ку-мушми? Қалъагимми?

К о м и л б о й — Тақсир, кумуш! Марҳамат қилиб чойни ичинг!

Мулла Очилди — Ҳуб, ҳуб! Тақсир, бу қошукни мусулмон ясаганми, урус ясаганми?

К о м и л б о й — Урус ясаган! Муни ясамоқ учун мусулмонларга илм йуқ!

Мулла Очилди — Ҳо-о-о-о шунақа-да! Урусни қулидан ҳеч нарса қолган йуқ экан-дия! (Ис-таканни олуб, бир қул ичканда ҳам қули қуяр, ҳам оғзи. Истаканни жойига қуюб.) Тақсир! Ман умримда мусулмоний пиёладан бошқа нарсада асло чой ичка-ним йуқ. Агар мумкин булса, битта мусулмоний пиёла кетурсангиз, чойни ушанга солиб ичар эдим.

К о м и л б о й (табассум қилиб) — Ҳуб! (Пиёлага кетар.)

Мулла Очилди (қули билан қошук ва истаканни курсатуб) — Булар урусни иши экан. Мун-дан чой ичмоқ азруйи шариат бизларга дуруст эмас. Бизларнинг ота-боболаримиз ҳазрати Одам замонидан бери чойни пиёладан ичиб келганлар.

К о м и л б о й (пиёла кетуруб берар) — Мана, тақсир!

Мулла Очилди (оёқга туруб) — Э, саломат

булунг! Мани бир машаққатдан қутқардингиз-дия!
(Утуруб, чойни истандан пиёлага ағдарганда, бир
ози тукилур. Уялганидан.) Э, мунни тағи тешук экан-
ми? (Ичар.)

К о м и л б о й — Мактабингиз ривожликми?
Думогингиз чоқми?

М у л л а О ч и л д и — Алҳамдилилло, тақсир!
Худонинг берган ризқига қаноат қилиб, гурдан таш-
қари юрубмиз!

К о м и л б о й — Даромадингиз яхшими?

М у л л а О ч и л д и — Ҳа! Насибага яраша унча-
мунча бор!

К о м и л б о й — Қанча шогирдингиз бор?

М у л л а — О ч и л д и — Тақсир, бештагина, э,
йуқ-а! Ёлгон булди, бешта эди, биртаси нашриҳни еб,
қочиб кетди, ҳозир турттагина қолди.

К о м и л б о й — Э, ажаб! Нимага мунча шогир-
дингиз оз? Илгари куб эди-ку?!

М у л л а О ч и л д и (оҳ тортиб) — Э, тақсир,
гапни тағини кавламанг. Гап куп!

К о м и л б о й — Хуш, қани, нима гап экан?

М у л л а О ч и л д и — Тақсир! Шу жадидми,
палидми деган бир жамоа бало чиқганидан бери бу-
тун мазамиз қолмади. Билмайман, буларнинг домла-
лари дуохонмики, ҳама шогирдларимизни бирта-бирта
тортиб кетдилар. Уф-ф-фф! Хайр, охир бир кун худо-
ванди карим буларнинг жазосини бермай қўймас-ку!
Лекин, ҳай аттанг-ки, булар куп мусулмонларни йўл-
дан чиқариб қўйдилар-дия! (Соқоли билан уйнар.)

К о м и л б о й (таажжуб қилиб) — Бу сўзларингиз
жуда ғалати-ку! Жадидчилар узлари мусулмон бўлуб
туриб ўз диндошларини нечук йўлдан чиқарар экан-
лар? Балки бу сўзингизнинг бирон далили бордур!
Далилсиз сўзнинг ҳеч ерда қабул қилинмаслиги узин-
гизга маълум бўлса керак.

М у л л а О ч и л д и — Ҳо, албатта, тақсир, рост
дейсиз! (Йуталиб жойидан турар, бир четга бориб,
балғам туфлар. Бурнини ҳам қоқиб, қулини деворга
суртар. Халқга қараб.) Сўзининг мазмунидан бу киши
ҳам жадидга ухшайди. Э, худо, бу балодан тезроқ
қутқарсанг эди! (Келиб курсига утуриб.) Тақсир! Бир
оз шамол ебманми? 3—4 кундан бери йутал, тимов
булубман.

К о м и л б о й — Зарари йуқ. Иншооло, яхши
бўлуб кетасиз!

М у л л а О ч и л д и — Нафасингиз муборақ!
Илаҳи шундоқ бўлсун-дия! Шу эрта...

К о м и л б о й (сўзини кесиб) — Қани, тақсир,
гапуринг! Ким-кимни йўлдан чиқарибдур?

М у л л а О ч и л д и (бир оз жасорат ила) —
Тақсир, охир шу жадид муаллимлар шогирдларимиз-
ни йўлдан чиқариб олдилар-дия! Ана шуни йўлдан
чиқариш, дерлар. Онгладингизми, бой амак.

К о м и л б о й — Ҳа! Муддаонгизнинг онгладим.
Тақсир, бу фикрингиз хато. У муаллимлар сизнинг
шогирдларингизни йўлдан чиқармаган, балки уларнинг
яхши ва осон ўқутишлари шогирдларингизни ўз тара-
фига тортгандур! Бу жиҳатдан айб аларга эмас, сизларга
бўлса керак. Сизнинг мунча ҳақсиз шикоятингиз маҳзи
нафсоният, таассуб ва нодонлик натижасидур!

М у л л а О ч и л д и (аччиғланиб) — Эй бой
амак! Секин-секин мани ҳам нодонликга чиқараёбсиз-
ми? Ман 12 йил мадрасада туруб устозимни кафшла-
рини кутарган!

К о м и л б о й (шиддат ила) — Агар юз йил кафш
кўтарсангиз-у, то дарсингизни англамасангиз, ҳеч ни-
ма бўлмайсиз. Хотиржам бўлунг! Бу сафсаталарингиз-
ни кўюнг, тақсир! Агар муддаонгиз шогирд купайтир-
моқ бўлса, сиз ҳам мактабингизни ислоҳ қилинг! Агар
сиз мактабингизни ислоҳ қилмоқга ҳаракат қила бош-
ласангиз, озгина вақтда шогирдингиз купаяди. Фараз
қилдук, шогирдингиз купаймаса, ман ўзум сизга ойи-
га 25 сўм бериб тураман. Дурустми?

М у л л а О ч и л д и (шодланиб) — Дуруст,
дуруст! Э, ундоқ эса иш битди. Айткан пулингизни
даррав беринг. Ман ҳозир бориб мактабни ислоҳ қила
бошлайман. Ҳай, ҳай, куб яхши, худо давлатингизни
зиёда қилсун!

К о м и л б о й — Хуб, биз ваъдамизда турубмиз!
Сиз аввал бизга ислоҳ тариқасини айтиб беринг! Мак-
табингизни қандоқ ислоҳ қиласиз?

М у л л а О ч и л д и (халқга қараб) — Бу киши
жуда содда одам экан! (Бойга қараб.) Ислоҳни шоҳ ва
бутоғи буладими? Охир, пулингизга қараб уста, мар-
дикор, самон, ганж кетуруб аввал мактабни томини
шувайтураман, сўнгра ичини ганж билан оқартура-
ман. Ана сўнгра курсангиз, мактабим сизни бу меҳ-
монхонангиздан ҳам чиройлик булади-дия!

К о м и л б о й (халқга қараб) — Биз одам деб
деворга суйлаган эканмиз! Тақсир, сиз маним гапимга

тушунмабсиз! Ислохдан мақсадим, яъни усули жадид мактабларидан ибрат олиб, сиз ҳам уқутиш тартибини тузатинг, деганим!

Мулла Очилди (аччиғланиб) — Э, булмаса, сиз алданибсиз! Кунда 25 сўм бермоқчи булсангиз ҳам, ман жадидликни асло қабул қилмайман. (*Халқга қараб.*) Бу одам мани пул билан алдамоқчи экан! Жадидлардан ибрат ол, дейдур-о! Жадидлар келиб, манга шогирд булсун!

Комилбой (димоғи куюб) — Нимага қабул қилмайсиз?

Мулла Очилди — Тақсир! Агар ман жадидликни қабул қилсам, бошлаб ҳазрат устозим мани оқ қиларлар, ундан кейин маҳалла аҳли мани ҳайдаб чиқарарлар. Сунгра икки жаҳон овораси бўламан! (*Оёқга туруб.*) Э, мани бежанжал юргани қўясанми, қўймайсанми? Агар муддаонгиз қўлимдан шу мактабни тортиб олмоқ булса, ана ман ҳозир бориб, мактабнинг калидини элликбошига тобшуруб кетаман. (*Чикиб кетар.*)

Комилбой (оёқга туруб, домланинг кетиға қараб) — Ҳой, мияси ачиган нодон! Мана, мана, бизнинг эски мактабдоримизнинг ҳоли! Буларга ислохдан гапурсанг, жонлари чиқади! Энди мундоқ нодон мутаассиб кишиларга миллат болалари уқуб нима булурлар? Ҳозир Туркистонда мингларча мактаблар, юз мингларча фарзандларимиз шундоқ жоҳил мактабдорларнинг қўлларида хароб ва паришон ҳолдадурлар. Муаллим ва мураббийси шундоқ жоҳил булган бир миллатнинг одам қаторига кирмоғи ҳеч мумкинми экан? (*Икки қўлини кутариб.*) Э худо! Миллати исломга раҳм қил! Узинг раҳм қилмасанг, вой ҳолимизга! (*Ниҳоятда мутаассиру хафа булуб утурад. Шул чоқда хизматкори кирар.*)

Қобилжон — Домла имом билан элликбоши келдилар.

Комилбой — Марҳамат қилсунлар!
(*Домла имом, элликбоши кириб, салом бериб, бой билан мулоқот қилурлар. Олар утуруб, фотиҳа уқурлар.*)

Комилбой — Хуш келубдурлар!
Домла имом, элликбоши (қўлларини кўксиларига қуюб) — Саломат, саломат. (*Комилбой хизматкорини чақириб, чой-нон буюрад. Алар тано-вул қилиб турарлар.*)

Комилбой — Бирон иш учун келганга ухшайсизлар?

Домла имом — Ҳа! Жанобларингизга бир арзимиз бор эди. Бу эрта жанобингиз Мулла Очилди мактабдорни чақириб, анга мактабнинг ислох қил, шогирдларингизни усули жадид тартиби билан уқут, деган экансиз. Ул киши таклифингизни қабул қилмай, мактабнинг калитини жаноб элликбошига тобшуруб кетмоқчи булубдур. Бу ҳодисадан маҳалла аҳли хабардор булуб, жанобингиздан изҳори норозилик қилубдурлар. Энди жанобингиздан илтимосимиз шулки, бу ишни баҳридан кечиб, мактабнинг ихтиёрини маҳалла аҳлига қўюнг! Булмайтурган иш учун овора булуб юрманг!

Элликбоши — Дарвоқе, бу усул жадидни маҳалла мактабида жорий қилмоқ мумкин ҳам эмас, чунки мунини маҳаллада бир киши хоҳласа, 20 киши хоҳламайдур. Жамоат хоҳламайдурган ёки жамоатнинг муҳолифатиға сабаб буладургон бир қондани маҳалла мактабида жорий қилмоқ яхши эмас. Ваҳоланки, бу усули жадидни Бухорои шариф уламолари ношаръий, деб фатво берганлар. Мундоқ ношаръий ишни маҳалла мактабида жорий қилмоқ дуруст эканми?

Комилбой (домлага қараб) — Тақсир! Шу усули жадид мактаби ношаръийми?

Домла имом — Ман узум усули жадид мактабини ҳануз курганим йўқ. Аммо Бухоро уламолари ман қилубдурлар, деб эшитган эдим. Шунинг учун ҳозир бу тўғрида ўз тарафимдан ҳеч нарса деёлмайман!

Комилбой — Тақсир! Бухорода жадиди усулни шаръий ва ҳам фойдалиқ, деб фатво берган бир неча муътабар уламолар ҳам бор экан. Энди бизлар бу жамоа уламанинг фатволарини қайсисиға амал қиламиз? Яна жанобингиздан сурайманки, масалан, бир шаҳарда бир мулла чиқиб, бир нарсанинг ношаръийлигида фатво берган булса, бошқа шаҳардаги уламолар ҳам масаланинг ҳақиқатини тафтиш қилмасдан, ушал муллаға тақлид қилмоқлари дурустми?

Домла имом — Йўқ, асло, дуруст эмас. Ҳар бир олим кишига лозимдурки, айтадурган масаланинг асл далилини қавмоққа ўзи билсун. Тақлид авомларга дуруст. Муҳаққиқ ва чин олимнинг бошқаларга кур-курона тақлид қилиши асло дуруст эмас. Шунга кўра, ҳозирда биз ҳам Бухоро уламоларининг усули

жадид хусусидаги фатволарига сукут қилиб, уз тафтишимиздан сунгра гапурамиз.

К о м и л б о й — Тақсир! Дуо қилиб туринг! Яқинда ман узум ҳавлимда усули жадид мактаби очиб, имтиҳон вақтида жанобингизни таклиф қиламан. Келиб имтиҳонни куздан утқариб, шаръий-ношаръийлигини баён қиласиз!

Д о м л а и м о м — Куб яхши! Худо насиб қилса, келиб курамиз. Агар, дарвоқе, усули жадиднинг яхшилиги маълум бўлса, ул вақтда икки нафар уғлумни ҳам мактабингизга кетуруб қуямиз. Лекин мабодо бирон ношаръий жойи бўлса, узунгизга билдирамиз-дия! Майлими?

К о м и л б о й — Майли, тақсир! Ман ҳам шул қарорга розиман. Суҳбатингиздан мамнун бўлдум. Саломат бўлунг.

(Домла ва элликбоши бойдан рухсат олиб, фотиҳа ўқуб чиқиб кетарлар.)

П а р д а т у ш а р

УЧИНЧИ ПАРДА

Имтиҳон мажлиси

Янги мактаб манзараси. Мактаб биноси хифзи сихат (гигиена) қондасига мувофиқ бўлуб, девориға хариталар епуштирилган. Бир ёқда **м у а л л и м** курсига утурган. Муаллимнинг олдида бир миз, ёнида бир лавҳа. Қаршисида икки партаға 4 **т а л а б а** утурган. Бир тарафда 3—4 курси қуйилган. Парда кутарилганда: **б о л а л а р** оёқға туруб, муаллим афандиға баробар салом берарлар.

М у а л л и м — Ваалайкум ассалом! Мана букун имтиҳон кунидир. Бу кунда сизларнинг бир йил ичида ўқуган ва ёзган нарсаларингиздан халқ назарида имтиҳон қилтурмиз. Токи сизларнинг таҳсили илм йулида қилган ғайратингиз ва маним таълим тарбиянгиз учун қилган ожизона хизматим халқға маълум бўлсун! *(Қули билан ишора қилиб.)* Утирингиз!

(Болалар угуларлар, шул вақтда К о м и л б о й кирар.)

Б о л а л а р *(оёқға туруб баробар)* — Ассалому алайкум!

К о м и л б о й — Ваалайкум ассалом! *(Бойга жой курсатар, ҳаммалари утурушарлар. Комилбой муаллимга қараб.)* Домла имом билан элликбошини имтиҳонга хабар қилдингизми?

М у а л л и м — Ҳа, «Соат 8 да мактабга ташриф қилингиз», деб даъватнома юборган эдим. *(Соатига қараб.)* Ҳозир келсалар керак. *(Шул чоғда домла имом билан элликбоши кирарлар. Болалар оёқға туриб, салом берарлар.)*

Д о м л а и м о м — Ваалайкум ассалом! *(Бир-бирлари ила қурушуб булгандан сунгра утурушиб фотиҳа ўқурлар, баёни хуш омади қилунур.)*

К о м и л б о й *(домлага қараб)* — Бултур жанобингизни имтиҳон мажлисига таклиф қиламан, деб ваъда берган эдим. Букун таклифимни қабул қилиб, имтиҳонга ташриф буюрганингиз учун ташаккур қиламан. Энди жанобингиздан илтимос қиламанки: имтиҳон вақтида кузингизга қуринган яхши-ёмон ёки шаръий-ношаръий нарсаларнинг ҳар бирини айтиб туринг! Токи камчилигимиз бўлса, ақмолиға ҳаракат қилайлук. Ва ҳам бу ердаги халқ хато, савобнинг қайси ёқдалигини англаб ибрат олсун!

Д о м л а и м о м — Куб яхши! Ман ҳам бултур жанобингизга айтган эдимки, усули жадид мактабини умримда қурганим йук. Агар қурмоққа муваффақ бўла қолсам, ҳеч кимни риоя қилмасдан шаръий-ношаръий жойларини айтуб бераман, ҳозир ҳам ушал сўзумда турубман. Қани, марҳамат қилиб болаларни имтиҳон қилдура бошланг!

К о м и л б о й — Хуб, тақсир. Ҳозир имтиҳон бошланадур, аммо имтиҳондан бурун жанобингиздан бир масалаға сурамоққа мажбурман.

Д о м л а и м о м — Яхши бўлади, суранг!

К о м и л б о й — Тақсир! Баъзи уламоларимиз: «Қурсига ёки партаға утурмоқ шаръан дуруст эмас», дерлар. Шу сўз тўғрими?

Д о м л а и м о м — Маним билганимча, бу сўз тўғри бўлмаса керак. Чунки курсига утурмоқ бир нав урфу расмдан иборат бўлуб, муни динга ҳеч даҳли йук. Яъни курсига утурмоқни шариятимиз ман қилган эмас. Ҳифзи сихат жиҳатидан қараганда ҳам ерда утургандан курсига утурмоқ фойдалидур. Зероки, курсига утурган киши ернинг зарарли рутубатидан қутилар. Хулоса: бу тўғриларда сўз жуда қуб, агар гапура берсам, имтиҳонингиз кечга қолур. Тезроқ имтиҳонни бошлатсангиз, яхши булур эди.

К о м и л б о й — Хуб, тақсир! *(Муаллимга қараб.)* Қани, шогирдларингизни имтиҳон қила бошланг, афандим!

Муаллим — Яхши! (Болаларга буюрар.) «Саловати тинжийно» уқунгиз. (Болалар баробар саловат уқуя бошлийлар. Домла имом ва элликбоши мутаасир бўлб, кузларидан ёш оқар. Артарлар.)

Домла имом (муаллимга қараб) — Буларнинг ҳаммалари ўқиш-ёзишда баробарми?

Муаллим — Йўқ, тақсир. Булар тўрт синфдан иборат бўлб, ҳар синф талабанинг даражаи маълумоти бошқа синфдан тафовутлиқдир. Чунончи, биринчи синф талабаси пастқадам бўлб, энг пешқадами 4-синф талабасидур.

Домла имом — Куб яхши! Булар ушбу мактабда неча йил ўқуб хат ва саводлик бўлурлар. Ва қайси илмлардан ўқурлар?

Муаллим — Тўрт йил ўқуб, ушбу муддатда хат ва савод чиқарарлар. Ва ҳам илми ҳисоб, жуғрофия, тарихи ислом, Қуръони муътажвидни тамом ўргануб чиқарлар.

Домла имом — Ҳай, ҳай, куб яхши экан. Бизларнинг эски мактабларда ун йил ўқуб, болаларимизнинг ундан бири базур хат ва савод чиқарарлар.

Элликбоши — Шундоқ, тақсир! Ман ўзум 13 йил эски мактабда ўқуб, базур курсавод бўлб чиқдим. Аммо хат ёзишдан сурасангиз ҳозир ўз отимни ҳам ёзолмайман.

Муаллим — Бу мактабда ўқуган бола бир йилда номнавис бўлиб, ўзини ва бошқа ҳар кимнинг отини ёзадурган бўлади! Бизлар ўқиш-ёзишни баробар ўргатамиз. Шул сабабли бул ерда болаларнинг хат ва саводи баробар чиқиб қолади.

Элликбоши — Бизларни, эски мактабдаги домлаларни, десангиз, уҳ-хуу... Болалар мирзо Бедил китобиға кирса, сунгра қулига қалам берарлар. (Домлага қараб.) Тақсир! Ўша учун болаларни хати чиқмай қолар экан-дия!

Домла имом — Ҳа! Шундоқ, шундоқ!

Комилбой (муаллимга қараб) — Биринчи синф шогирдини имтиҳон қилинг, афандим.

(Муаллим Аҳмаджонни тургузуб, ўқув-ёзув ва намозликдан имтиҳон қилар. Булар таҳсин ва офарин дерлар.)

Комилбой — 2-синф шогирдини имтиҳон қилинг!

(Муаллим Абдуллани ҳафтияк, ақоид, ҳисоб, ўқув-ёзувдан имтиҳон қилар.)

Домла имом (таҳсин қилиб) — Бу мактабда ажиб бир яхши қоида бор эканки, болаларга ақоиднинг хулосасини ўргатилур экан. Мунга болаларнинг эътиқоди кичикликдан маҳкам бўлб қолади!

(Муаллим 3-синф талабасидан Исмоилни илми ҳол, жуғрофия, ҳисоб, Қуръони муътажвид, ўқув-ёзувдан имтиҳон қилар.)

Комилбой — Тақсир! Болаларга жуғрофия ўқутмоқнинг зарари йўқми?

Домла имом — Йўқ! Балки фойдаси бор! Чунки болалар кичикликда жуғрофия ўқусалар, дунё аҳволидан хабардор бўлб, хушёр бўлурлар. Бу илм куб фойдалиқдур. Бурунги уламоларимиз ҳам жуғрофия илмида куб хизмат қилиб, ҳийла муътабар китоблар ёзганлар.

(Муаллим 4-синфдан Усмонни: тарихи ислом, ҳисобнинг 4 амалидан, иншо, жуғрофия ҳам Қуръондан имтиҳон қилиб булур. Сунгра ҳамма болалар Васлий афандининг «Муножоти»ни ўқуб, фотиҳа ўқурлар. Имтиҳон тамом бўлур.)

Комилбой (муаллимга қараб) — Энди шогирдларингизни танаффусга чақиринг! Бизлар жаноб домла билан бир оз суҳбат қилишамиз.

(Домла имом муаллим ва болаларни куб навозиш қилиб дуо қилар. Алар чиқарлар.)

Комилбой — Қани, тақсир! Энди мактабимизни ҳақида нима марҳамат қиласиз? Мактабимизни бирон айби ёки ношаръий иши йўқ эканми?

Домла имом — Жаноб бой! Ман бу имтиҳондан ниҳоятда хурсанд бўлдум ва ҳам бу мактабда илм, одоб, ҳусни ахлоқ, хулоса, фазилатдан бошқа ҳеч нуқсон тополмадим. Бизларнинг ақоидхону таҳзибхонлик вақтимизда урганадургон тажвиду ҳисоб илмларини бу ерда мактаб болаларига ўқитилур эканки, бу куб катта ишдур. Кошки 4—5 йил илгари бу мактабдан хабардор бўлса эдимки, қўлимдан келганча ривож ва тараққийсиға хизмат қилган булур эдим. Ҳай, афсуски, бизнинг ҳамшаҳри мусулмон биродарларимиз шундоқ маъдани илм ва адаб бўлган мактабдан хабарсиздурлар. Худо хоҳласа, каминангиз мундан кейин бу мактабнинг яхшилигини ҳар ерда уламо ва авомлар мажлисида баён қиламан. Бошлаб ўзумнинг қилган ваъдам буйинча икки нафар дуо-гўйзодангизни ушбу мактабга кетуруб қўяман. Ундан кейин жаноб элликбоши билан икковимиз маҳалла

аҳлини иттифоқга кетуруб, маҳалла мактабига бир нафар усули жаид муаллими қуямиз.

К о м и л б о й — Саломат булунг, тақсир! Кошки бошқа уламоларимиз ҳам жанобингиздек муҳаққиқ, ҳаққоний ва басиратлик булсалар эди. Ул вақтда барча мактабимизда усули жаид жорий булуб кетар эди.

Д о м л а и м о м — Жаноб бой, хотиржам булунг. Охир ҳақ ғалаба қилар. «Алҳақ яълу вало яъло алия», дерлар. Шояд бир кун уламои киромимиз ҳам бу мактабни уз кўзлари билан кўруб, яхшилигига қойил булурлар. Ул вақтда мунинг тараққийси учун ҳаракат қилмай қолмаслар, деб умид қиламан!

К о м и л б о й — Тақсир! Бизларни бойларимиз топган пулларини базм, кўбкори, туйларда исроф қиларлар. Агар ушал ерда исроф қилина турган пулни шундоқ урунли жойда сарф қилсалар, қанча болалари нодонликдан қутилиб, диндан ҳам илм ва адабдан хабардор буларлар эди!

Д о м л а и м о м — Ҳо, албатта! Шояд муҳтарам бойларимиз ҳам секин-секин кўзлари очилуб, инсофга кела бошлийлар. Бошлаб сизлар намуна бўлдингизки, бу жиҳатдан масъуд ва бахтиёрдурсиз! Дин ва илм йўлида шунча ғайрат ва фидокорлик қилиб, миллат болаларини тарбия қилганингиз учун миллат номидан сизга ташаккур қиламан! Илоҳи худованд карим сиздек маорифпарвар миллат ходимларининг имсолини зиёда қилгай!

К о м и л б о й — Ҳозирча дин ва миллатим учун тилга олурлик зўр хизмат қилган булмасам ҳам, лекин мундан сўнгра жоним борица бору будумни ушбу муқаддас йулда сарф қилмоқ ниятидаман!

Д о м л а и м о м — Баракалла ҳимматингизга! Илоҳи, умрингиз узун, давлатингиз фузун булгай.

(Бойдан рухсат олиб, фотиҳа уқуб, чиқиб кетарлар.)

Парда тушар

ҲОЖИ МУЪИН ШУКРУЛЛА

КЎКНОРИ

Бир пардалик кулгу

ТУРКИСТОНИЙЛАР МАИШАТИДАН

АШХОС:

Б о б о ш а р о ф — кукнориларнинг оқсоқоли, 50 яшар.

Ш о ҳ м у с о — кукнори ҳам чакидахур, 60 яшар.

У к т а м — чакидахур ҳам кукнори (кал), 30 яшар.

С а м о в а р ч и — фақат чакидахур, 40 яшар.

Қ ў з и — қозининг мулозими, 30 яшар.

С а р и м с о қ — қозининг мулозими, 35 яшар.

МУШАХХИС АФАНДИЛАР ДИҚҚАТИНА!

Кукнор, банг ва чакида истеъмолига гирифтор бўлган кишиларнинг ишлари: гийбат, шикоят, хурофот, афсонагуйлик ва беданабозликдан иборат булуб, турадургон урунлари қоронғу ва ифлос, киядурган кийимлари ниҳоятда кир ва йиртиқ, еядурган нарсалари: палав, ширинлик ва чойдур. Узлари қон озлик ва кучсизликлари сабабли кўзлари ботган, юзлари сарғайган, беллари букрайган, асабиюлмижоз ва қўрқоқ булуб, сўйлашганда уйлаб, мудраб бирта-бирта сўйлашурлар. Юрганда эса секин-секин қадам босуб юрарлар.

КУКНОРИХОНА МАНЗАРАСИ

Кукнорихона ичи тор ва қоронгу булб, биртагина кичкина эшиги бор, шифт ва деворлари қаро. Уртасида учоқ булб, онинг атрофида йиртиқ кигиз парчалари солинган, шифт ёки деворига бир дона бедана қафаси осилган. Эшик тарафида с а м о в а р ч и булб, олдида самовар ва 3—4 ямоқлик чойник-пиёла ва бир чилим турубдур. Учоқ енида Б о б о ш а р о ф билан Ш о х м у с о утурубдурлар.

Б о б о ш а р о ф боши солинган ва кузи юмолган ҳолда бир чуқургина табакда кукнор эзиб турар.

Ш о х м у с о (олдида бир чойник, унги қулида бир пиёла чой, чап қулида енг ичида бедана; мудрайдур; пиёладаги чойнинг бир ози тукулганда, сесканиб бошини кутариб, қолганини ичар; беданасига оғзидан туфрук бериб) — Ҳа, жонифор-эээ, жуда сувсаб қолган экансан!

Б о б о ш а р о ф (бошини кутариб, бурнини қоқиб) — Ҳа, беданангизга сув бердингизми? (Танини қашиб, яна кукнор эзар.)

Ш о х м у с о — Ҳа, жура! Беданамга оғзимдан сув бердим. Жонивор жуда сувсаган экан. Тилимни ҳам чуқийди-о. (Беданасининг оёғларини оғзига солиб, чиқарар.)

Б о б о ш а р о ф — Ҳа, бечора жониворни сувсадим демоққа тили йўқди-я! Бир фасл унутиб қарашмасангиз улуб қолади! Самоварчи! Бирта чилим келтуринг!

С а м о в а р ч и — Хуш! (Чилим кетурар. Чакиб йуталурлар.)

Б о б о ш а р о ф (самоварчига қараб) — Бир чойник чой қилиб келинг! Аччиггина бўлсун! (Мудрар.)

С а м о в а р ч и — Хуш! (Чой кетурган вақтда йўлда оёғи туқушуб йиқилар. Чойник синар. Булар: сесканиб кетарлар, кайфлари учар.)

Ш о х м у с о (қулидан пиёласи тушар) — Бутун юракимиз ёрилиб кетди-я! Ҳар нима, узингиз безарар йиқилдингизми?

С а м о в а р ч и (жойидан базур оёққа туруб) — Узим безарар йиқилдим-ку-я, лекин чойник синиб қолди-я! (Чойникнинг синик парчаларини териб олар.)

Б о б о ш а р о ф — Бечорага қўб зарар бўлубдур-ку? Ҳар нима, чойник қадоқга ярайдурми?

С а м о в а р ч и — Йўқ! Майда-майда бўлди. Қадоқга турмайди!

Б о б о ш а р о ф — Хайр, ҳеч боки йўқ! Ажали етган эканди-я! Худони марҳаматидан узингиз улмай қолдингизми? Шукр қилинг!

С а м о в а р ч и — Ҳа, худога шукр! Узим эсон қолдим. «Бой омон бўлса, дуфи топилур!».

Ш о х м у с о — Ҳа, баракалла! Одам деган ана шундай шермард булади! (Бедонасини қалпоқининг тагида қўюб нос чекар.)

Б о б о ш а р о ф (андан носкадуни тилаб олуб, нос чекар) — Биз ҳам илгари сиздек бедонага ишқибоз эдук!

Ш о х м у с о — Ҳа! Сунгра нимага беданабозликни ташладингиз?

Б о б о ш а р о ф (носини туфлаб) — Шу бир кун жонивор бедонамизни қулимизда ушлаб туруб бир вақт хаёл кукнор билан қўюб юборибмиз-ку! (Чой ичар.)

Ш о х м у с о (бошини кутариб) — Уҳ! Сунгра нима бўлди? (Қалпоқ тагидан бедонасини олар.)

Б о б о ш а р о ф — Нима буладур, дейсиз! Сабил қолгур пишак пойлаб турган экан, иргиб олиб қочди-я!

Ш о х м у с о — Уҳ! Ту-ту-ту! Охир дарров пишакни ушлаб, оғзидан бедонани тортиб олмадингизми?

Б о б о ш а р о ф — Эй, жура! Пишак ушламоқ осонми? Уни кучукдан бошқа нарсга ушлолмайдур! Ушлаган билан уни оғзидан бедонани тириклай олиб булур эканми?

Ш о х м у с о — Воқсан, рост дейсиз! Пишак шерни боласи-дия! «Пишак шерни тумшукидан тушган», дерлар-ку! (Танини қашиб, елкасидан битта бит топиб, учоққа ташлар.) У, сабилайй. Тапончадек «қарс» қиладур-о! (Чой ичар.)

Б о б о ш а р о ф — Зоғновидни ўзи умри буйинча ширин қонимизни ичиб, суқумдек булб қолган-дия!.. Ана ушандан бери, жура, биз беданабозликни баҳридан кечилган! (Кукнори эза-эза мудрар.)

Ш о х м у с о (бурнини енг билан артуб) — Ушал бедонангиз қайси жинсдан эди?

Б о б о ш а р о ф — Ўзи қирдан чиқган жуда зўр эди. 3 бор гаров қўюб, жуда зўровор овозалик бедоналар билан уруштуруб, гаровни ютган эдук. (Ёқасидан бит топиб, икки тирноқини орасига қўюб улдулар.)

Ш о х м у с о — Оббо! Шундай яхши бедонадан ажралиб қолубсиз!

Б о б о ш а р о ф — Ҳа, жура! Бедонадан толейимиз йўқ экан-дия! Булмаса, қулида шундай яхши бедонаси бор одам аллақачон бой булб қолар эди!

(Шу чоқда Шохмусонинг тўр ичидаги бедонаси «чах-чух!» «чах-чух!» деб.)

Ш о х м у с о (бошини кутариб шодланиб) — Ху, жонингдан-а! Ху, жонингдан-а!

Б о б о ш а р о ф Бечора Самандарбой шу йил турт таноб ерида кукнор экибдур! Сиз ҳам эшитдингизми?

Ш о х м у с о — Йуқ! Ҳозир сиздан эшитдим, э падар раҳмат! Илоҳи бири минг булсун-дия!

Б о б о ш а р о ф — Самандарбойни узини ҳам куб яхши киши, дерлар. Доим фақир ва камбағалларга хайр ва саховат қилиб турар экан!

Ш о х м у с о — Ҳа, шундай яхши одамларнинг шарофати билан дунё обод булуб турубдур-дия! Булма-са аллақачон дунё хароб булуб кетар эди-ку!

(Шул вақтда У к т а м салом бериб кирар.)

Б о б о ш а р о ф — Ҳа, Уктамбой, бугун кеч қолдингиз?

У к т а м — Ҳа! Кеч қолганимизни сабаби бор! Букун ишни жуда катта қилиб юбордук! Аввал бедана-бозларга боруб, бирта бедона сотиб олдук. Ундан кейин бир носфуруш чиройликтина боладан 3 пулга нос олиб, туб-тўғри шу ерга келдук-дия! (Нос чекар.)

Б о б о ш а р о ф — Ухуу. Воқсан, ишингиз катта экан. Булмаса носфуруш болага ҳам хушдор булуб келдим, десангиз-чи?

У к т а м — Хушдор булуб эдум-куя! Лекин бир абразорний одам билан «ғужурри» қилиб урусча суйлашганини куруб яна ихлосим қайтди!

Ш о х м у с о (яқасини ушлаб) — Тавба! Шулар бир қатра жони билан урусчани қандоқ урганадур-о! Урус-лар ёнги келган вақтларда шахримизда фақат биргина мусулмон урусларга тилмочлик қилар эди! Энди бу замонда ҳама одам урусчадон булуб қолибдур! Бобо! Булар урусчани қаердан урганганлар экан-о?

Б о б о ш а р о ф — Эҳ-э-э! Сизни хабарингиз йуқ! Замона бузулуб кетди-ку! Неча йилдан бери мусулмон болалар урусни ишкул, гимназа-симноза деган катта мактабларига бориб, укуб келаёбдурлар. Ҳали ушал мактаблар мусулмонлар билан лиққа туладириллар!

Ш о х м у с о (яқасини ушлаб) — Тавба! Наузанбилда миназ золим! Буларни уламоларимиз манъ қилмайлар-ми? Қадимги муллалар: «Ҳар ким урусча гапурса, улар вақтида имонини шайтон олади», деб гапурардилар.

Б о б о ш а р о ф — Эҳ-э-э! Эндиги муллаларнинг уз-лари ҳам угулларини одам булсун деб урус мактабига қуярлар. Ҳозирда куб мулла, хужа, сайид, ҳатто муфти ва қози ва аъламларни ҳам угуллари урусча уқуйтурган булган!

У к т а м — Гурларига Мункар-Накир кирганда, савол ва жавобини узлари берарлар-дия! Бизларга нима!... (Самоварчига қараб.) Бирта чой қилиб келинг! Ачигитина булсун! (Бедонасини қултуғидан чигарар.)

Ш о х м у с о — Шундай-куя! Замонанинг бузулганини айтамыз-дия! Замона охир булуб қиёмат яқинлашганда, бошлаб уламодан футур кетар экан.

Б о б о ш а р о ф — Ҳар нима булса, бизлар авом, бу масъалани уламолар биларлар. Ўтган машойихлар: «Мулланинг айтганини қил! Қилганини қилма!» деганлар-ку!..

У к т а м — Ундоқ булса, муллалар: намоз ўқурлар, руза тутарлар, бизлар бу ишларни қилмай юрсак, тузук экан-дия!..

Б о б о ш а р о ф — Оббо! Суздан суз чиқариб, жуда яхши ишни эсимизга солдингиз-дия, Уктамбой! «Боши кал булган киши чўгул, игвогар булади», дерлар. Воқсан, шу гап тўғри экан.

(Кулушарлар.)

У к т а м — Ҳазил ва мазоқингизни кўюнг, бобо! Ярим тангалик дору беринг! (Пул берар.)

(Бобошароф қутигасидан дору олиб берар, Шоҳмусо билан самоварчи ҳам дору сотиб оларлар. Ҳаммалари дорунини ютушуб, устидан чой ичишуб, кайфланишуб утурарлар.)

Ш о х м у с о — Бирон адолатлик қози булса эди, шу сабил рамазон ойини келаси йилга қолдурса эди!

Б о б о ш а р о ф — Хайр, бирон фатво топиб, рамазон ойини келаси йилга қолдурди ҳам дейлук! Иккинчи йилда қандоқ руза тутамиз?

Ш о х м у с о (кулуб) — Содда экансиз! Келаси йилгача ким бору ким йуқ! Бизлар ҳозирги рамазоннинг иложини топиб турайлук!

У к т а м — Келаси йилгача улмай қолсак, яна бирон хийлаи шаръий топамиз! Уни гамини еманглар!

(Ҳаммалари нос чекарлар.)

Б о б о ш а р о ф — Мани ҳаёлимча, қози-позининг адолатидан умид қилмай, қоронгу уйда қоринни тўйга-зиб, сўнгра лабга кесак суртуб, кучада «Ман руза», деб юрмақдан бошқа хийла ва илож йуқ! Шундай эмасми?

(Бобонинг ақлига олар таҳсин ва офарин дерлар.)

Б о б о ш а р о ф (танини қашиб, битта бургани тутуб, Уктамга курсатар) — Болам, бу нима? Мани кўзум утмади!

У к т а м — Ув, савил, бурга экан, қочиб кетди. (Кетидан қувар.) Гирмонни сарбозидек дикиллаб қаерга қочасан? (Оёғи билан тепуб улдулар.)

Ш о ҳ м у с о — Бурга, битни бизлар куб улдурамиз, шу жониворларни улдурмоқ шариат юзасидан қандок булса, бобо?

Б о б о ш а р о ф — Одамзодга зарар етказадурган мундай жониворларни улдурмоқ савоб экан!

Ш о ҳ м у с о — Ҳа, шунақа! Ундай эса, Уктамбой ука! Мани қўйлак-иштонимни оловга қоқиб бериб, савобга дохил бул, болам! Жуда битланибман! (Танини қашир.)

У к т а м — Хайр! Нашъани қилиб булайлук, сўнгра!.. (Бедонасининг қанотини тағига сув пуфлаб, оёқларини ялаб, бошини оғзига яқин келтируб, баланд товуш ила «қувв» дер.)

Б о б о ш а р о ф (Уктамга қараб) — Ушал 50 сўмлик бедонангизни одамлар куб мақтийлар, узи қандок қичқиради?

У к т а м — «Бовоғ, донголонг, донголонг!» деб қичқиради. Узи мулладан чиқган-дия, зоти асил! (Шул вақтда самоварнинг карнайи ерга «жаранг» қилиб тушуб кетар. Ҳаммалари сесканиб кўрқарлар.)

Б о б о ш а р о ф (самоварчига) — Ҳе, садқаи одам бўлинг! Бохабар бўлунг-дия! Юз йиллик кайфимизни учурдингиз-о! (Самоварчи: афв истар.)

У к т а м — Узоқбой пудратчи бор-ку! Ушани ҳар пудратидан минг сўм фойда қиладур, дерлар-о!

Б о б о ш а р о ф — Ув-в, егани гижжа мой, десангиз-чи!

Ш о ҳ м у с о (кулуб) — Егани заҳар денг, заҳар!

Б о б о ш а р о ф — Нимага егани заҳар экан?

Ш о ҳ м у с о — У одам пулни осонлик билан топмайди! Кучукдек куча-бакуча юрур, қанча урусларга «гусподин, идрасти, пожалиска, испасипа», деб хушомадлар қилиб, пул топар экану, егон оши баданига заҳар булмайдимиз?

Б о б о ш а р о ф — Дарвоқе, рост дейсиз! Бизлардаги хузур ва роҳат, кайфу нашъа аларда ҳам йуқ!

У к т а м — Бобо! Нимага ҳамма одамлар бой булуб кетабдурлар?!

Б о б о ш а р о ф — Мусулмонларни бой қилган урусни бонкаси булди-дия! Булмаса, мусулмонларга пул қайси гурда эди! Мусулмонобод вақтида минг тангаси бор одамни катта бой, дер эканлар. Эндиги замонда: 10 минг сўмлик одамни ҳам бой демийлар!

Ш о ҳ м у с о — Жура! Уйлаб турсангиз, шу ҳамма хайру барака ушал қадимги бойларда экан! Ҳозирги бойларда хайру барака йуқ!

Б о б о ш а р о ф — Дуруст-дия! Қадимги бойлар ҳар йил молларидан бева ва бечораларга закот берар эканлар! Эндики бойларни курсангиз, закот бермоқлари нари турсун, агар «ҳай-ҳай» демасангиз, узлари закот олмоқдан ҳам уялмийлар! Энди буларга хайр ва барака қайси гурдан келсун!

У к т а м — Кубам ундок эмас-о! Ҳозирги бойлардан ҳам закот берадургони бор, деб эшитамиз-ку!

Б о б о ш а р о ф — Хайр, мингтадан биртаси закот беради ҳам дедук, шулар қачон ҳалол закот берарлар? Хув-в ушал харидор олмайдурган 3 мирилик молларни 3 танга ҳисоблаб, закотхўрларга берарлар-дия! Энди шул ҳийла ҳам закот булдимиз?

Ш о ҳ м у с о — Ҳа, бу охир замон бойларининг ҳаммаси ҳийлакор булуб қолган!

У к т а м — Бобо! Бизлар ҳам иттифоқ қилишуб, урусни бонкасига битта катта арза ёздуруб берсак, пул қарз берадимиз?

Б о б о ш а р о ф — Беради. Аммо косиб кишига беради, башартики, мусулмон чилонларимиз раъй қилсалар-дия!.. Худога шукр! Бизлар ҳам кўпчилик, мана, ҳозир шаҳримизда 37 кукнорхона бор. Шу кукнорхоналарнинг ҳар бирида лоақал 50 тадан кукнори бордур!

У к т а м — Ундай эса бош булуб бир ғайрат қилинг, бобо! Бизлар ҳам бонкадан пул олиб, бой булуб қолайлук: «Касбимиз» беданабозлик», деймиз-дия!

Б о б о ш а р о ф — Ҳар бедона бошидан неча пул фойда қиласизлар, деб сўраса, нима деб жавоб берамиз?

У к т а м — Э, муни жавоби осон! Айтамик: битта сур бедонани бир мири, ярим тангага олиб, 1 ой — 2 ой кутарамиз. Агар худо бериб, толеимиз мадад қилса, 1—2 мартаба уруштуруб юз тангадан минг тангагача сотамиз. Агар мабодо яхши урушқоқ булуб чиқмаса, турга солиб, бир йил боқамиз, ана сўнгра...

Ш о ҳ м у с о (сузини кесиб) — Э, ука, куб вақиллама! Жура, миямни единг-ку! Шу гапларингни ҳаммаси тугри. Воксан, агар шу мазмунда урусга арза берсак! Урус ҳам жон деб пул берадур-куя, лекин яна уз мусулмон чилонларимиз ишни бузуб қўярлар-дия!

Б о б о ш а р о ф — Нима деб ишни бузар эканлар?

Ш о ҳ м у с о — Енги ўзингиз айтдингизки, то чилонлар раъй қилмаса, бонка пул бермайдур. Ана шундайки булса, урус пул берган вақтда чилонларимиздан: «Шоҳмусо ёки Бобошароф қандай одам?» деб

сураса, албатта, чилонларимиз: эй-й, булар кукнори, қиморбоз, угри, бесобруй, деб ишни белини синдирурлар-дия!

У к т а м (бошини қашиб) — Э, ундоқ булса, қуюнглар, бой бўлмоқни баҳридан ҳам кечдук! Яна шу камбағаллигимиз яхши-э!

Б о б о ш а р о ф — Бонка пулини хосияти ҳам йук! Мана, кўрмайсизми: бонка пулидан бой булганларнинг кубиси бирта-бирта синиб, яна «Аҳмад порина» бўлуб қолабдур!

Ш о ҳ м у с о — Ҳа, баракалла! Бехуда ҳаёллар билан овора бўлуб, оби наъшамиздан қолдук-о! Ҳе, бойлуги курсун!

У к т а м — Бобо! Тезроқ кукнори беринг, ичиб кайф қилайлук-э!

Б о б о ш а р о ф — Кукнор тайёр, фақат софкориси қолди. (*Бурнини рўмолчасига қоқиб, яна ушал рўмолча билан кукнори софлар.*) Мана! Оби ҳаёт ҳам тайёр булди, бошлаб ўзум ичай!

(*Ичар вақтида: Эшон қозининг С а р и м с о қ ва Қ у з и деган мулозимлари босиб кирарлар. Бобонинг қулидаги пиёласи табақ устига тушуб синар. Ҳаммалари кўрқушуб нима қилмоқларини билмайлар. Уктамнинг қулидан бедонани чигар.*)

С а р и м с о қ — Ушла бу рузахур кукнориларни, қозихонага олиб борамиз!

(*Бобошароф қанча ялинуб тавба қилар, ҳатто пул бермоқчи булур, қабул қилинмас.*)

Ш о ҳ м у с о (соқолини курсатуб) — Шу мўйсафедимни ҳурмат қилиб шу дафъа гуноҳимдан утунг! (*Қанча дуо қилиб ялинар.*)

(*Уктам бедонасини ушламоқчи булур. Кузи кўрмай, бошига бир шапалоқ урар. Бошидан қалпоқи тушуб, шарманда бўлур. Икки қули билан бошини ёпар.*)

Охир қози мулозимлари кукнориларнинг қулларини орқаларига боғлаб, бобонинг буйнига кукнор қосани, Уктамнинг буйнига чилимни, самоварчининг буйнига самоварни, Шохмусонинг буйнига самовар карнайини тақиб, кукнорихонадан бирга олиб чигарлар.)

П а р д а тушар

ҲОЖИ МУЪИН ШУКРУЛЛА

МАЗЛУМА ХОТИН

4 пардалик драма

КИШИЛАР:

1. У з о қ б о й — 2-хотун оладургон семиз ва бойнамо қассоб; ёши 40 ларда.
2. Т а н с у қ о й — онинг биринчи хотуни, юмшоқ табиатлик; ёши 30 да.
3. Б а ҳ о и д д и н қ у л — онинг угли, бошида кокили бор; ёши 14 да.
4. Р у с т а м — Тансиқойнинг акаси, буйдоқ; олуфта; ёши 32 да.
5. К а р о м а т о й — Тансуқойнинг онаси; ёши 60 да.
6. Э л м у р о д — Тансуқойнинг отаси; оппоқ кийумлик мўйсафид ва нуроний (улган); ёши 70 да.
7. Э ш о н б о б о — Узоқбойнинг ҳамсоя ва қалин ошнаси; 7 мартаба ҳаж қилиб, эшонга қул берган; мулла кийумлик, нодон киши; ёши 60 да.
8. С у я р о й — Тансиқойга кундош буладургон қиз; ёши 18 да.
9. М у а л л и м — янги фикрлик ва тугри сузлик, усули жаидчи; ёши 30 да.

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона манзараси

У з о қ б о й (елгиз узи чой ичиб утурар; 1—2 дақиқадан кейин углини чақирар) — Баҳриддинкул! Ҳо-о Баҳриддинкул!

(Саҳна орқасидан «Лаббек» товуши келур.)

Б а ҳ о и д д и н қ у л (боши рӯмолча билан боғланган ҳолда секингина кирар) — Ассалом алайкум! Ҳа, нима дейсиз, дада?

У з о қ б о й — Ҳа, уғлум, яхшимисан? Букун нерса-перса едингми?

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳа! Онам шу бутун бир коса аччигина шулла пишуруб бердилар, шуни ичиб терладим, худога шукур, бир оз енгил булдум. Букун иситма тутган йуқ.

У з о қ б о й — Ҳа энди қарийб соғайибсан, уғлум, мана ранг-руйинг ҳам кириб қолибдур. Уғлум! Бориб, эшон хожи бобонгни олиб кел, сени бир-икки оғиз куф ва суф қилиб қўйсунлар. У киши билан бошқа маслаҳатимиз ҳам бор.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳуш! (Чиқиб кетар.)

У з о қ б о й (чой ича-ича) — Қараб турсам, ҳам буйинча-жураларимнинг кубиси 2 та - 3 та, баъзилари 4 тагача хотун олуб, кайф суруб юрубдурлар. Буларнинг ҳар қайсилари билан ҳамсуҳбат бўлганимда, янги олган хотунларини шундай мақтайларки, одамнинг ҳаваси кетуб, оғзидан суйи оқадур. Энди мен ҳам то бир 14 яшар қиз олуб кайф қилмасам, бўлмайдур. Бу хотунум булса 3—4 та туғуб, ёши ҳам 30 ларга етиб қолди. Энди бу минан тирикчиликни мазаси йуқ.

(Шул чоғда Эшон бобо қўлидаги узун тасбеҳни ағдара-ағдара салом бериб кирар. Узоқбой билан мулоқот қилиб, тўрга ултуруб, дуо қилар.)

У з о қ б о й — Ҳуш келибсиз! Бу вақтлар камнамо, ҳеч қурунмайсиз, Эшон бобо?

Э ш о н б о б о — Саломат бўлунг! Ҳа, болам, бир тарки дунё қилган, худоғуй одам-дия, бошқа касб ва коримиз йуқ, худо буюрган беш вақт намозни уқуб, ундан сунгра пиримиз буюрган зикр ва авродлар билан машғул бўлуб, уйда ётамиз. (Соқолини курсатуб.)

Узимиз ҳам қариб, оғғимиз гурга етган, уғлум. У еқ-бу еққа юрмоққа ҳафсаламиз йуқ.

У з о қ б о й — Худо сақласун, ундай деманг, ҳали сиз миҳдак, яна юз йил умр қурасиз.

Э ш о н б о б о (кулуб) — Яна ун йил умр курсак ҳам, биз рози. Кузимизда нур, белимизда куч ва қувват қолмади. Энди бизларнинг шартимиз кетуб, фартимиз қолган. Энди худодан тилагимиз имон, болам, имон!

У з о қ б о й — Ҳа... Албатта, ҳамма бандаи муъминнинг худодан тилаги имон-дия. (Уғлини чақирар.) Баҳриддинкул!

(Нареддан «Лаббак» товуши эшитилур.)

Э ш о н б о б о — Уғлунгизни тоби йуқми? Бечора болани ранги учган, боши боғланган эди. (Лаббини қимирлатиб турар.)

У з о қ б о й — Ҳа, қулбаччангизни 3—4 кундан бери иситма тутадир.

Б а ҳ о и д д и н қ у л (кирар) — Нима дейсиз, дада?

У з о қ б о й — Лаъли, дастурхон кетур. (Чойникни узатуб.) Ма, чой дамлаб кел, уғлум!

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳуш! (Чойникни олуб чиқиб кетар.)

У з о қ б о й — Ҳа!.. Эшон бобо! Шаҳарда нима гаплар бор?

Э ш о н б о б о — Шукур, хотиржамлик! Ҳа!.. Айтгандек, Розикбой 3-хотунини талоқ қилиб юборибдур. Билмадуки, айб узидами ёки хотинидами?

У з о қ б о й — Э-э, у Розикбой чилангарми?.. Ҳа, онинг узи унча яхши одам эмас. Ичи қора, муғомбирга ухшайдур.

Э ш о н б о б о — Калон гуноҳкор-дия, ман ҳам шундай деб эшитаман. Узи шаробхур экан-дия. Жу-вонбозлик, фоҳишабозлик одати ҳам бор экан, ҳатто уз маҳалласидаги масжидда жамоат намозига ҳам чиқмас экан, (ёқасини ушлаб) тавба, наузинбиллаҳ мин аззолим. (Науз билла мин золик.) Шундай кишиларнинг касофатидан кундан-кун дунё хароб бўлиб кетибдур-дия, болам.

У з о қ б о й — Ҳа, албатта, шундай.

(Угли буюрилган нарсаларни кетурар.)

У з о қ б о й (уғлига) — Эшон бобонгни ёнларига утур, 2—3 маротаба даму нафас солиб қўйсунлар. (Бола утурар.) Бу киши 7 мартаба ҳаж қилиб, пирга қул берган, жуда табаррук одам. Нафаслари таъсирлик. (Дастурхон солмоққа машғул бўлуб турар.)

Э ш о н б о б о — Хайр, берироқ утур, болам, нафасим бутун тексун. (*Пичирлаб 3—4 мартаба куф ва суф қилуб, сунгра узун дуо қилур.*) Ана энди, худо хоҳласа, яхши булуб кетасан, болам!

У з о қ б о й (*киссадан пул олуб, уғлига узатар*) — Ма, муни Эшон бобонгга бер! (*Уғли пулни олиб, эшонга берар.*)

Э ш о н б о б о (*табассум қилиб*) — Э, назрини ҳам берасизми, хайр, хайр. Шаҳдингиз қайтмасун. (*Олиб, киссасига солур.*)

У з о қ б о й — Ҳа, эшон бобоси, куруқ булмасун. Хосияти йуқ деб озроқ бердим. Яна эшон пирингиздан мунга бирта куз тумори ҳам кетуриб берамиз. Онаси тайин қилиб юруб эди.

Э ш о н б о б о — Хуб-хуб. Ҳазрат эшонимиздан мунинг ҳақида дуо ҳам олурмиз. (*Сўздан бушаган замон доим лабини қимирлатар.*)

У з о қ б о й (*уғлига*) — Тур, энди уйга бориб ет, уғлум.

(*Уғли секингина туриб, чиқиб кетар.*)

Э ш о н б о б о — Набирамиз мактабда уқийдурми?

У з о қ б о й — Ҳа, илгари эски мактабда уқуб юрар эди, бу вақтлар янги чиқгон усули жадид мактабда уқийдур. Опаси элтиб қуйгон! (*Дастурхон тарафига ишора қилуб.*) Марҳамат қилинг!

Э ш о н б о б о (*қулин куксига қуюб*) — Марҳамат! Узингиз баҳузур еяберинг. Ман ният қилиб руза тутгон эдим. Ҳазрат эшон пиримиз «Ражаб ойида руза тутмоқ савоб», деб ҳамма муридларини руза тутмоқга буюрган эдилар. Амри пир вожиб, деб биз ҳам қуб қатори рузага киргон эдук.

У з о қ б о й — Э, ундай булса, биз беҳуда нон ва чой буюрган эканмиз. (*Дастурхонни йига-йига.*) Рузадор кишининг қошида нарса емоқ яхши эмас, дерлар.

Э ш о н б о б о — Узоқбой, болам. Икки кунлик дунё утиб кетаётубдур. Сиз бир гайрат қилуб шул вақтда ҳазрат эшонга қул бера қолинг, бизнинг пиримиз қип-қизил авлиё, бутун қутби ғанимат киши. Ана шундай азизларнинг дуосини вақтлироқ олиб қўйсангиз, сунгра икки дунёда ҳам дард курмайсиз. Пиримизнинг кароматлари машриқдан мағрибгача ҳаммага маълум булуб қолган. Шундай қилинг, болам!

У з о қ б о й (*табассум қилиб*) — Насиҳатингиз

тугри-куя, лекин ҳали бизлар ёш, дунёнинг ёлгон-яшиғи билан овора. Бу вақтда эшонга инобат қилгон билан икки бошдан буйруқларини урнига туrolмаймиз. Хайр, соқолимизга оқлук тушсун, сунгра инобат қиламиз-дия. Ҳали бизлар қасрга етубмиз, эшон бобо!

Э ш о н б о б о — Сизни бу сўзингиз ҳам тузук-ку, болам, лекин ёшлиқда тавба қилмоқни ҳосияти бошқа-дия. Қарилиқда икки бошдан ҳаммаям тавба қиладур. Пайғамбаримиз айтибдурларки, «Дар жавоний тавба кардан нашъаи пайғамбарий аст — варна дар пирийки, ҳар габре мусулмон мешавад». Ана, онгладингизми? Ёшлиқда тавба қилмоқнинг даражаси қанча экан.

У з о қ б о й — Ҳа, онгладим. (*Бошини силкиб.*) Албатта, рост, рост... Хайр, ундай булса, сиз оталик қилиб аввал бир яхши қиз топиб, бизни уйлантиринг. Дунёнинг айшу ишратидан бир ҳафсаламиз пир булсун. Сунгра молимиздан закот бериб, ҳалол пул билан Мақатуллога борайлук. Қаро юзимизни ҳажарулсудга суртуб, гуноҳдан пок булуб қолайлук. Ундан кейин ҳазрат эшонга қул беруб, қолган умримизни сиздек худогуйлик билан утқарайлук.

Э ш о н б о б о — Ҳай, ҳай, қуб яхши буладур. Худо тавфиқингизни зиёда қилсун. Хуб, ана, биз совчилик хизматини қиламиз. Бу жиҳатдан асло парво қилманг. Узингизга муносиб қиз топамиз.

У з о қ б о й — Биз ҳам сизнинг хизматингизга ҳозирмиз. Худо хоҳласа, сизни ҳам шул ваъждан хурсанд қиламиз.

Э ш о н б о б о — Худога шукур, сизни давлатингиз бор. Сиз 4 тагача хотун олсангиз ҳам, кучингиз етадур. Қуб хотун олмоқнинг хосияти жудо қуб, болам. Бир хосияти шулки, кишининг насл ва уругига барақа ҳосил буладур. 2-хосияти шулки, калимағуй уммати Муҳаммад қўпаядур. Булардан ҳам бошқа хосияти жуда қуп. Агар сиз, масалан, 4 та хотун олсангиз, ҳар қайси хотинингиз лоақал 4 та, 5 та туққанда ҳам, бир кун қарасангиз, эй-ҳе, бола-чақангиз бир гала булуб қолубдур.

У з о қ б о й (*шодланиб*) — Ҳо, шундай, шундай, эшон бобо! Баъзи одамлар 5 та хотун оларлар. Бу ҳам шариятда тузук экан-дия?

Э ш о н б о б о — Ҳо, тузук. 4-хотунини суфи қилиб қуйган киши 5-хотун олса мумкун. Тиловбой ҳажга борганида 5-хотун олган эди. Ҳали ҳазрат эшо-

нимизни ҳам 5 та хотунлари бор. Эшон қозимизни ҳам 5 та хотунлари бор, дерлар... (*Бир оз уйлаб.*) Ҳа!.. Куб хотун олмоқнинг яна бир яхшилиги шулки, киши асло муҳтожликка қолмайдур. Чунки хотун тоифасининг ҳар қандай ярамаси ҳам 1—2 ҳунарни биладургон буладур. Чунончи, дуппи тикиш, иштонбоғ тўқиш ва шунга ухшаган ҳунарлар. Эри камбағалроқ бўлган хотунлар ана шундай ҳунарлар орқасидан ўзларини ҳам, эрларини ҳам боқаверарлар. (*Ифтихор ила.*) Ҳали бизни кичик хотунимиз ҳафтада биртаиккита тун тикиб, узи бозорга элтиб сотуб келадур. Шунини фойдасидан ўзини бола-чақалари билан баҳузув боқиб юрадур. (*Табассум қилиб.*) Бечора падар раҳмат баъзи вақт: «Манг, муни нос пули қилинг!» деб бизга ҳам 3—4 пул бериб қўядур. Аммо катта хотинимизнинг ҳунари йўқ. У билан бизни катта ўғлимиз боқадур. (*Нос чекар. Узоқбой ҳам ондан бир отим нос тилаб олиб чекар.*)

У з о қ б о й — Бизга хотуннинг ҳунари керак эмас. Бизга хусни бўлса кифоя.

Э ш о н б о б о — Агар хотуннинг ҳам хусни бўлса ва ҳам ҳунари бўлса, ул вақтда «нур устига аъло нур» булар-дия, болам. (*Саҳван нос чекканлиги эсига тушар.*) Э, сабил туф, туф! Руза тутганлигимиз эсимизда йўқ. Билмасдан нос чекиб қўйибмиз-ку, болам. Сиз ҳам манга билдирмабсиз!

У з о қ б о й — Эво-о-ой! Мани ҳам эсимда йўқ, эшон бобо! Бўлмаса билдурар эдим-қуя. (*Носини туфлар.*)

Э ш о н б о б о (*яна туфлаб*) — Бир пиёла сув беринг, оғзимни чайқай... ҳеч воқеа йўқ, бу минан руза синмайдур, муни зиёфатулла, дерлар. Зиёфатулла, худонинг тасаддуқи булай, букун мани носдан зиёфат қилди.

У з о қ б о й — Сув йўқ экан-ку! Эшон бобо, мана шу чой билан оғзингизни чайқай қолинг! (*Бир пиёла чой берар.*)

Э ш о н б о б о — Иссиг эмасми, хайр, майли беринг. (*Оғзини чайқаганда оғзи қуяр.*)

У з о қ б о й — Хайр, ундай бўлса, эшон бобо, тезроқ ҳаракат қилиб бизни уйлантиринг, кимни яхши қизи бўлса, хабарингиз борми?

Э ш о н б о б о — Камбағалнинг қизини оласизми? Бойнинг қизини оласизми? Сизга қайсиси маъқул?

У з о қ б о й — Камбағалнинг қизини олмайман. Э, камбағалнинг юзи курсун. Камбағал қизи ўғурлик қилиб уйнинг баракасини учурадур. Бизга бой қизини топинг. Бойнинг қизидан киши зарар топмайдур. Агар отаси ўлуб қолса, қанча мероси тегадур.

Э ш о н б о б о — Албатта, сизнинг бу сўзингиз тўғри-ку, лекин камбағал қизини оламан, десангиз, мунинг тўйи кичикроқ буладур-дия. Ана, биз шу ерини уйлаб, камбағал қизини илгари сурдук.

У з о қ б о й — Бизга қайнота буладурган киши узимиздек обруйлик, бой, зеб одам бўлсун, деймиз-дия, эшон бобо! Биз ўғлимизнинг хатна тўйидан янги чиққан бўлсак ҳамки, ҳали бир неча минг сўм харожатга қучимиз етадур. Хайр, мабодо, ишимиз тескари кетадигандек бўлуб қолса, дарров катта боғимизнинг бир четидан 2—3 танобини сотиб юборамиз-дия. Худога шукр, ҳозир ун таноб боғимиз бор, эшон бобо! Пулатбой эшакжаллобнинг қизи борми?

Э ш о н б о б о — Ҳа, уни дейсизми, қизи бор. Лекин, болам, узи жуда паст одам. Унинг қизи сизга муносиб эмас. Кабутар бо кабутар, ғоз бо ғоз, тенг тенги билан, тезак қопи билан, тўғрисини айтсам. Пулатбой сизнинг қавшингизга патак ҳам бўлолмайдур. Ўзингиз чуқур уйланг! У беш сўмга арзимайдурган даванг эшакларни топиб, думини такига қаранфул қўйуб, ун сўмга сотадурган қаллоб одам-дия! (*Қулушарлар.*) Мундай шурапушт беобрў киши ўз қизини бир коса сув билан никоҳлаб бераман, деганида ҳам, сизнинг қабул қилмоғингиз тузук эмас. Шундай эмасми, болам?

У з о қ б о й — Ҳа, шундай, албатта... Хидирбойнинг қизини олайлуқми, мунга нима дейсиз?

Э ш о н б о б о — Хидирбойни давлатини тузуккина бўлса ҳамки, узини уругини паст, дерлар. Отаси гулом ёки онаси чўри экан. Муниг қизини ҳам сизга лойиқ кўрмайман. (*Бир оз уйлаб.*) Ҳа, ана бировнинг қизини топдим... Оти алланима эди, ҳа-а, сабил, эсимга келмай турубдур. (*Уйлар.*)

У з о қ б о й (*сабрсизлик қилиб*) — Қани, қани, оти нима? Узи нима иш қилар экан? Узи бойгинами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, ҳа. Уртоқбой қўйжаллоб-дия. Ана бу киши узингиздек обруйлик, қўй бозорида учта эътиборлик одам бўлса, биртаси шул киши. Бирравдан қарзи йўқ, қўрзи йўқ, узига тинч, думоғи чоғ, аслу насаби ҳам унча номаълум, паст эмас. Ана ул

қўйжаллоб, сиз қассоб, касбларингиз ҳам бир-бирларингизга мувофиқгина. Агар бу кишининг қизини худо сизга тақдир ва насиб қилган бўлса, олсангиз, сўнгра сизга қўй ҳам деҳқончилик бўлуб қоладур-дия. (*Кулшарлар.*)

У з о қ б о й — Албатта, бизга қайнота бўлгандан кейин қизининг хоотири учун қўйларни текин бермаса ҳамки, арзонроқ қилиб берар-ку. Уртоқбойнинг ускунаси куб бўлсами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, болам, бирта қатта ҳовлиси бор, иккита боғи бор, далада бир неча ботмон ери бор экан. 3—4 дукони ҳам бор, дерлар.

У з о қ б о й — Э, яхши экан, бўлуб қолдук энди. Шошмангки, эшон бобо. Қизининг афти қандай бўлса? Ҳеч кимдан эшитганингиз борми? Қизнинг узи созгина, чиройлигина бўлсами?

Э ш о н б о б о — Ҳа, қизини паризоддек жуда чиройлик, дерлар. Қайси кун қатта хотинимиз ҳаммомда қўрган экан. Келиб куб мақтади. Қизнинг юзи 14 кунлик ойдек. Буйи шамшоддек, қошлари камондек, лаблари лаъли Бадахшондек, кузлари қоп-қора олучадек, оғзи гунчадек, бақбағаси осилиб турган олмадек, тани оппоқ сутдек, сочи узунликдан қарийб ерга тегар экан. Хулосаи каломки, Лайлидек бошдан-оёғигача ҳусн экан-дия.

У з о қ б о й (*ниҳоятда ҳаваси кетганидан оғзининг суйини қилт-қилт ютуб*) — Э, бўлди, бўлди, энди тамом. Кўнглимиз «жиз» этиб кетди. Шу қиз бизга жуда мувофиқ экан. Энди шуни бизга дарров олиб берасиз. Мабодо отаси бошқа кишига бериб қўймасун.

Э ш о н б о б о — Хуб, хуб, совчилиги бизнинг буйнимизда.

У з о қ б о й — Шошмангки, эшон бобо, Уртоқбой шу қизини бизга берармукин? Лекин агар мабодо бермай қолса, қизининг ишқида ўтиб кетамиз-дия!

Э ш о н б о б о — Агар ман совчи бўлиб борсам, иложи йўқки, қизини сизга берадур. Чунки Уртоқбойни манга шунча ихлоси баландки, агар «ўл!» десам, уладур, «тирил!» десам, тириладур.

У з о қ б о й (*шодланиб*) — Э, бўлмаса иш битди. Янги хотиндан толеимиз бор экан. Худо хоҳласа, келаси паншанба куни домла имом ва элликбоши билан биргалашиб совчиликка борасизлар... Ман бу оқшом аларни зиёфатга чақираман. Сиз ҳам шом вақтида келинг. Тўйнинг олиғ-солиғидан маслаҳат қилишармиз.

Э ш о н б о б о — Хуб, шомни ўқуб, ҳавлингизда ифтор қиламиз.

У з о қ б о й — Эшон бобо! Биз 2-хотун олганда, келинингизни рашки келиб, албатта, «доду бедод», дейдур-дия. Муни қандай кўндирамыз.

Э ш о н б о б о — Сиз жуда ғалати одам экансиз, болам!.. Хотунни ҳадди бормики, бу тугрида «гинг» деб товуш чиқарур экан. Бу шарият буюрган иш-дия. Шариятда 4 тагача хотун олмоқ дуруст. Ёки сиз хотунингиздан қўрқасизми? Агар, воқеан, хотинингиздан қўрқадурангиздек бўлсангиз, зинҳор 2-хотун олмоқни ҳавас қилмангки, охири пушаймон бўласиз.

У з о қ б о й — Йўқ-э-э, ман-ку хотунимдан қўрқмайман. Яъни нима тadbир қилсам, хотуним мандан ранжимайдур, дейман-дия! Бечора хотунимни ҳалигача бемурод озор берганим йўқ эди. У падар раҳмат ҳам мани асло ранжитган эмас.

Э ш о н б о б о — Ҳа!.. Ундай бўлса, сиз хотунингизни алданг. Айтингки, ман санга хизмат учун бир чўри оламан. Сан бу жиҳатдан маним ҳақимда бадгумон бўлма, ман сани яхши курганимдан бу ишни қиламан. Уни олганимдан сўнгра сан 7 қабат курпача устида баҳузур утуруб, қулунгни совуқ сувга ҳам урмайсан, ҳар қанча хизмат бўлса, ушал қила берадур. Хайр, агар раҳминг келиб, ўз ихтиёринг билан рухсат берсанг, онинг уйига ҳам ойда-йилда бир мартаба кириб чиқаман, денг. Шу гаплардан илгари бир-икки хил ғалати чит-пит кетуруб бериб, сўнгра алдасангиз, оққол гаравни ютасиз-дия!

У з о қ б о й — Бу ҳйллалар билан рози бўлмаса, сўнгра нима қиламиз?

Э ш о н б о б о — Бу минан бўлмаса, дут уруб қўрқутинг-дия. Бу минан ҳам бўлмади, сўнгра 1—2 мартаба юмалатиб жон чиқмас урнига хўб урунг. Қани, сўнгра кўндошни буйнига олмайдурами? Хотин тоифасига асло ҳавои даҳан бермангки, сўнгра оғзингизга чўб улчаб сизни хафа қиладур, болам?.. Хотун деганни шундай забт қилиб утини олингки, қамчинингизни учидан доим қон томиб турсун. Уткан азизлар айтибдурларки, бола ешдан, хотун бошдан.

(*Шул чоғда муаллим салом бериб кирар. Улар сесканиб, оёқга туруб, муаллим ила мулоқот қилишуб, они турга уткузарлар. Муаллим утуруб, дуо қилар. Бағни хуш омади қилинур.*)

У з о қ б о й — Бутун сизни қандай шамол учирди, тақсир? Бу ерга келиб қолдингиз?

(Эшон бобо ила муаллим ҳар замон бир-бирларига ола-ола қараб қўярлар.)

М у а л л и м — Ҳа! Уз ишим учун шу ёққа келган эдим, Баҳоиддинкулдан бир хабар олиб утай, деб келдим. 2—3 кундан бери Баҳоуддинкул мактабга бормайдур.

У з о қ б о й — Бечора қулбаччангизни 2—3 кундан бери тоби йук, иситма тутадур.

М у а л л и м — Худо шифо берсун! Дуктурга курсатмадингизми? (Эшон бобо бошини қимирлатар.)

У з о қ б о й — Йук, тақсир, қулбаччангиз касали дуктурга курсатадурган даражага етгани йук. Янгигина эшон бобоси 1—2 марта дам солиб қуйдилар. Худо хоҳласа, эртагача яхши бўлуб, мактабига бора берадур. (Дастурхон солуб, совуган чойни сузар. Муаллимга бир пиёла чой узатар.)

М у а л л и м (эшон тарафига ишора қилиб) — Аввал бу кишига беринг!

У з о қ б о й — Йук, тақсир, бу киши руза эмишлар.

М у а л л и м (чойни олиб) — Э, ҳали рамазонга 2 ой бор-ку!

(Шул чоғда сахна орқасидан «Вақти намоз!» деган товуш келур.)

Э ш о н б о б о — Хайр, омин облоҳу акбар. Жамоат савобидан қолмайин. (Оёққа туриб, эшик тарафига югурар.)

У з о қ б о й (оёққа туруб) — Э, ҳали шундайми? Хайр, намозни ўқуб, яна қайтиб келинг, эшон бобо! Маслаҳатимиз ҳали тамом булгани йук.

Э ш о н б о б о — Хуб, хуб. (Чиқиб кетар.)

У з о қ б о й — Катта маслаҳатни устига келиб қолдингиз-дия, тақсир! (Утурар.)

М у а л л и м — Нима маслаҳат эди?

У з о қ б о й — Тақсир, биз 2-хотун олмоқчимиз. Шунинг маслаҳати эди.

М у а л л и м — Нима сабабдан 2-хотун олмоқчисиз.

У з о қ б о й — Тақсир, ҳеч сабабдан эмас. Энди бу хотунимнинг ёши 30 ларга боруб, унча мазаси қолмайдур. Биз булсак ҳали ёш. Кунглимиз ёш хотун истайдур.

М у а л л и м — Узрсиз, маҳзи айшу ишрат учун 2-хотун олмоқнинг зарардан бошқа фойдаси йук.

У з о қ б о й — Тақсир, узри нима?

М у а л л и м — Узри шулки, масалан, аввалги хотунингизнинг боласи булмаса, ёки бирор юқумлик касали бўлуб, тезликда соғаймаса, ул вақтда 2-сини олмоқингиз жоиз. Ушал вақтда ҳам 2 хотунингиз орасида адолат билан муомала қилмоқингиз шаръан лозимдур. Агар 2 хотунингиз орасида адолат қилолмасликдан қўрқадурган булсангиз, ул вақтда шариат юзасидан 2-хотун олмоқингиз асло дуруст эмас.

У з о қ б о й (ҳайрон булуб) — Тақсир, адолати нима? Адолат подшоҳларда булмайдуirmi? (Чой ичар.)

М у а л л и м — Йук. Адолат фақат подшоҳларга махсус эмас. Кишининг уз хотунлари ҳақида баробар муомала қилишини ҳам адолат, дерлар.

У з о қ б о й — Тақсир, бу иш мумкин эмас. Бир эр ҳеч вақт икки хотунини баробар яхши кўролмайду. Албатта, икковидан бирта ёшроғини яхши кўруб, қарирогини унча хоҳламайду. Шундайки булди, бечора эр икки хотунига қандай баробар муомала қилсун!

М у а л л и м — Албатта, бир эр икки хотинини баробар яхши кўролмайду, мундай булса, икки хотуни орасида мадора қилсун.

У з о қ б о й (халққа қараб) — Худога шукр, узри билан адолатидан қарийб қутулдик, энди мадораси қолди. (Муаллимга.) Тақсир, мадораси нима? Манга узбаки гапурунг. Ман ундақа муллаёна гапларга тушунмайман!

М у а л л и м — Масалан, яхши курадургон хотунига унча куб илтифот қилмасунки, бошқа хотунинг рашки келатургандек булсун. Яхши кўрмайдурган хотунини ҳам унча илтифотсиз қолдурмасунки, кунгли ранжийтурган даражага етсун. Ана, мадора деб шундай муомалани дерлар.

У з о қ б о й (халққа қараб) — Худо урди энди. қолган умримизни мадора билан утқарар эканмиз. (Муаллимга.) Тақсир, мадорангизни ҳам онгладим, лекин буни доим қилиб булмайду. Мадоранинг 3—4 кундан зиедаси кишининг ичини қизитаду. Бизни сабил қолган жонимиз йуқки, мадора йулида сарф қилсак.

М у а л л и м — Сузларингиздан маълум булдики, сизнинг хотун олмоқ учун ҳеч бир узрингиз йук экан. Яна хотунларингиз орасида адолат ва мадора ҳам қилолмас экансиз. Бас, бу ҳолингизда шариат юзасидан сизга янги хотун олмоқ дуруст эмас.

У з о қ б о й (*жавоб тополмасликдан табассум ва маддоҳона ила бир пиёла чой узатиб*) — Тақсир, сиз билинг-у жуда тугрисини айтинг! Шу гапларни китобга кўруб айтаёбсизми? Ёки ман билан чақ-чақ қилмоқ учун ичингиздан чиқариб айтаёбсизми? (*Елиниб.*) Пирини арвоҳи, ростини айтинг?

М у а л л и м (*жиддият ила*) — Бу айтган сўзларим ўз бошимдан чиқган фикр ва ҳаёл эмас ёки баъзи сафсата китоблардан ҳам эмас. Балки Қуръони Каримдан, худонинг сўзидур.

У з о қ б о й — Ҳай, ҳай, ҳай, тақсир, китоб сўзини сафсата демангки, қабоҳат бўладур-о! Ўзингиз мулло бўлуб туруб билмайсизмики, китоб сўзидан шақ келтурган киши кофир бўладур.

М у а л л и м — Баъзи нодон муллалар ёзган китобларда муболиғалик ва сафсата сўзлар кўб бўладик, уни сизлар билмайсизлар... Мана! Китоб сўзига шунча ихлос ва эътиқодингиз бор экан. Ман сизга Қуръони Каримдан гапураётибман. Нима учун гапимга ишонмагандек бўлуб турубсиз?

У з о қ б о й — Тақсир, тугрисини десам, шу сўзларингизнинг ҳақлигида шубҳам бор. Агар шу сўзларингиз китоб сўзи бўлса эди, аллақачон катта уламолардан неча мартаба эшитар эдук. Бизлар доим уламолар билан ҳамсуҳбат бўлуб турамиз, лекин ҳалигача ҳеч бирларидан мундай сўзларни эшитганимиз йўқ. Ёки сизлар биладурган масалаларни алар билмайларми?

М у а л л и м — Йўқ. Ман биладурган масалаларни алар ҳам биларлар. Аммо аларнинг бир ямон одатлари борки, авом мажлисида ўтурганда, авомларга ёқмайдурган мундай кераклик масъалаларни сўйла-мийлар. Қадимги замонда авом халқи уламога тобе экан, лекин, афсуски, бу замонда уламомиз авомларга тобе ва хушомадгуй бўлуб қолганлар. Шу сабабдан халқ орасида жувонбозлик, шаробхўрлик ва кўб хотун олуб, аларга жабру зулм қилишдек шариат ман қилган ишлар кундан-кун купайиб кетаётибдур.

У з о қ б о й (*бир оз аччиғланиб*) — Тақсир, уламо ҳақида мундай адабдан ташқари гаплар айтманг, қабоҳат бўладур... Тақсир, сўзни қисқа қилинг. Бу сўзлардан муродингиз нима? Яъни 2-хотун олма, дейсизми?

М у а л л и м (*жиддият ила*) — Сизни 2-хотун олмоқдан ман қилишга, ҳаққим йўқ. Агар хотунларин-

гиз орасида мадора қилалмасликдан қўрқмасангиз, шариат юзасидан 4 тагача хотун олмоқингиз жоиз.

У з о қ б о й — Ҳа, баракалла, ана гап тамом бўлди. Тақсир, ман адолат-падолатни билмайман. Шунча уламоларимиз, улуғларимиз 4—5 та хотун олаётубдурлар, ман ҳам кучум етса, ушанча хотун оламан. Агар хотунларимнинг ҳар қайсиси гапимга кирмай, мани хафа қилса, ухшатиб хуб ураман. Бўлмаса, мани оёқ ости қиладур. (*Қулини юзига суртуб.*) Омин, облоху акбар. (Оллох акбар.)

М у а л л и м — Бой амак, сиз кўб қизиб кетаётибсиз, секинроқ гапурунг. Хотунларни ноҳақ сўкмоқга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, хотунлар ҳам бизлардек одам бола-си, бизлардек ҳуқуқлик инсон. Алар тилсиз ҳайвон эмаски, бизлар хоҳлаганимизча ишлатсак. Ҳолбуки, шариат юзасидан ҳайвонларга ҳам жабр ва зулм қилмоқ дуруст эмас. Пайгамбаримиз алайҳиссалом сабоҳаларга айтибдурларки, «Сизлардан энг яхшиларингиз ўз хотунларига яхши муомала қиладурганлари».

У з о қ б о й (*оёққа туруб*) — Ман бир таҳорат ушатиб келай. (*Нос чекиб, чиқиб кетар.*)

М у а л л и м (*Узоқбойга*) — Бу тугрида айб авомда эмас, айб уламомизда. Уламо ҳар қандай ишни қилса, халқ ҳам ушал ишни яхши-ёмонлигини ўйламасдан қила берадур. Сув бошдан лой бўлуб келган. Шунинг учун: «Фасод ул-олим фасод ул-олам», демишлар. Уф!.. Э, худо, узинг уламоларимизга инсоф ва басират бер!..

(*Узоқбой қўлларини белбоғига арта-арта кирар.*)

М у а л л и м (*оёққа туруб*) — Хайр, манга рухсат бер! Кетаман.

У з о қ б о й (*белбоғини боғлаб*) — Хайр, шундайми? Ҳали кетасизми? Яна бир марта чой ичар эдук!

М у а л л и м (*эшик тарафига юруб*) — Йўқ, раҳмат! Чойни кўб ичдук. Хайр, фиамоноллох. (*Чиқар.*)

У з о қ б о й — Ундай эса хайр, худога тобшурдук. (*Халққа қараб.*) Уф! Бу мулланинг ё бирор яширин касали бор ёки узининг 2-хотун олмоққа пули йўқ-дия!

(*Шул чоғда эшон бобо кирар.*)

Э ш о н б о б о — Ҳо, болам, димогингиз куйган. Меҳмонингиз қани?

У з о қ б о й — Меҳмон кетди. Бу ёққа утунг, хафалигимнинг сабабини айтаман. Гап кўб.

Э ш о н б о б о — Йўқ, болам, кетаман. Ҳавлиға

бир киши келмоқчи эди. Шомни уқуб келаман. Сунгра маслаҳатимизни тамом қиламиз. Хайр, қани, гапнинг таги нима? Тез-тез гапурунг!

У з о қ б о й — Э, шу боғи мулло: «Бирдан ортук оладурган киши хотунларига олат қилсун, булмаса 2-хотун олиши аз руйи шариат дуруст эмас», деб димогимни куйдурди.

Э ш о н б о б о (*аччигланиб, баланд товуш ила*) — Э, номаъкул қилубдур у бир ути олунмаган уқимча муллаи нодон! Булар шариатни қачон биларлар. Шариатни катта саллалик уламолар биларлар-дия. (*Соқолини кўрсатуб.*) Бизлар қарийб 70 га кириб ҳалигача ҳеч бир уламодан мундай адолат-мадолат деган сўзларни эшитганимиз йўқ. 7 ешардан 70 ешаргача ҳамма одамлар биларларки, аз руйи шариат 4 та ва 5 тагача хотун олмоқ дуруст... Оҳ! Ушал вақтда ман йўқ эканман-дия, уқимча муллони ҳуб ухшатиб беобрўй қилар эдим-куя. Оббоҳ! Толеи баланд экан. Булмаса умрида эшитмаган сўзларини мандан эшитар эди... Астағфирилла алаилаъзим.

У з о қ б о й — Ҳа, сиз булганда, иковлашуб уни ҳуб бемаза қилуб қўяр эдик-ку. Хайфки, ман ёлғузлик қилдим-дия.

Э ш о н б о б о — Астағфирулла алъаъзим. Охир сиз айтмадингизмики, «То сан одамларга насиҳат бергунча, шариатдан гапургунча, аввал мувофиқи суннат узингни буртингни ол, соқолингни қирқмасдан қуйки, кукрагинга тушсун!»

У з о қ б о й — Ғавғомиз қарийб «хайф санга» оид булган эдики, ўзи ҳам гапнинг тагини онглаб, «фирт» қилуб қочиб кетди.

Э ш о н б о б о — Хайр, утган утди, энди утганга саловот. Сиз бу важдан асло хафа булманг! (*Чиқар.*)

У з о қ б о й — Йук, хафа булмайман. Хайр! (*Кетидан чиқар.*)

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Тансуқойнинг уйи. Уй жиҳозлари урта ҳолда. Девор михларига ойна, аёл, эркак ва болага махсус ҳар хил кийимлар осилган. Т а н с у қ о й бир четда утириб, деворга суяниб, ушбу байтларни уқуя-уқуя дуппи тикканда, парда кутарилур.

Т а н с у қ о й —

Умрим охир булгонда на қилгойман, худое!
Жон халқумга келганда на қилгойман, худое!
Жоним жудо булгонда, таним мунда қолганда —
Тахта узра олгонда на қилгайман, худое!
Қулхўжа Аҳмадсан, бандаи нафс илгида

шарманда —

Маҳшар куни булгонда на қилгойман, худое!

(*Осмонга қараб.*) Уф, худо! Тавба қилдим, бад қилдим, хато қилдим, хато қилдим! Узинг кечургил гуноҳимни! Сандан бошқа пушгу паноҳим йўқ! (*Шул чоғда саҳна орқасидан тақир-туқур товуши эшитилур.*) Ана, отаси келдилар! (*Оёққа туруб, ойнага қараб тез-тез узини ухшата бошлар.*)

У з о қ б о й (*саҳна орқасидан баланд товуш ила*) — Иппши! Иш, дейман! Иш, эй, ҳаром ууул! (*Қичқирар.*) Баҳоиддинкул! Келиб эшакни боғла.

Т а н с у қ о й — Хуш, хуш, мана чиқдим! (*Югуриб чиқар. Озгина фурсатдан сунгра У з о қ б о й, қулида халачуп, кирар. Унинг кетидан хотуни хуржунни базур кутариб кириб, бир четга қўяр.*) Уффф, хуржин, оғир экан, нима олиб келдингиз, отаси?

У з о қ б о й (*халачубни узатиб*) — Ма!... Бу оқшом 3—4 та меҳмон келаду. Шунга майда-чуйда нарсаларни купроқ кетурдим, тахминан шунга 3 та-воқ (табақ) ош-палов пишурсанг буладур.

Т а н с у қ о й — Бошқа хил ош керак эмасми?

У з о қ б о й — Йук, паловнинг ўзи кифоя. Меҳмонлар унча тақаллуфларга арзий турган улуг кишилар эмас. (*Уст тўнини суғуриб бериб.*) Ма!... Дўппимни бер!

(*Тансуқой тўнни олуб, михга осиб, дўппини олуб кияр.*)

У з о қ б о й — Дамланган чойинг борми? Жуда сувсаб келдим. (*Утириб.*) Уффф, букун ҳаво жуда ис-сиг бўлди-э, куйдум. (*Этаги билан узини елпир.*)

Т а н с у қ о й — Ҳа, бор, отаси. Узум ичаман деб бир чойник чой дамлаб қуйган эдим. Хайр, энди бир-га ичишамиз. (*Кета туриб қўяр.*)

У з о қ б о й (*чойни сузар*) — Сизларга бир-икки хил ғалати чит кетурдим, хуржундан ол!

Т а н с у қ о й (*шодланиб, қозоғга уралган читларни очиб қўрар*) — Бай-бай, қандай яхши, қандай ях-

ши читлар олиб келибсиз! Муниси жуда ғалати экан, узимга куйлак қиламан. (*Бошқа бирини олиб.*) Мунисини Баҳоиддинқулжонга куйлак-иштон тикиб бераман ёки сизга тикиб берайми, отаси?

У з о қ б о й — Йўқ, манга керак эмас. Баҳоиддинқулинга тикиб бер. Манга шу эски-пусқилари була берадур. (*Бир пиёла чой узатар.*) Ма! Чой ичасанми?

Т а н с у қ о й — Хайр, беринг! (*Олиб ичар.*)

У з о қ б о й (*кийимларини курсатиб*) — Ҳамма кийимларим кир бўлиб қолибдур. Бўқчада тоза кийимларим булса олиб бер!

Т а н с у қ о й — Йўқ, тозаси йўқ. Кийимларингизнинг ҳаммаси кир, отаси. Бугун 2 танур нон пишириб, чарчаб, кир юва олмадим, эрта булса якшанба, кир ювмоқ дуруст эмас. Хайр, энди душанба кунни кийимларингизни ювуб бераман-дия. (*Пиёлани берар.*)

У з о қ б о й — Э, шунақа ирим-жиримингни куйсанг-чи. Эрта куйлак-иштонларимни ювиб бер. Ҳар қанча уволи булса, мани буйнумда.

Т а н с у қ о й — Йўқ, отаси-я. Якшанба кунда кир ювмоқни асло хосияти йўқ, дерлар. Эру хотуннинг орасида совуқлик тушар экан. Хайр, ҳеч воқеа йўқ, яна бир кун сабр қилинг, отаси. (*Урнига утуруб, дупписини тика берар.*)

У з о қ б о й (*истеҳзо ила*) — Оббоҳ! Зур иш бўлур экан, ирим-жиримингиз курсун! (*Халққа қараб.*) Якшанба кунда кир ювманг деб худо ва расулдан буйруқ келганми денг-а! (*Чой ичар.*)

Т а н с у қ о й — Ундай деб шак кетурманг, отаси. Бу гаплар китобда бор экан. Қайси кун биби халифам уқуб бериб эдилар.

У з о қ б о й — Ҳали шундайми, хайр. Шу вақтгача ман бу иримларни аёлларнинг чархи дукидан чиққан, деб юрган эдим.

Т а н с у қ о й — Ҳа, шундай отаси. Бизларнинг расм ва иримларимизнинг ҳаммаси китобдан чиқгон-о! Асло шак кетурмангки, қабоҳат буладур. (*Дуппини кетуруб.*) Бу дуппини сиз учун тикаёбман. Қани, бошингизга қуюнг, тузукми?

У з о қ б о й — Хайр, қани, бисмилла... (*Бошига кияр.*)

Т а н с у қ о й — Ҳай, ҳай жуда лойиқ, бинойи булубдур. Шундай ярашдики, амирдек булдингиз.

У з о қ б о й (*табассум қилиб*) — Сани кузунгга шундай курунаман-дия. Агар мани бозорга чиқариб сотаман, десанг, ҳеч ким 3 пулга олмайдур. (*Дуппини бошидан олиб берар.*)

Т а н с у қ о й — Одамлар сизни 3 пулга олмасалар ҳам майли. Ман сизни минг тиллога ҳам сотмайман. (*Жойига келуб.*) Ман сизни яхши кураман, кузимга тура ва амирдан ҳам яхшироқ куринасиз-дия, отаси! (*Яна дуппи тикар.*)

(*Шул чоғда биров саҳна орқасидан чақирар: «Узоқбой! Ҳо, Узоқбой!»*)

У з о қ б о й — Хуш, хуш! (*Оёққа туруб, хотунига.*) Баҳоиддинқул мактабдан келса, буюр, эшакнинг охурига ут солуб, тагини тушурсун! Қолган чойни қайтуб келуб ичаман. (*Чиқар.*)

(*1—2 дақиқадан сўнгра Баҳоиддинқул келиб, салом бериб, онасининг қулидан упар. Онаси анинг мангалайдан упар.*)

Т а н с у қ о й — Ҳа, уғлум, озод бўлиб келдингми?

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳа... Она! Манга «жаз»лик кулча пиширдингизми? Жуда оч қолдим (*Китоблари билан салла-жомасини михта осар.*)

Т а н с у қ о й — Ҳа. Хаёллама, олиб е, қорнингни нондан туйгазма, уғлум! Ош вақти булган.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Хайр, булмаса, бир кулчанинг ярмини сярман. (*Нон олар.*)

Т а н с у қ о й — Ма, бу қандолатни ҳам олиб е! Туно кун отанг тўйдан кетурган эдилар. Томоғимдан утмай, санга сақлаб қўйган эдим. (*Киссасидан чиқариб берар.*)

Б а ҳ о у д д и н қ у л (*олиб, шодланиб*) — Вой, онажон, илоҳи мингга киринг-э. Куруқ нонни кўнглум тортмай турган эди. (*Чиқиб кетмоқчи булар.*)

Т а н с у қ о й — Баҳоиддинқулжон!

Б а ҳ о и д д и н қ у л (*бурилиб қараб*) — Лаббек!

Т а н с у қ о й — Эшакка наҳорий бериб, тагини шупуриб сўнгра кучага чик, уғлум! Отанг айтиб кетдилар.

Б а ҳ о и д д и н қ у л — Ҳалиям шундай қиламан. Отам ташқарида ўзумга ҳам айтиб эдилар. (*Яқинроқ келиб.*) Она, отам «Эрта аввалги эски мактабингга боравер», дедилар. Нимага бундай дерлар-о? Бу домлам жуда яхши-ку!

Т а н с у қ о й (*ҳайрон булуб*) — Э-э, отангни жин

урибдирми? Нимага бундай дер эканлар. Бор, ишингга кета бер, ман ўзум отангга гапураман.

Баҳоиддинқул — Отам мани улдираман десалар ҳамки, энди эски мактабга бормайман. Онинг домласи ёмон, фаллоқи бор. *(Чиқар.)*

Тансуқой *(ўз-ўзига)* — Тавба. Баҳоиддинқулнинг отаси ажаб галати одам-дия. Ўзлари биларларки, Баҳоиддинқул неча йиллардан бери эски мактабларда уқуб ҳеч нима бўлмади, лоақал намозни ҳам урганмади. Энди худога шукур, бу янги мактабга борганидан бери намозлигини ҳам билайтибдур. Уқиш-ёзишни ҳам урганаёбдур. Мана, хийла адаблик ҳам бўлубдур.

(Ўзоқбой кириб утуруб, яна чой ичар.)

Тансуқой — Отаси! Нимага Баҳоиддинқулга аввалги мактабингга бор, дебсиз?

Ўзоқбой — Ҳа, бу домласи манга мақбул бўлмади, эски мактабига бора берсин.

Тансуқой — Нимага маъқул бўлмади, охир? Бу янги домласи жуда яхшигина уқутуб турган эди-ку. *(Эрига қараб секингина.)* Отаси! Ёки бу домла ҳам жувонбоз эканми? Баҳоиддинқулга хушомад-пушомад қилибдурми?

Ўзоқбой — Йўқ-э-э, ундай эмас. Бу домласи — жадид. Жадидлар жувонбозликни ёмон кўрарлар.

Тансуқой — Ундай бўлса, ҳар нима учун бу домла манга маъқул бўлмади, дейсиз?

Ўзоқбой *(бир оз аччиғланиб)* — Оббоҳ! Мунча гапни чўзар экансан. Жадидларни эътиқоди соф бўлмайдур. Сан билмайсан, шу домла туно кун келиб, хотунлар олмоқ туғрисида ман билан қанча масала талошлик қилиб кетди. *(Хотуни ҳайрон бўлуб қарар.)* Буларнинг эътиқодига қараганда, бирдан ортуқ хотун олмоқ жуда қийин экан... Адолатми, мадоратми, аллаким нима гуру шўрлар лозим эмиш.

Тансуқбой *(халққа қараб)* — Ҳа... букунлар бирор ҳодиса бўлганга ўхшайдур. Эримнинг йусуни бежо! *(Эрига.)* Бу гапни бошқа бирор маъноси бордур. Сиз онгламагандурсиз?

Ўзоқой *(аччиғланган товуш ила)* — Онгладимми, онгламадимми, қуй, гапни чўзиб юборма! *(Юзини қайтаруб.)* Манқи, ноқис ул-ақл, хотунлар билан гаплашуб утурсам, энди ман аҳмоқ бўлмай, ким аҳмоқ бўлсун! *(Халққа.)* Шул сабабдан «Хотунлар суҳбатида кўпроқ ўтурган киши аҳмоқ буладур», дерлар-дия.

Тансуқой *(оҳ тортиб)* — Хайр, хайр, ман

билмайман, отаси... Ўзингиз билан ишингизни қила беринг. Сизнинг хурсандликингиз ҳар нимада бўлса, ман ҳам ўшанга хурсанд. *(Бир оз сукут.)* Ҳа, айтган-дек, боёғи чақирган киши ким экан? Нима дер экан?

Ўзоқбой — Насимбой журамиз экан. Тўйига хабар қилиб кетди.

Тансуқой — Нима, тўйи экан?

Ўзоқбой — Никоқ тўйи. 3-хотун олур эмиш. Ма! Чой ичасанми?

Тансуқой — Йўқ, булдум, ичмайман... Вой юзи қўрсин-эээ! У қандақа одам экан!

Ўзоқбой — Унинг қандақа одамлигига нима ишинг бор? Кучи етар экан, хотун олмасунми?

Тансуқой — Ишим йўқку-я, айтаман-дия. *(Тикилиб қараб.)* Отаси! Букун нимага хаёлингиз паришон? Думоғингиз куйган. Ёки бозорда бирор киши билан урушиб келдингизми? Қани, гапуринг...

Ўзоқбой — Йўқ. Ҳеч ким билан урушганим йўқ... Сани ҳолу аҳволингга қараб баъзи вақт бирдан хаёлим қочадур. *(Хотуни дўппи тикмай, қараб турур.)* Ҳали кир юваёбсан, ҳали нон пишураёбсан. Яна алланималар қилаёбсан, хулосаки, ёлғуз бошингга минг иш тушган. Бир нафас роҳат юзини кура олмайсан. Бу ҳол билан кета берсанг, оз вақтда ишдан чиқиб қоласан-дия. Ана, мани, хаёлим шу важдан қочган. Билдингми? *(Қўлини чойникка тикиб, шамасини олуб, чайнаб ютар.)*

Тансуқой — Рост дейсиз. Нима қилай, отаси? Бошимга тушган ишни қилабераман-дия. *(Дўппи тикиб.)* Мани қайнонам бўлмаса ёки овсуним бўлмасакки, манга ёрдами тегса... Оҳ! Кошки Сожида қизим улмаган бўлса эди, ҳали ёнимда дастёр бўлиб қолур эди. Ман ҳам мунча азобда қолмас эдим. Хайр, толеим-дия! Бу жиҳатдан пешонамда ҳеч нарса ёзилмаган экан.

Ўзоқбой — «Иссиқ тан дардсиз бўлмас», дерлар. Ўзинг хўб биласанки, одамнинг бир кун касал бўлмоғи бор. Ман уйлайман: худо курсатмасун, агар сан мабодо 1—2 кун нотоб бўлуб қолсанг, уйнинг ҳоли нима булур?

Тансуқой — Бу важдан ғам еманг, отаси! Ундай бўлганда, худога шукур, мани онам бор. Келиб, уйга қарашуб турарлар-дия.

Ўзоқбой — Э, қуй, қуй онангни! Оғзингга

олма! У бечора 70 га кириб, кампир булиб қолган, у қайси ишнинг уддасидан чиқадур? Илгари 1—2 мартаба шундай мавридларда келиб, фақат санга оз-моз қарашган эди. Аммо уй ишларининг ҳеч бирини қилолмаган эди. Узи асога суяниб, қалтираб базур юрадир-у, нон пиширолмаса, кир юволмаса. Бирор камбағал бева хотинни хизмат учун сақлай, десам, ул ҳам тугри келмайдур. Чунки бир еқдан онинг номаҳрамлиги бор. 2-еқдан бегона хотунга унча ишониб ҳам бўлмайдур. Ана, ман шу ҳолларни уйлаб, нима қилишимни билмай, ҳайрон бўлуб турибман... Ма, чойник ва пиллани олиб, токчага қуй.

Т а н с у қ о й (*олиб қуйган вақтда*) — Хайр, отаси, то жоним бор— ҳар қанча хизмат бўлса, узумдан қолмайдур. Қачонки қари бўлиб, ишдан чиқиб қолсам, сунгра бир ҳисобини топасиз-дия. Бу тугрида беҳуда хаёл қилиб хафа бўлманг.

У з о қ б о й (*қопчугидан туморга ухшаш бир қоғозни чиқариб*) — Ма! Куз туморини эшон бобо бердилар. 7 қабат жилт қилиб Баҳриддинқулнинг дупписига тикиб қуй! (*Тансуқой шодланиб, олиб пешона бандингидур учига боғлаб қуяр.*) Кел, маҳсиларимни тор! (*Тансуқой маҳсиларни суғуриб, бир четга қуюб, урнига утурар, яна дуппи ила енгил бўлуб турар.*)

У з о қ б о й (*оёққа туруб, белидаги узун футасини оша-оша*) — Ой, манга қара! Ман кунглимда бир ишни маъқул кўрдим. Қани, сан шунга нима дейсан?

Т а н с у қ о й — Нима иш экан? Айтинг!

У з о қ б о й — Санга хизмат қилмоқ учун бирор бева-мева олсам, қандай буладур. Сан шу ишга нима маслаҳат берасан? (*Утурар.*)

Т а н с у қ о й (*кути учиб, қулидаги дупписи ерга тушар*) — Ҳали гап шулми? Вой, ман улайин!

У з о қ б о й (*уялиб, табассум ила*) — Қурқма, қурқма! Ман уни чўрилиқ учун оламан, деяман-ку! Манга узи керак эмас, хизмати керак.

Т а н с у қ о й — Йўқ-о, манга чўри ва хизматкор керак эмас. Ман узим ҳам чўрингиз, ҳам хотунингиз. Вой, юзум қаро, энди кундошдор буламанми? (*Оҳ, тортиб.*) Ҳа, энди нима ёмонлик кўрдингизки, хотун оламан, дейсиз? (*Дупписини олиб, бир латтага ураб қуяр.*)

У з о қ б о й — Ман сандан ҳеч ёмонлик кўрганим йўқ. Сан яхши, яхши кўрганимни узинг ҳам биласан-

ку. Бу тугрида мани ҳақимда гумони бад қилма. Уни олганимдан сунгра сан ойим бўлуб, 7 қабат кўрпача устига утуриб, қулингни совуқ сувга ҳам урмайсан, ҳар қанча хизмат бўлса, узи қила берадур. Тузукми?

Т а н с у қ о й (*баландроқ товуш ила*) — Йўқ, йўқ-о, ман кундошдан безор-о-о. Вой, илоҳи кундошнинг юзи кўрсин... Агар сиз мани чинаки яхши кўрсангиз, мундай гапларни асло оғзингизга олманг. Мен сиздан бир нафас айрилсам, уламан. Биласизми?

У з о қ б о й — Биладан, биладан, ман ҳам сендек... Ҳозир билдимки, сан мани ҳақимда бошқа хил гумон қилдинг. Бу гумонинг хато. Сан уйлайсанки, ман хотун олгандан сунгра санга унча қарашмасам ёки сани бутун унутиб, суфи қилиб қўйсам, йўқ. Бу вайдан хотиржам бул. Ман ундай инсофсиз одам эмасман. Ман хотунни сан учун оламан, деяман-ку. Биласанми? Агар сан рухсат берсанг, ойда-йилда онинг уйига ҳам 1—2 мартаба кириб чиқаман. Булмаса — йўқ.

Т а н с у қ о й — Отаси! Бу хом ваъдалар билан мани алдай олмайсиз, ман сизни ҳамма сўзингизга ишонаман, аммо кундош вайхидан сизга ишонмайман, ҳа!!! Мани сиздан умидим шул эдими? Манда нима айб кўрдингизки, хотун оламан, дейсиз?

У з о қ б о й — Қуй, қуй, гапурма, энди тамом бўлди. Билдимки, бу тугрида хотунга ҳеч бир гапни маъқул қилдириб бўлмас экан. Уф-ф-ф!

(*Халққа қараб.*) Биз хуб одам билан маслаҳат қилишар эканмиз. (*Нос чекиб, бошини солиб, уйлаб турар.*)

Т а н с у қ о й — Ман баъзи кишиларнинг хотунларидек уй ичида исрофкорлик, хиёнаткорлик қилмасам. Сизни бир нарсангизни уйингиздан беижозат бировга бермасам. Ёки ман баъзи хотунлардек қулимдан иш келмайдурган ҳунарсиз бўлмасам. Ёки том ва девордан, эшикнинг тирқишидан номаҳрам кишиларга қарайдурган бузуқ хотунлардан бўлмасам. Ёки ман баъзи кучагарда хотунлардек туй ва аза ва зиёфат ва ҳаммомни баҳона қилиб бемавруд кучага чиқадиған бўлмасамки, мандан кунглингиз қолиб, устумга хотун олсангиз. Ман дунёда куз очуб фақат сизни кўрганман. 15 йилдан бери қанча умидлар билан этагингизни ушлаб юрибман. Ҳалигача ҳеч бир вайдан мани

хафа қилганингиз йўқ эди, энди хафа қиласизми? Энди бевафолик қиласизми? *(Йиглар.)*

У з о қ б о й *(носини туфлаб)* — Э, қуй, йиғлама! Азбарои худо, йиғлама! Сани йиғлаганингни курмоққа тоқатим йўқ.

Т а н с у қ о й — Тоқатингиз бўлмаса, хотун олманг. Агар мани ҳолимга раҳмингиз келса, агар мандан заррача умидингиз бўлса, зинҳор бу ишни қила курманг... Келиб, мандан маслаҳат сўрайсиз-а! Дунёда қайси хотун узининг устига келадурган кундош учун маслаҳат берубдур?! Узингиз билмайсизми? Хотуннинг рашки жидо баланд буладур. Хоҳ хотунни ўлдиринг, хоҳ устунга хотун оламан, денг, иккави баббаробар. *(Йиглар.)*

У з о қ б о й *(оёққа туруб, этагини қоқар; халққа қараб)* — Муни ҳолига қарасам, раҳмим келадур. Шайтон айтадурки, икки кунлик дунё ғанимат, хотун ол! Аммо раҳмон айтадурки, хотун олма! *(Уйлар.)* Кел-э, нафс! Сани ҳам йулунга боруб, думоғингни чоқ қилай! Бу дунёда армонинг қолмасун! *(Хотинига жиддиёт ила.)* Э, манга қара! Беҳуда йиғлама! Йиғламоқдан ҳеч мурод ҳосил бўлмайдур. Ман сандан бир гап сўрайман, шунга тўғри жавоб бер. Сан мусулмонми?

Т а н с у қ о й *(қўзларини артуб, қараб)* — Алҳамдулилло, мусулмонман.

У з о қ б о й — Ҳа, баракалла! Алҳамдулилло, ҳаммамиз мусулмон. Узунг биласанки, ҳар бир мусулмон кишига 4 тагача хотун олмоқ дуруст. Ман букун 2-хотунни олмоқни қасд қилибман. Санки, мусулмон бўлсанг, букун тақдирингга тан бериб, ризо бўл-дия. *(Эшик тарафига юрар.)*

Т а н с у қ о й *(оёққа туриб)* — Мани азиз бошимга раҳм қилинг, отаси! Сиз хотун олсангиз, ман ўламан. *(Йиглар.)*

У з о қ б о й — Қуй, беҳуда йиғлама! Нафъи йўқ. *(Чиқар.)*

Т а н с у қ о й *(эрининг кетидан 1—2 қадам юриб, халққа қараб йиғлаган товуш ила)* — Э, худо, эримга узинг инсоф бер! Ёки кундошнинг юзини курсатгунча тезроқ жонимни ол! Эй худо, ҳозир жонимни ол! Энди улганим яхши! Э, вой-й-й!

Парда тушар

УЧИНЧИ ПАРДА

Тансуқой билан Суяройнинг уйлари. Қуш уй орасида девор. Уйларнинг унг ёқлагиси Тансуқойнинг бўлиб, жиҳозлари аввалгича. Чап тарафдаги уй Суяройники бўлуб, жиҳозлари кўп ҳам деворлари сузоний, болинпуш каби нарсалар билан зийнатланган. Тансуқой уз уйини супуриб турган, Суярой уз ҳолидан узига шикоят қилиб турган ҳолда парда кутарилур.

С у я р о й *(деворга суяниб, бир нарсани тикатика ва маъсиятлик ҳолатда уз-узига)* — Оҳ! Маним бу зоҳирий ялоқ-юлуқ зийнатларимни курган кишилар айтадурганларки, «Суярой хўп бахтли-дия. Дуненинг молу матоидан, зебу зийнатида ҳеч камчилиги йўқ. Эри ҳам яхши куруб, Суяройнинг тортган хатидан чиқмайдур. Егани олдида, емагани кетида, ҳар вадан вақти хуш, думоғи чоғ», деб. Оҳ! Мундай уйлайдурган кишилар кошки мани кўнглумдаги қайғу ва ҳасратлардан мингдан бирини билсалар эди. Ул вақтда мунча хато гумон қилмоққа ҳожат қолмас эди... Киши дунё моли билан ёки яхши курган билан асло бахтлик бўлмайдур. Бахтлик бўлуб, роҳат билан яшамок учун икки тарафнинг муҳаббати керак... Муҳаббатсиз эру хотунликдан, муҳаббатсиз тирикчиликдан минг мартаба ўлум яхши. Оҳ! Ман бу ерга уз хоҳишим билан келган эмасман. Мани отам, инсофсиз отам уз ихтиёри билан Узоқбойга берди. Келганимга 6 ой бўлубдур, ҳалигача бир соат нари турсин, бир дақиқа шодлик юзини курганим йўқ. Чунки Узоқбойнинг қилиғи, ахлоқи, ҳаракатлари манга маъқул эмас. Тўғриси, мунинг юлдузи манга мувофиқ тушмаган. Маним кўнглумда онинг заррача муҳаббати йўқ. *(Йиғлаган товуш ила.)* Шул сабабдан маним еганим заҳар, кийганим кафан. Энди нима қилай, қасқа борай, қочмоқ мумкин бўлмаса, қочган билан қутулолмасам. Ҳар бир соат кузумга бир ойдек узоқ қуринадур. Энди бу эру хотунлик умрлик савдо бўлса. Бир ойлик ёки бир йиллик иш бўлсаки, тишимни тишимга қўюб чидаб турсам, сабр қилсам. Э, худо, узинг тузум бер. Ёки эримнинг муҳаббатини кўнглумга сол — ё тезроқ жонимни олки, энди мундан ортуқ қайғурмоққа ҳолим йўқ. *(Ташқарига чиқар.)*

Т а н с у қ о й *(супуриб бўлиб, супургини бир ёққа отар)* — Уф-ф! Нафасим бўғзимда тикилди, вой, бо-

шим айланиб кетди-э, *(Кукрагини ушлаб, узун йуталур.)* Э, худо! Тезроқ мушкулимни осон қил. Энди жонимдан туйдим. Бир тарафдан, отасининг жабру зулми, иккинчи тарафдан, кундошдорликнинг азоби мани оёқдан йиқитди. Энди сил булубман *(Яна йуталур.)* Эй худо! Даргоҳингга қандай ношукрлигим утган эканки, мани мундай балоларга гирифтор қилдинг. Оҳ, ман қандай бахти қаро эканман, кошки онадан тугилмаган булса эдим. Букун қандай қаро кунларни кўрмаган булур эдим. Уйқумда роҳат булмаса, утириш-туришимда роҳат булмаса. Балки хайвонларда тинчлик, роҳат бордир. Хайвонларда ҳам уз ҳолига яраша бахт ва саодат бордур, аммо манга йўқ. Уйдаги ишлар мани бўйнимга тушкан. Кундошим булса, келганидан бери қулини совуқ сувга ҳам ургани йўқ. Мунинг устига, ман билан отасининг орамизда чақимчилик қилиб, совуқлик туширгани мани бутун куйдурди. Кеча-кундуз йўқ гапларни, булмаган ишларни айта-айта, охир отасининг кўнглини мандан қолдирди. Қанча тўхматларни бўйнимга тақиб, мани отасининг кўзига ёмон қилиб кўрсатди. Мани шу суюқлик дўстимдан, умрлик рафиқимдан ажратди. Хайр, илоҳи узи ҳам мандек булсун, узи ҳам мандек яхши кўрадурган ёридан айрилиб, сил булуб улсун. То ҳалқумимда ҳўл бор, шундай қаргайман. *(Яна йуталур. Шул чоғда саҳна орқасидан оёқ товуши эшитилар.)*

Т а н с у қ о й *(шошиб)* — Э, отаси келиб қолди-ми? *(Офтобга ҳам сояга қараб.)* Ҳа, мана соя бу ерга тушубдур. Ош вақти булган экан. Тезроқ сабзини туграб олай.

(Халтадан сабзи олиб, пичоқ ила пустини олиб турган вақтда Узоқбой йуталиб кирар. Тансуқой оёққа туруб, салом бериб, яна утуруб, уз ишига машғул булар.)

У з о қ б о й *(илтифот қилмай, қовоқ солиб)* — Ҳа, энди сабзи туграйсанми? Ошинг қачон булур?

Т а н с у қ о й — Шомдан кейин тайёр булар. *(Йуталур.)*

У з о қ б о й — Уҳ-ху-у-у, кеч булар экан-ку. Тез бул, тез бул. Барвақтроқ тараддуд қилсанг булмас эди-ми?

Т а н с у қ о й — Нима қилай, отаси, тобим йўқ. Ёлғуз узим қайси бир ишни бажарай. *(Кундоши та-*

рафга ишора қилиб.) Унга ҳам айтинг, энди ишдай бериун-дия. Қачонгача қимирламай, дам, ётадур. Эрининг ҳузурини кўрадурган киши ҳизматиңи ҳам қил-сундия! Ман умримда мундай хушбўмас хотунни асло кўрганим йўқ.

У з о қ б о й *(аччиғланган товуш ила)* — Хайр, хайр, кўп вақиллама! Айтаман, у ҳам минбаъд уй хизматиңи кам-кам қилаберадур... Оббоҳ!!! Қилган хизматларингни дарров миннат қилдинг-дия. Энди қилган-қилмаганинг баробар булди, тамом.

Т а н с у қ о й *(баландроқ товуш ила)* — Ҳа, миннат қилсам ҳам тузук-дия. *(Эрига қараб.)* Манга қаранг! Муним олмасдан илгари нима ваъдалар қилган эдингиз? Эсингизда борми? Инсоф қилинг, отаси! Мандан кўрқмасангиз ҳамки, худодан кўрқинг. *(Йуталур.)*

У з о қ б о й — Секин-секин гапур, ташқарида меҳмон бор. Ҳамсоялар нима дерлар. Мани дўст ва душманлар орасида шарманда қилдинг-ку. Салламни ерга урдинг-ку.

Т а н с у қ о й — Энди секин гапуrolмайман. Бутун жонимга тегди. Нима қилай? Жоним куйганидан беихтиёр шовқунлаб гапура бераман-дия! Сиз ҳеч кимни риояи хотир қилмасангиз ҳамки, ўғлунгиз Баҳриддинқулнинг хоотири учун манга мадора қилиб турмоқингиз керак эди. Сизни мунча жавр ва зулмингизга ман чидаб турибман. Мандан бошқа хотун булса эди, аллақачон чиқиб кетар эди. Биласизми? 15 йилнинг ичида мани бир мартаба «черти» қилганингиз йўқ эди. Энди бу Суярингизнинг гапига кириб, мани азиз бошимга мушт қўядурган булдингиз-а! Вой, шурим курсун!

У з о қ б о й — Бас, бас, булди. Энди кўп шовқунлама... Нима қилай охир? Муддаонгн айт. Уни куйуб, яна сан минан бўлайми? У бечора ҳам қанча умид билан этагимни ушлабдур. Энди унга қарашмасам, жавр буладур. У ҳали ёш. Сан булсанг, бир мартаба бахт ва саодат кўруб, ўз даврингн сурдинг. Қўй энди, у бечора ҳам даврини сурсин. Кўнглида армони қолмасун.

Т а н с у қ о й — Сиз сузумни эгри фаҳмладингиз. Унинг баҳридан кечинг, демайман. У билан мағрур булуб, мани унутманг, дерман... Уни ҳар гапига ишониб, мани мунча азоб берманг, дерман. Манга ҳеч

нарсангиз керак эмас. Манга фақат очик юзунгиз билан сучук сузингиз керак. Раҳм ва шафқатингиз билан лутфу мадҳрангиз керак. Ана, сиздан талабим шул. Билдингизми? *(Йуталур.)*

У з о қ б о й — Бу сузларинг тузук, маъкул. Агар сан маним гапимдан чиқмасанг, ман ҳам бу айтганларингни қиламан.

Т а н с у қ о й — Гапингиз нима, айтинг. Агар маъқулдек булса, жоним билан минг мартаба қабул қиламан.

У з о қ б о й — Санга айтадурган гапим, насиҳатим шулки, кундошингни хафа қилма. У билан ҳар кун урушма, мураса қил! Эшитаманки, сан уни хешу таборинг қошида пичинг отиб, киноялик сузлар айтиб ултурар экансан. «Туринг, уни қилинг, туринг мунни қилинг!» деб иш буюрар экансан. Бу ишларинг яхши эмас.

Т а н с у қ о й — Ҳамма айб унинг узида. Аввал у гапини билиб айтсун, ишини билиб қилсун. Курпасига қараб оёгини узатсун, сунгра ман ҳам анга мувофиқ иш қилай-дия. Ман унинг ишини қилсам тузук, аммо унга иш буюрсам, тузук эмасми? Булмаса, ман ундан камми? Ёки ман онинг чўрисими? Ё у осмондан тушган, ман ердан чиққанми? Икковимиз ҳам одам боласи, одаммиз. Орамизда тафовут шулки, у бой қизи, ман камбағал қизи эканман. Булмаса, ёшга қараганда, ман ундан улугман, ундан бир неча куйлак илгари йиртган. Энди у аввал мани иззат қилсун, сунгра ман уни иззат қилай-дия. *(Йуталур.)*

У з о қ б о й — Ой, манга қара! Сан бу манманликингни қуй. Агар сан мани хурсандлигимни тиласанг ва ҳам узунгни тинчлигингни хоҳласанг, мундан кейин кундошинг билан жанжал ва гавго қилма, маним хотирим учун мувосои мадора қил! Булмаса, кунглингни қаро қиламан, онгладингми?

Т а н с у қ о й — Ман мундай уз даражасини билмайдурган чиртак хотун билан асло мувосо қилолмайман. Қулингиздан келган ишни қила беринг. Сиз қизиқми? Қайси одам уз жонининг душмани билан мусово қилибдур?

У з о қ б о й *(аччигланиб, муштини курсатиб)* — Булмаса, ана бу сизларни бир-бирингиз билан мусово қилдирадур.

Т а н с у қ о й — Майли уринг! Кучингиз борича

уринг, улдилинг! Ман улмоқни буйнумга оламан, аммо у билан мувосо қилолмайман.

У з о қ б о й — Шошмай тур, ҳали ман сани нима қиламан. *(Чиқиб кетар.)*

Т а н с у қ о й — Ман эримдан гина қилмайман, эрим илгари яхши эди. Ана шу бадбахт кундошим келди-ю, эримни қутуртириб, ман билан ғаш қилдирди. *(Тугралган сабзини олиб, ташқарига чиқар.)*

(Суяро й уз уйига кириб, йуқотган бир нарсани излаб турар. Онинг кетидан У з о қ б о й кирар.

Хотуни салом бериб, яна нарса изламоққа машғул булар.)

У з о қ б о й *(очиқ юз ила илтифот қилиб)* — Ваалайкум ассалом, ҳа! Нимани ахтараёбсиз, бегим! *(Суйлаша-суйлаша, салла-жомасини михга осиб, сунгра утуруб, маҳсиларини сугулар.)*

С у я р о й — Сандуқчанинг калиди қуйган жойимда йуқ. Шуни излаб юрубман. Сабил қолсин шул уй. Кунглумга ҳам урубдур. Киши қуйган нарсанин уз жойидан тополмаса.

У з о қ б о й *(хайрон булиб)* — Эй, уни ким олар экан? Сандуқчада мани пулим бор эди-я... Охтар, охтар! Қарерда қуйган эдинг?

С у я р о й — Ана шул гиламнинг тагида қуйган эдим. Бу уйда ўғлингиз билан онасидан бошқа бегона киши кирмаса, кимдан гумон қиламан?

У з о қ б о й — Уҳ, уйим куйди. Булмаса, пулни ўғирлатдим, десанг-чи. *(Сандуқчани қулига олиб, силкитиб курар.)* Йуқ, пул йуқ, сандуқча енгил. Уф, уйимни орқамда қилдинг, бору будум шунинг ичида эди. Сан қандай аҳмоқ экансан. Калидни эҳтиёт қилмабсан. Агар пулим йуқолса, сани соғ қуяманми? *(Узи ҳам ахтарар.)*

С у я р о й — Қуйган жойимда булмаса, ман нима қилай? Уйимда шу ҳавлидагилардан бошқа ҳеч ким кирган йуқ. Бу яқинларда маним хешу таборим келган йуқки, алардан гумон қилсак.

У з о қ б о й — Ундай булса, Баҳоиддинқул ёки онаси ўғурлаган булади-дия. Баҳоиддинқул-ку ҳали ёш. Мундай ишларда ақли етмайдур-а!

С у я р о й — Ман бировнинг ҳақида гумон бад қилмайман. Пулни ким олганлиги манга қоронғу, аниқ эмас.

У з о қ б о й — Шошмай тур, меҳмонни узатиб

келиб, кундошингни бир қийнаб курай. Эҳтимолки, пулни шул угурлаган бўлса. *(Чиқар.)*

С у я р о й *(киссасидан калидни чиқариб)* — Мана, калид узимда. Пул ҳам манда... То бу кундошимнинг отини уғирликка чиқаруб, тилини қисқартирмасам, дусту душманлари орасида муттаҳам қилмасам, отим Суярой йуқ экан. Пулни бир ерда топшуб келай. *(Уйдан чиқар.)*

(Тансуқой уз уйига кирар. Кетидан онаси ила угли кирарлар. Кароматой саломлашуб, бир-бирларини упушуб аҳвол сурашурлар.)

Тансуқой *(курпача солуб)* — Бу ёққа утунг, онажон, ушбу кунлар сиз билан акамни соғиниб, кўзларим учуб турган эди. *(Қулини узатиб.)* Паранжи чашмбандингизни беринг, тахлаб қўяй.

Кароматой *(утуруб)* — Йуқ, қизим, қуй, тахлама. Ман ҳозир қайтаман... *(Набирасини уз ёнида уткузуб, навозиш қилар.)*

Тансуқой — Бу қандай келмоқ! 1—2 кеча ётмасдан даррав қайтиб кетасизми? *(Дастурхон ҳозирлар.)*

Кароматой — Оҳ, нима қилай, қизим? Ўзинг биласанки, ҳавлида мандан бошқа уй ишларини бажарадурган киши йуқ... Неча кечадан бери устма-уст тушимда сани нотинч, беҳузур кураман. Ушбу кун жуда тоқат қила олмадим. Сандан бир хабар олиб кетай, деб келдим. Ҳар нима, вақтинг хушми? Кундошинг билан мувосо қилиб юрубсанми?

Тансуқой *(чойникда чой солиб, углига берар)* — Ма! Самоварчидан дамлаб кел! *(Угли чойникни олиб чиқар. Тансуқой дастурхон тарафга ишора қилиб.)* Она, нон енг!.. Оҳ, онажон, қайси бир дардимни сўрарсиз. Дардим зур. *(Иуталур.)* Ман мундан илгари сизга неча мартаба айтган эдимки, кундошим келганидан бери ман бир нафас вақтхушликни курганим йуқ. Бу кундош эмас экан, бир бало экан. Кеча-кундуз гиди-гиди қилиб, куёвингизни ман билан гаш қилдириб қуйди. Куёвингиз манга кун курсатмайдурган бўлдилар. Кирганда ҳам мани урушарлар, чиқгонда ҳам урушарлар, сукарлар. Ҳатто ушбу кунлар худойи саломимни ҳам алиқ олмайлар. Қайси кун ҳеч беҳуда гапни баҳона қилиб бошимга бир мушт солдилар. 3 соат беҳуш бўлуб, узимни билмай ётдим. *(Бошини ушлар.)* Ушандан бери,

онажон, миям бежо, жойимдан турсам, бошим айланадур. *(Йиглар.)*

Кароматой *(рахми келиб, тасалли берар)* — Хайр, ҳеч вақо йуқ, қизим, йиглама, йиглама. Эру хотунликда, кундошдорликда шундай гаплар буладур. Худо хоҳласа, эринг билан яна апоқ-чапоқ бўлуб кетасан. Зарари йуқ, сабр-бардош қил, қизим! Сабр қилсанг, гурадан ҳалво пишар. Ёлғуз санми кундош курган? Шу неча утган азизу авлиёларнинг хотунлари ҳам кундош курганлар. Ушал хотунлар ҳам уз кундошлари билан мувосо-мадора қилганлар. Сан ҳам мувосо қил, қизим! Иншоолло, яна вақтинг хуш бўлуб кетадур. Ҳар гапда беҳуда қайғуруб, узингга хафаликни ола берма!! Хафаликдан куп дардлар пайдо буладур.

(Баҳоиддикул чойни кетуруб бериб кетар.)

Тансуқой — Ўзингиз биласизки, онажон, ман куёвингизга тушганимдан бери бир кун хафаликни курганим йуқ эди. Энди бу кунда хафаликга қандай чидай? Оҳ, онажон, кошки мандек бахтсиз қизингизни тугмаган бўлса эдингиз! *(Иуталуб чойни сузар.)*

Кароматой — Қуй, қизим, чойни сузма! Дастурхонингни йигиб ол! *(Дуо қилар.)* Мундай гам ва гуссаларни курган кишининг томогидан нон ва чой утар эканми?

Тансуқой *(чойник ва дастурхонни олиб, бир тарафга қўяр)* — Онажон, ман ўйлайманки, кундошим манга жоду берган ҳам куёвингизни мандан совуткандур. Чунки кундан-кун ориқланиб кетаёбман. Тобим йуқ, йуталим бор. *(Йуталур.)*

Кароматой — Йуталинг тимоқникидир. Шамол егансан, қизим! Тимоқнинг кишига зарари йуқ, нафъи бор. «Касалинг тимоқ бўлсун!» дерлар-ку. Аммо кундошинг санга жоду берган бўлса, эҳтимол берар, жуғи келганда кундошингга билдирмай, жодуни олду. Кундошинг сани куёвимдан совуткан бўлса ҳам, эҳтимол. Кундошликда шундай гаплар буладур. Муни ҳам иложи осон. Мулла Муҳаммади деган катта дуохон бор. Ушал кишига бориб, эрингни узингга иситтил. Яна Зулайҳобиби халифамга бориб, узинг билан эрингни қайтарма қилду. Сунгра бирар кун 3—4 та момоси зур фолбинларни чақириб, узингни кучирма қилдирсанг, худо хоҳласа, асл қадимгидек бўлуб кетасан.

Тансуқой — Бу ишларда анча ҳарожат булодур. Ҳозирда бир пулим ҳам йўқ. *(Бир бўқчасини очуб.)* Хайр, бўлмаса, шу сўзойимни акамга элтуб беринг, эрта бозорда сотуб берсунлар. *(Онасига берар.)* Оҳ! Бир вақт қанча кўз нуримни оқизиб, мунти тиккан эдим.

Кароматой — Хайр, парво қилма, қизим! «Яхши молим — ёмон куним», дерлар. Бош омон бўлса, яна дўппи топилур. Бу дарду балолардан қутулиб қолсанг, яна нега мундай нарсаларни тикасан. *(Румолига боғлаб олар.)* Хайр, энди ман кетаман, қизим, кеч бўлмайсун. *(Оёққа турар.)*

Тансуқой — Хайр, бўлмаса, ҳамма ёру дўстларни суранг! *(Онасининг паранжи чашмбандини бошига берар.)* Бу сўзоний жуда огир-ку, сиз йўлда чарчасиз, она. Акамга айтсангиз-чи, келиб олиб кетсунлар.

Кароматой — Хайр, тузук, бориб дарров акангни юбораман... Қизим, хушёр бўлуб юр. Кундошинг ёмон экан. Ош-пошингда заҳар солиб бермасун... Хайр, худонинг паноҳида... *(Чиқар.)*

Тансуқой *(3—4 қадам юруб)* — Хайр, хуш келдингиз, худонинг паноҳида... *(Шул чоғда эшик тарафидан оёқ товуши эшитилур. Тансуқой кўрқуб.)* Эй худо-ей-й, кўнглим безиллайдур. Яна отаси келиб кўнглумни қаро қилмаса эди. *(Сўзонийсини бир жойда яширар. Узоқбой ниҳоятда аччиғланиб кирар.)*

Узоқбой — Бояги чиқиб кетган хотун ким эди?

Тансуқой *(кўрқуб титраб)* — Онам эдилар.

Узоқбой *(яқинроқ келиб)* — Ҳа, уғурлаган пулингни онангга бериб юбордингми?

Тансуқой *(ҳайрон бўлуб)* — Қайси пулни? Кимни пулини, отаси?

Узоқбой *(тишларини гижирлатиб, кўзларини олайтириб)* — Яна ўзингни билмасликка сол! Сандуқчадан уғирлаган пулунгни, дерман.

Тансуқой — Худо урсинки, ман олганим йўқ, отаси. Мундан илгари ҳам бирар мартаба пулингизни уғирлаганим эдим? Мани синамаганмисиз? *(Халққа.)* Ё Баҳоддин, эй-й, бу нечук тўхмат эди!

Узоқбой — Кундошингни қасдида олгандирсан. Тўғрисини айт, олдингми? Агар икром бўлмасанг, шу замон сани уч талоқ қилиб юбораман!

Тансуқой *(йиглаб)* — Эй, худо урсинки, ман олганим йўқ. Юзим қибладан қайтсунки, ман олганим йўқ. Мани ноҳақ азоб берманг, отаси!

Узоқбой — Ҳали икром бўлмайсанми? *(Урар... Сочидан ушлаб, ташқарига судраб чиқариб, яна урар. Тансуқой юзлари қонга бўялган ҳолда «Вой, улдум, вой, улдум!» деб уйга кириб, ўзини ерга отуб, беҳуш бўлар... Шул чоғда Рустам ила Узоқбой бир-бирлари ила гавғолашиб уйга кирарлар.)*

Рустам *(чап қўлида енг ичида бедона)* — Муни нимага урдингиз? Бечора заифай муштипарни шундай аямай урасизми? Бу нима гуноҳ қилдики, урдингиз?

Узоқбой *(мулойимлик ила)* — Рустам ука! Сан эру хотуннинг орасига кирма, бемаза бўласан.

Рустам — Нимага кирмайн? Муни бекас кўрдингизми? Айтинг? Нима учун урдингиз, дерман? *(Ҳамширасини кутаруб утқузар.)*

Узоқбой *(аччиғланиб)* — Хотуним-дия, урдум. Эрман — ҳар нима дерман. *(Шул чоғда Суярой эшикни рафидан бошини тикиб қарар. Узоқбой кузи тушар.)* Қарама, номаҳрам киши бор. Эшикни ёп! *(Эшик «тақ» этиб ёпилур.)*

Рустам — Эр деган хотунни бемурод ура берар эканми? *(Ҳамширасидан урушинг сабабини сулар. Ул бағни ҳол қилар. Рустам аччиғланиб, Узоқбойга ёвуқроқ бориб.)* Мунинг ўғрилигини ким кўрубдур? Бу мундан илгари ҳам ўғурлик қилган эдимми?

Узоқбой — Йўқ. Ҳозир кундошининг қасдида ўғурлик қилган бўлса эҳтимол.

Рустам *(бедонасини қўлтуғига солиб)* — Ҳали сан кундошининг сузига ишониб, муни урдингми?

Узоқбой — Сан куп миқ-миқ қилма! Урдим. Яна ураман. Нима дейсан?

(Тансуқой туриб ажратмоқчи бўлар... Эшикнинг рафидан яна Суярой қарар.)

Рустам — Сани ким зўр қилган? Қани, ман ҳам сани урай, жонинг ачийдурми? *(Узоқбой бир шаллоқ урар, икковлари ёқалашуб, бир-бирларини урарлар. Рустам Узоқбойни кутариб ерга урар... Эшик бутун очилур, Тансуқой билан Суярой чапак чалиб, дод-фарёд қиларлар.)*

Тансуқой — Суярой — Э вой-й-эй, эримни улдирди-ей!

ТУРТИНЧИ ПАРДА

3-манзаранинг айна. Тансуқой оғир суратда касал бўлиб тушакда ётган. Олдида бир чойникда сув ва бир туфдон қуйилган. Бош тарафида Баҳриддинкул утириб, онасини елиб турган. Суярой уз уйида ясениб турган чоғда парда кутарилур.

Тансуқой (йўталиб, балғам солар) — Вой, кукрагим, вой, уламан, вой, худо, тезроқ омонатингни ол! Мундан ортуқ азоб чекар ҳолим йўқ. Болам, бир култум сув бер, томоғим қуриди. (Уғли чойнакдан чой ичирар.) Худога шукр, ҳар нима сан бор экансан. Болам, энди ман уламан. (Йиғлаган товуш ила.) Онангдан айрилсан, болам. Етим бўлуб қоласан, болам!

Баҳриддинкул (йиғлаб) — Илоҳи улманг, онажон! Агар сиз улсангиз, угай онам мани ёлғуз қуриб, ҳар кун уришадилар...

Тансуқой — Хайр, мани жоним ила баробар эрка боламни озор берадурган кишини худога ҳавола қилдим. Худонинг узи жазосини берсун!

Узоқбой (Суяройнинг уйига кирар) — Ҳа, нима қилабсан?

Суярой — Манга жавоб беринг, онамникига бораман. Укам айтиб кетди, Биби сешанба қилар эмишлар. (Паранжи чашмбандини буқчадан олар.)

Узоқбой (маломат ила) — Э, сан галатими? Кундошинг бу ерда улиб ётибдур. Сани кўнглинг ҳаво истайдур. Энди мунга ким қарашадур?

Суярой — Бўйй, манга нима? Онаси қарашсин-дия.

Узоқбой — Хайр, бор, бор! Яна кундошлигингни қилдинг-дия. (Суярой паранжисини бошига олуб, чиқиб кетар. Узоқбой уз-узига.) Уф! Ман иккинчи хотун олмадим, бир балони олдим. Мунинг касофатига уйқумдан хайру барака учди, давлатим барбод бўлди. Дусту душманларим орасида пардам йиртилди. Ман ҳузур ва ҳаловат қўраманми, деб мунинг олган эдим. Йўқ, алдандим. Бир йил ичида бир кун ҳам роҳат қўролмадим. Балки илгари қўрган роҳатларим ҳам бурнимдан чиқди. Энди билдимки, дунёда энг

ғавгоси кўп уй — икки хотунлик уй экан. Энг нотинч, роҳатсиз киши ҳам 2 хотунлик киши экан. Ман аҳмоқлик қилиб, иккинчи хотун олган эканман... (Чиқиб кетар.)

Тансуқой (йўталур) — Вой, жоним! Эсиз, жоним жавоним! Тур, болам, дарров отангни чақир, келсунлар... Ўзимни билмай, аллақандай бўластиман. Сунгра чопиб бориб, катта онангни олиб кел! Бери-роқ кел, болажоним. Сани бир упиб қолай! (Улар.) Упганимнинг охиригиси шулдир. (Йиғлар.) Оҳ, болам, онасиз қоласан!

Баҳриддинкул (йиғлаб онасини қучоқлар) — Илоҳи улманг, онажон! Сиз улсангиз, ман кимни «она» дерман. Сиз улгунча ман улай, онажон. (Туриб кетар.)

Узоқбой (кириб, хотунининг олдида утирар) — Ҳа, букун қалайсан? Енгил бўлдингми? Нимага йиғлабсан?

Тансуқой (йўталар) — Энди уламан, отаси! Вой.

Узоқбой — Худо сақласун, ундай дема!.. Дард бошқа, ажал бошқа. Касал бўлган билан киши ула берар эканми?

Тансуқой — Йўқ, отаси, уламан. Букун жуда ҳолим табоҳ. Хайр, ҳар нима бўлса, сизни эрлик ҳақингиз бор. Ҳақингизда адабсизлик қилган бўлсам, кечуринг, мандан рози бўлунг, отаси!

Узоқбой (йиғлаган товуш ила) — Э, ман сандан минг мартаба рози... Сан мандан рози бўл-дия! Ман сани ҳақингга қўб жабр қилдим. Бадбахт кундошингни сузига ишонуб, санга тўхмат қилдим. Энди гуноҳимдан ут! Мандан рози бўл. Бўлмаса, қиёмат куни жавобда қоламан.

Тансуқой (эрининг қулидан ушлаб) — Хайр, энди қилган жавру зулмларингизга иқрор бўлдингиз. Ман сиздан рози бўлдим. Худо ҳам рози бўлсун. Отаси, сизга васиятим шулки, мандан нусха ва нишона қолган азиз боламни хору зор қилманг. Доим ҳолидан хабардор бўлиб туринг. Мабодо угай онаси турти-суққи қилиб эрка боламни азоб бермасунки, арвоҳим қақшайдур...

Узоқбой — Бу ваздан ғам ема! Сани уғлунг — мани уғлум! Албатта, жоним борича асрайман.

Тансуқой — Хайр, энди хотирим жам бўлди... Ишингизга кетинг, кеч бўлмасун. (Узоқбой чиқиб кетар.)

тар. Тансуқой аҳволи бузулиб, жон узар.) Оҳ, болам!
Вой, онажон! Оҳ, отажоним, қайдасиз! (Шул чоғда
кузига отасининг арвоҳи куринар. Қулларини
узатиб.) Отажон, отажон! Мани олиб кетинг!

(Рух куздан ғойиб булар. Тансуқой азоб чекиб улар.
Шул чоғда онаси билан боласи келиб, йиғлашуб,
доду фарёд қилишарлар.)

П а р д а т у ш а р

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I б о б. ЯНГИ УЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА ТАРИХИЙ ШАРОИТ	9
1. Марказий Осиёда театр санъати ва халқ оғзаки драмаси	9
2. Туркистонга оврупоча театр ҳам драматургиянинг кириб келиши ва маҳаллий зиёлилар	21
3. Тарихий-ижтимоий шароит ва жаид драматургиясининг шаклланиши	35
II б о б. ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИ ВА ТЕАТР	51
1. «Падаркуш» пьесаси ва Самарқандда театрчилик ҳаракати	52
2. «Турон» — биринчи ўзбек миллий театр труппаси	60
3. Қўқонда театрчилик ҳаракати ва Ҳамза Ҳакимзода фао- лияти	71
4. Туркистоннинг бошқа шаҳарларида миллий театр. Тазйик ва таҳдидлар. Гоявий кураш	84
III б о б. ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ХУ- СУСИЯТЛАРИ	101
1. Жаид драматургиясини даврлаштириш масаласи	101
2. Жаид драматурглари ва илк пьесалар	111
ХУЛОСА	130
И л о в а. ЖАДИД ДРАМАТУРГИЯСИ НАМУНАЛАРИ	
Маҳмудхужа БЕҲБУДИЙ. Падаркуш ехуд Уқумаган бола- нинг ҳоли	135
Нусратулла ҚУДРАТУЛЛА, Ҳожи МУЎИН. Туй	149
Абдулла ҚОДИРИЙ. Бахтсиз кув	173
Абдулла БАДРИЙ. Жувонмарг	195
Абдулла БАДРИЙ. Аҳмақ	235
Ҳожи МУЎИН. Эски мактаб, янги мактаб	245
Ҳожи МУЎИН. Кукнори	271
Ҳожи МУЎИН. Мазлума хотун	281